BABITS MIHÁLY PRÓZAI ÉS DRÁMAI MŰVEI, TANULMÁNYAI, ESSZÉI, KRITIKÁI, LEVELEZÉSE

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

Regényei

1. Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Szerk. Éder Zoltán. *Kártyavár*. Szerk. Babits Kutatócsoport. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
2. Babits Mihály: *Tímár Virgil fia*. Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.
3. Babits Mihály: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. Szerk. Buda Attila. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

4–5. Babits Mihály: *Halálfiai*. Szerk. Szántó Gábor András, Némediné Kiss Adrien, T. Somogyi Magda. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006.

Drámái

Babits Mihály: *Drámái*. Szerk. Vilcsek Béla. Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.

Tanulmányai, esszéi, kritikái

1. Babits Mihály: *Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1900–1911*. Szerk. Pienták Attila, Hibsch Sándor. Megjelenés előtt
2. Babits Mihály: *Tanulmányai, esszéi, kritikái, 1911–1920*. Szerk. Pienták Attila, Hibsch Sándor. Előkészületben

Levelezés

1. *Babits Mihály levelezése 1890–1906*. Szerk. Zsoldos Sándor. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
2. *Babits Mihály levelezése 1907–1909*. Szerk. Szőke Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.
3. *Babits Mihály levelezése 1909–1911*. Szerk. Sáli Erika, Tóth Máté. Budapest, Akadémiai Kiadó 2005.
4. *Babits Mihály levelezése 1911–1912*. Szerk. Sáli Erika. Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.
5. *Babits Mihály levelezése 1912–1914*. Szerk. Pethes Nóra, Vilcsek Andrea. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
6. *Babits Mihály levelezése 1914–1916*. Szerk. Fodor Tünde, Topolay Ágnes. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.

7. *Babits Mihály levelezése 1916–1918*. Szerk. Tóth Máté. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt
8. *Babits Mihály levelezése 1918–1919*. Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt
9. *Babits Mihály levelezése 1919–1920*. Szerk. Pienták Attila. Budapest, Argumentum Kiadó. Megjelenés előtt

BABITS KÖNYVTÁR

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

1. *Babits Mihály: „Itt a halk és komoly beszéd ideje…” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*. Szerk. Téglás János. Második, bővített kiadás. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft., 1997.
2. *A Babits család levelezése*. Szerk. Buda Attila. Budapest, Universitas Kiadó, 1996.
3. *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*. Szerk. Téglás János. Budapest, Universitas Kiadó, 1996.
4–5. *„Engem nem látott senki még.” Babits-Olvasókönyv*, I–II. Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
6. *Babits Mihály Arany Jánosról*. Szerk. Pienták Attila. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.
7. *„…kínok és álmok közt…” Czeizel Endre, Harmati Lídia, Németh Attila, Rihmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babitsról*. Szerk. Sipos Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
8–10. *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok, 1917–1941. I–III*. Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2003.
11–12. *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok, 1941–1951. IV–V*. Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2007.
13. *„Áll az idő és máll a tér”. Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból 1915–1920*. Szerk. Buda Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.
14. *Török Sophie naptárai*. Szerk. Papp Zoltán János. Megjelenés előtt
15. Csokonai-Illés Sándor: *Babits Fogarason. Tanulmányok, dokumentumok*. Megjelenés előtt.

Némediné Kiss Adrien **A magyar „ördögregény”**

Némediné Kiss Adrien

A magyar „ördögregény”

Babits Mihály: Halálfiai

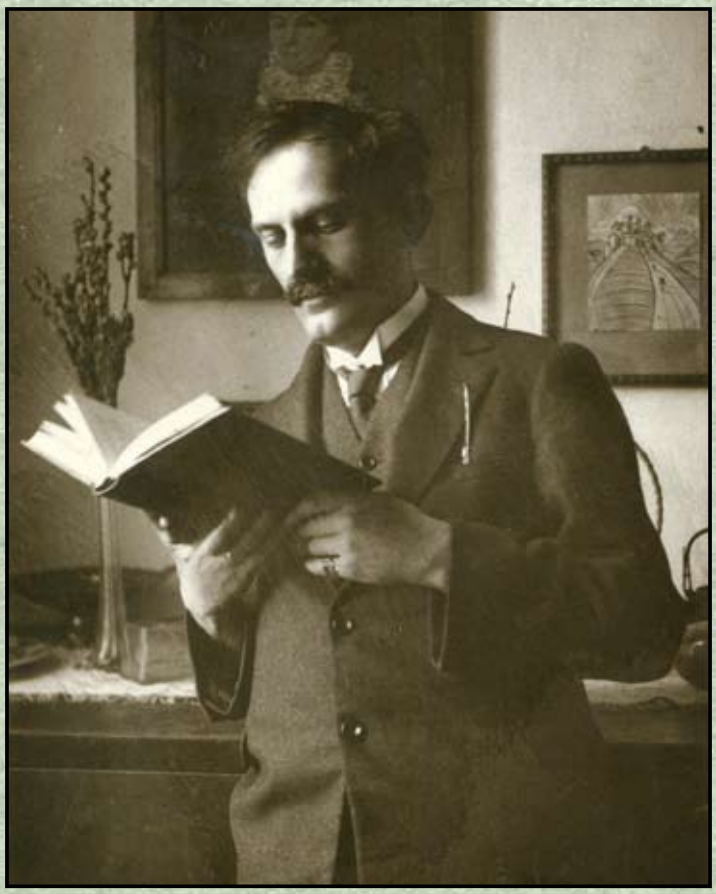

Argumentum

Némediné Kiss Adrien

A magyar „ördögregény”

Babits Mihály: Halálfiai

BABITS KISKÖNYVTÁR

Szerkeszti: SIPOS LAJOS

1. Sipos Lajos: Új klasszicizmus felé... Budapest, Argumentum Kiadó, 2002.

2. Basch Lóránt: A Baumgarten Alapítvány történetéből. Tanulmányok, cikkek. Szerk. Téglás János. Budapest, Argumentum Kiadó, 2004.

3. Rába György: Az ünneptől a hétköznapi ünnepek felé. Babits és a százéves Nyugat költői. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.

4. Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján. Szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos. Szombathely, Savaria University Press, 2008.

5. Vilcsek Béla: A drámaíró Babits Mihály. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.

6. Némediné Kiss Adrien: A magyar „ördögregény". Babits Mihály: Halálfiai. Budapest, Argumentum Kiadó, 2008.

7. Buda Attila: A legutolsó Babits-regény: Elza pilóta. Monográfia. Megjelenés előtt.

Némediné Kiss Adrien

A magyar „ördögregény”

Babits Mihály: Halálfiai

Argumentum

Készült az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.

A kötet az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram
támogatásával jelent meg.
(Témaszám: K 61947)

Borító- és kötésterv
BANGA FERENC

A borítón látható fénykép Szekszárdon készült
1925. január 25. és február 12. között.
(Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona.
Leltári száma: 1135/1.)

© Némediné Kiss Adrien, 2008

ISBN 978-963-446-516-4
ISSN 1589-2328

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Magdolna
Tördelte: Nagy Erika
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

ELŐSZÓ 9

I. A MAGYAR „ÖRDÖGREGÉNY” MOTÍVUMSZERKEZETE ÉS ÉRTELMEZÉSE
1. Általános bevezetés 11
1.1. A *Halálfiai* irodalomtörténeti jelentősége 11
1.2. A *Halálfiai* korhoz kötöttsége – a *Halálfiai* és Szekfű Gyula *Három nemzedék*e 14
1.3. A *Halálfiai* egyetemessége – a *Halálfiai* és Dante fő műve 19
1.4. A *Halálfiai* újszerűsége – a motívumok szerepe 31
2. A „szimbólikus hős” életútja a motívumok tükrében 37
2.1. „Utazó volt”: Imruska Sóton – Gádoroson 37
2.1.1. Imruska útja a „kárhozat” felé 37
2.1.2. „Sorsdöntő Pillanat” – Vágytól az elhatározásig 49
2.2. „Utazó volt”: Imrus Budapesten – Gádoroson 56
2.2.1. Az „Élet” és a „Szabadság” világában 56
2.2.2. „Sötétbe borult előtte az út” 64
2.2.3. „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén” 76
2.2.4. „Peripetia” – Imrus határhelyzetben 84
2.2.5. „A lélek örökös főnix...” Az önvizsgálattól az „újjászületés”-ig: Budapesttől Gádorosig 89
2.3. „Utazó volt”: Imre Erdőváron – Gádoroson. „Milyen messze volt már Imre Imrustól!” 114
3. Az „ördögregény” motívumszerkezete 118
3.1. „Óh [...] oly szomj van a lelkekben” 121
3.2. „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...” 124
3.2.1. Az „utazás” 124

3.2.2. A „tenger” 125
3.2.3. A „hajós” – a „hajó” 127
3.3. Az „ördög” 129
3.3.1. Az „ördög” megjelenési formái 132
3.3.2. Az „ördög” vonzásában 137
3.4. A „Fény” 143
3.4.1. A „fenn” vonzásának jelképei 143
3.4.2. A „fenn” vonzásában 152
3.5. Nelli és Imrus ellentétes sorsa: kárhozat („halál”) – megváltás („újjászületés”) 157
3.6. Az erdővári lét, az erkölcsi magaslat jelképei: a „csúcs”, a „torony”, a „bárka”, a „gyertya” 162
3.6.1. Imre „imitatio Christi” 165
3.7. A „szeretet” – a „sugár” 168
4. A „szomjas lélek” – a kereső ember 175
5. Szenvedély–ész–erkölcs Szekfű-féle hierarchiája a *Halálfiai*ban 178
5.1. Nevelői (szókratészi) szerepek a regényben 178
5.2. Hierarchia a regény kompozíciójában 180
5.3. Szenvedély–ész–erkölcs hierarchiája Szekfű-Széchenyi koncepciójában 181
6. Az egyéni és a nemzeti megváltás útja: önnevelés és nevelés 185

II. BEPILLANTÁS AZ ALKOTÓMUNKÁBA
1. Az írói koncepció módosulása, a szöveg átalakulása (A *Halálfiai* című regény két változatának összehasonlítása) 191
2. A *Nelli* meg az *Epilog* c. fejezetek előfogalmazványának és végleges szövegének összevetése 336

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 461

FELHASZNÁLT IRODALOM 463

MELLÉKLET 469

„[...] ismerni kell ahhoz, hogy vigasztalhasson.
Akkor megkapjuk a rét zöldjétől, Babitstól,
lombon átszűrt napfénytől,
a teljes égbolt vigaszát.”

(Ottlik Géza: *A teljes égbolt vigasza*)

ELŐSZÓ

Sok év munkájának termése ez a kötet, amely két különböző jellegű (egy szövegelemző, -értelmező és két szöveg-összehasonlító) dolgozatot tartalmaz.

Az első tanulmány őse a *Halálfiai* és a *Három nemzedék* összehasonlítását kísérelte meg. Később a szerző figyelme a *Halálfiai* motívumainak feltérképezésére, elemzésére irányult, s a szöveggel való újabb „bíbelődés" eredménye egy doktori értekezés, amely a regénynek a hagyományostól eltérő értelmezését adta, és Babits művéről mint a „magyar ördögregény"-ről beszélt. A gondolatot megerősítették és továbbépítését elősegítették a *Halálfiai* kritikai kiadásának munkájában szerzett tapasztalatok. A korpusz, a szövegváltozatok alaposabb megismerése, illetve a kéziratok böngészése, a mű formálódásába való betekintés a szerzőt disszertációjának átdolgozására és kiegészítésére inspirálták. Az átírt s a jelen kötetben közreadott munkában új egység az a fejezet, amely a regény motívumszerkezetét úgy mutatja meg, hogy benne nemcsak az „ördögi" erővonal jelenik meg (mint a korábbi dolgozatban), hanem a Rosszal szemben a világkép másik pólusa, illetve az azt hordozó motívumok is. Az elemzés a „nagyregény" világában feltárja és funkciójában vizsgálja a – Babits műveiben jellemzően előforduló s a *Halálfiai*ban már Németh G. Béla által jelzett – dualitást; s közben megvilágosodik a regényben szavakkal ki nem fejezett babitsi szakrális létélmény, a „magasság-élmény" (Nemes Nagy Ágnes). – Természetesen a régi dolgozat eme utolsó változatának is szerves része Babits regényének Szekfű *Három nemzedék*kel való időnkénti összevetése, hiszen ez a motívumelemzéssel termékeny kölcsönhatásban segítette a *Halálfiai* értelmezését.

Az említett dolgozaton kívül két olyan mikrofilológiai, szövegösszehasonlító munka is bekerült a kötetbe, amelyben a szerző fi-

gyelme a „keletkező szöveg” (Kelevéz Ágnes) tartalmi-eszmei-esztétikai megközelítésére irányul.

*

Azért, hogy ez a kis könyv megjelenhetett, mindenekelőtt Sipos Lajosnak, a Babits Kiskönyvtár sorozatszerkesztőjének tartozom köszönettel, mert helyt adott a sorozatban ezen dolgozatoknak, amelyek megszületéséért is elsősorban Őt illeti a köszönet, hiszen bátorítása, szakmai tanácsai nélkül nem készült volna el a doktori disszertáció sem; azért pedig igazán hálás vagyok neki, hogy részt vehettem a *Halálfiai* kritikai kiadásának munkálataiban. – Külön köszönöm a kritikai kiadást szervező Szántó Gábor Andrásnak a közös munkát, a baráti segítséget s mindenekelőtt azokat a motívum-felismeréseit és -magyarázatait, amelyek regényértelmezésemet megerősítették, s – szíves hozzájárulásával – dolgozatomat gazdagították. – S köszönet Némedi Dénesnek, aki annak idején a *Halálfiai* és a *Három nemzedék* összehasonlítását ajánlotta, s aki éveken át biztatóan kísérte figyelemmel a munkámat, és gyakran elhárította az akadályokat, amelyeket a számítógép „ördöge” gördített elém. – Végül köszönöm az Argumentum Kiadónak és személyesen Láng Józsefnek, hogy a megjelenés lehetőségét biztosította, Tóth Magdolnának és Nagy Erikának a gondos szerkesztői, illetve tördelői munkát, Banga Ferencnek pedig a könyv borítótervét.

I. A MAGYAR „ÖRDÖGREGÉNY” MOTÍVUMSZERKEZETE ÉS ÉRTELMEZÉSE

„az élet küzdelem valami nagy Jóért”
„Minden emberi lélek nagy dolog és nagy küzdelem, míg, hiábavaló lázadozásait abbahagyva, eljut a végső megismerésig...”
„A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újraszülessen.”

1. Általános bevezetés

1.1. A *Halálfiai* irodalomtörténeti jelentősége

„Az irodalomtörténetnek végre föl kellene ismernie, milyen szerepe volt Babitsnak a magyar regény megújulásában. Nem elegendő Babitsot csak lírikusként számon tartanunk: prózája szinte ugyanolyan figyelmet érdemel, mint lírája”[1] – így figyelmeztetett Sőtér István 1983-ban. Bár a prózaíró-epikus megítélése nem egyértelmű, két vonatkozásban egységes a szakmai közvélemény. Egyrészt: az ő regényeire is igaznak tekintik *Az európai irodalom történet*ében olvasható megállapítását: „A mai regény, legjobb alkotásaiban, csupa forrongás és kísérlet.”[2] (Halász Gábor 1941-ben műfajilag „egymástól elütő kísérletek”-nek mondja Babits regényeit.[3]) Másrészt: a „szüntelen arcot cserélő”[4] babitsi prózában kitüntetett helye van a – Babits szerint is élete legfőbb alkotásának tartott – *Halálfiai* című művének.

„Babits valamennyi regénye közül a *Halálfiai* emberi világa a legteljesebb, a legkidolgozottabb”, „az írói tudás és érettség teljében pompázik”[5] – véli Sőtér István, aki a művet a babitsi életmű egészében is

[1] Sőtér 1983: 35. A gondolat érvényességét igazolta a dolgozatok születése óta eltelt idő, illetve Babits regényeinek kritikai kiadása 1999 és 2006 között.

[2] BM-It 1979: 470.

[3] Halász Gábor: *A regényíró. Babits Mihályról.* In uő: *Válogatott írásai*, Bp., Magvető Kiadó, 1977. 702.

[4] Sőtér 1983: 35.

[5] *I. m.,* 42.

meghatározónak tartja: „A *Halálfiai* végleges irányba állítja be Babits hátralevő pályáját. Ami a *Halálfiai*ban létrejött, abból származik a *Versenyt az esztendőkkel* és a *Jónás könyve*, de erről a forrásvidékről erednek az intelmeket ismétlő írások, a magyar jellemről szóló esszé, a magyar hóbortosságot és vajákosságot támadó kritikák, valamint a nemzeti kultúra s az európai kultúra védelme."[6]

A regény nemcsak a babitsi életműben foglal el kitüntetett helyet. Korszakos jelentőségére a magyar prózairodalom vonulatában már 1943-ban rámutatott Kolozsvári Grandpierre Emil, amikor a *Halálfiai*val kapcsolatban a magyar regényírás „kopernikuszi fordulatáról" beszélt, hangsúlyozva, hogy Babits azt végezte el, amit a nagy orosz realisták: „Paradoxonnak hat, mégis tény, sőt szükségszerű tény, hogy a realizmus magyar formájára a művelt, egész sereg irodalomban otthonos Babits bukkant rá." A kísérlet eredményeként megszülető remekműnek a jövőbeni befogadását illetően Kolozsvári Grandpierre bizakodó volt, annak ellenére, hogy a mű „nehezen hozzáférhető", de:„minél tovább távolodunk tőle az időben, annál hatalmasabb lesz. [...] S e mű érdektelen, időtlen szemlélete révén, az utolsók egyikeként, belekapcsolódik az elhanyatlott, de egyszer talán újjászülető nagy-európai hagyományba."[7] A szerző a *Halálfiai* eme megítélésével nem áll egyedül a regény recepciótörténetében: már a mű megjelenésekor „örök halhatatlanságot" jósolt a regénynek Babits barátja, a filozófus Szilasi Vilmos.[8]

Nem így történt. Idegen nyelvre is kevesen fordították. (St. Klein, Babits sok művének fordítója sem készítette el a német fordítást, bár foglalkozott vele.) De a mű a magyar irodalomban, az olvasói tudatban és gyakorlatban sem volt sokáig méltó helyén. Ennek okai nagyon összetettek. Németh G. Béla röviden így összegzi: „A *Halálfiai*nak *igen szerencsétlen fogadtatás* jutott osztályrészül, s ez a regény sorsára máig rányomta bélyegét. Megjelenése idején Szabó Dezső

[6] I. m. 43.

[7] Kolozsvári Grandpierre Emil: *Küzdelem az epikával. Széljegyzetek a Halálfiairól.* In: BSzáz 1983: 339–340.

[8] BSzL 1979: 115.

demagóg handabandázása tájolta a Trianon sokkjában a nemzeti messzianizmus szólamaira és hangzataira kapott közönség jelentős részét. S a megföllebbezhetetlen irányzati vádbeszédek bűnbakot követelő és kínáló légköre sem kedvezett Babits józan szavának, tárgyias művészetének. Antiszemitasággal éppúgy vádolták, jellemző módon, mint filoszemitasággal. A harmincas évek programos, élőkön és holtakon kételytelen magabiztossággal ítélkező, többnyire liberalizmusellenességgel átszőtt írói magatartása is elhárította ezt a hűvös, tiszta szót. Még Németh László is a maga Kraftausdruckos kinyilvánító modorában fitymáló hangon szól róla. A második világháború után meg az »elefántcsonttorony« szimbóluma lett ez az életmű, a »polgári eszteticizmusnál«, az »álobjektív pszichológiánál« s a »szabadelvű konstatálásnál« megragadtság példája. Az értők, persze, mindig tudták, hogy kétségtelenül meglévő egyes gyengeségei ellenére, nemcsak egyik legnagyobb igényű, de egyik legnagyobb teljesítményű regénye is ez a magyar irodalomnak –; bár az elmarasztalás és elhallgatás rájuk sem maradt hatástalan.” [9]

A mű értékének felismerését akadályozó külső körülmények mellett beszélni kell a belső okokról is. Nem könnyű olvasmány a *Halálfiai:* részben a benne levő hatalmas műveltségi anyag miatt, részben azért is, mert világa a hagyományos irodalomolvasási technikákkal igazi mélységében nemigen közelíthető meg. Ezért is írhatta a regény megjelenése után nem sokkal Schöpflin Aladár a következőket: „bizonyára vannak titkai, melyek csak ezután, lassanként fognak gondolatainkban feltárulni, s bizonyára vannak részletei, melyek értelmét és fontosságát csak ezután fogjuk felismerni”; s úgy gondolja, hogy „mennél tovább jut az ember időben tőle, annál jobban érzi rendkívüli gazdagságát”.[10]

Elég hosszú időnek kellett eltelnie, míg megfogalmazódott a fölismerés: „korunknak kell közkinccsé tennie ezt a sugárzó nagy művet.” (Németh G. Béla [11]) Főleg a nyolcvanas évek óta több tanul-

[9] Németh G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6. 61.

[10] Schöpflin Aladár: Babits Mihály: A halál fiai [!]. *Könyvbarátok Lapja* 1927/ okt.–dec., 67.

[11] Németh G. Béla: i. m. 61.

mány is foglalkozik a *Halálfiai*val, s így annak titkairól egyre több fátyol hullik le. Babits regényeinek, köztük a *Halálfiai*nak kritikai kiadása jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy ezek a művek is méltó helyükre kerülhessenek.

1.2. A *Halálfiai* korhoz kötöttsége – a *Halálfiai* és Szekfű Gyula *Három nemzedék*e

Babits maga többször nyilatkozott mind a regény első (Pesti Naplóbeli), mind a teljes változatáról. Mielőtt a Pesti Napló megkezdte volna a folyamatosan készülő regény folytatásos közlését, 1921. július 7-én így tájékoztatta Mikes Lajost, a kiadót: „A magyar középosztály – a lateiner – végzete, mint igazi regény áll előttem [...].”[12] A regény megjelenése előtt, 1926. aug. 3-án egy interjúban azt mondta: „Társadalmi regény, a lateiner-osztály regénye”, de azt is hozzáteszi: „Bizonyos fokig önéletrajz is”.[13] Ignotus Pálnak pedig ekképp határozta meg a regény témáját: „Regényem egy magyar lateiner családról szól.” Hősei „abban az időben éltek, amikor az állam és a társadalom alapjai teljesen megrendíthetetleneknek látszottak. Az eseménytelenség korában. [...] S én megpróbáltam ezt a történelmietlen, szinte történelemellenes kort történelmi szemmel nézni.” A regénynek azonban nincs társadalompolitikai tendenciája.[14]

Természetes tehát, hogy a korai recenzensek, illetve a későbbi kritikusok a regényről legtöbbször mint történelmi-társadalmi műről szólnak. „Három család, három generáció, három korszak regénye.” (Kárpáti Aurél[15]) A *Halálfiai* „korregény: a szerző koráé s egyúttal

[12] BM-Hf 2006: 2/45.

[13] Diószeghy Miklós: Babits Mihály regényt ír a középosztály pusztulásáról, amelynek regenerálódása – szerinte csak liberális szellemben történhetik. *Magyar Hirlap* 1926. aug. 3., 7.

[14] Ignotus: Babics [!] Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197.

[15] Kárpáti Aurél: Halálfiai. Babits Mihály új regénye. *Magyarország* 1927. ápr. 29., 10.

társadalmi regény is: a szerző társadalmi osztályáé".(Rédey Tivadar[16]) A háború előtti világ „egész magyar társadalmának sorsa érzik" a három generáció sorsát megrajzoló regényben. (Egri Viktor[17]) „Társadalmi körkép, a magyar valóság olyan rajza, amire rajta kívül, egyetlen műben azóta sem vállalkozott senki." (Csányi László[18]) „Egy történelmi korszak magyar életének elmélyült és dokumentált monográfiája ez a regény." (Sőtér István[19])

A *Halálfiai*t megjelenésétől kezdve többen hasonlították Szekfű Gyula *Három nemzedék*éhez. A recepció történetében az író gyerekkori barátja, Rédey írja le először, hogy Babits Mihály társadalomrajza – minden e kort idéző regénynél jobban – hasonlít „Szekfű Gyula komor rajzához a *Három nemzedék*ben". Ezt a kort mindketten vigasztalanul „hanyatló"-nak látják, „mert tekintetüket ugyanarra a pontra szegezik: kétségbeejtő válságára a magyar lateiner középosztálynak, melyben mindketten a nemzet lelkét és szellemét ismerik fel." A történetíró és a költő egyformán regisztrálja a kórtüneteket. Az előbbi orvosságot is ajánl: szerezzünk „hitelt és érvényt Széchenyi tételének: vétkesek és betegek voltunk és vagyunk s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet." Babits kimondatlanul is „épily hevesen követel »hitelt és érvényt« ugyanennek a tételnek".[20]

Alszeghy Zsolt, az Irodalomtörténet kritikusa szerint is a regény által adott korkép „sokban közös azzal a megállapítással, amelyet Szekfű Gyula ad".[21] Kiss Ernő ugyan megállapítja, hogy a kor lelkének felfogásában „a költő találkozik a történetíróval", de hozzáteszi, Babitsnak persze nem volt szüksége Szekfű könyvére, mivel „elég nyilt szemű, elég okos volt maga is e kor igazi képének meglátá-

[16] Rédey Tivadar. Babits Mihály: Halálfiai. *Napkelet* 1927/7., 651.

[17] Egri Viktor: Babits Mihály: Halálfiai. *Prágai Magyar Hirlap* 1927. aug. 11., 8.

[18] Csányi László: *Babits valósága. A Halálfiai önarckép és korrajz.* In: Csányi 1990: 181.

[19] Sőtér 1983: 40.

[20] Rédey Tivadar: i. m. 652.

[21] Alszeghy Zsolt: Összefoglaló könyvszemle. Jelentősebb szépirodalmi alkotások. *Irodalomtörténet* 1927/5–6., 231.

sára".[22] Szekfű folyóiratában Farkas Gyula egyenesen azt állítja, hogy „Babits a háborúelőtti magyar társadalom rajzához nem járul hozzá új színekkel. Olyan az, mint ahogy a »Három nemzedék« nyomán átment ma már a köztudatba."[23] Halász Gábor szerint azonban „inkább csak hangulati megfelelés, mint elvi befolyásoltság" jöhet szóba.[24]

Sipos Lajos pedig úgy gondolja, hogy Babits számára nem olyan tanulságokat kínált a múlt, mint Szekfűnek: „Nem vállalkozhatott a forradalom apológiájára, hiszen nem volt módja azonosulni az eseményekkel, még kevésbé fogadhatta el azonban Szekfű Gyula gondolatait. Nem tehetett magáévá olyan történelmi magyarázatot, amely elvetette 1848-at, kiközösítette a radikálisokat [...], s amely úgy mutatta be Adyt [...]."[25]

Mikor Rónay László arról beszél, hogy kevés olyan történeti szakmunka akad, melyből hitelesebb képet nyerhetnénk a század utolsó éveinek mozgásáról, mint a *Halálfiai*ból, ő is a *Három nemzedék*et említi. „Szekfű a *Három nemzedék*ben éppúgy meggyászolja e halálra ítélt, a nosztalgia fényében csalóka villódzással fellobogó osztályt, mint a *Halálfiai*". Megemlíti azt is, hogy „Imrus képzeletében – csakúgy, mint a *Három nemzedék* lapjain – vágyott nosztalgiával merül fel Széchenyi képe és programja."[26]

Rába György „nyilvánvaló"-nak mondja a Szekfű-mű történelemszemléletének hatását a regény társadalomképére, hiszen „ez a hatás nagyjából 1924 és 1927 közt Babits életművén általában észrevehető". Döme és Sátordy párhuzamában látja ezt a hatást különösen szembetűnőnek. „A végleges változat zsörtölődő Döméje a »közjogi ellenzékiség Petúrlelkű hitvallója« (Rédey), s így személye a Szekfű szerint cél- és oktalan akadékoskodásba csökött ellenzék, a 48-asok századvégi magatartásáról adott jellemzéséhez igen közel áll, míg

[22] Kiss Ernő: Halálfiai. Babits Mihály regénye. *Pásztortűz* 1927. aug. 28., 408.

[23] Farkas Gyula: A magyar társadalom Babits regényében. *Magyar Szemle* 1927. okt., 213.

[24] Halász Gábor: Nemzedékproblémák. *Nyugat* 1933/9., 522.

[25] Sipos 1979: 56.

[26] Rónay László: *Két korszak határán. A Halálfiai.* In: Rónai 1982: 61., 67., 79.

a bíró ugyancsak az ő felfogására emlékeztetően testesíti meg a kiegyezés utáni liberálisok reális életfelfogás és program nélküli elvhűségét: Szekfűnek a »második nemzedék«-et megjelenítő ábrázolása hasonló." Rába azonban mindezt megszorítással állítja: „De Babits a históriai tablóban mégiscsak főként megélt társadalmi tapasztalataihoz hajazó történelemfelfogást ismert föl, és nem azt illusztrálta, hanem egyik-másik alakját élesítette ki a historikus hipotézise szerint. [...] A regényíró nem elveket, hanem embereket ábrázol [...]." Végső soron Halász Gábor – fentebb már idézett – véleményét fogadja el.[27]

Sőtér szerint „Babits ítélete a magyar liberalizmusról egybehangzik a *Három nemzedék* ítéletével. „Ez a regény összefoglalja a húszas évek Babits-esszéinek történelemszemléletét, Szekfű Gyula *Három nemzedék*kel összhangban mondja el a századvégi magyar liberalizmus ábrándjainak kritikáját [...]."[28]

Németh G. Béla szintén elismeri, hogy Babits is, mint az ő kritikusai és Szekfű is „hevesen bírálta [...] a kiegyezés kori liberális társadalmat." De hozzáteszi: „Csakhogy ő nem liberalizmusa miatt, hanem ellenkezőleg: amiatt, mert az kilúgozta a liberalizmus lényegét, mert jórészt csupán szavaiban és nem céljaiban és nem tetteiben volt liberális."[29]

Mindkét mű – s nincsenek is egyedül e tekintetben – egyaránt a húszas évek válsághelyzetéből nő ki: egyéni és társadalmi lelkiismeret-vizsgálat munkál mindkettőben. „A Három nemzedék [...] olyan számvetés, amely az átélt történelmi események [...] és az új helyzet kényszerében született, s amelyben a mű írója kísérletet tett arra, hogy definiálja személyes, emberi létét, értelmiségi és történészi mivoltát, valamint nemzeti-állampolgári kötöttségeit. A számvetés tehát önmeghatározás is, újrafogalmazása mindannak, amit addig

[27] Rába 1983: 239.

[28] Sőtér 1983: 35.

[29] Németh G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6., 60–69.

vallott."[30] Ezek a gondolatok – mutatis mutandis – a Babits-műre is igazak.

Hasonló nemzeti, értelmiségi attitűd jellemzi az ideológus-történészt és az írót: kissé kiválasztottnak érzik magukat, s éppen ezért felelősnek is a nemzet sorsáért. Kötelesség tehát, s egyfajta misszió: választ keresni a kor felvetette kérdésekre. Ebből adódik, hogy nemcsak személyes számvetés készül, hanem a nemzet számára intő és utat mutató szembenézés a múlttal s jövővel. (A regény húszas évekbeli kritikusai – például Tóth Aladár – is érezték a mű aktualitását.) Programot is adnak – természetesen a saját műfajuknak megfelelőt, s nem konkrétat: Szekfű tudós volt, nem politikus; történetíró, aki munkáját „történettudományos műnek tekintette", de olyannak, amiben „rejtett ideológia működik (s így is olvasták)".[31] S tegyük hozzá: rejtett vallomásosság is, mely műfajilag ellenkező irányba mozdítja el. Babits műve – művészi alkotásról lévén szó – még messzebb áll a politikai ideológiától. Az *Új klasszicizmus* felé című (a regény eszmeiségével egybehangzó) esszéjében fogalmazta meg Babits, hogy a művész csak a művészet által kifejezhető lelkiséget mutathatja fel válaszként a Kor kérdéseire.[32] Természetesen lényeges különbségek vannak a két alkotás között: ezek részben szemléletbeliek, részben az alkotás műfajából következnek.

A szövegekben „az embernek a lét hitelessé tételére irányuló igénye, a hiteles magatartásnak a műben megragadott eszmetörténeti probléma-állapothoz rendelt programja nyilatkozik meg."[33] Ez az eszmetörténeti problémaállapot mindkét műben: a forradalmak után válságba jutott liberális eszmeiség, „az illúzióktól átitatott idegen liberálizmus", az az „omló homok", amire a háború előtti társadalom épült.[34]

[30] B. Bernáth István: *S*zekfű Gyula „Három nemzedék"-e. *Történelmi Szemle* 1985/2., 320–321.

[31] Uo.

[32] Babits Mihály: *Új klasszicizmus felé.* In: BM-Tan 1978: 2/139.

[33] Fejér Ádám: Lev Tolsztoj és a nagyregény poétikája. *Literatura* 1986/3–4., 437.

[34] Szekfű 1935: 381. A továbbiakban a Szekfű-műre a főszövegben az „Sz" kódjellel és az oldalszám megadásával hivatkozunk.

Számunkra a mindkét mű hátterében meghúzódó – rokon elméleti gyökerű – nemzeti-morális-vallásos jellegű megújulás-megváltás felmutatása volt izgalmas. Rokon a művekben az eseményeket szervező erővonalak hasonlósága: a nemzeti és (az ágostoni–pascali morálfilozófiai hátterű) morális alapkoncepcó, mely bűn-bűnhödés-megváltás drámaisága mentén rendezi el a történelmi esszét és a szépirodalmi alkotást egyaránt. A Babits-regény és Szekfű műve is drámainak – ágostoni–pascali értelemben: bűn-bűnhödés sorának – mutatja az emberi és a nemzeti sorsot, s a megváltás (egyéni, nemzeti) lehetőségét kutatja.

Ezzel már azt is jeleztük, hogy elemzésünkkel elsősorban azt szeretnénk bizonyítani, hogy – az anyagát, műfaját, strukturáltságát illetően nagyon összetett – *Halálfiai*nak lehetséges olyan olvasata is, amely túlmutat a regény hagyományos, az elsődleges narratíva társadalmi-szociológiai értelmezésén.

1.3. A *Halálfiai* egyetemessége – a *Halálfiai* és Dante fő műve

„Babits mindig úgy tekintett a *Halálfiai*ra, mint élete legnagyobb vállalkozására, a Pesti Naplónak nyilatkozva egyenesen Dantét idézte, »azt is elmondhatom róla, amit egy nagy költő mondott a maga fő művéről, hogy több évre tett engem sovánnyá«."[35]

Ha nem is hibátlan, de nagyszabású mű a *Halálfiai*. Ha világirodalmi mértékkel mérve kisebb igényű is, de a babitsi életműben dantei, goethei vállalkozásnak tűnik. Nemcsak a rengeteg műveltségi anyag kapcsolja be az európai kultúrába, s teszi európaivá, művészi eljárásai és kérdései is szintetizáló szándékra, egyetemesebb, univerzálisabb igényre vallanak.

[35] [Kárpáti Aurél]: Babits Mihály nyilatkozik a Halálfiairól. *Pesti Napló* 1927. ápr. 9., 10. Kárpáti Aurél a feltételezett írója a cikknek, amely a regény kiadása után a Pesti Naplóban aláírás nélkül jelent meg, s amely bizonyítottan átdolgozott változata egy 1921. szept. 24-én napvilágot látott s Kárpátitól jegyzett interjúnak. (A bizonyításra lásd: BM-Hf 2006: 2/108.)

Több szempontból is megnyilvánul a *Halálfiai*ban a szintetizáló szándék. Sajátos egységet alkotnak benne a hagyományos és modern epikai eljárások. A regénynek is több típusát ötvözi. Babits maga a következőket nevezte meg: „[...] egy házasságtörési regény a kilencvenes évekből, [...]; a liberális magyar bíró regénye; egy társadalmi osztály genezise és kritikája; s egy *Entwicklungsroman* is, egy ifjúság története [...].”[36] A műnemek tekintetében is összetett. A mű egyszerre: „korrajz, a századforduló teljességre törekvő körképe”[37]; nemzedékek elbeszélt története: családtörténet; személyes élményrétegekre alapozott stilizált önéletrajz („alakjai azt az utat teszik meg, amit én megtettem”[38]). De vallomás is, „a szó Szent Ágostont idéző értelmében”[39], s így helyet kapnak benne a lírai minőségek, konfesszionális elemek (Szabó Lőrinc: „mennyi líra, mennyi vers van elrejtve a *Halálfiai*ban”[40]; Ignotus: „Ebben a regényben mindig jelen van a lira”[41]). Drámaiságát mutatja, hogy rokonítható a középkori moralitásokkal és az emberiségköltemények. De dráma abban az értelemben is, ahogy Babits Pascal művéről szól: „Igazi filozófiai tragédia ez a könyv [...] mennyivel komolyabb, életbevágóbb és koncentráltabb a Pascal gondolatvívódása, mint a Fausté! De a Pascal drámájának is megvan a fejlődése – a hübrisz, a peripetia, a katharzisz –: hogyan lett a rajongó, bizakodó racionalistából kétségbeesett szkeptikus, s hogy nyugodtak meg a rettenetes kételyek a vallási miszticizmusban: ez egy szabályszerű tragédia, mely a gondolatokból jól kiolvasható.” S hogy Babits mennyire érezte a *Gondolatok* modernségét, elárulja a bevezető mondata: „Ha valaki oly könyvet akarna olvasni, melyben a modern szellem kétségbeesett vívódásait

[36] Uo.

[37] Csányi 1990: 158.

[38] Kárpáti Aurélnak nyilatkozza az író, mielőtt a Pesti Napló megkezdené a mű első változatának folytatólagos közlését. Kárpáti Aurél: Babits Mihály. *Pesti Napló* 1921., szept. 25., 3.

[39] Csányi 1990: 158.

[40] Szabó Lőrinc: Séta idegenben „Lihegő erdők” – „Halálfiai”. *Pandora* 1927. máj. 21., 241.

[41] Ignotus: Babics [!] Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197.

az igazságáért legmegrázóbban találja kifejezve, Pascal *Gondolatai*t ajánlanám."[42] Úgy vélem, hasonló kétségbeesett keresés objektiválódik a Babits-regény művészileg megformált világában. – Az emberiségkölteményekkel rokon törekvés a „transzcendentális otthontalanság" (Lukács György) világának műfajában, a „komikus prózai eposz"-ban (Fielding) valósul meg.

Gazdag a műbe sűrített életanyag is. Egyszerre történik benne „a magyar közelmúlt társadalmának meglatolása"[43] és az elmúlt néhány évtized meghatározó szellemi irányzatainak megméretése; szintézisbe kerül benne a magyar középosztály hanyatlástörténete és az egyéni léttörténet, szellemi fejlődésrajz. „Ez a mű egy hatalmas edény volt, kemény tartó kincsei számára. [...] életdarabkákat rejtett bele; érzéseket, tapasztalatokat, ítéleteket..." Ezeket a szavakat Babits írja a *Faust*ról, amelyet Dante művéhez hasonlít, s megállapítja, hogy bár Goethe „nem olyan hatalmas egységesítő és komponáló", mint Dante, a *Faust* kiegészült formájában „mégiscsak az *Isteni színjáték*hoz hasonlítható". „Nem csupán hatalmas belső méretei miatt, ahogy egy kor egész tudását, színskáláját s lelki küzdelmeit eggyé fogja. Hanem úgy is, mint nehéz, sőt egy kicsit ezoterikus költemény, kevesek számára való. Goethe saját szavai szerint sok mindent »titkolt bele«."[44] Más műfaj keretein belül, de hasonló igénnyel megírt világ tárul elénk a *Halálfai*ban, nem véletlenül hivatkozott a művéről nyilatkozó Babits Dantéra. Maga is sokféle ki nem mondható „titkot" rejtett a regény világába.

A mű nyilvánvalóan egyetemes, univerzális jellegére már a regény korai recepciójában felfigyeltek. A Literatura 1927/5. számában egy ismeretlen szerző írja a következőket: Babits „nagy életregénye" egyúttal „a magyar sors nagy tragédiája egy szubjektív lélek mély és megindult átéltségében és egy univerzális kultúra csodálatos távlatainak [...] plen-air-jében".[45] Szabó Lőrinc szerint „univerzális

[42] Babits: *Tanulmányok Pascalról.* In: BM-Tan 1978: 1/133.
[43] Rába 1983: 232.
[44] BM-It 1979: 344.
[45] [--]: Babits Mihály a költő regényiró. *Literatura* 1927. máj. 5., 163; 164.

szemlélet terméke", speciálisan babitsi mű, de „egyetemességében és élettel-telítettségében" túlnő az eddigi babitsi specifikumokon. „Univerzális könyv: a megmunkálás egyéni eszközei gazdag kincstár, egész esztétikai univerzum, gondolatai pedig [...] szintén univerzális ismeretét, átérzését és körüljárását bizonyítják mindannak, ami embert és közösségeket mozgat. Egyszóval: európai, univerzális mű [...]"[46]

Az elemzések megmutatták, hogy Babits regénye sok szállal kötődik az európai irodalomhoz. „Minden nagy alkotás egy kultúra összegzése, amit a valóság vérárama jár át. Miként Babitsnál is: a *Halálfiai* indíttatása Goethétől Jókain át Mannig, Proustig nyomon követhető."; „[...] világirodalmi előzményeit tekintve [...] Goethe Wilhelm Meistere éppúgy jelen van benne, mint Dosztojevszkij [...]."[47] Csányi László szerint a *Halálfiai* első kapujához a kulcsot Babits 1917-es Szent Ágoston-tanulmányában kell keresni. „Ez a tanulmány is vallomás, hajlamának és vonzalmának tükre, s miközben az egyre gyarapodó kézirat sorait rótta, magának is feltehette a *Confessiones* írójának kérdését: Quis adhuc sum ecce in ipso tempore confessionum mearum – valójában ki is vagyok most, midőn vallomásomat írom?"[48] Egyéb világirodalmi neveket is kapcsolnak az elemzők a regényhez: „A *Halálfiai* bevallottan és közismerten Meredith módszerét karolja fel, és ily módon Henry James regénytípusával tart rokonságot."[49] – Elemzésünk azt mutatja majd be, hogy kapcsolatba hozható a moralitásokkal éppúgy, mint a modern „ördögregények"-kel[50], és sok köze van Dante és Goethe fő művéhez.

A mű „ezoterikus" jellegét s egyúttal az egyetemesség igényét mutatja Babitsnak az a „következetesen végigvitt eljárása, hogy minden jelentős szereplőjének keres és talál az emberi egyetemesség,

[46] Szabó Lőrinc: Séta idegenben „lihegő erdők" – „Halálfiai". *Pandora* 1927. máj. 21., 239–240.

[47] Csányi 1990: 181.

[48] Csányi 1990: 164.

[49] Sőtér 1983: 36.

[50] Balassa Péter: Az ördögregény két huszadik századi változata. A *Doktor Faustus* és *A Mester és Margarita. Medvetánc* 1988/1., 35–47.

a cél- és lélekrokonság jegyében a világirodalom és világművészet történeti tárházában párhuzamos figurát. Nellit és Erzsit például következetesen Rachel és Lea paralleljével emlegeti sorsfordulós helyzeteikben" – írja Németh G. Béla. Ám sorolhatnánk a példákat tovább. Azokat is, amelyeket az író maga nem azonosít, de ahol az alakokhoz rendelt metaforák, cselekvések, elbeszélői reflexiók allúzió-jellege világos.

Németh G. Béla kiemeli Babits „szimbolizációs lírai és megjelenítő" hajlamát. „Mint a világirodalmi párhuzamosítások, ezek a szimbolizációk is folyton átjátszanak, rájátszanak az európai művelődés, művészet s irodalom örökségének tárházára." A tanulmányszerző példaként említi Nelli életében a Dictionnaire-t s Miska Bibloszát, az „Észjog"-ot („a titkokat rejtő és föltáró, a vágyakkal telítődött és a vágyakat búcsúztató könyv"-et), illetve az „Utazás"-t, mely „Cenci vagy Döme életében [...] mindig valami életre kiható döntés velejárója".[51]

Rába György megközelítése funkcionálisabb: „A Halálfiai kompozíciójának s atmoszférájának legfőbb szervező elve [...] szimbolikája. Nem elsősorban a szimbolista irányzat hatását kell említenünk, hanem a visszatérő motívumokat." Példának hozza Cenci botját mint „az öregasszonyt a földhöz kötő, szilárd kapocs" jelképét, a Dictionnaire-t, ami Nelli „ábrándozásba fulladó tehetetlenségét példázza". „A jellemábrázolás elmélyítése szimbólumokkal Meredith regényírói fegyvertárához tartozik." Hatása Babits művére kétségtelen, de „korlátozott", s „[...] épp a szimbólumok regényírói alkalmazása fedi fel e hatás másodrendű szerepét"; „Babits és Meredith szimbolikájának rendeltetése eltérő". Rába György mutat rá arra is, hogy a „Halálfiai formálása során szimbolikává mélyülő motívumrendszerrel egykorú Babits szimbólumverseinek [...] meghonosodása költé-

[51] Németh G. Béla: i. m. 68. A tanulmány szerzője az „Észjog"-ot Kantnak tulajdonítja, valójában a regényben emlegetett könyv, az *Észjog elemei* a Babitsék családi könyvtárában is meglevő *Egyetemes természet vagy észjog elemei* című mű, amely T. Virozsil Antal latin nyelvű munkájának magyarra fordított, két részből álló, egybekötött változata. – BM-Hf 2006: 2/491.

szetében", s ezekben „Babits 1921-ben közreadott Dante-cikkének költészetbeni tanulságai is [...] gyümölcsöznek". S noha bergsoni és dantei hatásnak tulajdonítja ezt a lírában, a *Halálfiai*nak szimbolikusságát inkább Prousttal hozza összefüggésbe. Véleményünk szerint a regényben is legalább olyan fontos a dantei hatás, mint a lírában. S a *Halálfiai*ra is áll, amit Rába a szimbólumversről mond, hogy „a lelki mozzanatot és a tapasztalati világot egymásban tükrözteti, a belső életet a való élet epikumával érzékelteti, és üzenete túlmutat önmaga tárgyán, végkicsengése etikai vagy lételméleti."[52] – Korántsem „szimbolizációs hajlamról" van tehát szó, sokkal tudatosabb a műben a rájátszások, archetipikus, mitopoétikus elemek, emblémák, allúziók megválasztása, helye, elrendezése és funkciója. S mindenképpen figyelmet érdemelnek, elemzésük visz igazán közel a mű sokrétű jelentéséhez. Az archaikus ismétlő technika – a modern ördögregényekhez hasonlóan – szerepet kap az elrendezésben mint a szüzsévé formálás módja.

Nem véletlen, hogy a *Halálfiai* recepciótörténetében egyes szerzők kiemelik Hintáss Gyulának a regényben annyira éles vonásokkal rajzolt „ördögi" arcát. A regény megjelenésének évében, 1927-ben Rédey Tivadar a Napkelet júliusi számában megjelent írásában Hintássról mint „grammofonlelkű kalandor"-ról, „az örök diabolus rotae"-ról szól, aki az anya után a fiút is eljuttatja a „tragédia partjaira". Földi Mihály szerint: „Rettenetes diabolikus ember, akihez hasonlót nem ismerek a magyar irodalomban s lelki társait csak Dosztojevszkijnél tudom megtalálni." Benne „mintegy a rossz, a hibás, az ördögi ember talál rá a pénzben az ördög eszközére".[53]

Szabó Dezső híres pamfletjében gúnyolva a regény „eposzi scenirozás"-át és „filozoptermitologizás"-át[54], többek között az unos-untalan mozgósított „ördög"-gel elkövetett modorosságokat teszi szóvá.[55] –

[52] Rába 1983: 242, 243–44, 245, 225.

[53] Földi Mihály: Babits Mihály regénye. *Nyugat* 1927/10., 775., 773.

[54] Bodnár György: Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával. *ItK* 1997/3–4., 298.

[55] Szabó Dezső: *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban. – Babits Mihály: Halálfiai.* Regény. Kiadja Boór Bálint. 1929. szept., 25.

Két évvel később Zapf Dezső egy tanulmányában Szabó Dezsőnek ellentmondva nem a regény különös mitológiája tartozékának tekinti „az ördög"-öt, hisz – mondja – például az *Özvegy legények tánca* című Ady-versben az „özvegy legények" sem valami különös mitológiát, hanem Ady öntudatlan életösztöneit és vágyait képviselik. Az irracionális ösztönök sorsot meghatározó szerepével függ össze az emberi bűnösség kérdése is; s a legfőbb bűn az ember társadalomromboló ösztöneinek a szabadjára engedése. Ennek Babits regényében legszélsőségesebb példája: a szélhámos, antiszociális Hintáss.[56]

A regény különböző pontjait összekötő utalásrendszer egyik típusaként szól Fried István „az ördög emlegetésé"-ről, a „sátánipokoli" motívumokról, melyek hasonlatként, sejtetésjelzésként, irodalmi utalásként jelennek meg, s legtöbbször a megkísértés témakörébe vágnak.[57]

Magunk a *Halálfiai*ról szóló korábbi dolgozatunkban[58] a motívumok helyének, szerepének, struktúrájának részletesebb, szövegközpontú elemzésével mutattuk be Hintáss „ördögi" arcát.

A *Halálfiai* univerzalitását, lelki-eszmei-filozófiai mélységét gazdag poétikai eszközrendszer szolgálja, amelyből kiemelhetjük a sokirányú rájátszást a *Divina Commedi*ára és a *Faust*ra. Természetesen fontos szerepet kapnak a szimbolizációk, a külső, belső ismétlések, motívumok. Ezek a *Halálfiai*ban gyakran kultúrtörténeti toposzok, archetípusok, mitologémák, emblémák, Berzsenyi, Dante, Goethe, Baudelaire stb. műveit evokáló allúziók, ám vannak olyan fogalmak, képek is, amelyek csak a regény világában kapnak többletjelentést.

[56] Zapf Dezső: *A századforduló magyar társadalmának problémája Babits Mihály „Halálfiai" c. regényében*. Prágai Magyar Akadémikusok Köre Évkönyve, Kassa, 1931., 236.

[57] Fried 1987: 51–52.

[58] Némediné Kiss Adrien: *A Halálfiai és a Három nemzedék. Adalékok a Halálfiai elemzéséhez.* Kézirat, a pedagógusok intenzív továbbképzése keretében elkészült dolgozat, ELTE BTK, 1988.; Némediné Kiss Adrien: *A magyar „ördögregény". Babits Mihály: Halálfiai.* Bölcsészdoktori értekezés. ELTE BTK. Kézirat, 1990.

Az egyetemesség igénye, a szintetizáló szándék, a jelentés filozófiai szintre mélyítése a dantei, goethei művel rokonítják a *Halálfiai*t.

A regénynek éppúgy, mint az említett emberiségkölteményeknek alapmotívuma és strukturáló elve az utazás: a térbeli is, de elsősorban a szimbolikus értelemben vett utazás, a lelki-szellemi utazás a megismerés, a megvilágosodás felé vezető úton. (Erről később még lesz szó.)

A főszereplő, Imrus sok vonatkozásban rokon Fausttal és Dante hősével is. Fausttal rokonítja az élet mind teljesebb megismerésének, megélésének a vágya, az életszomj, az újra való törekvés mellett a mellé szegődött ördögi kísérő, Hintáss, „az advocatus diaboli"; a fiataloknak a vele való „üzlete", Imrusnak a vele kötött „pokoli szerződés"-e, a váltó. A goethei Mephisto három alakot ölt a Babits-regényben. Nelli történetében Hintáss még egymaga mindhárom. Imrusében már osztódik az „ördög". Egyik leánya, Noémi a Hintássban testet öltött csábítás egyik fele: a test csábítója; másik leánya, Gitta a szellemé. Mert a drámai küzdelem Imrus történetében már két síkon folyik: az intellektuális és érzéki, érzelmi csábítás útvesztőjében jár a lélek. A két síkot a pénz – ez a szó szoros értelmében ördögi eszköz – kapcsolja össze. – Olyan kísérő Hintáss, aki az élettel s a pokolbeli bűnökkel ismerteti meg a szereplőket, s Imrussal különös alkut, üzletet köt: a (nem létező) aranyát kínálja, s a lelkét kéri; de a „lelkét" végül is nem nyeri el.

Imrus kísérője Rosenberg is, az intelligens, művelt, tudós barát, társ, nemes szellem, aki a pokolban (a fővárosban) Imrus szellemi kalauza, „Vergiliusa" lesz (Rosenberg sem keresztény!). A tudós barátsága nélkülözhetetlen, de nem elégséges Imrus megmentéséhez. – Noémivel kapcsolatban elhangzik mind a Beatricéra, mind a Gretchenre való utalás. Babits ironikusan költi át Dante *La vita nuova* (Új Élet) című művének Beatricéjét, amikor arról ír, hogy Imrus „kővé meredt [...] az Új Élet új csodája előtt: ámbár ez a csoda nem emlékeztetett a méltóságteljes Beatricékre". (347[59]) De még

[59] A dolgozat eredeti változatában (Némediné 1990) a *Halálfiai* szövegére való

a „pórul járt Gretchen”-nek (526) is különös, hiszen nem ő csábíttatik el, hanem ő csábít. Égi közbenjáró végképp nem lehet sem a dantei, sem a goethei értelemben (sem Beatrice, sem a bűnös Margit szerepében); legfeljebb közvetve: az isteni kegyelem elrejtőzik itt, talán magába a bűnbe, ami út a megváltáshoz (ágostoni értelemben). Megnyilatkozhat-e az isteni kegyelem, világíthat-e az Istentől elhagyott, Istennek hátat fordító világban? Az „új küzdelem, új reménység és a végső Fény felé” „csak égi Sugár adhatja [...] az erőt, csak a legnagyobb földi tudás és művészet a segítséget”.[60] A Dante-fordítás kommentárjában megfogalmazott babitsi gondolatok segítenek értelmezni a regényben nemcsak Rosenberg szerepét, de Cenciét is, mert a regény szimbolikájában a mitikus magasságba emelt Cencié ez „örök asszonyi” szerep, ő adja az „erőt” Imrusnak az új élethez. Cenci – minden más szereplővel szemben – feltétlen érték, Imrus számára is.

A regénynek a dantei művel való rokonságát külsődlegesnek tűnő jelenség is megerősíti: a hármasság, mely érvényesül a kompozícióban jelentést hordozó szereppel, a cselekmény helyszínének változásában és a nevelői funkciójú szereplők hármasságában. (A hármasság jelentést kap a Szekfű művével való rokon koncepció felől is.)

A szerkezet 2×3 részből áll, a harmadik az *Epilog* (ne felejtsük el, hogy Babits a regény folytatását tervezte!), s mindkét rész 3×3 egységre tagolható.

---

hivatkozások a regény Belia-féle kiadására vonatkoztak. (BM-Hf 1984) A jelen munkában a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetének megfelelő oldalszámait adjuk meg zárójelben.

[60] Babits Mihály: *Dante élete.* In: Dante 1945: 56–57, 63.

A regény hármas szerkezete:

I. Nelli története		II. Imrus története		III. Imre új élete
1/a *Évek* 1/b *Napok: Egyik nap* 1/c *Másik nap*	– paradicsom – megkísértés	1/a *A boldog gyermekkor* 1/b *Ó, vidám kamaszkor!* 1/c *Élet és irodalom*	– paradicsom – megkísértés	Epilog
2/a *Ópium éj* 2/b *Gyilkosság és Szerelem* 2/c *A vonat letér a sínről*	– bűnbeesés – szövetség az ördöggel	2/a *Gyula újból a színre lép* 2/b *Viharágyú!* 2/c *Családi idill (Intermezzo)*	– bűnbeesés – szövetség az ördöggel	
3/a *A rettenetes nászút* 3/b *Miska* 3/c *A gádorosi danaidák*	– bűnhődés – Sötét Szoba	3/a *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* 3/b *A Tragédia partjain* 3/c *Nelli*	– bűnhődés – újjászületés	

Az első 3×3 egység: Nelli története s egyúttal Imrus életének előzményei. Itt három helyszín kap szerepet: (Gádoros)-Sót, Velence–Budapest, Gádoros. (A paradicsom és a bűnbeesés; a bűn és a bűnhődés; a megváltás reménye nélküli kárhozatra ítéltség a „Sötét szobában".) Imrus fejlődéstörténetében szintén 3×3 rész szerepel s három helyszín: Sót-(Gádoros), Budapest, Gádoros (átmenetileg!). (A vidék: a gyermekkor, az ösztönös létből való fokozatos kiemelkedés kora; a főváros: az ifjúkor, a szellem lázadásának kora, melynek jellemzője a szellem mindenhatóságába vetett hit, a hübrisz, a mélyülő bűnösség és büntetés időszaka; Gádoros: ellentétben Nellivel, Imrus számára a megváltással, újjászületéssel biztató penitencia helye.) Majd Erdővár: a felnőttkornak, az előbbieket meghaladó, magasabb erkölcsiség korának a színhelye.

A szerkezet az emberi szellem és lélek sajátos (Széchenyi-Szekfű által is kiemelt) hierarchiáját is sugallja: a szenvedély (Nelli tévelygése), az ész (Imrus) tévelygéseit meghaladja a magasabb rendű, erkölcsi állapot: az erdővári Imre léte a „csúcsok" közelében. Ezt a hierarchiát testesíti meg a regény három nevelője: a lelki-szellemi Erósz (a *Timár Virgil fia* című regénnyel rokon!) téves útjait képviselő Hintáss és Sátordy után az igazit talán az erdővári Imre találja meg. Mert a regény nevelődési és pedagógiai regény is, mint Rousseau *Emil*je, Goethe *Wilhelm Meister*e vagy Thomas Mann *Varázshegy*e. Természetesen ez utóbbival rokonabb, hiszen mindkettő a hagyományos Bildungsroman modern megvalósulását, Weltanschaungsromanná alakulását mutatja. (A nevelő és a nevelés a regény társadalmi-szociologikus síkján is jelentést hordoz!)

A regény párhuzamba állítható Dante művével a tekintetben is, hogy hármas rétegezettségű abban az értelemben, ahogy Babits irodalomtörténetében a *Commediá*ról írja: „Dante élete nem véletlen és egyéni érdekű, hanem *jelentéses* élet [...]. Maga a sokértelmű költemény pedig hármas rétegezettségű szimbólumépületté válik. A szó szerinti jelentésen kívül, amely egy fantasztikus vízió leírása, van egy történeti, azaz életrajzi és politikai jelentése. S emögött még egy harmadik, titkos és szimbolikus jelentése."[61]

A *Halálfiai* jelentésstruktúrája is hármas rétegezettségű. Szó szerinti rétege Nelli és Imrus története; második rétege: a nemzeti, történelmi sors, a középosztály hanyatlástörténete, politikai s egyéni életrajzi elemek összefonódásával (kettős tükörből); a harmadik, misztikus és rejtett szintje: a fausti, illetve a modern ember otthon-, igazságkeresése, a kanti Ding an Sichhal vívódó embernek a megismerésért folytatott küzdelme, a tolsztoji vagy nietzschei életszemlélet dilemmája előtt álló, a modern élet szellemi-erkölcsi útvesztőjében eltévedt ember abszolútumkeresése. A mű filozófiai szintű kérdésfelvetése: mi „a nagy Jó", mi „a nagy Cél" (32), mi az élet célja, értelme, mi a „helyes" világnézet. Ennek a keresése határozza meg végső soron a főhős útját, a regény struktúráját, ez köti össze a két

[61] BM-It 1979: 132.

történet – a Nellié és az Imrusé – között levő (néhány elemző által szakadéknak vélt) távolságot, ez biztosítja a kétféle műfaj, a családtörténet és a fejlődésregény egységét: egy modern „világnézeti regény" szintézisébe fogva a heterogénnak tűnő elemeket. „Nelli [...] ugyanúgy erre a kérdésre keresi a maga válaszát, mint lázas csatangolásában Imrus."[62] – A választ pedig Nelli és Imrus egymásba tükröződő sorsa példázza.

Dante művében a gazdag életanyag „egyetlen nagy lélek vallomásává, egyetlen szimbolikus és rendeltetéses élet tartalmává" szövődik. Dante „a saját lelkének belső történetét mondja. De éppen ezáltal lesz műve az egész emberiség eposzává, az emberi lélek belső eposzává."[63] Babits – a *Commediá*t kommentálva – Dante jelentéses életéhez hasonlítja az Adyét. – A *Halálfiai* azt sugallja, hogy ilyennek érezhette a magáét is. Abban, hogy ez nem állt Babitstól távol, megerősít Rába György kismonográfiája[64], de Poszler György is szól a *Beszélgető füzetek*et elemezve hasonló jelenségről Babits lírájában, esszéiben. Poszler György a babitsi életműben fontosnak tartja a harmincas években megerősödő igényt „az én érvényének szélesítésére, a reprezentativitás szélesítésére, a reprezentativitás megfogalmazására [...] nem magyar, hanem általános humánus, nem nemzeti, hanem egyetemes emberi tekintetben". Ez „hoz létre a szó legmagasabb rendű és misztifikálatlan értelmében kozmikus akusztikájú, ontológiai lírát. Az elmúlás, a kreatúrák sorsa és a gondviselés, a teremtettek lehetősége kap benne melankolikus csillogású, költőien bölcs, bölcsen költői megfogalmazást." Poszler György az „egyéni sors és a nemzeti sors" azonosítását, az ország sorsával, a nemzet veszedelmével való azonosulást, főleg a „beteg én repre-

[62] Rónay László: Babits Mihály regénye, a *Halálfiai. Új Írás* 1980/1., 24.

[63] BM-It 1979: 32, 134.

[64] Rába György idéz Babitsnak egy 1921-ben a Pesti Naplóban közreadott Dantéról szóló cikkéből és hozzáteszi, hogy Babits „a firenzei mesterre vetítve megfogalmazza" világnézeti állásfoglalását, mikor „Dantéra sarkítva" vallja: „A legintimebb, a legkritikusabb költő, aki valaha élt, s ő maga a főhős az *Isteni Színjáték*ban, »az egyén, a lélek; s mely mégis az egész világ eposza, mert az egész világ csak a lélekért, a lélekben fontos [...]«". Rába 1983: 194.

zentatívvá tételé-”t a harmincas évek esszéiben látja, de az „egyéni sors és nemzeti sors azonosításá”-nak a gyökereit az első világháború zaklatott éveiből eredezteti.[65] Nem szól arról, hogy mely műfajokban van jelen.

Véleményünk szerint a *Halálfiai* elsődlegesen tükrözi ezt az igényt. Főbb szereplőinek – sok családi és egyéni életrajzi elemből szőtt – életútja, szellemi arculata egyaránt jelképezi az egyes ember, a nemzet és „az ember” sorsát, útkeresését, a megváltás lehetőségét. Már az első fejezet (*Évek*) 1. része felveti „Magyarország” sorsának kérdését, az utolsó, a 12. pedig az „érző óramű”, Imruska sorsáét. A három sík egymásra vetül, összemosódik, amikor (szerkezetileg kiemelt helyen, a fejezet végén) szerzői kommentárban – a választ is sejtetve – megfogalmazódik az alapprobléma: „Egyet azonban egész világosan megértett Imruska. És ez az volt, hogy van valahol valami – maga sem tudta, hol van és mi az? – ami fontosabb minden egyébnél [...]. Megértette, hogy az élet küzdelem valami nagy Jóért, amit folytonosan veszély fenyeget; [...]. Ezért kell harcolni titkos és idegen lényekkel [...]. És hogy mi az a nagy Cél, amiért ezekkel küzdeni érdemes: azt a felnőttek bizonyára tudják, és Imruska is meg fogja tudni, mire nagy lesz.” (31–32)

A regény azt az utat mutatja be, amely eme tudáshoz vagy afelé vezet. A szereplőket, mint Ágostont és Dante utazóját a „vágy”, a „szomjúság” hajtja, s útjuk végén eljutnak valamiféle felismeréshez, belátáshoz, ha nem is a dantei (Isten-)látásig (*Isteni színjáték* 33. ének), csak a „legfőbb Jó” (33. ének) megsejtéséig. Az út a megismeréshez, a megvilágosodáshoz kerülőkön át halad.

1.4. A *Halálfiai* újszerűsége – a motívumok szerepe

Az eddig elmondottakból látható, hogy Babits a *Halálfiai* anyagának formálásában, elrendezésében nem a hagyományos oksági elvet

[65] Poszler György: Test és lélek – moralitás három felvonásban. Széljegyzetek Babits beszélgetőfüzeteihez. *Irodalomtörténet* 1984/3., 541–542.

követi, illetve regényére nem a hagyományos szövegszerveződés jellemző. Ebből adódik, hogy a lineáris szövegbefogadás elvén alapuló olvasás nem elegendő a minél teljesebb megértéséhez.

Az oksági rendezőelv helyett a motívumok, vezérmotívumok konstitutív szerepe, a mitologizálás, az epikum folytonosságát megtörő önreflexió, a társadalmi, erkölcsfilozófiai, művészetfilozófiai, sorsfilozófiai kiszólások vagy eszmefuttatások a regény újszerűségei közé tartoznak, éppúgy, mint a sok irodalmi idézet, az intertextualitás; mindez a lineáris szövegen túlmutató olvasatot kíván (mintha egy újfajta, a posztmodern irányába mutató regényminőséggel állnánk szemben). – Fried István elvégezte néhány regénybeli idézet, önidézet elemzését, értelmezését. S ezzel kapcsolatban állapítja meg, hogy a *Halálfiai*ban is, mint bizonyos XX. századi regényekben: „a szerző egy adott regényen belül teremti meg utalások és visszautalások hálózatát, idézetek és visszaidézések láncolatát, figyelmeztetve az olvasót a kompozícióra, az érintkezésekre, a gondolati ívre.” [66]

A hagyományos modell dekonstrukcióját Babits tudatosan vállalja. Regényében a következőképpen reflektál magára az alkotásra: „Ki állapítja meg az események igazi összefüggését? A regényíró nagyzol, pontokat köt össze, melyek a valóságban külön állanak; s elhanyagolja a pontokat, melyek rajzába nem illenek. Nem jobb-e egyszerűen a pontokat rajzolni: a történések e csillagait, melyeket lelki szemünk úgyis annyira hajlandó a Sors csillagképeivé kötni össze? holott igazi összefüggésük és egymásrahatásuk láthatatlan.” (74)

A *Halálfiai*ban e láthatatlan szálak sejtetésében a motívumoknak kitüntetett szerepe van. A metaforikus, motivikus szinten kibontakozó összefüggések rendszere fontos formaalkotó, strukturáló elv, mélyíti a regény jelentésdimenzióját, s az így létrejövő szüzsé a regény értékviszonyainak, a benne kifejeződő babitsi világképnek hordozója. Megvilágít valamit azokból az összefüggésekből, amelyek láthatatlanok, kifejezhetetlenek. Körner szerint „a motívumok sohasem a költő objektív élményeit tükrözik, hanem élményeinek pszichológiai jelentését.”[67]

[66] Fried 1987: 48.

[67] *Világirodalmi lexikon,* VIII. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982., 630.

A mű motívumhálózatának elemzésével juthatunk közelebb a regény „belső szellemi-lelki értékszerkezet”-éhez, legmélyebb „emelet”-éhez, vagy inkább legmagasabb, egyetemes, metafizikai, morálfilozófiai „szintjé”-hez, a hartmanni értelemben vett hatodik, a „kimondhatóság határán” az eszmét megvilágító rétegéhez.

Úgy véljük ugyanis, hogy a *Halálfiai* értelmezése nem nélkülözheti a regényvilág misztikus-mitikus, univerzális síkjának elemzését. – Erre intenek a Balázs Béla *Halálesztétikájában* általános érvénnyel megfogalmazott gondolatok: „Azt állítom (másokkal egyetemben), hogy a művészet metafizikai ösztön megnyilatkozása és transzcendens jelentőségű, [...] még az elfelejtett metafizikai húrokat is megreszketteti bennünk.”[68]

Mintha Babits maga is művének eme dimenziójára utalt volna, amikor Ignotusnak az „élethűséget” firtató kérdésére a következőket válaszolja: „Jelenti [az élethűség], hogy az egyes események, az egyes tények ne váljanak szét éles konturral, hanem oldódjanak fel egymásban s mindabban, ami az emberi életen tul van. Állandóan érzékeltetni akartam az emberi élet kicsinységét, esetlegességét, a mindenségben való elfolyását. [...] Ezért is adtam szavaimnak olyan aláfestést, amelyben mindig egyszerre szól a költő érzéseinek, képzeteinek, felfogásának egész orkesztruma, – olyan zengést, amely minden pillanatban jelenvalóvá, érezhetővé teszi az egész emberiség létezését, a föld forgását, a csillagokat.”[69]

A mű recepciótörténetének kezdetén, de főleg a Babits-kutatás 80-as évekbeli fellendülését követően egy-két munkában találkozunk utalással a regény valamilyen mélyebb dimenziójára. Babits művének mély perspektíváját s annak az „analitikus refrénszerűség”-gel való összefüggését, „analitikus erejé”-nek ágostoni vonásait sejti meg első kritikusainak egyike, a barát Szilasi Vilmos: „E vallástalan vallásosságnak nincs szebb és mélyebb hangja a világirodalomban [...]. Te fölfeded a lélek szövetét, – hol a motívumok szálai fonódnak és erednek. – Minden lap egy újabb megrázó olvasmány, és annyi ta-

[68] Balázs Béla: *Halálesztétika*. Papirusz Book, é. n., 13.

[69] Ignotus Pál: Babits Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197.

nulság, amennyit kevés filozófiai mű tud nyújtani."[70] Ugyanebben az évben, 1927-ben Farkas Zoltán a következő kommentárt fűzi a regényhez: „A magasra szálló talajtalan emberi vágyak és az élet kényszerű lehetőségeinek küzdelmében gyakran torzképpé válik az ember, de a lélek vágyai mégis megmaradnak és nemzedékről nemzedékre ismét tovább sodorják a véges és bűnös embert a megtisztulás útján az örök megváltás felé."[71]

Rónay László beszél a regény filozófiai kérdéseiről, de nem mint regénystrukturáló elvről: Babits „mintha úgy alakítaná a regény epikus anyagát, hogy abban a kor és a maga legfontosabb bölcseleti gondolait is kifejthesse. Mit ér az élet – veti fel újra meg újra az emberi eszmélkedés történetének visszatérő, szorongató kétségét."[72] Németh G. Béla a regény „szintjeit" bemutatva a szociológiai, szellemi-mentális szintjéről, a regény politikai világáról s végül a lelkiség szintjéről szól. Utal arra, hogy „Babits egész regényén keresztülvisz egyfajta – mondhatnánk – erkölcsi, filozófiai dualizmust. Számtalanszor mondja, hogy minden emberi történésnek, így a regénytörténésnek is egyik állandó jelenlévő részese, egyik pólusa a Gonosz, a Rossz. Finom tapintattal a művészet életértelmező nyitottsága ösztönző hivatása iránt nem fejti ki, hogy az emberi pszichében a jó mellett mindig meglevő rossz-ra gondol-e, vagy egy metafizikai létű jó és rossz kettősségére-e, vagy egy társadalomontológiai, egy antropológiai adottságra-e, vagy minderre (s még egy sor másra) együtt." A tanulmányban az a gondolat is megjelenik, hogy „a különböző szintű dualisztikus kettősségek olyan erősen jelen vannak az egész műben, hogy voltaképp a regény teljes belső szellemi-lelki értékszerkezete is kifeszíthető volna rájuk".[73]

A regény irodalmi rétegét elsőként alaposabban vizsgáló, értelmező szerző, Fried István szerint a világirodalmi utalások szerepet

[70] BSZL 1979: 112.

[71] Farkas Zoltán: *Halálfiai*. Babits Mihály regénye. *Magyar Újság* 1927. június 5., 14.

[72] Rónay László: i. m. 24.

[73] Németh G. Béla: i. m. 68–69.

kapnak annak érzékeltetésében, hogy a *Halálfiai*ban „a mindig ismétlődő Történet újabb változatával állunk szemben". „A dantei allúziók, a goethei fordulatok az öröktől való és örökké megújulni kész, mindig visszatérő »emberi színjátékra« szolgáltatnak újabb, [...] ám az ősmintára visszautaló példát. Ilyen módon a »*megkísértés*«, a »*bűnbeesés*«, az ördöggel kötött szövetkezés »regényeként» is olvashatjuk a Halálfiait [...]."[74]

Ezek a figyelemreméltó meglátások azonban bizonyítatlanul, kifejtetlenül maradnak az említett munkákban. Mi Fried Istvánhoz részben hasonlóan a megkísértés, az ördöggel való szövetség (bűnbeesés), a bűnhődés (megváltás?) regényeként olvastuk a *Halálfiai*t, s a mű szerkezetében e (Dantéra emlékeztető) hármasság ismétlődését véltük felismerni Nelli, illetve Imrus egymást ellenpontozó történetében. – A „dualisztikus kettősség" más vonatkozásban is felismerhető a regény szerkezetében, úgy, miként azt Németh G. Béla fölvetette: – a mű értékszerkezetében, melynek egyik pólusa a Gonosz. Ezt a pólust – korábbi dolgozatainkban[75] – Imruska történetét követve a motívumok elemzésével mutattuk be. A jelen munka – ugyancsak a motívumok analitikus számbavételével – a másik pólus megrajzolásával teszi teljessé a dualisztikus szerkezet képét.

Elemzésünk igazolja, hogy a „Halálfiai kompozíciójának s atmoszférájának legfőbb szervező elve" a „szimbolikává mélyülő motívumrendszer" (Rába György[76]), hogy a regény motívumszerkezete hordozza az értékszerkezetet; s cáfolja azt a vélekedést, hogy a „Halálfiai építményének [...] nincsen egzisztenciális mélyperspektíva létrehozására alkalmas intellektuális »emelete«".[77]

Dolgozatunkban a motívumok differenciálásától eltekintünk. Leegyszerűsítve a motívumokat a narratív struktúra olyan (képi vagy

[74] Fried 1987: 52.

[75] Némediné 1990.; Uő: Az önvizsgálattól az újjászületésig (Motívumok Babits Mihály *Halálfiai* című regényében. *Irodalomtörténet* 1992/3., 524–545.

[76] Rába 1983: 242., 245.

[77] Fülöp László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfiai* elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 46.

szituációs) ismétlődő s ezáltal jelentésbeli, kompozicionális, strukturális funkciót kapó szegmentumainak tekintjük, amelyek rendszert, hálózatot alkotva a műalkotás jelentésdimenzióját mélyítik, s értékszerkezetét, világképét hordozzák. [78]

Munkánk további részében először a regény cselekményfonalát követve a főszereplőnek, Sátordy Imrének a megismerés, a beavatódás felé haladó életútját világítjuk meg néhány fontos visszatérő, variációsan ismétlődő, egymásnak felelő, egymást ellenpontozó, kiegészítő motívum tükrében. Ezután a fő motívumok alapján megrajzoljuk a regény motívumhálózat, -szerkezetét. Végezetül egyfajta összegző értelmezést kísérlünk meg, miközben néhány összehasonlítást teszünk a *Halálfiai* és Szekfű *Három nemzedék*e között.

[78] . A dolgozat jelen változatából kihagytuk az eredetiben (Némediné 1990) hosszabban tárgyalt motívumértelmezésünket, amelynek elméleti alapja: a Daemmrich szerzőpáros (Pollmannt és Lotmant idéző) definicióját elfogadó Szigeti Lajos felfogása (Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény*, Bp., Magvető, 1988., 9–32.; Daemmrich, Horst S.–Daemmrich, I.: *Wiederholte Spiegelungen. Themen und Motive in der Literatur.* Francke Verlag, Bern und München, 1978. 18–20.); Walzel, O.: Leitmotive in Dichtungen. In: *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters.* 1929, Wildpark-Potsdam, 358–59. Idézi: Csúri Károly: Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról. In: *Ismétlődés a művészetben*. Szerk. Horváth Iván, Veres András. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980., 318; Bernáth Árpádnak Walzel felfogására visszavezethető értelmezése: *Világirodalmi lexikon,* VIII. Főszerk. Király István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982., 630–31.; Gaszparov, B M.: A Mester és Margarita motívumszerkezetéről. *Medvetánc* 1988/1. 69–89. Úgy vélem, hogy nem elég csupán motívumsorról (H. és I. Daemmrich) vagy motívumbokorról beszélni (ez utóbbi fogalmat a motívumsor helyett használja Szigeti, mert – feltehetően a pontatlan fordítás következtében – rosszul értelmezi azt), hanem a műalkotás mint „komplex modell" (Hankiss) motívumhálózatát, motívumszerkezetét is vizsgálnunk kell.

2. A „szimbólikus hős" életútja a motívumok tükrében

2.1. „Utazó volt": Imruska Sóton – Gádoroson

2.1.1. Imruska útja a „kárhozat" felé

2.1.1.1. „Különös tudás almáit kínálta" – A gyermek Imruska az ördögi Hintáss és a lányai bűvkörében

A kis és kamasz Imruska számára anyjának csábítója, Hintáss éppoly titok marad, mint maga a bűn, s épp annyira borzongató izgalommal foglalkoztatja a fantáziáját. Később a titok egyre inkább a „zseniális ember" rejtélyévé lesz.

A róla alkotott képe sok homályos, sejtelmes mozzanatból áll össze. Egyfelől az édesanyja kalandját körülvevő titokzatos jelekből. Erre utalnak Gittának borzongató megjegyzései, ezzel van összefüggésben a halott Kováts Laci titokban olvasott verseskönyve – a rejtelmes ember előszavával, Schapringer kiadásában (együtt a nevük!). Másfelől alakítja közvetlen környezetének, főleg Dömének Gyuláról formált véleménye (gazember, de „tagadhatatlanul zseniális" 318).

Imruska gyermeki fantáziájában fontos helyet kap az édesanyja emlékét körüllengő homály. Hintáss lánya, Gitta, a „kis sátán" (33) kelti fel a „tilos", a szerelem és a halál iránti kíváncsiságát. Gittának „ördögi" arca már a Pesti Napló-beli változatban formálódik: megtalálható itt a – fogalmazványban (819–820[79]) még nem szereplő – „kis sátán" kifejezés (676); ugyancsak hallhatjuk itt is Gitta „sokat tudó, ördögi kacagás"-át a Csörge-tói vihart megelőzően (117; 755).

A mű végleges változatában már a gyermek Gittát erősen a tudós, a szellem ördögi csábítójának irányába rajzolja át Babits. A Pesti Naplóban még „apja tudóskodását" utánozza (709), a végleges változatban már maga jelenik meg „apró tudós"-ként (66). Az anya nélkül maradt Imruska a „már mindent tudó", a „felnőttek titkait" ismerő Gitta „tanítványa" lesz. „Gitta született kis tanítónő volt; gonosz kis

[79] A kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetének *Melléklet*ére hivatkozunk.

tanítónő [...] Gitta már lélektani experimentumokat csinált; ahogyan talán a kis ördögök játszhatnak. Kellett neki, akit formáljon, s aki fölött uralkodjon; kellett, akit megborzasszon az élet és halál titkaival: különös Éva volt ő, s különös tudás almáit kínálta". (173) – Az „okos Gitta rontotta Imruskát" (219) később is: a szellemi izgalmakra éhes fiúnak különös táplálékokat kínálva.

Egy idő után nem édesanyja, hanem az ő csábítója lesz Imruska számára izgatóan rejtélyes. Kezdetben Hintáss mitikus (szárnyas lény) alakjához a szerelem és a halál borzongató, de emelkedettebb képzetei társulnak („a borzalmas Szerelem és halálos Élet" – ahogy Gitta fantáziájában apjának emléke megjelenik). Majd a kamaszodó fiúban a testiség valami szégyellnivalóan alacsonynak érzett, de nem kevésbé izgató képei is összekapcsolódnak Hintáss-sal, illetve a fővárossal, ahol az éjjeli lokálban – apja vigyázatlansága folytán – átéli a meztelenség szenzációját. Ez az epizód Hintásst, az ördögi csábítót Imruska tudatában Budapesttel társítja. Az éjjeli lokálbeli vetkőző jelenet undorodva borzongató emléke összekapcsolódik Imruskában az édesanyja alakját körüllengő titokkal, a Noémi iránti vággyal és kétszeresen is Hintáss-sal: „ez az este az Imrus emlékében a Gyula nevével asszociálva" maradt meg, „úgy képzelte, hogy magával a Hintáss-leánykák apjával sétált ő akkor, valahogy *incognito*", hiszen Miska és ismerőseinek a beszélgetéséből „folyton a Hintáss Gyula neve hallatszott ki". (268)

A kamasz fiú a megszokottság, a kötöttségek, környezetének szürkesége és ideáltalansága közepette az ettől a világtól merőben különbözőnek érzett, tudott titokzatos lényben, a „pénz és vér" (285) egykori sóti hősében ismeri fel ideálját. Hintáss, aki Döme bácsinak »az a gazember«, neki „Lángészt" (281), „zsenit és hőst jelentett". (286) A „szobra úgy épült föl róla [...] lelkében, ellenőrizhetetlen forrásokból, mint a buckák épülnek szélhordta homokból. A buckának épp az árny adott reliefet; Imrus forradalminak érezte ideálját, s a félénk, agyonfegyelmezett kisdiák lázadó ösztönei formálták e szobrot. Imrus rajongását regényes fantáziák fűtötték." (285)

A kamaszkor határához érkező fiút izgatja, ami „mást jelentett, mint szokást és törvényt". Így izgatja a szerelem, de félelemmel gondol

arra, hogy „ha egyszer mindez a sok fal átszakad két valaki között! micsoda földrengésszerű nagy dolog lehet az! micsoda meztelenség! testi és lelki meztelenség!" (281) S ebbe a játékba a maga nemiségének tudatára ébredő fiú – akinek fantáziáját a képes mitológiában látott meztelenség régen foglalkoztatja – anyja helyett már önmagát képzeli. Ideálját, Noémit persze félénken kerüli, de mégiscsak őmiatta vágyakozik Gádorosról Sótra. Az elbeszélő pedig az ördög csábítását emlegeti: „Az ördög, aki sohasem alszik, régi szövetségben áll a pogány istenekkel, s talán ő is vonzotta és várta Sóton Imruskát, körme közt a képes mythológiával [...]." (283–284)

Imruska lázadó vágyai más irányba is mutatnak. Kifelé is figyel: mint „nagy örömre és szenzációra nyitotta rá szemét" a politikai változásra az exlex állapotkor. (286) Imrus lázadó érzéseivel, „forradalmi" ideáljával, Gyulával társítva tűnik fel (és később is szorosan kapcsolódik hozzá) a „viharágyú", a regény egyik kulcsmotívuma. Itt még a szó elsődleges jelentésében[80], de az elbeszélői kommentár már oly képzetet társít hozzá, amely előre jelzi a kép további alakulását, kiteljesedését, s egyben írói értékítéletet is hordoz: „Tavasszal nagy zivatarok jöttek, a sóti hegyeken is megszólalt a »viharágyú« fölvilágosult korunk szellemében nagyokat puffogva az üres égbe. De Imrus talán üstököst várt [...] s nem bánta volna, ha az ágyúk ég helyett a földnek szegeződnek; talán háborút kívánt vagy más valami nagy fölfordulást, akármit!" (286)

Gyula képét kezdetben az agyonfegyelmezett diáknak a szokás és kötöttségek ellen lázadó ösztönei, a maga körül szürkeséget érző fiatal regényes fantáziája formálják, ám hamarosan a gondolkodó Imrus ideáljává válik, a fővárosban pedig ördögi kísértője lesz. Mellette azonban határozottan elkülönülő és körvonalazható szerepet kap-

[80] Mészöly Miklós *Térkép Aliscáról* című írásából tudjuk, hogy Szekszárdon valóban volt működő viharágyú. Csányi László is szól arról, hogy „1903-ban 21 viharágyút szereltek fel jégverés ellen [...]." *Szekszárd a századfordulón.* In: Csányi 1990: 20. Babits maga is (mint az ember alkotta szépségek egyikét) említi az 1909-ben a Nyugatban megjelent *Útinaplójában* ott, ahol Szekszárdról ír (*Pán a kukoricásban*): „ma a karcsú és vígan füstölgő gyárkémények vagy a viharágyúk püffögő kürtjei nem sejtett szépségeket lopnak a tájakba."

nak az „ördög lányai” is: Gitta, a szellem és Noémi, a test csábítója. Hintáss ördögi csábításának fontos eszközei a Pénz urai: Schapringerék. Persze Imrusnak a bűn felé vezető útján nemcsak ők kapnak szerepet. A családi „átok”, az örökölt lelki diszpozíciók mellett jelentős tényezőnek gondoljuk az apai nevelés szellemét is.

2.1.1.2. „Inter umbrosos saltus” – Imruska liberális szellemű nevelése

Imruska édesapjának, Miskának a karaktere a Pesti Napló-beli változathoz képest módosul. Ott még láthatóan nem törődik sokat a gyermekkel. Az anya nélkül maradt kisfiú élete „unalmas volt”. Apja „hivatalba ment és délután kaszinóba”, az unatkozó gyereket pedig Hintássékhoz küldte. (786–787) A végleges változatban Miska „férjből apává lett”, és nevelővé: „délelőttjeit rideg munkának áldozta s gyakran a délutánt is; [...]. De ami órája maradt, az Imruskáé volt [...]”. (169) „Nelli elhagyott fiacskája nem maradt barátok s oktatók nélkül” (170): Vivi dada mesékkel, Döme bácsi „délibábos honfiszólamokkal” (169) nevelte, Miska pedig a maga módján reálisabban ismertette a világ csodáival az igen érdeklődő, fogékony Imruskát, aki kezdetben („bűntudattal és titkos borzongások közt”) „kívánkozva ment át Hintássékhoz” (170–171) is, ahol a „gonosz kis tanítónő” várta. A regény végleges változatában az új arcú „Miska nem nagyon örült ezeknek a látogatásoknak”. (171) Csak később találkozunk olyan jelenettel, hogy az immár olvasni tudó, de megfelelő szellemi táplálékot otthon már nem találó, unatkozó Imruskát az apja küldi Hintássékhoz (256) – ám ekkorra a kis kamasz egyre félénkebbé, zavartabbá lesz a Hintáss-lányok közelében.

Miska minden törekvése ellenére apa és fiacskája közt „titkos zavar és feszély volt”. (253) Imrus ismeretekben gyarapodott egy ideig, ám – fogékonysága ellenére – valami űr maradt a lelkében. „Visszavonhatatlanul magányos volt már ő, távol azoktól, akik őt szerették, s még távolabb szívében magától a szeretettől. Noha csupa nagy szeretetről s önfeláldozásról álmodozott, igazában nem szere-

tett senkit [...].” (256) Hozzájárult ehhez az anyátlan ház titka, Miska racionális, érezni is alig, de érzéseit kimutatni végképp nem tudó lénye. „Élő és meleg szó époly nehezen hangzott el apa és fiú közt, mint az anya neve [...].” (260)

Az apa nevelésének másik árnyoldala, amely közvetve viszi Imruskát a lejtős útra: liberalizmusa, illetve liberális nevelése, amelyre az elbeszélő ismételten felhívja az olvasó figyelmét. Miska felfogása messze van a Gyula-féle szélsőségektől, de liberális: „Miska önállóságra nevelte fiacskáját, s a Dömével jelenlétében lefolyt szenvedélyes viták után maga biztatta őt, hogy a Döme érveit is fontolja meg, mert hátha annak van igaza? Miska pártatlan bíróként tisztelt minden emberi álláspontot, mint ahogy tisztelt minden embert és minden emberit, míg a büntető törvénykönyvvel nem ütközött; mint ahogy tisztelt minden vallást, fajt és hitet, fiát is rászoktatván, hogy mindegy az, keresztény vagy zsidó, pogány vagy eretnek, csak becsületes ember, s jó hazafi legyen!” (287) – Miska szabadelvűsége megengedte, hogy a cisztercitáknál neveltesse fiát, de „nem akarta fia vallásos nevelését befolyásolni: elvei és éppen liberalizmusa tiltották ezt”. (291) Ezért érezhetett Imruska a „gondolatoknak abban a nagy szabadságában, melyet apja szavaiból oly szomjasan szürcsölt, valami tilos, valami istentelen” (292), olyan szégyellni való dolgot, mint amilyet az érzéki szabadságról képzelődve érzett.

A vallásos hagyomány, a vallás gyakorlata Gádoros világához tartozik. A gádorosiak járnak templomba. Ám ez sem a régi áhítat már. Cenci szorgalmazza a többiek templomba járását, noha ő maga „munkával dícsérte az Istent”. (214) (Mennyire fontos Cencinek a polgári szemlélet irányába mutató e vonása is!) Jozsóra, aki református lányt vesz el, már a „ceremóniás közöny” jellemző; a lelket is érintő vallásosságig csak a bűnös, szenvedő, vezeklő Nelli jut el élete vége felé. A sótiak, a férfiak nem járnak templomba. Imrus aggódik is hitetlen apja lelkéért, mert „sohasem” gyón meg, (293) „nem sokat ad a papokra”. (219) Döme egyenesen indulattal szól a papokról: „akire egyszer a papok rátették a kezüket, elveszett ember.” (305) Cenci a papokat is praktikusan nézi: „a papok e földön is legjobb protektorok.” (308)

Imruska lelki világát a gádorosiak külsődleges vallásossága kevésbé érinti, inkább a sóti egyházi gimnázium, ahová a gádorosi hagyományoknak megfelelően kerül. Ám a „nemzet elitjét" nevelő konzervatív szellemű gimnázium tanárai között is akad „lelkes függetlenségi és Kossuthista", aki az új Katolikus Kör helyett kaszinóba jár. (298) Sőt van, akit darwinizmussal és ateizmussal is gyanúsítanak. „Akkor ez hozzátartozott a tudományhoz" – meditál a tudomány és hit kapcsolatáról majd a fogarasi tanár (641), amikor a múltbeli tapasztalatával ellentétes jelenségeket lát.

Apa és fia akkor kerül viszonylag közelebb egymáshoz, amikor a Dreyfus-ügyről és Zoláról beszélgetnek. Mint Szókratész és tanítványai, gyalog sétáltak a Csörge-tóra, s közben „Miska erkölcsi és jogi világnézetet fejtett ki fiának" (288), benne újabb és újabb kérdéseket csalogatva elő. Bár nem akarja Miska „a tanári tekintélyt sérteni", mégis „egy árnyalattal" túlmegy a határon, mikor a Szádi tanár úr pocskondiázta Zola védelmére kel, s liberális bölcsességében – józanságához nem illő – „túlzások", „fantasztikus vonások" (288) jelentkeznek. Miska „megzavart és túlzókkent" idealizmusából adódik, hogy Imrus (a városban a nagy ember fiaként mindenki által megsüvegelt fiú, aki a vincellérrel való kézfogástól is idegenkedett – 262–263) „perverz" módon élvezi a beszélgetést arról, hogy a „szurtos zsidó fia mily szent és nagy ember lehet". (290) A narratív mondatok jelzői látszólag csak a túlzást ítélik meg és el, valójában a liberalizmusnak is szól ez az ítélet. A bűnök és szenvedélyek, érzések, hit és hitetlenség útvesztőjében tévelyegve, gondolataival küszködve, saját szenvedélyei, rettenetes ítéletei elől menekül Imrus apjához, a bíróhoz, „apja felséges hallgatásához, megbocsátásához és liberalizmusához", „mely az egyetlen szilárd pont volt ebben a káoszban – noha ehhez is fért még egynéhány *noha* és *vajjon*". (287) Az író által kiemelt „noha" és „vajon" kérdésessé teszi szilárdságát, értékét, igazi „támasz"-voltát ennek a liberális alapú apai magatartásnak. A megjegyzés akkor is ebbe az irányba mutat, ha másképpen értelmezzük a kiemelt gondolatot; ti. értelmezhető úgy is, hogy Miska maga is kételyekkel küszködik, ha más természetűekkel is, mint Imrus.

Babits sok szálból szőve, sok oldalról motiválva rajzolja azt a lélektani folyamatot, melynek során a maga egyre gyötrőbb kételyeivel bezárkózó fiú s nem kevesebb kétellyel küzdő apa kapcsolata megmerevedik. A serdülő lélek bezárul a megnyílni szintén nem tudó apa előtt. Miska egyre nehezebben találja a kulcsot fia lelkéhez, míg végül el is veszti. S hogy Imrus „magára maradt sötét gondolataival" (295), s vezető, irányító nélkül küszködött érzelmeinek, érzékeinek, eszméinek zűrzavarában, azért apja liberális nevelése is felelős – ilyen értelemben is fért tehát „egynémely noha és vajon" ahhoz a „szilárd ponthoz", amelyet apjában keresett az érzéseitől és gondolataitól gyötört kamasz.

Az intimitás után hiába áhítozó apai lélek rezignált fájdalommal veszi tudomásul, hogy „fia egyedül van és messze tőle, s ezen nem lehet segíteni: egyedül kell őt hagyni, mint ahogy egyedül van ő maga is, mint ahogy egyedül kellett hagyni azt a másikat is, – az anyját!" (298) Sátordy, de az elbeszélő gondolataiként is értelmezhetjük a szabad függő beszédben fogalmazott konklúziót: „Mit értek a csörgetói séták? mit ért beszélgetni Zoláról, Dreyfusról? [...]. Mit ér minden külső és művelt nevelés?" (298) A kérdő formába bújtatott állítás indirekt válasz is egy korábban megfogalmazott költői kérdésre: „Ki jobb nevelő az Elvek emberénél?" (288) A kamasz fiú (a Széchenyi-Szekfű értelmében vett) „lelki művelődését" apja egyénisége, kultúrájának jellege és egyre erősödő kulturális igénytelensége, de elsősorban liberális elvei nem segítették. A kor és Sátordy liberális elvei, meg a szülői házból hiányzó igazi műveltség (gondoljuk csak meg, Miskának kevés könyv fordult meg a kezében, s idővel a padlásra kerültek azok is) nem formálták Imrust a belső lelki eszmei harmónián alapuló integer személyiséggé, a Széchenyi értelmében vett „lelki független" emberré. Persze lélektanilag reális, hogy a diákfiú még nem kész személyiség.

Az apai nevelés korszaka egyenesen az eltévelyedés kezdete. Erre utal egy embléma: „*Inter umbrosos saltus*". (261) A kurziválással kiemelt, ismételt kifejezést hangsúlyossá teszi a helyzete is: először fejezet végén szerepel, külön sorban, „latin poéták"-hoz kapcsolva, teljesebb alakban, befejezetlenül („*Inter umbrosos licet ire saltus...*");

majd megismétlődik a következő fejezet elején rövidebb formában, kiegészülve a magyar fordításával („az árnyas erdők közt") és megtoldva a cselekmény konkrétabb mozzanataival. Eddig még nem találtunk olyan „latin poétát", akiben e sorok íróját ismernénk fel, viszont a kifejezés asszociálja az olvasóban a dantei-babitsi „sötétlő erdőbe jutottam..." képet, illetve Ágostont, ahogy Babits idézi: „veszedelmes kelepcékkel teljes sűrű erdő az élet!"[81] Így nemigen járunk messze az igazságtól, ha a kifejezésnek elvontabb, jelképes értelmet tulajdonítunk. – Imruska életében Miska nevelői szerepe természetesen más jellegű, mint a Hintássé, de ugyanabba az irányba indítja el fiát, aki később „az árnyas erdők" közül még mélyebb sötétségbe jut („sötétbe borult előtte az Út" – 513). – Nem véletlenül említődik tehát nemegyszer az apai nevelés időszakában is az „ördög". Amikor Imruska egy alkalommal a templomban, ahova lelkiismeret-furdalások közepette jár, elájult a tömjénfüsttől, Döme így csúfolódott vele: „Micsoda ördög szorult beléd?" Ennek a megjegyzésnek a súlyát megnöveli az elbeszélő megelőző magyarázata: „Mondják, az ördög nem tűrheti a tömjént". (273) Másutt egy elbeszélői megjegyzés Miska „bölcs és apai nevelő szavai"-val összefüggésben is szóba hozza az ördögöt, „ami nem alszik". (291) – Ott pedig, ahol Miskának azzal kapcsolatos gyötrődéséről olvasunk, hogy miképp beszéljen fiával a „kényes kérdésekről", kimondatlanul is érezzük a Szókratész-párhuzamot: Miska „mint valami szerelmes szomjazta a teljes intimitást"; fia tartózkodását látva „szinte olyan érzést érzett, ami nem is a nevelő, hanem a csábító érzése, s valósággal megszégyelte magát [...]". (292) (Később látni fogjuk, hogy a Szókratész-motívum összeköti és meg is különbözteti a három nevelő – Miska, Hintáss, Imre – alakját. Miskával és Imrével név szerint nem hozza az elbeszélő kapcsolatba, de azt az utalások nyilvánvalóvá teszik. Megnevezve és legnegatívabb módon Hintásshoz kapcsolódik, akihez a „csábító"-motívum konnotációja Miskának, az apának a magatartását hozza közelebb.)

Az elbeszélő az *Óh vidám kamaszkor!* c. fejezet végén előre sej-

[81] BM-Tan 1978: 1/480.

teti a „külső nevelés”-ben részesült, az apa halála után az „élet tornácán” magányosan ülő (315), Hamlet kérdésében a maga kérdéseire érző (329), környezete kulturálatlanságát érzékelő, lélekben már a családi hagyományt tagadó (szellemileg Shakespeare vállalása, gyakorlatban a papi pálya tagadása) fiú sorsát: „élete ment tovább a gyengeségek és kárhozat útján [...].” (330) A következő rész címe (*Élet és Irodalom)* és első fejezete jelzi, hogy „ez az Új Élet az Irodalom jegyében indult, azaz a Képzelet jegyében”. (332)

Az „Új Élet”-nek a színtere a „modern Bábel”. (368) Ezt dicsőítette „vakon röpdösve” (237) Gyula, akinek pesti élete a sótiakban a szabadságot s a „Nagyvárosi Züllés” (381) rémeit idézi fel. Oda azonban még vezet néhány lépcső.

2.1.1.3. A „Heine-könyv új babiloni lépcső” – Schapringer szerkesztőségi szobájában

Többek között a liberális nevelés miatt is magára hagyott lelkű fiú számára az első lökés, mely a „kárhozat útjára” viszi: az elbeszélő által „új babiloni lépcső”-nek mondott Heine-könyv. (332) Az „új babiloni lépcső”, az ember Istent kísértő gőgjének jelképe negatív értékítéletet tartalmaz, de nem cseng pozitívan Heine neve sem, amely a regényben különböző összefüggésekben gyakran elő-előkerül. (Egy Heine-vers szerepel Nelli lejtőre vezető útjának kezdetén is: Gyula az általa idézett Heine-vers hősében a hagyományos – Miskától tisztelt – női szerep tagadását látja – 44. Később az Imrus fordította Heine-vers az ördög lányának, Noémi csábításának eszköze lesz. És Heinéhez kapcsolódik a „Szentlélek lovagrendje” kifejezés is.[82]

[82] A keresztséget felvett Heine – mint Fejtő Ferenc írja – *Idill a hegyekben II.* (*Berg-Idylle II.*) c versében „úgy határozta meg magát, mint a Szent-Lélek lovagját, a szabadság és egyenlőség bajvívóját, a demokrácia küzdelmes egyházának tagját.” (Fejtő Ferenc: *Heine.* Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1998., 135–136.) – Heine költőtársa, Karl Gutzkow írt *Die Ritter vom Geiste* címmel regényt. (Leipzig, Brockhaus, l850–52., 9. kötet) – Ady publicisztikai írásaiban többször említi Heinével kapcsolatban, hogy „ő szólt vala a szentlélek lovagjairól” (*Ady Endre összes prózai művei*.

Az ismételten visszatérő motívum igen beszédes az írói szemléletet illetően. A hangulata nem olyan emelkedett, mint az 1918-ban, Babits közreműködésével keletkezett *Lovagrend* című írásban használt fogalomé.[83])

Imrus olvasmányai „lázadások voltak" (332), s Heinéhez is a „független élet szelleme" vonzotta, „vagyis a rakoncátlan életé, mely előtt semmi se szent". (332) Számára, aki előtt még „annyi minden szent és unalmas volt", a „költészet mindezek fölött állt, egy Zsidó képében, aki csak nevetett mindenen, ami szent és unalmas, s nyíltan dicsőített olyan dolgokat, amikről Imrus csak titokban mert álmodni, mintegy ezer pokollal dacolva!" Döme csalódottan veszi tudomásul, hogy pártfogoltja „nem magyar fiúnak való foglalkozás"-t folytat: „nyúl helyett inkább rímre vadász, valami német verset fordítgatva magában, amit Schapringer egy hitsorsosa írt, Heine nevezetű". (331) Döme ugyan nem sokra tartja a költészetet, de Heinéhez ellentmondásos a viszonya: az idegen (német zsidó) taszítja, a „népszabadság költője" vonzza. Döme ellenérzése azáltal is hangsúlyozódik, hogy az elbeszélő Dömének Heinéhez való viszonyát párhuzamba állítja a Hintáss iránti ellentmondásos érzésével: „Tagadhatatlanul originális egy zseni! [...] tagadhatatlanul originális! – ismételte Döme [...] egy kicsit mintha Gyuláról mondaná". (332) – Azzal, ahogyan az el-

---

Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955–1968., 2/228, 4/45.) „Pályája kezdetén, Heine nyomán, a »szentlélek lovagjának« nevezte Ady az újságírót, az intellektuális művészi lázadóknak ezt az őstípusát. [...] a *Szent Lélek karavánja* címen verselte meg magát és társait: a szellem magányosainak, az intellektueleknek, az »eszmék vivőinek« a Szentlélek adta fel a rendelést." (Király István: *Ady Endre.* Bp., Magvető Kiadó, 1970., 1/517.)

[83] 1918-ban Babits, Szabó Ervin, Lukács György, Jászi Oszkár fogalmazták meg a háborúellenes értelmiségi elitet megszervezendő Európa Lovagjai nevű társaság programtervezetét (Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1976., 18–21.) A Babits kézírásával és belejavításával fennmaradt dokumentum befejező mondatai a testvériségnek a heinei felfogásán alapulnak: „Utunkat a Szentlélek fogja világosítani. A Szentlélek erejével bátran küzdünk a Babonák ellen, amelyek az Emberiséget gyűlölködő csoportokra osztják és tizedelik, ma úgy, mint a vallásháborúk korában. S a Szentlélek ereje győzni fog!" (BM-Tan 1978: 1/544.)

beszélő szubjektív megnyilatkozásokban, a metaforák vagy épp képek, fogalmak, nevek egymás mellé társítása (például Heine-Gyula) révén ironizál, leszállítja az értékét annak, amiért Imrus lelkesedik: távolságtartást fejez ki, értékítéletet sugall.

A Heinét fordító „sötét ifjú lázadó"-nak paradox módon Döme lesz a „Mentora". Mint a Schapringer-féle bank igazgatósági tagja protekciót szerez Imrusnak az ifjabb Schapringernél, a szerkesztőnél. A fiú a Heine-fordítással „modern és szabad szellem"-nek érzi magát, „tagja a »Szentlélek lovagrendjének«, amelyről a német költő beszél!" (334) A Heine-fordítás belépőjegy volt egy új világba, amelynek kapuit Imrus előtt Schapringer nyitogatja több módon is: vállalva a Heine-fordítás kiadását, felvillantva egy szabadabb szellemiséget, megmutatva a modern irodalom nagyjait. Babits épp a Döme mentorságát bemutató jelenet végén vési emlékezetünkbe a már említett összefüggést: „az Új Élet az Irodalom jegyében indult, azaz a Képzelet jegyében".

Amint látjuk, a család szinte minden tagja – akaratlanul, sőt jó szándéka ellenére – taszítja Imrust a „kárhozat" útjára. Még Cenci is. Cenci, aki inkább a hagyományt, a megtartó erőt képviseli, a maga praktikus józanságával, toleranciájával nem áll a Budapest mellett döntő Imrus útjába, sőt szentesíti elhatározását. Mert a „kárhozat útja" igazán oda vezet. Ám a Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek – mondhatná itt is az elbeszélő, mint a cselekmény végén, az *Epilog*ban.

Az anyja, férje által érzelmileg magára hagyott, az érzelmek, a szenvedélyek világában együgyűen és bizonytalanul tájékozódó Nelli akaratlanul, sorsszerűen kerül Hintáss s vele a modern élet vonzásába; a véletlen és ösztönei viszik, s abban a közegben idegenül s értetlenül mozog. Imrus, akinek szellemét ébresztgették, de érzelmileg végül is magára hagyták, szellemi téren kerül a modern élet vonzásába, anyjánál nagyobb műveltséggel, szellemi éhséggel és tudatosabban. Imrus kárhozatba vezető útja – éppúgy, mint az anyjáé – majd eltávolodik az otthontól: a család által idegennek érzett főváros felé. Mindkettőjük fővárosi élete összekötődik Hintáss-sal. Az Imrusé Hintásson kívül, de vele összekapcsolódva a lányaival is, meg a pénz és az újság művelt, világlátott uraival, az ifjú Schapringerekkel.

Imrus Nellihez hasonlóan csodálja őket. Ám míg az anya, a maga tudatlanságában, gyermekien hitetlenkedve és megdöbbenéssel látja, hogy Schapringer (Manó) még Gyulánál is tájékozottabb, a fiú „mámoros örömmel" élvezi az új élményt, ami az ifjú Schapringer (Adolf) sóti szerkesztőségi szobájában fogadja. Ennek az örömnek a forrása: Schapringer szobájának modern berendezése (mert itt még a képek is a falon „valami mámoros szabadságot hirdettek" – 334); Schapringer felszabadult szelleme (hiszen megérti még Gyulát is: „Ki erős a pénzzel és nővel szemben? Mindannyian csak kiélni vágyunk ezt az egyetlen rongyos életünket, s Gyulusban talán hatalmasabb volt a kiélés ösztöne, mint a szociális ember"; s arról elmélkedik, hogy „társadalmunk guzsba köti az egyén életét: s ki mondja meg, kinek van igaza, a társadalmi erkölcsnek-e vagy az individuumnak?" – 336); Schapringer tájékozottsága a modern irodalomban (ő adja a szabadságot és kultúrát szomjazó ifjú kezébe a legmodernebb francia verseskönyveket, „az Élet és a Kor csúcsaira" emelőket: Baudelaire-t és Verlaine-t – 336).

A frissen érettségizett ifjú előtt felrémlik a modern Élet, Budapest, Európa, a modern irodalom ígérete, s meghódítani készül azt az életet. Az „álmok lovagjaként" megrajzolt, Gádorosra utazó ifjú szellemibb gyönyörökre áhítozva utasítja el magától a testi örömöket, amelyeket társai egyáltalán nem vetnek meg; gőgösen fordít hátat a Gőzsi Pepi-féle kuruckodó magyaros fölbuzdulásnak, de Döme bácsi és apja politizálásának is. A „szürke kor szomjas gyermeke" (360) küldetést érez. Nem követi a családi hagyományt, nemet mond a papi, a jogi pályára, nem vonzzák a praktikus tudományok, hanem a kontemplatív élet: „megérteni a világ lényegét a gondolkodókkal, s élvezni a szépségeit a költőkkel!" (359) „Mult századokban tán pap lett volna Imrus: de mit tegyen e hitetlen idő gyermeke? Ám a Kultúra papja lenni – a modern műveltségé e »tudomány nélkül való« országban – bizonnyal szent és dicső küldetés. Imrus pedagóg hajlamokat érzett [...]." (359) Ez a rész előremutat az *Epilog* felé, ahol a gondolatok, a metaforák mind visszatérnek. Egyúttal ennek a nemes ideának a konzervatív jellegét mindkét helyen aláhúzza a Széchenyihez kötése (342), itt pedig még annak kiemelése is, hogy „Im-

rus azoknak a nemeseknek ivadéka volt, akik Lucretiust és Horácot olvasták a lugasban." (359)

Imrus „utazása" az új élet felé s az új, budapesti életben egyaránt asszociálja a dantei, a fausti és a modern baudelaire-i utazást. Ez utóbbi egyértelmű és világos. Már a Schapringertől kapott Baudelaire-kötet is eszünkbe juttathatja, de az asszociációt nem bízza ránk az író. Tudatosan hangsúlyozza a motívumot. A Gádorosra utazó fiú „önkénytelenül a Baudelaire versét ismételgette a szuggesztív ritmusban: *Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!..."* (338–340) A rövid fejezetben háromszor ismétlődik meg a sor a *Moesta et errabundá*ból. S ahogy *A romlás virágai*nak[84] költői utazása is a modern élet szellemében a legismeretlenebbig, a Halálig vezet, úgy vezet majd Imrus útja is a főváros poklain át a gádorosi „balesettel" a halál partjáig. Imrus rokon a Babits mutatta francia költővel: „a dantei Baudelaire"-rel, a Sátánnal harcoló, eszménykereső lélekkel.[85]

2.1.2. „Sorsdöntő Pillanat" – Vágytól az elhatározásig

Imruska Gitta és Noémi társaságában Gádoroson

A regényben hosszan kibontott gádorosi élményeknek is meghatározó szerepe van abban, hogy Imrus végül a „modern Bábel" (368) mellett dönt.

A fiú ugyanis a gádorosi napokban minduntalan „lelki forradalmon" ment át. S e forradalomban szerepet játszottak az „ördög" leányai is: az ösztönöket csábító bájos és ravasz kis fruska, Noémi és a szellemet csábító Gitta. (Mintha az, ami még az ördögi Hintáss

[84] A magyarul 1923-ban megjelent kötet egyik fordítója Babits, aki ezeket a sorokat idézi az 1909-ben megjelent *Útinapló Örökké* című versbetétjének mottójaként; a verset bevezető néhány soros prózában pedig ezt olvassuk: „Unatkozom, ha nem utazhatom... örökké... és vágyam hajt... örökké..."

[85] Rába György idézi Rónay Györgyöt, aki szerint Babits a Baudelaire-fordításban „a démonaival harcoló tragikust adja vissza, a szörnyekkel harcban állót, a szenvedőt..." (Rába 1983: 178.)

figurájában Nelli csábításakor egységben volt, kettészakadt volna, azaz inkább háromfelé, hiszen Hintáss alakjához társul a pénzmotívum, amely a másik kettőt is összekapcsolja.) Imrus „kővé meredt" a „csitri Medúza", az „új Élet új csodája", Noémi előtt (347); s el volt ragadtatva Gitta „modern és tudományos" gondolkodásától. Gitta „rendkívül művelt volt, egészen modern eszméket hirdetett", „Imrust egészen elkábította". (360–361) Feltűnt a Gyula árnya is: „Imrusnak imponált a szabadság, amellyel Gitta az apjáról beszélt, s jóformán többre tartotta e pillanatban az elzüllött Hintáss Gyulát, mint azokat a kifogástalan jogász-gentlemaneket, akikkel a kaszinóban találkozhatott." (362) Ott kísértett a Schapringer szelleme is: Imrus Gittától, aki szerint a „magyar irodalom nulla" (361), Chénier-t és Goethét kap kölcsön, meg szociológiai folyóiratot, amelyben szó esik Spencerről, s amelybe Schapringer is írt. Kicsit árulkodó a nevek társítása, de ironikus felhangú az elbeszélői kommentár is: „Spencer Herbert és Schapringer bizonyára nagy tekintélyek, akik felszabadították egy »szegény ifjú« gondolatait."[86] (370)

Imrust felvillanyozták az átélt érzelmi és szellemi élmények. Noémi kacérkodása, a kis „szexuális játékok" a szőlőben, az onnan való hazatérés egy kendő alatt Noémivel, a „csillagveszejtő" éjszakán. (363–364) Még a csillagok alatt sétált, de már nem velük társalgott, hanem a Gittától kapott költő „pogány elégiáit" szavalta. Világnézeti elmélkedései messze ragadták: „Imrus e napon a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet heinei dilemmáját döntötte el magában [...]. Imrus a pogány életöröm felé hajlott [...]." (364)

Már az eddigiekből is, de az Imrus döntését ironikusan kommentáló narratív szövegből is („Lehet-e saját, nemlétező szakállunkra döntenünk egy világnézet mellett [...]?" 364) világossá válik az olvasó

[86] Németh G. Béla említi tanulmányában, hogy Babitsnak Spencerrel szemben egyre nőtt az ellenszenve. (Németh: i. m. 61.) A szóban forgó lap életbeli mintája csak a Huszadik Század lehetett, a szociológiai cikkeket író Schapringer alakjában pedig a szekszárdi Leopold Lajosra ismerhetünk. (Némediné Kiss Adrien: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakmásai a regényben.* In: BM-Hf 2006: 394; 402.; Csekő Ernő: „Mélyen tisztelt földim". Ifj. Leopold Lajos és Babits Mihály barátsága. *Múlt és Jövő* 2006/2., 29–47.)

előtt, hogy Babits, miközben Imrus szellemi útkeresését rajzolja, a maga egykori és jelenbeli útkeresését éli át. A regény kompozicionálisan is kitüntetett helyén (az Imrus történetének első harmadát lezáró rész végén, mikor a hős eljut az „Élet függönye" elé) jelenik meg a fentebb idézett világnézeti elmélkedés, mely kapcsolódik a regény más – szerkezetileg fontos – pontjain feltűnő nagy kérdésekhez, kijelölve így a regény legáltalánosabb jelentésrétegének az erővonalait. – Az ironikus távolságtartás jelzi, hogy az elbeszélőnek nem ez az utolsó szava. Hiszen Imrus is még mindig csak az álmok világa, „az Élet függönye előtt ült, amely mögött talán semmi sincsen". (364) Felfoghatjuk ezt a „semmit" előrejelzésnek is, hiszen majd kiderül, hogy abban a nagybetűs Életben, amiért Imrus lelkesedik, s ami magával ragadja, nem sok értéket talál az elbeszélő. Imrus számára a „pokolbeli" bűnökkel való ismerkedés helye lesz. A pogány életöröm mellett döntve Imrus Pest, a modern Bábel, az istent kísértő felvilágosult szellem mellett dönt. Ennek az ördögtől való jellegét emeli ki a következő (részben még Gádoroson, részben már Pesten játszódó) tizenkét fejezetrészből álló fejezet címe („*Gyula újból a színre lép*.") és a cím késleltetett ismétlése a fejezet legutolsó – de önmagában egy külön fejezetrészbe helyezett! – mondatában („És így lép Gyula újból a színre."). Ám az, hogy a fejezet címe és utolsó mondata Gyula köré rendezi ezt a hosszú, Imrus életében jelentős mozzanatokat tartalmazó fejezetet (amelyben egyébként nem is esik szó Gyuláról), jelzi, hogy azon események, melyek ekkor zajlanak, nem függetlenek a Gyula szimbolizálta jelenségektől, az ördögi kísértéstől.

Bár elsősorban az ördögi Hintáss és ördögi lányai kísértését érezzük azon az úton, amelyen Imrus elérkezik élete fordulójához, a családdal való szakításhoz, de „lelki forradalmá"-ban szerepet játszik a család titkainak lelepleződése is. Mikor Imrus – Döme és Cenci beszélgetését véletlenül hallva – tudomást szerez a családi bűnökről, megérzi az erkölcsi bomlást a családban, a társadalomban. Ez utóbbiról olvasott a Gittától kapott szociológiai folyóiratokban is. Imrus ünnepli a társadalmi bomlást, s hiszi, hogy „egy új társadalomnak kell jönni" (334), s magát is hősi szerepbe képzeli: „Akármi leszek is, ennek a nagy átalakulásnak fogom szentelni életemet!" (370) Imrus

– nagybetűs írással is kiemelt – „Sorsdöntő Pillanatá”-t még hangsúlyosabbá teszi az egyértelmű Assisi Ferenc-párhuzam: „nem volt-e itt az a pillanat, melyben Assisi szent Ifja meztelenre vetkőzött atyja előtt?” (370) Erről a piedesztálról azonban az elbeszélői kérdő mondat, illetve a szövegkörnyezet le is szállítja Imrus cselekedetének értékét. Az elbeszélő távolságtartó iróniával írja „az ártatlansága és tudatlansága” számlájára a „kis próféta” „utópiáját”, amelyet a „naiv hallgatóság előtt” előadott a társadalmi átalakulásról, a szocializmusról, s amire Cenci mondja a végszót: „Bolondság!” (370) Előrejelzésszerűen pedig Döme apokaliptikus érzései kísérik ezt a jelenetet.[87]

Egyelőre azonban még úgy látszik, hogy a család dönt a „Társadalom ifjú kritikusa”, a lázadó ifjú jövője felől, aki a vita után visszavonult könyveihez, „a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságába”. A másfajta „Csillagok” vonzásában immár a magát „király”-nak érző ember (373) sziklához láncolt Prométheuszként forrongott és lázadozott magában, s valami újra szomjazva „egy forradalmi vers ütemei kóválygogtak benne” (373).

Honnan ez a forradalmi szellem? Egyfelől: a liberális szellemben nevelt ifjút megdöbbenti a társadalmi igazságtalanság, amikor

[87] Itt tűnik fel a továbbiakban a regényben szimbolikus szerepet kapó „eposz”-kép: „[...] a kis vulkánban akkora volt a *res novae* vágya, hogy érzéseiben e tragédiát eposzként üdvözölte; s valóban nem lappang-e minden tragédiában egy eposz is?” (369–370) Ez a rövid – a családi bűnökre utaló – elmélkedés többjelentésűvé teszi az „eposz” és a „tragédia” szavakat, s értelmezést sugalló előreutalásnak tűnik. Átvitt (társadalmi, politikai, szellemi) jelentését visszamenőleg megerősíti az olvasóban a szónak néhány mondattal lejjebb egyértelmű jelentéstartalommal, értelmezett metaforaként való szerepeltetése: „[...] a társadalom bomlik, s egy új társadalomnak kell jönni, hozsanna! *ez az eposz!*” (370) Az *Epilog* felől a gondolat („nem lappang-e minden tragédiában egy eposz is”) úgy is igaz lehet, hogy nem vezethet-e az eposz tragédiához? Ez a kettősség meghatározó a regény világában, s természetesen adódik a regény kettős nézőpontjából. A világháború, a forradalmak előtti Imrus-Babits nézőpontjából eposznak tűnő társadalmi változás a háború és bukott forradalmak után tragédiának minősül, mint Szekfűnél. Még és „már folyt a harc” (634) az erdővári tanár korában, de Imre (Babits a húszas évekből visszanézve) „mostmár másképp képzelte az egészet”. (633) Ebből a kettős nézőpontból adódik az ellentmondásosság Imrus alakjának, sorsának a rajzában is.

a sóti munkásokat látja, miképp isszák a csatornából az oda kiöntött hamisított, ártalmas, sáros bort; másfelől: a Gittától, a Gitta könyveiből megismert eszmék hatásáról van szó. Imrus elhatározta, hogy „legközelebb világnézeti vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról". (373) „Azt se tudta, mi a szocializmus: de szomjazott valami újra, valami merészre! Ó, milyen szomjas volt. Szívesen szürcsölt volna akármiféle pancsolt és sáros bort, akármiféle utcacsatornából! Bábelekre gondolt, Párizsra, – s Budapestre [...]." (374)

Az új eszmékhez tehát a főváros képe társul, s mindkettő értékét leszállítja a párhuzam, a hozzájuk kapcsolt köznapi képzetek sora, amelyek közül fel kell figyelnünk az emelkedettebb stílusértékű „szomjazott" ige mellé társított „szürcsöl" igére. Ez az ige párhuzamba állítja Imrus életében apja liberális elvű tanításait (amelyeket annak idején a kis kamasz „szomjasan szürcsölt") és a Gitta könyveiből szerzett forradalmi eszméket. A „pancsolt bort" a liberális, illetve azon eszmék metaforájaként értelmezhetjük, amelyek most a budapesti világból érkeznek Imrushoz. E környezetnek s ezen eszméknek „első hírnökei": a szabad szellemű Gitta és az érzéki Noémi, a szellem és test csábítói.

A regény emlékezetesen kedves jelenete Noémi csábítási kísérlete, mely jelenet után Imrus eljut a sorsát eldöntő elhatározásig. Imrus felnőtt módon áll ellent a szeszélyes, bolondos, szerelmes „csitri amazon" csábításának (szemben anyjával, aki áldozatul esik Hintáss felelőtlenségének!). S a Noémi fölött aratott győzelem felnőtt elhatározást érlel benne: „Imrus egyszerre megértette, hogy cselekednie és ellenállnia lehet; [...] Noéminek semmi köze az ő sorsához – de senki másnak se!" (379) A maga erejére ismert büszke lélek hajnalban a szoba börtönéből „kisurrant [...] a szőllők felé!" (379) Cenci földjének határán, a keresztnél visszafordult a városka irányába, de távolabbra nézett, a templomtornyokon is túl, arra, „ahol a Duna alig sejthető szalagja szürkéllett, s amerre Budapest volt és a nagyvilág". A szöveg folytatása is beszédes, kiemeli az utazás-motívumot és azt, hogy az „utazásra" való vállalkozás a múlttal való szakítást jelenti: „Imrus utazó volt, ki a kilátást élvezte; s valóban úgy járt e szokatlan órában nagyanyja szőllőjében, mint egy sétáló idegen [...]." (379–380)

Jelképes értékűnek tűnik, hogy túlnéz a templomtornyokon, és „idegen" már a családi szőlőben.

Imrus ezen jelképes eltávolodással hátat fordít a családnak, a vallásos hagyománynak, bár még – Cenci utasítására! – elmegy a templomba anyjával együtt. A „hitehagyott asszony" ájtatos félelmekkel megy; Imrus, a „ciszterci papok jámbor neveltje" megalkuvással, mert demokratikus érzelmei más istent szolgálnak: „aki előtt nem ültek külön padban a büszke Ráczok és külön padban a szabómesterek." (388) Magát a „Szent Lélek lovagrendjé"-be tartozónak tudó (334) ifjú, az „álmok lovagja" (339), a harcot is vállaló Imrus („lovaggáütésé"-ről, „harcba indulásá"-ról olvashatunk – 370) „olyan isten katonájának készült [...], aki [...] a Szeretet és a Szabadság istene". (388) Figyelemreméltó módon a keresztény vallásnak hátat fordítva a keresztény morál jelszavát, a „Szeretet"-et is zászlajára írta.

Imrus szakít a családi hagyománnyal, s számukra megbotránkoztatóan újat választ, a tanári pályát. A pesti élet a család képzeletében a bűnt, a „Nagyvárosi Züllés" rémeit idézi. Nem véletlen tehát, hogy döntését Döme mogorván, Jolán irigykedve, Nelli tele félelemmel és szorongással fogadja; csak Cenci megértéssel. A fordulatot – a fentebb bemutatottakon kívül – jelzi még egy metaforikusan értelmezhető jelenet (amelynek később, szintén sorsfordulós helyzetben, megvan az ellenpontja): a „lelkiismeret-vizsgáló *autodafé*". Imrus elutazása előtt „szégyennel vetette tűzre sóti papírjait". (387) A Noémi levelének megkegyelmez, azt magával viszi. Előrevetítődik ezáltal, hogy az ördög lányának még szerepe lesz Imrus új életében, hiszen „a Jövő zálogának érezte, az Élet zálogának, mely most végre megnyílik előtte, s melynek Gitta és Noémi csak első hírnökei voltak". (387) A mondat második felét már nem olvashatjuk csak Imrus gondolataiként, ez már az elbeszélő értelmezése. – Fontos előreutalásnak érezzük a közbevetett mondat metaforáját: a „fiatal lélek örökös főnix".

A főhős élete, fejlődése különböző – tágabb és szűkebb – helyszínekhez kötődik, de egyik sem válik igazán otthonává. A regény világképe tehát azt sugallja, hogy a modern ember, az ember „utazó" a világban, létállapota a keresés.

Babits regényében figyelemreméltó motívum a ház, amelyről Lotman mint mitológiai archetípusról szól.[88] Az eszmélkedő gyermek számára a sóti kis világ (a kert, Döme „múzeuma", anyja szobája, apja lelke) olyan Paradicsom, amely védettséget ad, de titkokat (az elmúlás titkát) és veszélyeket is rejteget. Valahogy elátkozott hely is a sóti ház. A házat látva „Nellit a pusztulás érzése lepte meg", „láthatatlan, de makacs erők koptatták" (18). Nelli eltűnése után halottszagú (Imrus „valósággal halottszagot érzett maga körül" 287): Miska özvegységének, majd halálának színtere.

Gádoros sem otthon a szó igazi értelmében, de mégis lényegesen más, mint Sót. Imruska, Imrus, Imre csak vendég, utazó, látogató ott. Menedék a vezeklő Nelli és később a „tékozló fiú" számára. Az életet fenntartó nők világa, Cencinek a világa, akit Imrus mindenek felett tisztel; magának a Gondviselésnek a világa. Cenci szeme vigyáz itt mindent, „mint isten szeme" (10); szavai „mint jelzőlámpák" világítottak (574). Házának szigorú rendje olyan, „mint világrend" (10): van „Sötét szobája", de van „csillagnéző szobája", és van „hegye" (az életet, a megváltást jelentő küzdelem tere). Mindenkinek megvan a – szinte eleve kijelölt – helye, ha lázadnak is ellene – feleslegesen. Ama égi világ földi mása. Innen Cenci és világának mitikus ereje, elpusztíthatatlansága, időtlensége, ellentétben Sátordy és Döme világának, a sóti világnak enyészet-atmoszférájával. (Dömén is meglátszik az idő nyoma, míg Cencin alig.) – Gádoros és Sót: az isteni világrend és az istentelenség (Sót Hintáss világa is!) ellentéte.

Imrus mindkettőhöz kötődik, és mindkettő ellen lázad. Lázad Döme atyáskodása ellen (nem eszi meg a zsemléit, nem fogadja el az általa kijárt sóti akadémiát), de lázad Cenci világrendje ellen is. Nem kiűzetik a Paradicsomból, hanem gőgjében (sóti örökség) hátat fordít annak, de – Cenci miatt – nem lelkiismeret-furdalás nélkül. Álmai világában sem lel azonban otthonra. Majd csak a fővárosi kerülővel talál rá a neki kijelölt útra, küldetésére: Erdőváron.

[88] Lotman, J. M.: A ház *A Mester és Margarita*ban. *Kultúra és Közösség* 1988/1., 71–78.

2.2. „Utazó volt”: Imrus Budapesten – Gádoroson

2.2.1. Az „Élet” és a „Szabadság” világában

2.2.1.1. A „Szabad Gondolat zászlaja” alatt Gittával, Rosenberggel

„Bizonnyal az Élet híres szomja volt” az, ami Imrust a sóti–gádorosi világból továbbűzi. (391) Imrus azonban önmagánál többet képvisel: „Bizonnyal valami nagy-nagy vágy hajtotta; [...] egy egész nemzedék minden kétségbeesett szomjúsága [...]” (508)

Az „utazó” Imrus útja Budapestre vezet, a „szimbolikus” utazóé: a „tenger”-re, a „Város tengeré”-re, a „modern Bábel kőtengerébe”. A Budapestre sóvárogva gondoló Imrus irigyli anyját, mert ő már a tengert is látta. A narrátori reflexió átvitt értelművé teszi a képet: „Tenger nagyon sokféle van, s Imrus talán egy egészen különös tengerre gondolt öntudatlan, mikor anyjához szólt: melyet az Élet és a Szerelem tengerének is neveznek.” (384)

A regény szimbolikájában a tenger, a nagybetűs Élet és Budapest azonosul. De miképp az Élet szomjúságának értéktartalma nem volt egyértelműen pozitív az elbeszélő számára, a vágy célja, a Budapest-tengeré sem az. Sőt ez egyértelműen negatív. Legtöbbször a szöveg modalitása hordozza az elbeszélő-író értékítéletét.

A Budapest jelképezte „Élet” a „Szabadság” világa. Ez a szabadság minden vonatkozásban radikálisabb, mint az apai ház liberalizmusa. Ettől a szabadságtól az elbeszélő is elhatárolja magát. Az író értékítéletét többféle módon is kifejezi. Többek között azzal, hogy egyfelől a negatív értéket képviselő Hintásshoz társítja, (ez a világ Hintáss lételeme), másfelől az idegenekhez. Imrus szellemi közege ugyanis az egyetemi ifjúságnak a zsidó intelligencia képviselte része: Imrus „távol volt ama hivatalos Egyetemtől s ismeretlen minden mozgalomban: csak pár kócos kolléga ismerte, inkább a zsidók közül: lévén itt is ők a «Szentlélek Vitézei«”. (547) (Láttuk, hogy ez a motívum a nem éppen pozitívnak tartott szabadgondolkodáshoz, szabadgondolkodókhoz kapcsolódott már többször is; először Heinével összefüggésben.) – Értékítélet rejlik ennek a világnak a szimbóluma-

ként értelmezhető „Babilon”-motívumban is, amelyet később mutatunk be. Mindenekelőtt azonban Imrus sorsa hordozza Babits értékítéletét. A „Szabadság” jegyében élt nagybetűs Élet, ahogy Gyula mondja, „irtózatos kátyukba vezet”, (517) s ahogy Imrus sorsa mutatja – akaratlanul is, jó szándéka ellenére is – „örvény”-be, „bűnbe” visz.

Imrus eltávolodott a családtól, de kezdetben egyedül volt álmai városában, „vágyai Bábelében unatkozott”, s mint Baudelaire *Az utazás*ának lírai hőse, új és új élményekre vágyott. Nem vonzotta a gádorosi ifjak társasága, hamar kiábrándult, s megvetette a „Tudomány Piacát” (391), az egyetemet. Az egyetem kézikönyvtára sem jelentett újat, s „vezetés híján” „szomjas lelke tájékozatlanul lihegett” valami új után. (391) „Éhezett és fázott” (395), testi gyötrődését metaforikusan is értelmezhetjük: nemes érzékenysége borzongott, idegenkedett, s mégis éhezett valami újra. Imrus anyjával ellentétben ellenáll az ösztönök, a test csábításának (legyen szó Noémiről, az utcalányokról vagy a fizikai éhségről), de szellemi szomja csillapíthatatlan, hiszen Gádoroson „Schapringer más »modern kultúra« álmait nyitotta” előtte. (394)

Kik lesznek a mentorai, vezetői a „Város tengeré”-ben[89] (393), ahova „hajója” űzi, az „ingoványon”, a „délibáb tavának közepén” (391), ahol a „szomjúság” hajtja? Elsőként tudós társra, kísérőre akad: Rosenbergre. A kollokviumi jegyek kiosztásának „komédiájakor” Imrus védelmére kelt vörös hajú zsidó fiúról hamarosan kiderül, hogy intelligens, művelt; modern, szocialista eszméket vall, s egyetlen politikai párt, a szociáldemokrata párt jogosultságát hangoztatja. (401) Egymásban szellemi rokont ismernek fel. „Imrus el volt ragadtatva” (401) új barátja felfogásától, mely felfogás feloldhatónak tartja zsidó és keresztény ellentétét a szeretet és a haladás jegyében, s azt is természetesnek találta, hogy „minden igaz és művelt ember szociálista”. (401) Beszélgetésükben Babits még azt is hangsúlyozza, hogy a zsidó fiú a nacionalista illúzióktól mentesen elítéli a „barbár tömeggyilkolást” (400), s kiemeli polgári radikaliz-

[89] Baudelaire: *Moesta et errabunda* („túl e vak tengeren, e szennyes városon” – ford. Tóth Árpád)

musát, darwinista, történelmi materialista eszméit, a szocialistákkal való kapcsolatát, természettudományos műveltségét.

Rosenberg felszabadítja Imrus gondolkodását. Már a Gádoroson Gittának világnézeti vallomást tenni akaró fiú – épp a Gitta hozta könyvek, folyóiratok hatására – lépkedett azon az úton, mely az ifjú lázadót a „Szabad Gondolat zászlaja alá" (405) vitte, de Gádorosról még kételyekkel indult el (még templomba is elment, ahová már karácsonykor nem hajlandó!). Rosenberg mellett (egy időre!) eloszlanak kétségei: „Imrus szánakozva és fölszabadultan gondolt a túlvilág rettenetes félelmeire, amiket kisdiák korában átélt [...]", s „teljes szívvel állt a mellé a világnézet mellé, melynek legkevesebb köze volt a Multhoz s legtöbb a logikai Igazsághoz." (404–405) (Árulkodó ez a narrátori magyarázat, hiszen Imrus – később elemzendő – újjászületése, részben azt is jelenti, hogy az erdővári tanár visszafordul a múlthoz, a hagyományhoz, s a „logikai igazság"-gal szemben előnyben részesíti a „Bölcsesség"-et – 627.)

Szinte vergiliusi szerepben látjuk a nem keresztény fiút, akit „messiásraváró optimizmus" (401) jellemez, s aki „a város poklában", a budapesti szellemi élet útvesztőjében szellemi társa, útmutatója, vezetője lesz Imrusnak, aki lelkesedve, küldetéstudattal indul útnak. (402)

A magányos Imrus Rosenberg révén lett egy „különös testvériség" (406), egy közösség tagja, amelyben „keresztények és zsidók testvérek voltak [...] valami szabadkőműves testvériségben, ahol a legkülönbözőbb rétegekből jött fiúk és lányok találkoztak mintegy az eszmék birodalmában". (405–406) A társaság tagjai, a „szomjas kis *intellectuell*-ek" sokoldalú (köztük nyelvek és természettudományos) ismeretek szerzésére törekedtek. Szabadgondolkodók voltak: „csupa kis szocialisták, anarchisták és nihilisták, nietzscheánusok és tolsztojánusok vagy olyan kereszténység keresztényjei, amit egy vallás papja sem fogadott volna el: hónaponként cserélve világnézetüket s kiélve azt végtelen vitákban; de valamennyit összekapcsolta ugyanaz a szomj, mely Imrusban is égett, ugyanaz a megvetés elernyedt, szomorú környezetük ellen, ugyanaz a mohó vágy a modern Nyugat e nagyszerű szellemi élményei felé." (405)

Imrus egyetemi barátainak, szűkebben Gittának és Rosenbergnek

a regénybeli szerepe, hogy megmérettessenek azok az eszmék, amelyek a század legelején (amikor Babitsék egyetemi hallgatók voltak) a magyar szellemi életet jellemezték. Rosenberg bár élénk résztvevője a világnézeti vitáknak, megmarad a maga álláspontján, míg Imrus szellemi útkeresésében sorra lelkesedik hol egyik, hol másik nézetért. Mindenesetre úgy érzi, hogy a „Nagy Szellemek és Magas Műveltség világában" él szemben a gádorosiakkal. (404) Sodródik a barátaival, ám az író egy kicsit el is különíti tőlük.

2.2.1.2. A „Viharágyú!" és Hintáss vonzásában

Rosenbergnek, a barátnak és útitársnak a kíséretében ismerkedik Imrus azzal a pokollal, amelyet a Gyulával való „üzlet", a „Luciferrel kötött szövetség" eredményez. A regény ifjú hősét kétféle – de mégis egyfelé vivő – világ fogadja Pesten: az egyik jelképe Rosenberg, a másiké Gyula. Rosenberg etikus ember, a felvilágosult racionalizmus híve. Gyula, az elcsapott ügyvéd szélhámos álmodozó, „az Élet katonája" (419), aki nem nézi az erkölcs kételyeit. Hintáss az ösztönök kiélésére buzdít, az „ölelni, ölni, harácsolni" elv (478) megfogalmazója és élője; a kultúrán, morálon túli ősi természetre hivatkozik, elfogadja a logikátlan bűnöket, Rosenberg filantrópiájával szemben nem idegen tőle semmilyen szörnyűség, ölés, háború, mert véleménye szerint ilyen az emberi természet.

Imrus egykori „titkos ábrándjainak hőse", Hintáss Gyula (akinek *incognito* jelenlétét eddig is éreztük) akkor lép be Imrus pesti életébe, amikor szóba kerül a fiatalok lapalapítási álma.

Gitta avatja be apját a tervükbe. Amikor az ifjak találkozóra várják, hogy majd a teendők megbeszélése végett az egyetem melletti Siena kávéházba vonuljanak, az egyetem lépcsőjén megjelenő Hintáss „színre lépése a pokol mélyéből fölemelkedő ördög megjelenésére emlékeztet"[90]: „lassan jött fölfelé a lépcsőn [...], szeme csillogott sötéten s vállain a [...] nietzschei palást, lobogott a fölfelé törő

[90] Lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/550.

mozgás szelében.” (414) Ebben a helyzetben, mikor Hintáss „véletlenül” vagy „sorsszerűen” belép Imrus életébe, a szövegben két párhuzamra figyelhetünk fel. Egyrészt: Hintáss von párhuzamot Nelli két fiához való viszonya között, mikor mindkét fiú apjaként mutatkozik: ő, aki vér szerinti fiával szemben lemondott az apaságról, annál nagyobb lelkesedéssel követeli Imrus „szellemi apaságát”. Másrészt: az elbeszélő állapít meg párhuzamot Nelli és Imrus sorsa között: „És Gyula, mint valamikor Nellit, karonfogta Imrust, ki elfogódottan ment mellette a népes belvárosi uccán, hol már égtek az üzletek esti fényei.” (414–415) Kijelölődik tehát a belvárosi „fények” világában élő Hintáss szerepe Imrus budapesti életében, s az édesanyja sorsával való párhuzam egyúttal baljóslatúvá is teszi ezt a szerepet: Gyula Nellit az életnek érzéki területen való kiélésére csábította, Imrust a szellem korlátlan szabadságának vizeire ragadja. (Hódításának kettős területe – a női érzékiség és a férfi intellektualitás – felidézi egyes filozófiák felfogását a világ lényegét jelentő kettős princípiumról. Ez a kettősség ölt testet külön-külön a lányaiban.)

Hintáss szellemi apaságát azonban kétesnek mutatja többek között a vele kapcsolatban sokszor és negatív értelemben emlegetett „Sokrates”-szerep. A fent idézett jelenetben Hintáss, aki úgy érzi, a „Jövő hadseregét” vezeti, saját maga vonatkoztatja magára, és büszkén vállalja ezt a szerepet, miközben Imrust nagy lendülettel karon ragadja. (414) Később az elbeszélő, illetve Rosenberg – más-más oldalát hangsúlyozva a szerepnek – egyértelműen negatívan értékeli azt. (Az, hogy „Imrus Sokrates tanítványa volt”, meg „az istentagadó Epikurusé”, elbeszélői minősítésként – látszólag Gyulától függetlenül – már korábban is megjelent – 404.)

Hintáss ördögi kalauza és kísértője lesz Imrusnak a város „poklá”-ban, mint amilyen ördögi kísérője volt anyjának, Nellinek is a velencei „pokol”-ban. Bármennyire van Hintáss alakjának is megfelelője Babits szekszárdi környezetében, sőt bármennyire is rokon a Szekfű formálta Ady-képpel, több is ezeknél; s noha egyedített figura a regényben, mégis egyrészt bizonyos életfilozófiák megfogalmazta eszmék hordozója, másrészt nagyon általános archetípusa a Rossznak.

Imrusnak és Hintássnak, „a Bűn apostolának” (478) kapcsolata:

a lázadó Értelemnek az ördöggel való szövetsége. Hintáss „üzleti" ajánlatában *Faust*-allúzióra ismerünk: „Önök tehetségüket és fiatalságukat adják nekem, és én cserébe megkínálom önöket az érvényesülés lehetőségével." (416–417) Imrus bár szenvedélyesen védelmezi, de kicsit mintha szégyellné is a „Luciferrrel kötött szövetséget". (432)[91]

A lap története azonban nemcsak Hintásst, de „ördögi" lányait és Schapringeréket is végzetes módon bekapcsolja Imrus életébe, szellemi fejlődésébe.

A fiatalok hosszú vita után egyeznek meg az újság nevében: „Viharágyú". A motívum többször ismétlődő, kulcsmotívum. Fontosságát kiemeli, hogy egy egész fejezet viseli ezt a címet. Ennek a jegyében zajlik Imrus pesti élete, ám a motívum még a gádorosi időkben tűnik fel, majd módosult értéktartalommal megjelenik a Gádorosra megtérő „tékozló fiú" és az erdővári Imre történetében is. A szó jelentéstartalma változik, átvitt értelme véglegesen a pesti időkben alakul ki. Imrus versének címe (*Viharágyú*) a fiatalok lázadásának jelképévé lesz. A kép jelképezi mindazt, amiért Imrus lelkesedik, s ami bűnbe viszi, s amit az erdővári Imre meg-, illetve túlhalad.

A szó elsődleges konkrét jelentését már a motívum első előfordulásakor kitágítja az ironikus narratív szövegben megbújó, az elbeszélői álláspontot jelző minősítés, mely a szabadgondolkodó, Istent tagadó ember alkotását láttatja benne: „a sóti hegyeken is megszólalt a »viharágyú«, fölvilágosult korunk szellemében nagyokat puffogva az üres égbe." (286) Imrus gondolataiban a „fölfordulás", a „háború" képei kapcsolódnak hozzá, sőt a „forradalmi ideál", Gyula is. – A motívumnak sejtetett jelképes tartalma világossá lesz, mikor a pesti szabadgondolkodó egyetemista hazatérve *Viharágyú* címmel verset ír. Figyelemreméltó, hogy a verset Imrus Gádoroson, a hegyen írja. Kisétálva a szőlőbe, „úgy járt a szúrdik nyomorult bar-

[91] Tudatos utalást találunk Mefisztó és Faust vérrel kötött szerződésére (Goethe 1964: 65.) a fiatalok és Gyula egy későbbi, a háborúról, az ember gyilkos ösztönéről folytatott beszélgetésében (ahol szóba kerül az egykori gyermekjáték bugyellárisa mint „a Bűn szimbóluma"), amelyben előbb Rosenberg, majd Gyula szájából hangzik el a variáltan ismételt kifejezés: „a vér »különös nedv!«; „a vér egészen rendes nedv". (479) Lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/571.

langlakásai közt, [...] mint egy ifjú megváltó, ki a Tudás írját hordja magával", aki a társadalmi bajokat a felvilágosodás terjesztésével megoldhatónak tartja. (404) Feltűnő, hogy útja most nem a keresztig vezet, hanem a viharágyúig, s „az istentagadó Epikuros" tanítványa verset ír „erről a különös gépezetről, melyet az ember az Ég ellen fordít, hogy elhajtsa a földről a felhőket [...]". A kép metaforikus jelentését a szövegkörnyezeten túl egyértelművé teszi az elbeszélői magyarázat is: Imrus lelkében zengett „egy szimbolikus Viharágyú minden istenek és babonák ellen!" (404)

A motívum szimbolikus jelentését ismételten megerősíti az író azzal a kommentárral, amelyet Gyula szájába ad, miután az ifjak kezdeti javaslatai (Tűz, Jövő) után ő maga választja Imrus versének címét a lap címéül: „Viharágyú! Ágyú az Isten ellen! Hisz ez nagyszerű – kiáltott Gyula elragadtatva. – Tudják, hogy ez hatalmas szimbólum? [...] Ez lesz a folyóirat címe!" (429) Imrus „forradalmi" verse a róla elnevezett lap programverse lesz. Az elbeszélő még tovább nyomatékosítja a fogalom jelentését, amikor a verset meghallgató Gyula reakcióját kommentálja: „Gyulát elragadták a vers ifjú merészségei: mert a fiatal istenkáromló féktelen álmokban tombolt itt [...]." (438) – Az említett vita leírásában megfigyelhetjük, hogy az elbeszélő finoman elhatárolja hősét Hintáss hangos-pózoló magatartásától („megszégyelte magát"; „nem tudott megszabadulni a gondolattól, hogy Gyula egy hóbortos felnőtt, aki leült a gyerekekkel játszani"), de nem az eszméktől. Imrus szájába azonban a folyóiratról a Hintássénál költőibb mondatot ad: „S az álmok tiszteletében indul a *Viharágyú*, az élet felhői ellen, megmezteleníteni a csillagokat." (475) Itt már messze jutott az ifjú lázadó egykori önmagától, a „csillagai"-tól. A regény mélyén meghúzódó bűn és bűnhődés történet, moralitásdráma szerint ezért a gőgért, hübriszért is kell bűnhődnie Imrusnak.

Az „álmok tiszteletében indul a Viharágyú" (475), s az álmok egyre vadabbak lesznek, de elméletnek öltöznek Gyula és az ifjak beszélgetéseiben. Valami újról ábrándoznak. Gyula szerint „valaminek kell jönni: háborúnak! vagy forradalomnak!" (480); „logikátlan bűnökről", „értelmetlen szörnyűségekről" beszélt. (479) Gyula „legyintett észre és szellemre" (477), a mindent kiélés, a korlátok

áttörésének a merészségéről szónokolt (478); „fantasztikus elméleteivel" ahhoz a „vitorlához fútt szelet", amely Imrust is elragadta: a fantázia, azaz az irodalom „papírvitorlája". (480)

A gőgös szabadgondolkodó ifjú történetének csúcspontja a gádorosi karácsony. Imrus „büszke hitetlensége" hangsúlyossá lesz, mikor megtagadja, hogy elmenjen a templomba. Szavakban is kikel a vallási előítéletek, a formaságok, a talmi külsőségek ellen, a családot megbotránkoztató módon közelebb érzi magához a művelt és fölvilágosodott zsidót, „mint az előítéletekkel teli ostoba és gőgös keresztény"-t. (466) Imrus a lelket tápláló kultúrát, tudományt hiányolja családja életéből, s úgy érzi, a földhözragadt élet, a „sívár unalom és lelki szegénység", az idegengyűlölet az oka, hogy „nem lehet ezt a levegőt kibírni!" (463) Beszédesen ellenpontozza Imrus fennkölt szónoklatát a csupán evésre koncentráló család.

Itt hangzik el Imrus minősítése: „Halálfiai vagytok!" (464) A regény első, rövid, Pesti Napló-beli változatában Nelli szájából halljuk, de másképpen: „Halálfiai vagyunk mindannyian!"[92] A regény teljes változatában Nelli érzéseként a „halálérzés", a „halottságé" jelenítődik meg: „Nelli most egyre halottakra gondolt, míg [...] ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát [...]." (249) S különös előrejelzésként értelmezhetjük a szabad függő beszédben írt sorokat: „Imruska nem való az Életre, époly kevéssé, mint ő maga, Nelli." (250) Ám azon az emlékezetes karácsonyon Imrus ítéleteként szólnak a jelentéses szavak, és nem többes szám első személyben, hanem – önmagát elkülönítve – többes szám második személyben: „Halálfiai vagytok mindannyian!"[93] Képzeletében „*Mene Tekel Fáresz*"-t rajzol a családi ház falára.

Imrus karácsonykor távol van a csillagaitól: fel sem keresheti „csillagnéző szobá"-ját, mert télen nem fűtötték azt. A szeretet ünnepén, a békés összetartozást kifejező ünnepen kerül legmesszebb családjától is, tüntetően ott is hagyja őket. Ám lényeges, hogy nem éget fel mindent maga mögött. Lecsillapodván megértéssel mondja: „Én

[92] BM-Hf 2006: 1/813.

[93] Imrus kijelentéséhez később még visszatérünk.

nem tehetek róla, ti nem tehettek róla, senki sem tehet róla, de nem bírom!" (468) Másnap „rendes formák" között búcsúzott el, s ami a legfontosabb: „tisztelettel csókolta meg Cenci néni kezét" (470), aki miatt már korábban is „restellte magát", mert Cenci „legfőképpen imponált neki", s akit szívesen megkövetett volna. (459) Mindez kiemeli Cenci kitüntetett helyét Imrus életében, a regény világában.

2.2.2. „Sötétbe borult előtte az út"

2.2.2.1. „Imrus lelkesedett is: mégis kissé idegenül érezte magát"

Imrus karácsonyi visszatérése után a fővárosban is egyedül volt. „Gádoros sivársága és merevsége elől menekült" (472), ám Pesten is „iszonyú ürességet érzett" (471) magában és maga körül. Ellentmondásosan viszonyult az egykor neki szállást adó Üllői úti zsidó családhoz („különös ösztön visszavonta [...]; noha utálta még az emlékét is" – 471), Rosenberg anyjához, majd Gyulához is. S nem véletlen, hogy vágyva gondol Gádorosra. (Fontos ez, éppúgy, mint az, hogy Gádoroson nem égetett fel minden hidat maga mögött.)

Álmai városában azonban nemcsak magányosnak, hanem (mint Nelli Velencében, Pesten) kezdettől fogva „idegennek" is érezte magát (de annak idején „idegenként" lépkedett ő már nagyanyja szőlőjében is!). – A motívum előremutatóan megjelent közvetlenül Imrus Pestre érkezése előtt. A „víg nők" gyanakvó bizalmatlansága a vonaton váltotta ki benne ezt az érzést: „megérezte, hogy az Életben, ahová utazik, idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magukra hagyottak s nincs úri bizalom, konvenciós illedelem vagy kötelező lovagiasság, ami köztük híd lenne. Miska fia megérezte, hogy nem a Miska világában fog élni [...]." (389) A szöveg modalitása jelzi az elbeszélő távolságtartását is.

A sokat sejtető bevezetés után az író halmozza a hőse otthontalanság-, idegenségérzetét kifejező, erősítő momentumokat. Imrus átéli a modern irodalomban gyakran megjelenő élményt, a nagyvárosi magányt. Először a „Város pusztán kövei által beszélt hozzá" (390).

Otthontalanságáról árulkodik itt is a „ház”-motívum. Mint Hintássnak, neki is csak átmeneti szálláshelyei, nem otthonai a hónapos szobák (akár idegeneké, akár a rokonoké), melyeknek – látni fogjuk – még a szagától is iszonyodik. – Nem lesz szellemi otthona az egyetem sem. – A kávéház pedig, a szellemi lázadás és nyugtalanság színhelye, „a Nagy Élet” „első tornáca”, (577) később a pokol tornácának bizonyul. De a modern város egyéb jellemző házai is (bank, orfeum, nyilvánosház) a bűn forrásaiként jelennek meg.

Imrus kezdettől fogva, kisebb vagy nagyobb mértékben – ha ellentmondásosan is – idegenkedik mindentől és mindenkitől. Az úri, középosztálybeli fiú borzong a tőle idegen, nem úri környezettől. Jelzésértékű, hogy az első emberi környezet, amivel Imrus találkozik, a hónapos szobát kiadó, Schapringeréket is ismerő Üllői úti zsidó család. Kettős jelentése is van annak, hogy „idegeneknél kellett laknia”. Egyfelől: nem Jozsóéknál, a rokonoknál. (Imrus számára egy kicsit a budapesti Jozsóék is idegenek: noha „tiszta emberek voltak”, mégis megtalálja lakásukban a poloskát, amely „kis előőrs Budapest titkos hadseregéből” 435). Másfelől: az idegeneknél, a zsidóknál. Imrusnak a budapesti szegény zsidó környezettől való elemi, ösztöneiben megbúvó idegenkedését hangsúlyozza – visszatérő motívumként – a lakások „szag”-ától való borzongása. Például „Imrus idegenül járt a sivár szagokat lehellő házban” (390), ahogy Jozsó is „különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, a kóserkonyha és szétnyomott poloskák szagát s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez”. (585) Imrus maga is, mikor először járt a Dob utcai házukban, „szinte szédülve tántorgott ki a bűzös [...] házból” (471); s mikor bujdosása végén Rosenbergéknél „elaludt, óhatatlan, a kopott díványon”, annak „valami sivár szagát érezte.” (598) (Gyula „idegen”-voltát is kiemeli, hogy mind Nelli, mind Imrus iszonyodik Garay utcai lakásának szagától. 484) – A szagokon kívül egyéb idegen, visszariasztó mozzanatok is kapcsolódnak a szegény zsidó környezethez. Ilyen Imrus első szállásán, az Üllői úton, az udvari odúban a füst és a háziasszony kislánya, aki „valami elsatnyult felnőttnek vagy törpének látszott”. (390) Imrus először Rosenberg anyját is „öreg és visszataszító, csúnya zsidó nő”-nek látja, „akinek

rútsága és kellemetlensége a fiúi szeretet hatalmát mérte föl, mert Rosenberg mindig a legnagyobb rajongással beszélt anyjáról". (471)

Imrus „idegenség"-érzete még egy másik síkon is értelmezhető: idegenség a tömegektől. Bár Gádoroson még forradalmi változások, „eposz" hősének képzelte magát, a „Szellem fegyvereit" forgatva akart „harcolni a létező rossz ellen" (370), és pesti barátainak hatására e morális jellegű törekvés – átmenetileg – szociális tartalmat kap, mégis távolból nézi azokat a tömegeket, akikkel pedig helyzete testi gyötrelmei miatt rokon: „mégsem érezte magát egynek a nyomorult, szegény és szomorú népből, mely e sivatag utcák házainak szűk skatulyáiban élt, hanem idegennek, úrnak és nézőnek tudta köztük magát, aki talán vigaszt és enyhülést nyújthat – mert nem ez a Költő hivatása? – de egyébként magasan, mint egy torony, áll a város fölött, amelybe úgy jött, mint egy ismeretlen Hódító, s amelynek pompás palotái és sötét nyomora *neki* egyformán csak látvány és tanulság." (395) – A fentebb idézett részben megjelenik a maga szerepét a húszas években kijelölő író helyzetének metaforája, a „torony"-kép, amely a regény *Epilog*jában tér vissza. Ott azonban értelmezésünkben kissé más jelentésben, mint itt, ahol a kép egyrészt a távolságtartást hangsúlyozza, másrészt azonban Imrusnak általánosabb, a regény egészében értelmezett szimbolikus szerepére is utal: a „torony" itt nézőpont az „utazó" számára, aki tapasztalatot szerez, amelyekből tanulságokat von majd le. Előkészíti ezzel az író hősének eltávolodását a Budapest szimbolizálta értékektől is.

A regényben mindvégig ellentmondásosnak érezzük az egyetemista Imrus bemutatását, illetve az elbeszélő viszonyát Imrus és barátai törekvéséhez.

Az író Imrust egyszer úgy ábrázolja, mint aki a legszélsőségesebb eszmékkel és élményekkel is azonosul, aki feloldódik a cselekvés lázában az ifjak, „a márciusi ifjak tettre vágyó utódai"-nak (406) közösségében. Majd hamarosan ellenpontozza ezt az elbeszélő, kiemelve Imrus idegenségét, felül- vagy kívülállását, különbözőségét, a cselekvéssel, a harccal szemben a kontemplatív, szemlélődő magatartását, a társadalom „megváltó"-jával szemben a „költő"-t.

Imrus és barátai „a márciusi ifjak tettre vágyó utódai voltak", de

nem találnak igazi cselekvési lehetőséget: „Mily kevés volt itt verseket írni az asztalfiók számára, [...] furcsa kis társaságokat alapítani, egymás között vitatkozni a szocializmusról s legfellebb még eljárni együtt a népgyűlésekre, megrészegedni a vörös lobogóktól! Május elsején végigmentek a tüntető körmenettel Budapest utcáin, [...] egy este meg, Rosenberg valami szocialista ismerőse révén előadást tartottak a *Fehérneműtisztítók Szakszervezetében* [...].” Megfigyelhetjük itt, hogy Babits hősét finoman elhatárolja Rosenbergtől azzal is, hogy míg barátja Darwinról, Imrus a konzervatív romantikus kapitalizmuskritikát képviselő Ruskinról beszél, de elhatárolja azzal is, hogy kiemeli hősének a tömegektől való távolmaradását. „Imrus lelkesedett is: mégis kissé idegenül érezte magát, s amint vége volt az előadásnak, összeszedte könyveit és hazament, ami csak emelte szigorú tekintélyét [...]. Rosenberg ottmaradt, szóba állt az érdeklődőkkel, felelt a kérdésekre [...].” (406–407)

Ellentmondásosan ábrázolja Babits Imrus és Rosenberg barátságát is. Ebből a szempontból figyelemreméltó már az első találkozásukat, lelkes beszélgetésüket bemutató jelenetet követő elbeszélői kommentár modalitása. A bemutatkozással végződő fejezetet így zárja az író: „S a két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezet, a jövő és kultúra nevében.” A következő fejezet legelején azonban ellenpontozza ezt a pátoszt. Imrust „egyáltalán nem bántotta, hogy új barátja zsidó volt és olyan nevet viselt, mint »Rosenberg«. Sőt számára ez a dolognak csak új, pikáns színt adott: hogy a legjobb barátja Rosenberg legyen, ebben volt valami lázadásszerű. Imrus a lázadások korában élt [...].” Persze – teszi hozzá az elbeszélő – Rosenberg nem „akárki”: „eszes és derék fiú volt, tele fajának nyugtalan idealizmusával, erős ösztönnel a kultúra iránt, s azzal a gondolkodásbeli szabadsággal, melyet keresztény ember nálunk ritkán ér el.” (402) (A következő Imrusra vonatkozó narrátori megjegyzés általánosabb érvényű, az időbeli korlátozással pedig előreutal: „Imrus a fiatalkor túlzásával szinte megvetette ez időben a kereszténye ket [...].”)

Később – a legjobb barátját családjának büszkén dicsérő – Imrus szavait úgy kommentálja az elbeszélő, hogy az értékítéletet sugall:

„csillogtatta perverz filoszemitizmusát, melyben talán apjával való vitái, a csörgetói séták hangulata ébredt újra”. (403) – A mondatbeli egyértelmű visszautalás meg a minősítő kifejezés ismétlődése (annak idején az elbeszélő „perverz orgiának” nevezte apa és fia beszélgetését – 290) jelzi, hogy az apai ház liberális neveléséig nyúlnak vissza Imrus szabadgondolkodóvá válásának szálai. (Hangsúlyosabbá teszi ezt az összefüggést, hogy Imrus egy Rosenberggel folytatott vita során a gondolatok szabadságáról szólva apját hozza példának, aki Dreyfusról és Zoláról beszélt neki. – 431) Az elemzett jelenetsorban még egy momentum erősíti Rosenberg elidegenítő ábrázolását, egy olyan, amely egyenesen Gyulával hozza összefüggésbe. Igaz, az aggódó Nelli társítja az Imrus által „zseniális”-nak nevezett Rosenberg nevéhez Gyula alakját és a „rettenetes bábeli Budapest” képzetét. (403) (Emlékezzünk arra, hogy Döme mondja „zseniális”-nak ironikus felhanggal Gyulát is, Heinét is! – Ekként az asszociációs sor egymás mellé rendezi Imruska-Imrus szabadelvű kísértőit.)

Mintha Miska csalódást s egyben kételyt is jelző gondolatára („Mit ér minden külső és művelt nevelés?” 298) rímelne az elbeszélői nézőpontból fogalmazott elmélkedés a „lélektelenné vált liberális Magyarország”-ról (405), ahol sokan, mint Imrus is a „Szabad Gondolat zászlaja alá” szegődtek, a „tiszteletlen Tudomány” katonái lettek, szakítva gyermeki hitükkel, reakcióként papi neveltetésükre. Ironikus távolságtartással szól az elbeszélő az „istentagadó Epikurosz” „tanítványá”-ról (404–405), s naivnak nevezi az „ifjú megváltó” hitét, mely szerint a „társadalmi bajokat” a „fölvilágosodás terjesztésével” gondolta megoldhatónak. De távolságtartással szól – mindkét oldalon a „lélektelenséget” hangsúlyozza – az egyetemen kibontott másfajta zászlóról is, a szabadgondolkodók elleni új „ellenreformáció” zászlajáról. Ezeket a szabadgondolkodó ifjak nézőpontjából kritikusan láttatja, az elbeszélőt pedig iróniája határolja el a szabadgondolkodóktól. (404–405)

A narráció modalitásbeli sokszínűsége jelzi az ellentmondást, amely megnyilvánul a főhős, illetve a főhős és az elbeszélő viszonyának ábrázolásában. „Patetikus, tragikomikus és elégikus mozzanatokból

kikeveredő [...] fejlődésrajz" az Imrusé.[94] Elégikusan ábrázol Babits, mert nem tagadhatja meg az elbeszélő ezeket az élményeket, mert ifjúságának eszményeit és szereplőit kellene megtagadnia, de teljesen nem azonosulhat velük a húszas évekből visszanéző csalódott ember, aki a kiúttalanság nyomasztó érzésével keres szellemi fogódzókat, s óhatatlanul találkozik a Szekfű-féle értelmezéssel, s nem tudja kivonni magát hatása alól, még ha nem fogad is el mindent, vagy a hangsúlyokat nem egészen úgy teszi ki, mint Szekfű. A húszas évek távlatából visszatekintve az elbeszélő távolsággal nézi azt a közelebbi önmagát is, aki 1919 elején, a „március 21-e utáni első két hét forrongó, ábrándos időszaká"-ban azt mondja egyetemi hallgatóinak: „nem szabad elmulasztani, hogy [...] meg ne hajtsuk a tudomány komoly zászlaját az új szellem vörös lobogója előtt", s akit 1919 júniusáig „folyamatos aktivitás" jellemzett, sőt vállalta „a Petőfi-szerepet" is.[95]

2.2.2.2. A „gyengeségek és a kárhozat útján"

Imrusnak a Gyulával szemben szinte kezdettől fogva meglevő ellentmondásos érzései is fokozatosan erősödnek: „megnevezhetetlen rossz érzéssel hallgatta" (430); maga se tudta miért, egy kicsit szégyellte önmaga előtt a vele kötött szövetséget (432). „Imrusnak [...] különös ellenérzése volt a Gyulától kapott pénzzel szemben" is. (452)

Gyulával kapcsolatban is megjelenik a szag iránti érzékenység kifejezte idegenkedése: „Imrus valami rossz szagot is érzett; valami úri ösztön lázadt benne, amint a Garay uccai lakásra s Gyula egész miliőjére gondolt [...]." (484)

„Imrus határozott kedvetlenséget érzett arra a gondolatra, hogy anyja és Gyula között bármiféle újabb vonatkozás lehet, amióta Gyula szájából hallotta folyton anyját [...] emlegetni: holott még nem volt

[94] Fülöp László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfiai* elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 50.

[95] Sipos 2003: 86, 89.

messze az idő, amikor valósággal haragudott anyjára, hogy nem viselte büszkén a Gyula szerelmét [...].” (452) (A Gádorosra megtérő fiú már egyértelműen negatívan viszonyul ehhez az élményhez.)

Idővel nemcsak Imrus, hanem Rosenberg ítélete is változik Gyuláról. Imrus és Rosenberg Hintáss-sal való második nagy találkozása és vitája után a fiatalok kicsit szégyenkezve, „belsőleg kavarodva”, de még mindig ellentmondásosan viszonyulnak Hintásshoz: „megingott bizalommal [...], noha másrészt fölgyulladt fantáziával is [...].” (482) Dosztojevszkij-alaknak látják, ami „bizonnyal modernet jelentett, forrongót” (uo.). – A beszélgetés Gyula „sötét” és hideg lakásán igen különös körülmények között zajlott. A kifejtett ördögi eszméknek hatásos aláfestést adott az ördögi cselekedet: Hintáss majdnem megfojtotta jelen levő legkisebb gyermekét. Gyula szavai azonban más talajra hullottak Rosenberg és más Imrus esetében: „Rosenberg erős volt, emberi és pozitív ideálokkal, melyekben faja is meglelte szerepét s csillagát; de Imrusban faj, sors, hagyomány, logika, szomjak és nevelés, erkölcsök és emberi ideálok, múltak tisztelete és jövők álmai, minden összekeveredett, ellenmondott...” (480) – Rosenberg „kissé meg volt botránkozva”, vitatkozott Hintáss-sal, mert nem tudta az élet kioltását semmiféle logikával elfogadni. „A »minden-szeszek-szomja« is megtorpan a vér előtt [...]!” – mondta Gyulának (az olvasóban Apollinaire-t asszociáló szavakat). „Rosenberg legmélyében csupa erkölcs volt, rabbi-ősöktől öröklött lelki tisztasággal.” (479)

A vad elméleteket kifejtő Gyula különös mélységekre nyitotta Imrus, a költő-filozófus szemét, mint ahogyan hajdan a gyermek lelkét borzongatta a Gyula titka. „Gyula semmitől sem látszott megriadni, s Imrus az írókra gondolt, akik mindent átélnek hőseikkel, gyilkosságokat és aljasságokat is. Imrus megborzongott: mert nem volt-e meg benne is ez a rettenetes mindenre-vágyás, bús szürkeségéből? Imrus a versírást is a bűnözés egy módjának érezte most: mit ér a vers, ha nem annyira új, hogy valóságos bűn? ha nem volna benne valami bűnféle?” (478) – Budapesten, a „város tengerén” utazó Imrus (mint Baudelaire utazója) folyton új s új szellemi kalandokra vágyik.

De Imrus életében megjelennek másfajta szenzációk is, a baude-

laire-i élmények: a város; a „Modern Nagyváros Bűnei" (509); az arany vonzásának, a Mammon hatalmának ereje; a mámor formái (még az ópium is!); az éjszakai lokál s az Utca Lánya kínálta kéj. (A motívumok feltűnnek már korábban, Nelli történetében, illetve Miskának és fiának a fővárosban tett látogatásakor.)

A bűn felé vitte Imrust a Gyulával való „szövetség", a Gyulával való „üzlet". A Viharágyú előfizetési felhívása (amire Gyula az előszobában talált pénztárcából elcsent összegből fizetett az ifjaknak) „bűn és kockázat fényében" csillogott, pedig „nem volt-e ez jövő és ifjúság, élet, szabadság, kultúra, és egyetlen remény?" (483) A felelőtlenül Imrus kezébe nyomott váltó, „szimbolikus papírdarab", „mintha valami pokoli szerződés volna". (496) A végzetes lépésre, hogy tudniillik a Döme bácsi pénzét Gyulának kölcsönadja, az ördögi kísértő álnok vádjai késztetik Imrust: a mulasztottak miatt magát bűnösnek látó fiú „erkölcsi kényszernek érezte, hogy a zsebében levő pénzzel tegye jóvá a dolgot". (507)

Imrust az ördögi Hintáss leánya, a Schapringer-bankház alkalmazottja, Noémi – akit apja „eladott" a zsidó bankárnak[96] – továbbrántja a lejtőn, amikor a Gyula adta váltóra ráhamisítja a Döme bácsi nevét. A bűntelenül bűnössé váló ifjút – aki „magas célokért lelkesedett", akit „a szellem szomjúsága" hajtott (527) – az „örvény elragadja, az Élet káosza várja" (529), amelyben összezavarodnak az értékek, elmosódnak a morál határai. Az „út", melyre annak idején liberális apja vezetésével lépett („*inter umbrosos saltus*" 261) „sötétbe borult előtte**".** (513)

2.2.2.3. „...szürcsöli a Képzelt Patak vizét"

Imrus pesti életének ellentmondásosságát többek között jelzi az ellentmondásos értékű „szomjúság"-motívumkör. Ez ugyanis egyszerre kifejezi egyrészt a küldetéses Imrus újra, másra, nemesre vágyako-

[96] Sajátos változata ez Szekfű Adyt illető vádjának: „eladá testét-lelkét az új Budapestnek" (Szekfű 1935: 372.)

zásának rendkívüli intenzitásából adódó hősi-magasztos, „eposzi" jellegét; másrészt az illúzió, a már-már bűnös képzelődés vezette cselekvés donquijotizmusát, amely közel viszi a tragédiához.[97] E kettősséget láthatjuk annak a jelenetnek az elbeszélői kommentárjában, amelyben Rosenberg és Imrus rossz lelkiismerettel váltotta ki a lap előfizetési felhívását tartalmazó nyomtatványokat, amelyeket a Hintásstól kapott (általa a hirtelen megtalált pénztárcából lopott) pénzzel fizettek ki. Az idézendő szöveg eleje az elbeszélő azonosulását is kifejező szabad függő beszédben van, a folytatása elbeszélői közlés: – „Óh, hiszen oly szomj van a lelkekben! Csak egyszer a hangunkat meghallják! [...] a zászlózó fehér papírlap a bűn és kockázat fényében látszott csillogni, mintha nem is az Imrus naív és bizakodó szavai volnának rányomtatva, hanem valami a Gyula kétes és tisztátalan csillogásaiból. Imrus mégis a vánkosa alá vitte ezt a bűnt [...]: mert nem volt-e ez jövő és ifjúság, élet, szabadság, kultúra, és egyetlen remény? Imrus ragyogott, mint tragikus hős, dicsősége peripetiáján [...]." (483)

Az ősi-bibliai, illetve ágostoni „szomjúság"-motívum stílusértéke a regényben nem egységes, hol patetikus, hol ironikus. Különös feszültség teremtődik, ha az emelkedettebb stílusértékű „szomjúság", „szomjazik" szavakhoz a kívánság kielégítésének módját jelző „szürcsöl" ige vagy a cselekvés hatását kifejező „részegül-részegség" szavak kapcsolódnak.

A „szomjúság"-hoz társuló „szürcsöl" visszatérő kép. A nagyon köznapi hangulatfestő szó nemcsak a vágy kielégítésének mohóságát jelzi, de a cselekvés tárgyának értékét is leszállítja, megkérdőjelezi. Először Miskának a liberálisok büszkeségéhez, a fiatal Budapesthez fűződő ábrándjaihoz kapcsoltan jelenik meg a szövegben (Miska a pesti utazása elé reménykedve néz, „mikor kiszakadva megrekedt

[97] Ez az ellentmondásos, ismétlődő motívumkör is mutatja Babits és Szekfű felfogásának különbségét. Babits, ama szellemi-társadalmi harc egykori résztvevője nem tudja megtagadni a „hősiességet" a küzdelemtől, ám éppen ezért sokkal személyesebb és mélyebb tragédiának érzékeli azt, ahova vezetett. Szekfű folyamatos hanyatlásról ír, Babits nem.

életéből, önmagát feledve szürcsölheti az ezeréves haza nagyságát egy lelkes kisgyermek lelkén keresztül" 265). Majd Miska liberális eszméinek Imruskára tett hatásáról olvassuk: „mintha a gondolatnak abban a nagy szabadságában, melyet apja szavaiból oly szomjasan szürcsölt, valami tilos, valami istentelen volna. [...] Miska lehetett liberális; de vajon liberális lehet-e az Isten?" (292) A kis kamasz lelkesedik apja szavaiért, de a papok nevelte fiúnak azok lelki gyötrelmeket is okoznak.

Ironikusan minősíti az elbeszélő az Imrushoz a budapesti világból Gitta révén érkező eszméket is, illetve ironikusan láttatja az azokért lelkesedő hőst, a „prométheuszi" (373) magaslatról lerántva a köznapiságba: „Szívesen szürcsölt volna akármiféle pancsolt és sáros bort, akármiféle uccacsatornából!" (374)

A „részegség" több nézőpontból kap jelentést. A fővárosba került ifjú, a „szürke kor szomjas gyermeke" (360): „Éhezett és fázott; de annál mohóbban szívta a részegséget könyveiből [...]." (395) Itt a „részegség" egyszerre fejezi ki a könyvek, eszmék mámorító, de illúzió voltát, az ezektől elkábult embert, aki mámoros hangulatában irreálisan látja a világot.

Az illúziók világát, a hamis eszmék világát metaforizálja a „szomjúság"-motívummal együtt megjelenő „Képzelt Patak"-, „Délibáb"-kép a következő hasonlatokban. „Így maradt Nelli fia egyedül és kielégítetlen, mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén, óraszám róva a forgatagos utcát, hol minden csak szomját ingerelte [...]. Bizonnyal az Élet híres szomja volt ez [...]." (391) Amikor Imrus Döme bácsi pénzét átadja Gyulának, Babits ehhez a következő kommentárt fűzi: „Bizonnyal valami nagy-nagy vágy hajtotta; ez a tragikus gesztus hősi gesztus volt egyúttal: egy egész nemzedék minden kétségbeesett szomjúsága, minden visszafojthatatlan lihegése benne volt ebben a gesztusban." (508) De rögtön le is szállítja a hősiesség értékét a szituáció, az ellenpontozás, illetve az idézett mondat szövegkörnyezete – benne a 42. zsoltár nyitóképének parafrázisával: Imrus „kinyujtotta kezét, ahogy a szomjas ember a szakadék szélén is kinyujtja karját, akár a Délibáb felé, s élete kockáztatásával bár, szürcsöli a Képzelt Patak vizét." (508)

A „szürcsöl”, a „részegség” képeivel az író köznapi szintre süllyeszti a radikális eszméket, illetve az azokat valló ifjút, a délibábos illúziónak (hiúságnak, a szó eredeti értelmében: hiábavalóságnak) mutatott álmokat és az álmodozót. A cselekmény későbbi pontjairól visszatekintve e képzethez a szenny, az erkölcsi szenny, a bűn is asszociálódik. (Nem véletlenül jelenik itt meg a Bábel-motívum is)

2.2.2.4. „...hova fut az eleresztett csónak?”

A fent jelzett ellentmondásokat – a „szomjúság”-motívumkörön túl – költői módon elmélyítik, és az írói álláspontot is sugallják az utazáshoz kapcsolódó „tenger”-, „hajó”-motívumok stílusértékének, jelentésének változásai is.

A cselekmény folyamán a nagybetűs Életet jelentő Budapest metaforája a tenger. A *Halálfiai*ban a szereplők álmaiban megjelenő „tenger” kezdetben pozitív értéknek látszik, ám egyszer a narráció modalitása, máskor a kontextus által ellenpontozva, később pedig a tenger–örvény–tócsa-motívumsor révén hamis értékként lepleződik le. A „város tengere” képet felváltja a tó („délibáb tava” 391), később a patak („Képzelt Patak” 508), majd az örvény („örvénylő Élet”, amibe Imrus kerül 509), a „kátyú” (mert az Élet „irtózatos kátyukba vezet” 517), s végül már „tócsá”-ról esik szó (575). Mindez együtt jelzi a Budapest képviselte jelenségek leértékelődését.

A „bűnössé” lett ifjú utolsó, céltalan budapesti bolyongásának díszleteként ugyancsak kettősséggel megrajzolt tavaszi alkony ellentmondásosságával szintén a világ önazonosságának a hiányát, illúzójellegét jelzi Babits: „A tócsák lánggá égtek s lángok tócsává. [...] Imrus a Dunához került, ahol már nem volt jég s mégis mintha csupa úszó és olvadó jégtorlasz volna a világ: hajók és paloták!” (575) A tócsa a Budapest–tenger-kép értékét vesztett változata, a bűnös város jelképezte Élet „értékét” kifejező jelkép. Budapest–tenger volt a forrása az ifjak újért, szabadságért lángolásának, s ez a lángolás bármily nemes volt, bűnbe, szennybe torkollott.

Imrus budapesti életében a tengerhez hasonlóan módosul a hajó-

kép alakja és jelentése is. Az alakja a „fregate”–„yacht”–„csónak” változatokat mutatja. A lelki-szellemi utazás szimbolikus eszközéből pedig az egyéni lét metaforája lesz.

A Gádorosra utazó, frissen érettségizett, a budapesti egyetemistalétről ábrándozó ifjú még igen lelkesen mondogatja a baudelaire-i sorokat, benne az erős, nagy vizekre vivő „fregate”-képpel. (338–340) Milyen más a hasonló motívumokat tartalmazó Ady-verssor, s benne az elegáns hajókép („az én jachtomra vár a tenger!”) szövegbeli jelentése, hangulata.[98] Az elbeszélő iróniája, az álmok piedesztáljáról leszállított főhős alakjának rajza („De jacht nem állt elő, s Imrus végtelenül gyávának érezte magát a tengerrel szemben [...]” 472) már jelzi a további fordulatot, amikor is az ezen motívumok jelölte tartalom értéke már nem olyan eszményi; s az értékváltozást a szinonim fogalmak megjelenése is nyilvánvalóvá teszi. A „csónak” már nem is az utazás eszköze, hanem az utazó azonosítója. Imrus életének, sorsának jelképe a veszélyekkel teli Budapest-tengeren az ördögi kísértő Hintáss-hajó sodrában hányódó, a „gádorosi világtól [...] eloldott”, „eleresztett csónak” (575), amely „távol volt már” Gádorostól, s egyre közelebb valamiféle katasztrófához.

[98] A „tenger–hajó”-motívumkörhöz kapcsolódó képzeteknek – néha nagyon is egyértelmű – „utalásai” gyakran előhívják az olvasóban e motívumkörnek Ady költészetében jelen levő gazdag sugárzású képeit. Az ebben az összefüggésben megjelenő Adyra utalások nem pozitív jelentésűek. Az „újat, újat, újat!” művészi parancsát magukénak valló („A művészet újat hoz létre, megváltoztatja az Isten világát, legalább belül az emberek lelkében...”) ifjak lelkesednek a „Nagybetűs Élet költőjé”-ért: „ők tapsolták az első szelet a vitorlának, mely [...] vitte már, gyors vizeken, az Óceán felé [...] Gyula készséggel velük tapsolt [...].” (384) Az elbeszélő távolságtartását itt még csak finoman jelzi az irónia, a vitorlamotívum későbbi megjelenése már egyértelműbben. Imrust a „fantázia vitte: azaz az irodalom egyetlen s túl könnyű papírvitorlája. E vitorlához fútt szelet Gyula is, fantasztikus elméleteivel [...].” (433) A „szürke kor szürke istenének” (433) meg nem hajló Gyula (vö. Ady: „*Én nem leszek a szürkék hegedőse”*) az emberben levő ősállat hatalmáról s a Mammonnak az ember felett való hatalmáról elmélkedik.

A babitsi szöveg különös módon vall a Babits Adyhoz való bonyolult viszonyát meghatározó lelki mélyrétegekről.

2.2.3 „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén”

A fent bemutatott, a modern irodalomban megújuló ősi motívumok kísérik Imrusnak a főváros felé irányuló ábrándjait s a fővárosban való „kalandozását”, szellemi útkeresését s eltévelyedését. Együtt és ellentmondásosságukban, mozgásukban, változásukban kifejezik a Budapest megtestesítette jelenségek értéktartalmát, a főhősnek és az elbeszélőnek a hozzájuk való viszonyát.

Mellettük azonban vannak még olyan szimbólumok, amelyek a város fogalmához kapcsolódó negatív értéktartalmat egyértelműen hordozzák. Ezek részben ősi mitopoétikus elemek, mint a „Pokol”, a „Bábel”; részben pedig olyan stíluselemek, amelyek a regény világában – motívumsort alkotva – nyerik el szimbolikus jelentésüket, mint az „Opera”, az „orkeszter”. Az előbbiek az írói értékítéletet sugallják, az utóbbiak arra is alkalmat adnak az írónak, hogy megmutassa honnan hová vezetett Imruska ismeret-, tapasztalatszerző „útja” Budapest-Bábelben.

2.2.3.1. Imrus „vágyai Bábelében”

Babits a modern korban általánosan ismert és használt ősi képnek, a „Bábel”-nek a jelentésével is gazdagítja Budapest (negatív) értéket sugalló szemantikai mezejét. „Már a múlt század irodalmában divatossá vált, hogy az [...] európai fővárosokat: Rómát, Párizst, Londont – *Babilon* elnevezéssel illették.”[99] – A regényben Budapest, a „modern Bábel kőtengere” Imrus számára a Szabadság, az Élet, az Irodalom, a Képzelet világa, „vágyai Bábele”. (391) A család rémlá-

[99] „Különös módon a hazai szóhasználatban Budapestre vonatkoztatva, konzervatív, puritánkodó, sőt reakciós mellékzöngével szivárgott be a Babilon csúfnév, utóbb kellemetlenül összerímelve Horthy Miklós 1919. november 16-i bevonulásakor elhangzott fenyegető kijelentéseivel a *bűnös Budapest*ről.” Békés István: *Napjaink szállóigéi.* Bp., Gondolat, 1977. 56.

tásaiban a főváros Babilonként jelenik meg, ám előfordul elbeszélői értelmezésként is.

A motívum jelentéstartalma igen összetett, a züllés különböző válfajait jelképezi: az erkölcsit és a szellemit, s a hozzá kapcsolódó nyelvzavarnak is megvan a regénybeli vonatkozása, sőt az otthontalanságélményt (babiloni fogság) is magába sűríti. – Az Imrust féltő gádorosiak riadalmában Bábel egyértelműen a bűnös, veszélyekkel teli világot jelenti. (368) Az ő félelmük a motívum jelentésköréből részben Babilont, „a nagy paráznát" asszociálja, „aki a sok vízen ül" (Jel, 17,1.). Az apokaliptikus irodalomban „a nagy Babilon a paráznáknak és a föld útálatosságainak anyja". (Jel 17,5.) Ezt a jelentésmozzanatot emeli ki az író, mikor a „babiloni álmokat idéző" táncosnőkről szól, akik meztelen lábszáraikat villogtatják a lokálban, ahova Imrust Hintáss viszi magával. (509) Az ördögi Hintáss bevezeti Imrust abba a világba, amelyben leánya, Noémi bűnre csábítja, hogy züllése mélypontjaként eljusson – sokáig elkerült – ágyába egy prostituáltnak.

Persze már az otthoniak rémálmaiban megjelenik a másfajta bűn is: a váltóhamisítás. Az ember, aki az élet örömeit élvezni akarja, ki van szolgáltatva a Mammonnak, de a „Szellem embere" sem független a „mi urunk: a Pénz" (503) hatalmától: Imrus is – bár más indíttatásból – beleesik a családi bűnbe. (A kép előhívja az olvasóban az Ady-verseket, köztük a *Mammon-szerzetes zsoltára* címűt is, amely összekapcsolja az Élet-, a tenger-, a Bábel- és a Mammon-képet.)[100] E démoni hatalom szolgálata az Isten szolgálatával ellenkezik. (Mt 6,24)

A „modern Babel" (368), Budapest – amire Imrus Gádoroson vágyakozva gondol, s ami felé lépcső („új babiloni lépcső" 332) a Heine-vers – az Új Élet, a Szabadság fogalmával azonosul még Imrus Pestre indulása előtt s később is. Ám nem a Sátordy-féle – erkölccsel korlátozott – szabadság a tárgya az ifjak beszélgetéseinek, s különösen

[100] „Babilon sötét vizeinél ülve / Akasztom hárfám szent, szomoru fűzre, /Habok locsognak és süvölt az Élet. / Én atyám, Mammon: fohászkodik hozzád /Könnyek sarában a Te kis cseléded."

nem Gyula szónoklatainak, hanem épp az erkölcs határa, relativitása. Legszélsőségesebb formában is megjelenik: mint a test és a szellem istenkísértő szabadsága. Ennek a gőgnek a szimbóluma a vissza-visszatérő Babilon-kép. Ez az ősi bibliai kép – az emberek hiúságától ösztönzött égig érő toronnyal – párhuzamba állítható a Viharágyú-motívummal (de összekapcsolható az ifjak lelkesedését jelző „láng"-motívummal, a „tócsa–láng"-motívumpárból[101]): mindkettő a féktelen álmok, az elszabadult fantázia, az Istent kísértő szellem, az Isten elleni lázadás – negatív töltésű – jelképeként értelmezhető.

Ezzel a jelentéssel függ össze a Bábel-motívumban rejlő harmadik mozzanat: a nyelvzavar. A gőgjükben égig érő tornyot építő emberek nyelvét az Úr összezavarja. A budapesti ifjak világa a szellem, az eszmék zűrzavarát mutatja. A regény kompozicionálisan fontos helyein újra és újra felvetődik az alapkérdés, „a világnézet" kérdése. (533)

2.2.3.2. A „Nagy Opera orkeszterének kellős közepén"

Imrusnak a fővároshoz való viszonya ellentmondásos. Gádoroson mindig lelkesedik a fővárosért, ott azonban már korántsem olyan egyértelműek az élményei. S mert a főváros a nagybetűs Életet, az Élményt, a Szabadságot, e szabadság jegyében elképzelt Irodalmat jelenti, természetes, hogy idővel ezekhez való viszonya is ellentmondásos lesz.

A Hintáss vonzásában élt budapesti életének fontos állomásait jelöli ki, ellentétes élményének két végpontját jelzi s a közben megszerzett tapasztalatok minőségét is mutatja a párhuzamosan lejátszott, egymásnak felelő „opera"-képsor. Ez az Imrus pesti életének

[101] Az így értelmezett „láng" sajátos módon asszociálja a *Faust*-beli Homonculus képzetét. (Faust egyik alteregója, a Wagner vegykonyhájából kilibegő, testetlen, fényt sugárzó lombikember létrejöttében szerepe van Mefisztónak, roppant intellektusa is tőle származik.) A láng–tócsa egymásba alakuló képe is felidéz valamit a *Faust* II. részében feltűnő tűz–víz motívumhoz kapcsolódó sokféle jelentésből. (Walkó György: *Faust és Mefisztó.* Bp., Magvető, 1982. 246–248.)

a kezdetén és végén feltűnő képpárhuzam – a maga összetettségében – szimbolizálja azt, amit Budapest-Bábel jelent a regényben, s jelzi azt is, hogy miképp változott meg idővel Imrusnak a hozzá való viszonya.

Először a Nagy Életbe csöppent, a szabadság lehetőségéről álmodó ifjú Pestre kerülésének kezdetén találkozunk vele, akkor, amikor Gyula belép a lapot alapítani akaró fiatalok életébe. A „Viharágyú" általa frissen kinevezett „szerkesztő"-je és barátja, Rosenberg – megmámorosodva az „Übermensch"-nek vélt, segítőkésznek látszó patrónussal folytatott beszélgetéstől – este az „Andrássy-úton" sétálva megállnak az Oktogonon. „Imrus [...] mint mindig, ha a messzeségbe húzódó, egymástszelő hatalmas lángsorokat látta, elmúlt gyermekkora jutott eszébe, mikor apjával Pesten volt, a Milleniumon. – Micsoda díszlet volna ez egy modern operának! – lelkesedett. – [...] És micsoda titkokkal van teli! Micsoda orkeszter! nem használhatná föl egy modern komponista háttérül s kórusában a csengő villamost, az autók szirénáját?" (*Viharágyú*/5; 433) Fel kell figyelnünk a visszautalásra: Imrus első budapesti élményére.

Másképp jelenik meg az operamotívum Imrus tragédiájának a küszöbén, mikor megtudja, hogy Gyula elszórta a kölcsönkapott pénzt, a Döme bácsi pénzét: „Imrus ott állt egyedül, a Nagy Opera orkeszterének kellős közepén, siketülve! egy új kor díszletei közt, mely annyira különbözött mindentől amit únt, ismert, megátkozott és szeretett! körötte az utópisztikus kocsik suhantak, [...]. Imrus egyszerre ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy elmenjen Jozsóékhoz [...]." (*A Tragédia partjain*/1; 521)

A két, egymástól időben távoli jelenetet összeköti és ellenpontozza Imrus jelenléte, az „opera"- és az „orkeszter"-kép.

Az „opera"-, illetve „Opera"-kép egészen más, mondhatnánk ellenkező tartalmú szövegkörnyezetbe illeszkedik. Az első jelenetben még egy konkrét helyszín (Oktogon) kiváltotta látványról-élményről van szó, s ezen konkrét élmény kifejezésének nyelvi eszköze az „opera", az „orkeszter". A másik jelenetben szó sincs konkrét helyszínről, csak azt tudjuk, hogy a Gyula lakása közelében levő kávéháztól indul Imre és Gyula közös sétára, miközben Gyula lejti „*hét-*

fátyoltánc”-át. – Mindkét képsor Imrusnak egy a városban tett sétáját követően jelenik meg. Első alkalommal Imrus kísérője Rosenberg volt, a Viharágyú kiadásáról, címéről folyó beszélgetésről jöttek, Gyuláról beszéltek lelkesen, s együtt álltak meg a téren. A későbbi jelenetben Imrus először Gyula kíséretében halad, aki most éppen arról a hazug szerepről vonja le a leplet, amellyel annak idején a nem létező pénzével megtévesztette az ifjakat. Most a bűnbánót és öngyalázót is éppolyan gőggel játssza, nevéhez illően előre-hátra táncolva: „mikor egyik láb visszataposta a Gőg kígyójának ágaskodó fejét, ugyanakkor hágott föl újra a másik a Romantikus Gonoszság otthonos piedesztáljára”. (518) Gyula hirtelen eltűntével Imrus egyedül marad. – A két végpont kijelöli Imrus lelki utazásának ívét is: a lelkesedéstől a kiábrándulásig; kiábrándulását azon illúziókból, amelyeket Gyulához, budapesti életéhez, a Budapest szimbolizálta szabadság világához fűzött.

A szöveg képi világa is aláfesti ezt az értékváltozást.

Az „opera”- és az „Opera”-kép jelentése nem ugyanaz a szövegben. A nagybetűs írás is jelzi, hogy itt a nyelvi jel szimbólum, szimbóluma a modern Budapestnek, illetve a Budapest szimbolizálta modern „Élet”-nek.

Az eredeti képi elemek nem mindegyike ismétlődik, illetve nem egészen úgy ismétlődik. A későbbi jelenetből hiányzik a „láng”-fény elem. Ez is megvan azonban, csak nem abban a részben, amely az új, *A Tragédia partjain* című fejezetet nyitja, hanem az előző (*A Döme bácsi nyolcszáz forintja* című) fejezet utolsó, 15. részének elején, a Gyula „fátyoltáncának” szánt két fejezetrész (a 14. és a 15.) között. S a természetesen itt is meglevő opera-kép kiegészítő elemeként fordul elő.

A Döme bácsi nyolcszáz forintja utolsó (15.) és *A Tragédia partjain* 1. részét nyitó két jelenet az operakép révén összefügg, de hozzátartozik a sorhoz egy harmadik is: az ezeket megelőző, 14. fejezetrész nyitánya. A három „nyitány” egymáshoz kapcsolódva egy ívet alkot. Az elsőben (14.) a Gyula megkeresésére magát végre elszánó Imrus Gyula iránti ellentmondásos érzéseiről értesülünk: „A Véletlen vezette lépteit, mint a tragikus hősökét. [...] Útközben mindnagyobb

idegenkedés fogta el útjának céljától: Gyulát egyik pillanatban magasan maga fölött állónak érezte [...]; másrészt megint utálkozva gondolt modorára, szavaira, egész lényére." (514) A következő fejezetrész (15.) elején – a Gyula lelki „vetkőzését" kettévágó, a Gyula magatartásához fűzött elbeszélői reflexiókat megelőzően – jelképes tájelírást olvasunk, amelynek az alapja szintén az operakép, benne a fény- és a hangképzetekkel: „A koratéli estben fölgyúltak a kirakatok, véres gyöngyöket vert a villamosok csengője, s fortissimót zengett az Ucca operája: de mindez most teljesen irreális volt [...]" (518) Imrusnak ebben a képben nincs nyelvileg kifejezett helye. De a következő fejezet (*A Tragédia partjain*) legelején ismét megjelenik a képben, sőt a leghangsúlyosabb helyzetben, a szöveg legelején: „Imrus ott állt egyedül, a nagy Opera Orkeszterének kellős közepén".

A második és a harmadik nyitányt tehát összekapcsolják az operakép és a hangképek, az elsőt és a harmadikat pedig Imrus alakja. Az első nyitányban Imrus szemszögéből Gyulára esik fény, a másodikban az elbeszélő szemszögéből látjuk Gyulát, a harmadikban ugyanebből a szemszögből Imrust. A megtett út alatt az ellentmondásos érzésekkel elinduló hős előtt lelepleződik egykori ideálja, s rádöbben, hogy őt magát is „rettenetes zsákutcába" juttatta, s otthagyta elveszetten, egyedül.

A második és a harmadik nyitányban a leírás Hintáss Imrust elvakító magatartását világítja meg: hiszen éppolyan hamis színjátékot játszik Hintáss, amilyen „irreális volt", illetve „diszlet", látszat volt csupán az utca látványa; s az utcazaj fortissimójával is párhuzamba állítható Hintáss egyre lendületesebb és hangosabb szónoklata. Azazhogy nem utcáról van itt szó: az „Ucca operája", illetve a „Nagy Opera" meg a kép többi önállósuló eleme jelzik, hogy szimbolikus kifejezése ez annak a bonyolult élmény-, érzés- és ítéletkomplexumnak, amit a regényben maga a főváros testesít meg, s amely az író értékítélete szerint „irreális", „utópisztikus". Hintáss maga is része a Budapesthez fűződő illúzióknak, amelyek a tragédia felé sodorják a regény főhősét.

Ez az operadíszlet-párhuzam visszafelé köti a sorba a korábbi,

az első operaképet (*Viharágyú*/5; 433), s leszállítja Imrus akkori lelkesedésének értékét: amit akkor Imrus valóságnak gondolt, valójában talmi, az illúziók, amelyek Budapesthez kötődtek, hamisak. Később, szabad függő beszédben (egyszerre Imrus érzéseként és elbeszélői minősítésként) meg is fogalmazódik: „Az egész világ illuzió volt, és bizonnyal nehéz megmondani, hogy mi a *Ding an sich*?" (522)

Az eredeti látvány jellemző képi elemei visszatérnek, de belőlük másfajta látvány rajzolódik ki. A régi kép elemei: az Imrust elbűvölő „lángsorok", „csengő villamos", „autók szirénája"; az újabbaké: „fölgyúltak a kirakatok", „véres gyöngyöket vert a villamosok csengője", „fortissimót zengett az Ucca operája"; „utópisztikus kocsik". – A harmadik nyitányban szereplő egyetlen elem, az „utópisztikus kocsik" szerepe kettős. Egyfelől: a jelző nyomatékosítja a csodált dolgok irrealitását, másfelől: a jelzett szóhoz az olvasó asszociálja az orkeszter – szóval ki nem fejezett – hangjait: a „sziréná"-t, a villamoscsengőt.

A konkrét képeket felváltó szimbolikus-szürrealista képalkotással az író félelmetes hangulatot teremt, fogalmilag nehezen megnevezhető tartalmakat is sejtetni tud. Ennek az apokaliptikus látványnak a színei és hangjai aláfestik Gyula ördögi színjátékát, amely erősödő intenzitással egyre merészebb, fantasztikusabb mélységeket tár fel.

A leírás visszafelé is hat, módosítja a korai jelenet képeinek értékét is. Különösen, ha a mindkét részben megtalálható (villamos) csengőnek a babitsi életműben és a *Halálfiai*ban meglevő baljós konnotációjára is figyelünk.[102] – De előreutalás is ez a látvány, háttere lesz Imrus elkövetkező „pokoljárásának". (A baljós „csengő" a motívumhálózat egy még távolabbi pontját is beköti a sorba, azt a jelenetet, amikor Gádoroson „minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött".)

Az utolsó képből a „kocsik"-tól eltekintve hiányoznak a tárgyi elemek. Ha figyelembe vesszük a hangokat, amelyeket a kocsikhoz

[102] Lásd erről Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/599.

asszociál az olvasó, meg az alapképbeli „orkeszter”-t, azt mondhatjuk, hogy itt a hang, a zene dominál. A „Nagy Opera orkesztere” nem harmóniát sugárzó zene, hanem valami „pokoli” muzsika, amelynek hatására „a tragédia partjára” jutott főhős „siketülve!” áll. Az „Opera” a pokollal azonosított Budapestnek, Hintáss játékterének a jelképe.

Kettős értelmet is tulajdoníthatunk a „siketülve!” kifejezésnek. Imrus egyre nehezebben viseli Gyula egyre hangosabb szónoklatát. Egyre nehezebben viseli azt a kétségbeesett helyzetet, amibe pokoli kísérője és kalauza juttatta. Megrendítő hatással volt rá. – Értelmezhetjük úgy is, hogy süketté vált Gyula szavaira. Vagyis: fordulatjelző állapotnak. Ellentétes irányú vonzalma jelzésének. A szöveg további részei (Imrus magatartásának további bemutatása és a hozzáfűzött elbeszélői reflexió) visszamenőleg megerősítik ezt az értelmezést: „Imrus egyszerre ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy elmenjen Jozsóékhoz; [...] valami különös ösztönnel menekülve e rég látott arcok felé. Micsoda vágy volt ez? menekülés az ellenséghez? vagy inkább az otthon melegéhez? vagy egyszerűen csak emberek közé [...]? [...] Most megalkuvó lázadóként kellett Jozsóékhoz mennie: mégis elment.” (521–522) Egyúttal előrejelzése is ez Imrus későbbi tényleges kényszerű vagy véletlen fordulatának az „únt, ismert, megátkozott és szeretett” Gádoros felé.

Addig azonban még hosszú út vezet, mert a Jozsóékkal való találkozás nem hoz megoldást. Jozsóéktól távozván Imrust rideg diákszobájában látjuk. Ebben a helyzetben idézi az író Mallarmé sorait a Véletlenről: „Egy kockavetés SOHA el nem tünteti a Véletlent!” (522) Ne felejtsük, hogy a Gyulához induló Imrus lépteit is a „Véletlen vezette”. (514) A gádorosi világtól messzire távolodott „eloldott csónak”-ot is „csak a Véletlen vethet[i] vissza!” (575). (Később látni fogjuk, hogy a véletlenek ismétlődése a mű értelmezésében nem elhanyagolandó szempont.)

Ez azonban még odébb van. Egyelőre Imrus továbbhalad a lejtőn, de most Hintáss lánya, a bajba jutott bankkisasszony, Noémi „fogja a kezét”, pontosabban ő hamísítja alá a Hintáss váltóját, amit Imrus elvisz beváltani Schapringer bankjába.

2.2.4. „Peripetia" – Imrus határhelyzetben

A Viharágyú ifjú szerkesztője hamarosan túljut „dicsősége peripetiáján". (483) Imrus élményként éli át a bűnt – a kor szellemében. Bűnös a Noémihez való viszonya is, hiszen cinkostársak már ők. Ezért is törhet be Noémi csalárd módon ismét Imrus életébe, épp amikor a lejtőn lefelé csúszó fiatalember úgy gondolja, hogy a „kötelesség pontos elvégzése adhat erkölcsi megállást". (534) – Noémi „második betörése" másképp végződött, mint a gádorosi. „Imrus nem volt többé fölényes: ép ellenkezőleg! Imrus bűnének cinkosával állt szemben [...] gyámoltalan kisfiúnak bizonyult Éva ravaszsága mellett [...]." (535) Noémi hazug szerelmi játékkal megtévesztette, s kicsalta Imrus maradék pénzét, azaz a Döme bácsi pénzét. A Noémi okozta csalódás után Imrus a tanulásba feledkezik. De a vizsgák után semmi sem feledtette az előtte álló katasztrófát.

S mikor „az Ítélet híre" (575), a Schapringer levele is megérkezett, Imrus alámerült a Város, a nagy Élet nyújtotta gyönyörökben. Ismétléssel nyomatékosítja az író Imrus helyzetét: „most itt állt az igazi Életben"; „Bizonyos, hogy itt állt, az annyit sóvárgott Élet közepén." (575–576) Legmesszebb volt most a gádorosi világtól („oly távol, mint egy eloldott csónak a parttól" – 575).

Túl „minden felelősségen", Imrus még ki akarta élvezni az életet, a szabadságot: „a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés." (A kéziratok tanúsága szerint többszöri próbálkozás után született meg ez a költői mondat, amelyben az alliteráció nyomatékosítja a „villany" szimbolikus negatív jelentését a műben. Vö. a „Nagy Opera" „lángsor"-aival, illetve a fenn és a lenn „csillagainak" párhuzamával!) Hősének városbeli céltalan bujdosása mögé „apokaliptikus" hátteret fest az író: „Ott künn tavasz volt, napfény és olvadás. A tócsák lánggá égtek s a lángok tócsává. Muzsikás fény volt ez, mert az olvadás zenélt: a csobbanások csiklandó, ezerhangú kórusával! Imrus a Dunához került, ahol már nem volt jég s mégis mintha csupa úszó és olvadó jégtorlasz volna a világ: hajók és paloták! A koronás hegyek a ködbe olvadtak, s tetejükön nagy lángkapuk nyíltak, egyenest az égbe! Dekadens alkony volt, amely hajnalt mí-

melt, mint az egész modern kultúra! Hajnal vagy alkony: mindenkép glória!, glória!" (575) – A szinesztéziás kép eszünkbe juttatja a „Nagy Opera orkeszteré"-nek a látványát. Itt is olyannak mutatkozik a világ, mint ami nem azonos önmagával (ahogy annak idején Nelli körül is bizonytalanul „ingott" a világ). Kifejeződik ebben az értékelése (mégpedig – érthető módon – ellentmondásos értékelése) a Budapest jelképezte eszméknek, álmoknak, újszerű törekvéseknek, amelyekért Imrus és barátai lelkesedtek, „láng"-oltak. A „koronás hegyek"-et szem elől tévesztő ifjak lángoló szelleme, szabadgondolkodása már az ég kapuit célozta, s az égiek trónját döngető modern szellem és kultúra, bármily nagyszerű is, tragikumot sejtet. (Ugyanezt az ellentmondásosságot figyelhetjük meg az eposz–tragédia fogalompár jelentésében is.)

Egy bonyolult, sokértelmű, sokfelé mutató képsorral állunk szemben. A látvány elsősorban a „tragédia partjára" jutott Imrus helyzetét érzékelteti: egy átmeneti létállapotot, amikor „valami nagy szimbólikus eseményt várt", s „leste az alkonyfény apokaliptikus jeleneseit", de még nem látott égi jeleket, „Konstantin keresztje nem tűnt elő", s „Faust husvéti harangja" sem szólalt meg. (576)

Egyelőre azonban a szabadságot akarja élvezni, s „szinte menekült a körút felé: ahol már fölharsantak a Város fényei, s elnyelték a jós egeket." (577). S feltűnnek a városi pokol jellegzetes elemei: a Schapringer-féle bankház, a kávéház.

A tragikumérzetet erősíti – a lángoló alkonyi ég glóriás látványának apokaliptikus látomássá építésén túl – a halálmotívum (irodalmi utalásokkal teljes) megjelenése. A Margit híd ívei az Arany-ballada sorait kiabálták Imrus után. (Az ehhez fűzött narrátori reflexió – „vénszemek-látta tragikus modernség" 577 – értelmezhető az író ítéleteként a modern szellemről, amely tragédia felé viszi az országot.) Bizonytalanságban hagy az elbeszélő afelől, hogy öngyilkosságra gondolt-e a várost ok, cél s meggondolás nélkül járó Imrus. Néhány allúzió (az Arany-balladára, a Faust húsvéti harangjára való célzás) erre utal, az elbeszélői kommentárok viszont bizonytalanságot támasztanak az olvasóban.

A haláltéma a modern irodalomból ismerős módon jelenik meg:

„Még a Halál gondolata is élet volt és szenzáció [...]: most itt állt az igazi Életben [...] egyedül, szabadon, a fenséges Halál partjain! [...] Mint hajós, aki elhagyta a kikötőt: s akinek a halál veszélye az élet kezdetét jelenti." (575–576) Azonban nem csupán irodalmi reminiszcenciáról van szó. A halálmotívum megjelenése, élet-halál egybejátszása nemcsak az élet teljességét jelzi, hanem valamiféle határhelyzetet, amely a megváltás, az új életre születés lehetőségét is magában rejti.

Babits egyelőre még határhelyzetben, átmeneti létállapotban mutatja hősét: „Imrus egyszerre a Semmiben lógott [...]." (547) Messze volt már Gádorostól, de eltávolodott attól a szereptől s azoktól az eszméktől, amelyek Budapestre hozták (a hagyományoknak hátat fordító, újat szomjúhozó, az új magyar életről álmodozó, szabadelvű, forradalmi eszmékért lelkesülő ifjú ábrándjaitól); eljutott már a „minden hitek és tanok korhozkötött relativitásá"-nak hitvallásához (533), már nem az eszmék igazságáért harcolt, hanem „igazsága most az Élmény volt" (533), s a „Bűn is egy élmény, amit át kell élni". (529)

Imrus illúziója, szellemi gőgje éppoly vétek, mint a szülők nemzedékének más természetű „hiúsága". Ezért is bűnhődnie kell. A váltóhamisító bűne „családi betegség"-nek tűnik, de Imrus tette csak látszólag hasonló az Ákoséhoz. Imrus másságát jelzi – többek között – Döme bácsi engesztelhetetlensége, aki még a Nelli temetésén is így fakad ki Imrus ellen: „Ez más, konok, hétpecsétes, és mintha más fajtából volna." (642) Jozsó szerint is: „Az ő fajtája s mégis idegenebb a Szfinxnél." (588) – Bűnössége jobban hasonlít anyjáéhoz: mindketten az idegen, modern nagyváros lelki, szellemi csábításának, az ösztönök, illetve a szellem szabadságának korlátját nem ismerő ördögi kísértésnek – öntudatlanul vagy tudatosan – engedő áldozatai. Az azonosságot (de a különbséget is) kiemeli a tékozló fiúként való megtérésük hangsúlyozása: „Az élet különös echókat vet, s Nelli óhatatlan egy régebbi penitenciára gondolt e megérkezésnél: ahol ő volt a megtérő bűnös!" (601)

A Gádorosra visszakerülő – bűntelenül is bűnös – Nelli élete befejezett: sorsszerűen kárhozatra ítélt. Számára nincs megváltás. Imrus azonban sorsfordulóhoz érkezett. – Ki is Imrus? Az Istennek hátat

fordító gőgös szellem, a világ titkait megismerni, a világot megváltani akaró, az ördöggel is szövetkező fausti ember? A „képzelt Patak" vizét szürcsölő, délibábot kergető fantaszta? Mag nélküli személyiség, aki nem találta meg önmagát, s így sem a mennybe, sem a pokolra kerülni nincs elég nagyság benne, s a Gomböntő kanala várja? Az ördögé a lelke, vagy megváltatik?

Milyen utak nyíltak Imrus előtt az örvény szélén? A mélypontról? Halálfia Imrus? Osztozik a délibábos álmok és a restség bűnöseinek (Nelli, Ákos) sorsában? – Imrus sorsa más lesz, még ha vannak is ismétlődések családja és az ő életútjában: ezek csak még jobban kiemelik az eltérést. Mert Imrusnak küldetése van. („Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer. Fiókjában oroszlánkörmök maradnak, s e magyar glóbuszon sötétség. [...] Imrus maga, legalább céljai szerint, egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apáczai János? noha nagyon sok szépséghibával." 578) Mikor Gádorosra viszik a tékozló fiút, így jellemzi az elbeszélő: „Mekkora tűzzel akart e fiatalember Európa felé vezetni egy egész nemzetet [...]!" (600) (Imrus küldetéséről szólva gyakran él az író ironikus ellenpontozással. Gyengeségeit emlegetve emberi közelségbe hozza, egyéníti a „szimbólikus" hőst, másrészt a húszas évek távlatából egykori ideáit is minősíti az író. Nem véletlen az, hogy Imre küldetéses szerepe az *Epilog*ban is megmarad, ám ironikus felhang nélkül. Itt már a korban adekvát szerepet formálja a maga számára a regényt író Babits.) Több motivikus előrejelzés sejteti már gyermekkorától kezdve, hogy Imrusnak küldetése van, s hogy ennek a küldetésnek mártírja lehet. Az író direkt és indirekt eszközökkel befolyásolja az olvasót, hogy Imrus sorsát szimbolikusan értelmezze. „Szimbólikus hős, vagy saját gyengeségének kicsiny áldozata"-e – teszi fel egy helyütt a költői kérdést. (582)

Imrusnak azonban a pokolbeli bűnök mindegyikét meg kellett ismernie, hogy felemelkedhessen. Az élet mélységeit kellett megjárnia ahhoz, hogy a „havasok testvére" (627) lehessen az egykori „csillagnéző" fiú. A *Nelli* című fejezet 6–8. részében leírt bolyongása a városban az újjászületéshez, a megváltáshoz vezető életfordulat előtti állapot, a mélyre szállás.

Ebből a szempontból a *Nelli* című fejezet igen rövid 6. részében (575–577) több mozzanat is jelentést kap. 1. A lelki válságot is alátfestő apokaliptikus ég leírása. (576) – 2. A leírásnak visszatérő – már korábban elemzett – motívumai („az eleresztett csónak, a tócsa), amelyek nemcsak Imrus helyzetének és kétségbeesett lélekállapotának rajzát szolgálják, hanem alkalmat adnak az írónak, hogy mindazt értékelje, amit Imrus, a fiatalok képviseltek, s amitől Imrus most elfordul, s amire az elbeszélő mindig is kritikusan tekintett. 3. Ezekben a jelenetekben több (előre- és visszautaló motívum, embléma, mitopoétikus elem) poétikai tényező – közvetlenül vagy szimbolikusan – fejezi ki a határhelyzetben levő létet („itt állt az igazi Életben [...] a fenséges Halál partjain" 575) és sorsfordulót sugall. Lássunk néhány példát: Imrus számára „a Halál gondolata is élet volt" (575); a „túlvilágra jutott lélek érzésé"-vel (576) éli meg ezt a szabadságot, de mégis úgy, mint akinek „a halál veszélye az élet kezdetét jelenti"; „talán sohasem hitt kevésbé a saját halálában, mint ekkor [...]. Talán valami nagy, szimbólikus eseményt várt, amilyen regényekben szokott ily peripetiákon történni [...]." (576) – Az Imrus útját kísérő kommentár utalása elég világos: „S ki tudja? a morális Újjászületés, az Akarat nagy megfordulása nem mindig a Csönd műve: olykor itt forr az ki, ama Nagy Élet lámpásai előtt; sőt örömleányok karjaiban." (577) (Imrus helyzete-élménye fausti: a „Csönd" összetartozik a Faust „új lét"-re hívó húsvéti harangjának motívumával, amelyről azt olvassuk, hogy „ily pillanatban szólalt meg" – 576.[103]) – A Dosztojevszkij-allúzió előreutalás, mert a következő éjszakát Imrus „egy szomorú nő ágyában töltötte". S az elbeszélő a jelenetet kommentálva

[103] „Jól hallom bár a Hirt, hitem hozzá hiányzik. / Ó, hit! A csoda legszebb magzatod. / Szivem ama szférákban nem repeshet, / honnét a szent hír idecseng; / s mégis az egykori gyermekszív belereng, / és visszahív, hogy új létbe kezdjek. / Akkor Nagyszombat csendjén ért utól / az égi szerelemnek csókja engem; / a nagyharang szavát sejtelmesen figyeltem, / s imádságom gyönyör forrása volt; / egy tiszta és megfoghatatlan / sóvárgás hajszolt erdőn, réten át, / s míg könnyem omlott bő patakban, / megépült bennem egy világ. / Tavasz-ünnep szabad boldogságát jelenték / az ifjúnak e dallamok; / s ez a feltámadó, érzékeny gyermek-emlék / most végső lépésemtől visszafog." – (Goethe 1964: 37.)

„csodát" emleget: „Raszkolnyikov húzódott Szónya mellé újra? [...] Jogosan várt-e Imrus csodát, mintegy *in extremis?*" (581) – 4. Az átalakulás irányát is jelzi több motívum (például a „Konstantin keresztje") és a narrátori megjegyzés: Imrus „szimbólikus eseményt várt [...], valami hirtelen fölfejlését az emberlét moráljának"; „ő is misztikus megújuláson, lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine!" (576)

Egyelőre azonban „Konstantin keresztje nem tűnt elő", a húsvéti harangszót sem hallotta, s „Szónya" sem hozott számára csodát, de az író megmenti hősét – új életre. – A hangsúly nem azon van, hogy megmenti Imrust, hanem azon, hogy milyen életre menti meg: vagyis a fordulat tartalmára kell figyelnünk, az Imrusból újjászülető Imre más lényére. Imrus különös „újjászületése" értelmezhető a mű elsődleges szemantikai síkján és a mélyebb jelentésrétegekben is. Ez a különös újjászületés és körülményei meghatározó momentumai a regény (a szekfűi koncepcióval rokon) mélyebb jelentésének. – Az újjászületésig azonban Imrus útja még küzdelmes, és meglehetősen hosszú.

2.2.5. „A lélek örökös főnix..." Az önvizsgálattól az „újjászületés"-ig: Budapesttől Gádorosig

2.2.5.1. Imrus pokoljárása és „penitenciá"-ja – Budapesten

Imrus penitenciája hosszú. Bűne (a váltóügy) már büntetés (a szellem gőgje miatt) és vezeklés. (Nelli is bűnhődésnek érzi már azt, ami a világ számára bűn.)

Imrus küldetése, újjászületése egy magasabb életre, feladatra – nem tudatosan elhatározott út. Története azt sugallja, hogy az ember nem a modern értelemben felfogott individuum, aki maga teremti önmagát. Láttuk már, hogy az író Imrus útjának különböző pontjain emlegeti a (nagybetűvel írt) „Véletlen" szerepét. (414, 514, 522, 575) Imrus sorsát egyszerre alakítják belső tudatos felismerések, misztikus élmények és külső erők; lelki újjászületésének folyamata egyszerre tartalmaz tudatos és sorsszerű elemeket. A sorsszerűség mind

Nelli, mind Imrus történetében fontos. Sőt: „A kocsi robogott, mint a sors" (211) – nemcsak Nellivel, Imrussal, de Magyarországgal is.

Milyen külső erők játszanak szerepet Imrus útjának fordulóján, „újjászületésében"? Sajátos módon – mint a *Faust*ban – a Rossz (Noémi és Hintáss) a Jó eszköze lesz. Imrus rég nem azonosul már Hintáss-sal, aki a „hétfátyoltánc"-ot jelentő „szónoklattal eltűnt a szem elől". (521) Ezután már testi valójában nem jelenik meg az események színpadán, de az „árnya" kísért. A levele fordulatot hoz. A levél egyrészről ördögi praktika, másrészről az „első kő", amely „a Megoldás lavináját" elindítja. (593) Imrus megmentését szolgálja, mint „Faust húsvéti harangja", ha nem is olyan „tiszta csengésű". (594) – Szerepet kap a nemes erkölcsű, a hagyományokat tisztelő, szabadgondolkodó, nem keresztény Rosenberg, a vergiliusi barát. Különös Vergilius ő: a város szellemi életének poklában kalauza Imrusnak, de hogy megmentse, dantei értelemben a pokolbeli bűnök legnagyobbikát követi el ellene, elárulja (Júdása lesz!). Azzal, hogy kiszolgáltatta a családnak a katasztrófájára még büszke Imrust, az önmegvetésig, a legmélyebbre juttatta, de épp ezáltal taszította a gőgös ifjút az új élet felé. (Az „árulás" kifejezi Imrusnak Rosenbergtől való eltávolodását is – amit a *Epilog* megerősít –, de nem megtagadását, valami megszüntetve megőrzését annak, amit ő képviselt.) – Ahol Rosenberg-Vergilius küldetése véget ér, ott kezdődik Cencié: kifizeti Imrus adósságát, hazamenekíti Gádorosra, s hogy a fiú lelkét is megmentse, megtanítja az alázat és a munka leckéjére. – „Imrus körül meleg erők áramoltak, eltűnt életének hullámnyomán; Család és Barátság, vérbeli és eszmei közösség összetartása, mint széthúzó szálak egy pillanatra egybekapcsolódva, egymást erősítve a nagy, szociális Hálóban." (585–586) – Rosenberg és Cenci: a Szellem és a Szeretet, mint Danténál.

Imrus átalakulásában az önvizsgálat, az önismeret, sőt misztikus élményei legalább olyan fontosak, mint a külső erőké. (A babitsi regény ezen a ponton is összhangban van Széchenyi-Szekfű koncepciójával: az átalakulás, a megváltás lényegi feltételeként tételeződik az önismeret.) – Tekintsük át Imrus átalakulásának állomásait, az önmegismerés, a számvetés és az eltávolodás folyamatát. Az ábrázolás

legtöbbször kívülről s nem belülről mutatja ezeket a helyzeteket; az önelemzések, a narrátori reflexiók mellett fontos szerepet kapnak a kontrapunktosan ismétlődő helyzetek, motívumok.

Mikor Imrus „aszketikus önleszámolással" írja a „siralomházban" önéletírását a vizsgákhoz, szembesíti „igazi" és valóságos énjét, s sztoikus álláspontra helyezkedik. Zavaros érzései elől a „tiszta, higgadt kincs"-hez, a Tudományhoz menekül; így akar eljutni a „végső megértéshez". (543–545)

A „forradalmár intelligencia" (547) győzelmét jelentő fölényes eredménnyel letett vizsgák után „praktikus cél nem sarkallván immár, szellemének büszke világa elhalványult"(548), s amikor megkapta Schapringer levelét, ok és cél nélkül bolyongott a városban. Imrus korábban eltávolodott Gádorostól, s most megkezdődik az eltávolodása mindattól, amit számára a főváros jelképezett. Valamiféle légüres térben találjuk: „kiszakadva miliője összefüggéséből, egyedül e nagy szociális Zűrben" tévelyeg. (582) A szabadság mámorának élvezése nemcsak alámerülés „az Élet pokolfényében" (548), de lelki vívódás is.

A városbeli bujdosása során szinte sűrítve és jelzésszerűen térnek vissza a modern, bűnös város főbb színhelyei, az Imrus által már ismert vagy még nem igazán ismert jelenségei, melyek életében meghatározó szerepet kaptak – most azonban Imrusban más érzelmeket keltenek, mint korábban. Az első kép a Schapringer-bankházat mutatja. Imrus most „megvetéssel gondolt a gazdagokra", „Schapringerékre is, minden műveltségükkel, melyet a Pénz adott". (577) – Következő kép a „Nagy Élet [...] első tornáca", a kávéház, „amelyikbe Gyula behívta egyszer, mikor a Schapringerék ebédjéről kijött." (577) Itt a képeslapok felidézik a „züllött királlyá" lett Imrusban az egykori Budapestet csodáló „ifjú király" emlékeit. (577–578) – Ezután a különös „Magyar Pimodán"-ban találjuk, a gádorosi-sóti jogászhallgatók kerek asztalánál. A lump, műveletlen úriságára büszke, bornak, kártyának, nőnek áldozó társasághoz Imrusnak a viszonya most nem egyértelműen elutasító (mint amilyen volt a frissen érettségiző, Gádorosra utazó ifjú magatartása), de ellentmondásos a főszereplővel azonosuló elbeszélői álláspont is. A narráció

mélyebb értelmezésre int: „Ez a társaság voltakép az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdenie érezte magát hivatva [...]. S mégis Imrus otthon volt közöttük [...], s valami szívet érzett, valami lelket áradni: ez otthonának melegsége volt [...].” (579–580) Persze, ha vonzódik is Imrus azokhoz, akiket korábban egyértelműen megvetetett, azonosulni nem tud velük: külön-, fölülállása hangsúlyozódik, mikor „tragikus hősünk egy *déclassé* fájdalmá”-val és fölényesen mondja, hogy az ő hajnali érzése nem „Katzenjammer”, hanem „világfájdalom”, „az élet borzasztóságát és céltalanságát” érzi. (581)

Imrus számot vet eszményeivel, a várossal, amely álmainak színtere volt, ám ahol megélte a szellem kiszolgáltatottságát a pénznek s az erkölcsi züllést, de ahol szembesült a „magyar Ugar”-ral is. Eltávolodik tehát az „idegenek”-től, akik korábban elkápráztatták eszméikkel és kultúrájukkal, másnak érzi magát: „az ő műveltsége más volt, mélyebb, gyökeresebb: nem a fölösleg sznobos levezetése, hanem egy ország elepedt velejében fölgyűlt fájdalmas szomj.” (577) Visszafordul azok felé, akiktől eltávolodott – de azonosulni nem tud velük. S noha megveti gőgös, renyhe és műveletlen fajtáját (a Széchenyi-Szekfű által felsorolt nemzeti bűnöket jelképezik a jogász lumpok, de nemzeti bűn megtestesítője Imrus is hiú álmaival!), mégis megsajnálja, „szerette volna magához ölelni”, s még értéket is talál bennük: a „sóti összetartás”-t. (578) Imrus útjának ezt az irányát, mely a család, a nemzeti felé tart, a későbbi részek, az *Epilog*-beliek csak megerősítik. (Egyúttal sejtetik, hogy az író, minden kritika ellenére, lát értéket abban a rétegben, amelyet családja képvisel.)

Imrus belső átalakulásának irányát illetően jelzésértékű a Dosztojevszkij Szónyájára utalás is („Raszkolnyikov húzódott Szónya mellé újra?”) abban a jelenetben, amelyben a „bujdosó király”-t másnap éjszaka „egy szomorú nő ágyában” mutatja az író. (581) – A „Szónya”-jelenet (amely Imrusnak a pesti világtól való elszakadási folyamatába szinte utolsóként illeszkedik) párhuzamba hozható két korábbi, sorsfordulós helyzethez kapcsolódó jelenettel is. – Egyrészt sajátosan rímel a Pestre utazó lelkes ifjú kiábrándító vonatbeli élményére. Imrus most is azzal szembesül, amire már ott rá kellett

döbbennie, tapasztalva a „víg nők” bizalmatlanságát, hogy tudniillik: „az Életben [...] idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magukrahagyottak”. (389) Szónya is „idegen maradt, sőt gyanakvó és visszautasító”. (589) A kitaszítottak közötti bizalmatlanság azonban még félelmetesebb: Imrus szorongva gondol arra, hogy különössége, feldúlt lelkiállapota miatt a szerencsétlen leány félelmében akár kéjgyilkosnak is nézheti. S már maga is annak kezdi érezni magát: átélve gondolatban a legnagyobb bűnt is, mint ahogy átélte Hintáss is. Nem véletlenül „Imrus ama züllött Sokrates szavait vélte hallani: mert csakugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök...” (590) – Másrészt a jelenet ellenpontozva kapcsolódik az Imrust önmaga erejére ébresztő gádorosi Noémi-élményhez. Imrus, amikor Gádoroson ellenállt Noémi csábításának, erősnek érezte magát, győzelme öntudatot és bátorságot adott, hogy a diadalmas lélek döntsön a saját sorsáról. Most erőnek, határozottságnak semmi jele. Nincs szó hirtelen felismerésről, változásról sem: „a várt evangéliumi lélekömlés szenzációja” elmaradt.

Az „Utca Lányának” megváltást nem hozó öleléséből hajnalban a budai hegyekbe menekült, „a fák és felhők varázsába” (589), éppúgy, mint annak idején, amikor Noémitól szakítja el magát. A jelenet akkor is, most is sorsfordulót jelez. Akkor: a csodált Noémin aratott diadaltól eltelt ifjú hátat fordít Gádorosnak, a „hegy”-nek s a gádorosi hagyományoknak, vallásnak, s Budapestet választva „sétáló idegen” lesz nagyanyja szőlőjében; most: az erkölcs proletárja, „a Megvetett Lény” mellől fut, nem diadalittasan, győzelmesen, hanem megalázottan, tele embergyűlölettel, megundorodva attól az élettől, amelyre annak idején sóvárgott. Akkor Gádoroson és a templomtornyokon túl tekintett, arra, „amerre Budapest volt és a nagyvilág” (379), most „csúcsokat keresett, ahonnan e bolond életet lenézni, sőt leköpni lehet”. (590)

Egyelőre azonban Imrus számára sem a másik emberrel a testi szerelemben való, sem a természettel való összeolvadás nem hoz megváltást. Imrus távol Gádorostól, de eltávolodva a „tenger” világától, Budapest-Bábeltől, hátat fordítva régi eszményeinek, az irodalomnak, a képzeletnek világundorral, embergyűlölettel, de még mindig

gőggel a szívében: légüres térbe jut. Így fakad ki Rosenbergnek. „Mit tudtam én megőrizni valaha? s honnan nem szakadtam ki?, „én sohse tudtam szeretni senkit", „egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres". (591–592)

A Szónya-jelenetben a gyilkos indulataival is szembenéző hős a legmélyebb pontra jut, ahonnan vagy az örök kárhozat vagy – az emberi penitencia és az isteni kegyelem révén – a megváltás, a felemelkedés lehetséges. Imrus a budai hegyekben való kóborlásáról mint „penitenciá"-ról beszél Rosenbergnek. (591)

A főhős Rosenberg előtti önelemzésében és az írói reflexiókban feltűnnek s a következő (gádorosi, erdővári) fejezetekben megerősítést kapnak azok az új értékek, amelyek Imrus új életének erkölcsi tartalmát adhatják, s amelyek eddig mint hiány[104] voltak jelen: alázat, tevékeny szeretet, valami sajátos Erósz. Mindez összekapcsolódik már itt a hegy-, a csúcsmotívummal.

A hegynek mind Cenci, mind Imruska történetében jelképes értelme van, de a jelkép jelentéstartalmának más-más oldalai jelennek meg. Cenci számára a hegy a jelentés elsődleges síkján küzdelmes életének természetes, állandó, mindennapi közege (a szimbolikusan értelmezett alaknak pedig fontos attribútuma). Imrus történetében emlékezetes és szimbolikus érvényű két „hegyre vonulása": előbb Gádoroson, majd Budán (s ezt majd kiegészíti egy – később elemzendő – harmadik „hegyi" jelenet, ahol Jozsóékkal, de mégis tőlük elkülönülve látjuk őt a gádorosi szőlőhegyen). Az egymásnak felelő két magányos hegyre menetele sorsfordulós helyzetben történik. Az író nem is bízza az olvasóra a hasonlóság felismerését, maga figyelmeztet rá: „Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hegyi séta." (590)

„Keresztes Szent János a misztikus életvitelt – az Isten megismerése felé vezető utat – hasonlítja a hegymászáshoz."[105] A budai hegyekbe vonult Imrus életében fordulatot jelez, hogy a különös re-

[104] „A rossz [...] nem lét, csak hiány", oka „nem az Isten cselekvésében, hanem a tartózkodásában rejlő." Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/490.

[105] Jelképtár 1999: 93

mete, aki „különös bibliájá”-ban az élet értelmét kutatja (Imrus életének gyerekkorától minden kisebb sorsfordulóján visszatérő kérdése, a regény alapkérdése!), már tele van kétséggel az értelem iránt. S a racionalista, szabadgondolkodó Imrus, aki még karácsonykor Anatole France-szal tüntetett, most klasszikust visz magával. (Egy ez azon apró mozzanatatok sorában, amelyek jelzik Imrus visszatérését a hagyományhoz. Igazán majd az erdővári tanár jut el a klasszikusokig.) Imrus és Rosenberg párbeszédéből megtudjuk, hogy az egykori büszke racionalista gondolkodó most irracionális úton kereste az élet értelmét: „Tudja, végre is hogyan olvastam? – Hogyan? – Találomra. Fölütöttem egy oldalt, és ráböktem egy mondatra. – *Sortes Vergilianae*? – Legalább is oly célravezető mint egyéb »módszerei a kutatásnak«. Micsoda jóslatok jöttek ki!”[106] (596) Jelzésértékű a dőlt betűs írás! Imrus választott klasszikusa Vergilius, az az antik költő, akit a hagyomány több szempontból is a kereszténységhez kapcsol. Vergilius verseit a latinok a „sortes”, a jóslás eszközeként használták, úgy, mint később a Bibliát, ahogy Ágostonnál is olvashattuk. Dante is Vergiliust választotta a túlvilági utazó kísérőjének. – Beszédes ellentétet képez a babiloni lépcsőt jelentő Heine-könyvvel (amihez Hintáss és Schapringer neve társul) a Babilon-Pokolból való megváltás lépcsőjére vezető – bizonyos keresztény értelmezések szerint a Messiást megjósoló – Vergilius műve. Vergilius és az irracionális kutatás módja szembeállítható azokkal az eszményekkel is, amelyeket a frissen érettségizett diák vallott, amikor – feledve igazi csillagait – „a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságá”-t kereste.

Imrus budapesti életének időbeli és szellemi-erkölcsi végpontjait Gyula két levele is kijelöli. Az első: a nagyvonalú szélhámos mecénás levele a Viharágyú büszke szerkesztőjének (ezt találja meg vé-

[106] A „sortes” egyik csoportja a „mesterséges divinatio” („a jóslás művészetének adománya”) egyik osztályának. „Sortes, sorsvetés. [...] sortes volt a jóslás neve, ha valamely könyvet ütöttek föl találomra, hogy jövendöljenek belőle, így különösen Vergilius költeményeiből (sortes Vergilianae; a keresztények a Bibliát használták ilyenformán).” (*Ókori lexikon.* Szerk. Pecz Vilmos. Reprint kiadás. Bp., Könyvért, 1984–1985. 2. k. 590.)

letlenül Nelli karácsonykor); a második: a „fölháborodott apa" zsaroló levele „leánya szerencsétlenségének okozójá"-hoz. (593)

Hintáss ez utóbbi levele felébreszti a fiú lelkiismeretét, a Noémi miatti lelkifurdalás lecsalja a hegyekből, s tanácsért Rosenberghez megy. A vele folytatott beszélgetésben Imrus önkeresése, önvizsgálata újabb állomáshoz érkezik. Az embergyűlölő, a természetrajongást „buta érzelgés"-nek (590) tartó Imrus peniteciája azonban még nem igazi. Olyasféle, amilyenről Hintáss szól lelki „vetkezésekor": „Gyónásaink és önmegalázásunk kellős közepén fölemeli fejét a hiúság ördöge [...]." (518) Imrus öngyalázásának („én sose tudtam szeretni senkit [...] milyen utolsó vagyok!" 591) forrása még a hiúság, az önérzet. – De kezdi felismerni, hogy „megint az Intelligencia gőgje beszél" belőle. „Talán csak alázat és szeretet kell" a természet megértéséhez is. (591) – Önelemzése Rosenberg előtt, meg „lázadása" a család nyújtotta menekülés ellen még büszkeségét, önérzetét mutatja. Büszkesége akkor lesz oda, amikor Rosenberg kiszolgáltatja a családnak. Ez már szégyen, ami „önmegvetés"-hez vezet.

Az író többszörösen hangsúlyozott módon a húsvétot megelőző napokra helyezi annak a néhány napnak a történetét, amely alatt Imrus végső kétségbeesésben bolyong a városban és a budai hegyekben, s az öngyilkosságra is gondol (bár efelől – úgy tűnik, tudatosan – bizonytalanságban tart az író). – Nelli „karácsonytól husvétig" őrzi a keblén Gyula levelét, a „különös „amulett"-et. Az anya nemhiába félt a „baljós béká"-tól (561–562), hiszen húsvét előtt már Schapringernek Imrust kereső, Gádorosra címzett, a váltóügyről tájékoztató levele kerül a kezébe. – Az Imrussal kapcsolatos történések során az elbeszélő többször is említi a húsvéti harangszót. Imrus bujdosásának kezdetén, amikor az alkonyi ég apokaliptikus látványát lesve, valami szimbolikus eseményt várt, a narrációban hangzik el: „S talán ilyen pillanatban szólalt meg Faust húsvéti harangja [...]" (576) De ekkor még Imrus számára figyelmeztető jel nem „szólalt meg", hanem csak később. A Gyula megtalált levele bizonyult annak: „A Faust húsvéti harangja bizonnyal tisztább csengésű volt a Gyula levelénél, de sokféle harangszó van, ami lecsalhat kétségbeesésünk csúcsairól. Talán nem is Noémit jött megmenteni, hanem öntudat-

lanul, önmagát... [...]. Bizonnyal legfőbb ideje a husvéti harangszónak [...].” (594–595) – Azt, hogy az események a nagyhéten történnek, jelzi néhány konkrét utalás a napokra. Mikor Imrus a Gyula levelével a zsebében felkeresi Rosenberget, péntek van, hiszen azt tudjuk meg, hogy „tegnap letelt a csütörtöki dátum is”, amit az Imrussal való találkozás időpontjaként Gyula a levelében megjelölt. Pénteken történik tehát a fordulat, amikor Imrus Rosenbergéknél elalszik, s mikor felébred, valami belső megrendülés lesz úrrá rajta: felébredve „gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: mert péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.” (598)

2.2.5.2. A „lelkiismeret-vizsgáló autodafé” – Gádoroson

Imrus különös állapotba kerül attól kezdve, hogy a család keze eléri: „mintegy az űrben lebegett. [...] mindent természetesnek talált, azt is, hogy rab lesz [...].” (599) De Gádoroson egyre inkább úgy érzi, hogy „nem tud tovább élni!”. (602) Szégyenét fokozza a feléje irányuló szeretet, amelyre először Rosenbergéknél ébred. „Milyen jók, milyen jók mind! csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő mindenki! csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becstelen [...]” – gondolja Rosenbergéknél, látva maga körül „az összeesküvésszerű kímélet”-et. (599) Gádoroson pedig így fakad ki az őt aggódva, szemrehányás nélkül fogadók előtt: „Miért szerettek egyszerre annyira? [...] Nem bírom el! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!” (601) Figyelemreméltó, hogy másképp látja a családot, mint régebben: szeretetet tapasztal, amit eddig hiányolt a családban. Bár korábban is úgy gondolta, nem a szeretetre való képesség hiányzik belőlük, csak elsenyved ez a képesség bennük, mert „csak azt merik szeretni, amit szokás és szabad”. (463)

Gádorosra érkezése másnapján (mikor az előző napi szégyenérzetből, ami miatt a halálra is gondolt, már csak dac maradt) ismét különös események történtek, melyekből kettőt emelünk ki: Imrus autodaféját és „majdnem” halálos megsebesülését. Ezek önmaguk-

ban is szimbolikusak, de a regény motívumszerkezetének lényeges láncszemeiként még inkább azzá válnak.

A regényben három autodafé-jelenet van. Egy Nelli velencei történetében, s kettő az Imrusében. A regény Pesti Napló-beli változatában még nem szerepelt, hogy a Velencéből menekülni akaró Nelli egymás után égeti el a kétségbeesésében édesanyjának fogalmazott leveleit. (166) A motívumvariáció a két párhuzamos szereplő lényegi különbségét húzza alá: Nelli tehetetlenségét, öntudatlan, végzetesen kiszolgáltatott létét emeli ki szemben Imruséval, aki maga is – bár nem kizárólagosan – alakítja a maga sorsát.

Az Imrus hazatérése utáni autodaféja sajátosan ellenpontoz egy korábbit, a Pestre indulása előtti időből valót.[107] Ez utóbbi szövegkörnyezetében baljós árnyékként feltűnik a Bábeltől való félelem, „a Nagyvárosi Züllés réme" (381), az Ákos váltóügye. S Imrus váltóügye lesz az újabb fordulat nyitánya. A két gádorosi autodafé-jelenet Imrus pesti életének a kerete: eltávolodás Gádorostól és visszatérés „Gádoroshoz". – A főmotívum (autodafé a „csillagnéző szobá"-ban) köré szerveződő motívumháló elemei (a „szocializmus", a lélekállapotot tükröző „séta", a „tenger") szabályosan és fordított sorrendben ismétlődnek. A motívumsort az első esetben az „atodafé" zárja, a második esetben nyitja.

A „szocializmus" mint téma a *Gyula újból a színre lép* című fejezet elején többször is előfordul. Gádoroson a frissen érettségizett diák (akinek továbbtanulásáról – még úgy látszott – a család dönt) a Gittától kapott szociológiai folyóiratból szerzett ismeretei alapján Dömével vitatkozott a szocializmusról; a vita után „egy forradalmi vers ütemei kóválygogtak benne", s elhatározta, hogy „legközelebb világnézeti vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról". (373) – Noémi éjszakai látogatását követően a saját erejére ébredt ifjút a különös büszkeség hajnalban kivitte a szőlőhegyre, ahonnan a Duna és Pest felé tekintett, s megérlelődött a tanári pálya melletti döntése. (379–380) – A tengermotívum ezután jelenik meg. Mikor Imrus írásait rendezgetve egy velencei képeslapot talált, s szo-

[107] *Gyula újból a színre lép* /5.; *Nelli*/16.

katlan bizalmas hangon mondta anyjának: „Milyen boldog vagy te anyi, hogy már a tengert is láttad”. (384) Az Imrus számára akkor pozitív értéktartalmú jelenségek a család szemében negatívak, baljóslatúak; az elbeszélői közlés és az ironikus hangnem is a negatív minősítést erősíti. – A motívumsort zárja a „lelkiismeret-vizsgáló *autodafé*”, amit Imrus elutazása előtt tartott: leszámolt a „Múlt aktái”-val, s „szégyennel vetette tűzre sóti papírjait”. (387)

A Gádorost büszkén elhagyó fiú a vágyott világban sokáig elbűvölten ugyan, de magányosan él, „a Város pusztán kövei által beszélt hozzá”. (390). Ezzel szemben a tékozló fiút Gádorosra a család menekíti haza, szeretettel fogadják, vállalják érte – ha nem is mindnyájan szó nélkül – az újabb terheket. Hazatértekor még a környezet is varázslatos. De Imrus alig figyel arra. Mogorván csomagolja ki holmiját.

Az Imrus régi és új életfordulata közti ellentétet húzza alá az író a fent bemutatott „szocializmus”, „séta”, „tenger”, „*autodafé*”-motívumsor ellenkező előjelű és fordított sorrendben való megismétlésével is.

A sor most az autodaféval kezdődik: Imrus írásait olvassa, majd mind az újakat, mind a régieket tűzre rakja. Az újabb autodaféja ellenkező előjelű: „milyen messze mind... [...] Milyen rosszízű és rosszemlékű dolog volt az egész irodalom!” (603) Imrus messze érzi magától mindazt, amiért azelőtt lelkesedett.

Az előző autodafénál elbeszélői előrejelzést találunk: „A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újraszülessen.” (387) Az újabb autodafé Imrus újjászületésének folyamatába illeszkedik. Leszámolás azzal a múlttal, amelyet Pest jelentett (az „Élet”, a szabadság, a szabadszellem követését, a hagyományoktól való elfordulást). A későbbi események igazolják, amit itt az autodaféhoz kötődő motívumok fordított sorrendben való ismétlése, illetve a „föld”-, a „szikla”-metaforák sejtetnek, hogy tudniillik az újabb autodafé megtagadása az előzőnek, út a megújulás, a hagyományhoz való visszatérés felé. A szabad függő beszédben elmondott szöveget az elbeszélő véleményeként is olvashatjuk, nemcsak Imrus homályos érzéseként: „Micsoda élmény a szikla a gyökérnek? Micsoda virág

az, mely küzdeni akarna a Föld ellen, amiből kihajtott? A Föld örökkévaló, s a Szikla is." (603)

A korábbi részben a felszabadító hegyi séta után következik a tengermotívum (az élet, a szabadság utáni vágy jelképe). Az, hogy anyja már a tengert is látta, közelebb viszi anyjához a zárkózott fiút, s az építi benne a piedesztált Hintáss számára is. A hazatért fiú másképp emlékszik anyja velencei kalandjára, s negatívan ítéli meg Hintásst is. Annak idején a szabadság felé vágyakozó Imrus úgy szeretett volna szólni anyjához „mint modern és szabad ifjúhoz illik, hogy ő mindannak dacára, sőt éppen mindazért, amit tett, csak tisztelni és szeretni tudja" (384), s most: „egyszerre Velencében látta anyját, árkádok alatt, melyeknek képeit ismerte, és valakinek oldalán, akit szintén ismert. Imrusban rettenetes pusztaság égett föl e régi romantika gondolatára; fölugrott s kirohant." (604) A tengerrel szemben pusztaság áll, anyja megértése, a borzongással vegyes csodálat helyett valami iszonyat!

Az emlékezést követő „sétá"-ban sem a felszabadultság, hanem a keserű düh fejeződik ki. „Vad sétába fogott, nem a kertben, hanem a sáros kocsiúton, hol a bokrok eltakarták: félszertől a kocsikapuig". (604) Imrus most nem megy ki a szőlőbe. Érzékeli a család féltő gondoskodását, de annál elzárkózóbb és dacosabb. – S mikor megtagadja, hogy Cencit kikísérje a szőlőbe, Jolánból – akiben „a nagy szeretet vált [...] keserűséggé" (605), kinek élete a másokért való vesződséggel és lemondásban telt el, s aki megkeseredett ebben – fájdalmasan és haragosan tör fel a panasz Imrus ellen. S e panaszáradatban jelenik meg a „szocializmus"-motívum: „– Mindig szívtelen volt! [...]. A parasztoknak fogta pártját ellenünk! A cselédeknek adott igazat! – Jolán élete a parasztokkal és cselédekkel való küzdelemben tellett, s Imrus pártállása mindig fájt Jolánnak. Imrus szocialista volt. – A zsidó gyerekek barátságát többre becsülte, mint a saját famíliáját! Mi csak tudatlan, buta asszonyok voltunk neki!" (605) Elbeszélői kommentárban szerepel, de Jolán gondolataiként is értelmezhetjük a minősítést: „Imrus szocialista volt". Vádként hangzik most ellene az, ami korábban a fiú lelkesedésének tárgya volt.

Imrus életének korszakhatárát szimbolizálta az első autodafé,

s azt a második is. Az előbbi az öntudatos, a hagyományt, Istent tagadó, a maga erejében bízó, büszke ifjú életének kezdetét jelzi. Ám ez az élet örvénybe, „a kárhozat útjára" sodorta. A második autodafé tagadása az előzőnek, leszámolás a Pest jelképezte világgal, ábrándokkal. Az első a kamasz ifjúkorba, a második az ifjú férfikorba lépését is jelképezi. A második autodafé idején azonban Imrus tetteit, gesztusait még nem egészen jellemzik a tudatos, megfontolt döntések, inkább indulatból cselekszik.

2.2.5.3. „Ott lengett ama bizonyos Part körül" – Imrus „újjászületése"

Az előbbi jelenetekkel összefüggésben Imrusnak – az autodafét, illetve a szőlőbe menetel megtagadását követő – a puskalövés következtében elszenvedett majdnem halálos sebesülése, majd testi felépülése „újjászületés"-nek, „feltámadás"-nak értelmezhető.

A történtek oka – úgy tűnik, szándékoltan – homályban marad. Jelentőségét azonban több mozzanat is kiemeli. Sokat sejtetőek az előrejelzések, az utalás az elkövetkező szerencsétlenségre, a nap rendkívüliségének hangsúlyozása, amit csak megerősít a környezetleírás, amely varázslatosnak, rendkívülinek mutatja a tavaszi, megújuló kertet: „És másnap történt a szerencsétlenség; csodálatos nap volt. Az elhanyagolt kert zümmögött, cikázott, [...]; virágok zajongtak, s a nyiratlan sövény kipattintotta már haragos zöldjéből fürtös rózsaszín kelyhecskéit, kifútta hólyagos fehér bogyóit [...]." (602–603)

A baleset közvetlen előzménye baljós hangulatú. Jolán hosszas panaszáradatát hirtelen váratlan dolog szakítja meg: „minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött! [...] az öklömnyi harang [...] himbált [...] mint különös sorsharang [...]." (607) A csengőnek itt is, mint Babits más művében szimbolikus jelentése van, összefügg a halál, a túlvilági figyelmeztetés témájával.

Dodó puskalövése találta el a harangot. De hogy ezután mi történt, annak leírása tele van ellentmondással: „Imrus mozdulatát [...] úgy lehetett értelmezni, hogy Cenci parancsát követve fegyelmi szán-

dékból veszi ki a fegyvert a gyermek kezéből. Az, hogy Dodó fordította volna a csövet Imrus mellének [...] bizonnyal nem egyéb a Nelli rémlátásánál. Egyébiránt Nelli maga is nagyon jól tudta, hogy itt öngyilkosságról volt szó [...]. Bár az is lehet, hogy pillanatnyi elmezavar, vagy az is, hogy éppen gyerekes tüntetés nyomta meg a ravaszt [...]. Vagy mindez együtt [...]. A hivatalos verzió különben a véletlen szerencsétlenség volt: nem ugyan a Nelli káini rémlátásának értelmében, hanem jelentéktelenségbe törpítve az eseményt [...], mert hiszen Imrus nem halt bele a sebbe, noha pár napig csakugyan ott lengett ama bizonyos Part körül, [...], melyen túl minden halálfiának Halál-atyja lakik." (608) – Az esemény magyarázatának szándékolt ellentmondásossága hangsúlyozza Imrus életében a sorsszerűséget (nem a racionális megfontolás döntött itt, nem is a pillanatnyi lélekállapot).

A jelenet szimbolikusan kifejezi a halál „Part"-ja közelébe került ifjú életének gyökeres fordulatát, lelki megújulását. Ezt az értelmezést alátámasztja, hogy a jelenethez közelebb-távolabb olyan szövegegységek tartoznak, amelyekben többféle hagyomány, archetípus újrafogalmazására ismerünk. Mikor Imrus például az életveszélyes puskalövés után ágynak esik: „Nelli ott ült a láz-ágy szélén, amely különös csónakká változott; Nelli mintha azt várta volna, hogy e himbáló lélekvesztőről ő maga zuhanjon először az Óceánba." (608) A kép elemei felidézik az antik mitologémát: az elhunytak lelkét az Alvilág határfolyóján szállító Kháron ladikját, egy másik létformába való mitikus utazás eszközét, jelképét.

A jelenet maga emlékeztet az ősi felnőtté avatás szertartására. „Az avatás funkciója – az, hogy a gyermekeket felveszik a felnőttek rendjébe – abban a hiedelemben jut kifejezésre, hogy a gyermek meghal és újjászületik"; „mimikus vagy szimbolikus" halálról és feltámadásról van szó. Az avatás része az „istenítélet", az „erőpróba".[108] – A regénybeli esemény tehát a felnőtté válás jelképe is: Imrusból Imre lesz. Imrus még nem volt „kész ember" (619), Cenci

[108] G. Thomson: *Aischylos és Athén.* Bp., Gondolat Kiadó, 1958. 99.

ragadja ki az örvényből, majd Cenci leckéje és segítsége egyengeti útját a felnőtt élet, az új, az erdővári élet felé.

A váltás az ifjúi létből a felnőtt létbe egyúttal szakítást jelent a régi életeszményekkel és lelki tartalmakkal. Mindezt alátámasztja az Imrus válságos helyzetében ismételten előforduló „ébredés"-motívum (598, 618), amelynek „feltámadás"-ként, lelki újjászületésként való értelmezését egyszerre segíti a szövegkörnyezet és a szövegen kívüli gnosztikus hagyomány. – Mivel az öngyilkosság is szóba került, az Imrussal történtek (a protestáns felfogás szerint) az ördögtől való megszabadulását is jelképezik.

Még elvontabb szinten a bűnt bűntelenül is magára vállaló, szenvedő és testileg is sebzett, a halál partját is megismerő, majd újjászülető ifjú húsvéttájt játszódó története Krisztus megváltó áldozatának és feltámadásának mítoszával is rokonítható.

2.2.5.4. „De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek" – Imrus átalakulásának iránya

Több motívum előrejelzi Imrus „főnix"-ként való újjászületésének, lelki megújulásának nemcsak a lehetőségét, de annak irányát is. Ilyenek például a városbeli bujdosásakor (hiába) várt szimbolikus eseményeket jelölő képek (a *Faust* húsvéti harangja, a *Peer Gynt* Gomböntője, Konstantin keresztje); vagy gondolatai a különös módon megtért költőkről: „[...] talán ő is misztikus megújuláson, különös lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine! Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, boldog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában!" (576)

Imrus „megtérése", újjászületése, ha nem is a kereszt előtti leborulás formájában történik, de mindenképpen visszatérést jelent a keresztény erkölcshöz. A hangsúly a megtérés, az újjászületés etikai, világnézeti tartalmán van: „az emberlét morál"-ján. (576) A fent említetteken túl további jelek mutatnak efelé. A Szónya-jelenetben „lényünk kicserélését" emlegeti az elbeszélő, a várt (de elmaradt) „evangéliumi lélekömlést". A „hegyi penitencián" a „különös remete"

„különös bibliá”-jában (595) az élet értelmét keresi: nem racionálisan, hanem „vergiliusi jóslatok”-at, kinyilatkoztatást vár, mikor találomra üti fel Vergiliusát. (596) Allúziónak érzi ezt az olvasó az igazságot kereső Szent Ágoston megvilágosodására is.

Az „öngyilkosság” körüli bizonytalanság nemcsak azt emeli ki, hogy világnézeti alapú racionális megfontolás nem áll Imrus cselekedete mögött, hanem erkölcsi megfontolás sem. Pontosabban következik ez abból az etikai nihilizmusból, ahová Imrus eljutott; abból a végső állapotból, ahonnan már csak újrakezdés lehetséges.

Az erkölcs csődjét prédikáló ördögi Hintáss előbb szavaival, majd tetteivel behálózza, bűnbe viszi Imrust, kiben minden („hagyomány, logika, szomjak és nevelés, erkölcsök és emberi ideálok” 480) összekeveredett. Imrus még „erkölcsi kényszernek érezte, hogy a zsebében levő pénzzel tegye jóvá a dolgot” (507), de a hétfátyol táncot járó Hintásst már és még iszonyodva nézi. „Egészséges gyermeki önzése s talán az apjától öröklött gyakorlati és erkölcsi szellemiránynak valami maradványa is, – mert mégis csak Miska fia volt ő, – már *ad acta* tették Gyulát minden őrült jeleneteivel” (519); mégis kapaszkodott „a beszennyezett szalmaszál”-ba gyámoltalanul, megzavartan, végig nem gondolva, tájékozatlanul, homályos sejtésekkel: megemlíti a váltót; s akkor Hintáss újabb pózt véve fel, „javíthatatlan kígyóbűvész”-ként (521) a tőle kapott váltó beváltására ösztönzi Imrust, aki a pénzt nagyvonalúan neki adja. (Nem véletlen, hogy ezen a ponton, a nagy lelki sivárságban érez először nosztalgiát elhagyott, megtagadott, megunt családja, még Jozsóék iránt is. Jozsóéktól azonban kiábrándultan tér „haza”.) Bérelt diákszobáját Imrus szemével láttatja az író, s Imrus gondolataiként is felfoghatjuk az elbeszélő elmélkedését az erkölcs relativitásáról, a zsenik züllöttségéről, a züllöttség relativitásáról, az öngyilkosságról. Mindezt meg az idézett Mallarmé-versnek a „Véletlen”-ről szóló sorait ellenpontozza a racionalizmust az erkölcsre is kiterjesztő, a szükségszerűséget valló filozófusnak, Spinozának képe a falon. Jelképesen is kifejeződik itt Imrus eltávolodása korábbi eszményétől.

Hősünk történetében megszaporodnak a véletlen, sorsszerű elemek. – Vétlen vétkes lesz az ördög lányának bűnében, s egyre jobban

a hálójába kerül. S a bűnös Imrus most már barátai előtt is hitvallást tesz „minden hitek és tanok korhoz kötött relativitásá”-ról. (533) De ezen eszmék mögött valójában más lélek szunnyad: rokon Miska és Rosenberg erkölcsiségével. Eleinte úgy gondolja, hogy a kötelesség elvégzése, a tanulás megállíthatja az erkölcsi lejtőn. Azonban ismét közbeszól „Éva ravaszsága”, az ördögi Noémi fortélya. (535)

Az erkölcs relativizmusát elméletben valló ifjú cselekedeteiben is majdnem eljut a legvégsőkig, mint Hintáss. Pesti életének utolsó napjaiban azon a ponton volt, ahol minden élményt – erkölcsi megfontolás nélkül – megpróbált, a bűn is élmény volt, a halál is élmény volt a baudelaire-i értelemben is; és a keresztény vallást megtagadó ifjú akár öngyilkos is lehetett volna. Ezen legmélyebb pontról már csak valami egészen új kezdődhetett, s ami kezdődött – bár ennek már csak jelzésével találkozunk a regény *Epilog*jában –, az a nemzet sorsát tekintve is szimbolikus. (Mert nemcsak Imrus erkölcseiről van szó, hanem jelképesen a nemzet erkölcseiről is.)

Imrus lelki megújulásában ugyan nem találunk racionálisan végiggondolt erkölcsi vagy világnézeti megfontolásokat, de nem is hirtelen megvilágosodásról van szó. Azonban – Ágostonéhoz hasonlóan – misztikus élmények is hozzájárulnak az ő lelki átalakulásához, bár nincs szó határozott megtérésről. Ilyen misztikus élmény kapcsolódik a gyertyákhoz, amelyeket Rosenbergéknél, illetve Gádoroson látott. A két jelenet motivikus összekapcsolása kiemeli Rosenberg és Cenci szerepét Imrus újjászületésének történetében, főleg azonban jelzi az átalakulás tartalmát: a szeretetelvű vallásos hagyomány felé fordulást. (A jelenetek egymásra rímelése jelentéses módon kapcsolja össze a babitsi felfogást a zsidó és keresztény kultúráról is.)

Mikor Imrus Rosenbergék lakásában felébred, a következő „látomány”-t éli át: „[...] mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: már péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült a fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál. – A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy

látományt. [...] lassan eszmélt a valóságra; s akkor eszébe jutottak Rosenberg szavai, amiket egyszer a hosszúnapi böjtről mondott, mikor Imrus nem akarta megérteni, hogy felvilágosodott és modern ember létére miként ragaszkodhatik e babonás vallási szokáshoz?" S az elbeszélő költői kérdésére – „ugyan mi lehetett e tradicionális következetlenségben, ami Imrus szívét bolondos érzékenységgel, kéjes fájdalommal szorította össze, holott egy idegen, megvetett faj vallásáról volt szó?" (598–599) – választ nem kapunk. Imrus nehezen szabadul az élménytől akkor is, amikor megismeri Jozsó hangját: „Imrust megkapta ez a suttogás, ez az összeesküvésszerű kímélet, ez a különös emberi háló, amit maga körül érzett a bibliai gyertyafényben, keresztény és zsidó, idegen s családi, szálakból összeszőve. [...] Imrus lelke hirtelen fölolvadt, csupa könnyé, ama tökéletes fölolvadások egyikébe, melyek oly könnyen erőt vesznek a fiatalokon, minden nagy lelki válság után." (599) Finom jelzések utalnak itt nemcsak a lelki megrendülésre, de a lélek „felébredésére" vagy inkább ébredezésére, és átalakulásának lehetséges útjára is: a hagyomány, a vallásos tradíció, az eddig nem ismert melegebb emberi kapcsolatok irányába.

Nyomatékot ad ennek a lelki élménynek s mindannak, amit jelképez, a gyertyamotívum ismétlődése – egyéb motívumismétlés, illetve jelenet-párhuzamosság révén is kiemelt helyen – a történet egyik releváns szerkezeti pozícióján: Gádoroson, Imrus „feltámadása", „újjászületése" után. Ott, ahol a nem mindennapi jégesőről van szó, amely ismét elverte a termést, siránkozásra adva okot Jolánnak, újabb küzdelemre Cencinek. – A viharjelenet több korábbi jelenetre is visszhangzik. Arra a – Döme megjósolta – zivatarra, amely Nellit ragadta ki a fészekből. Most Imrus útjának fordulóját jelzi: a főhős, akit „az életünkkel macska módra játszó" Gondviselés hagyta egérút Erdővárra vezet, ismét elszakad Gádorostól. Azonban más ez, mint amikor annak idején az öntudatos ifjú Pestet választva fordított hátat Gádorosnak. – Imrus „apokaliptikus érzései", amint a délutáni zivatarok idején „a felhők sötét seregeit gyűlni látta" (622), eszünkbe juttatják a pesti utolsó kétségbeesett sétáját is, amikor „leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelené-

seit" (576) – de akkor hiába. Úgy érezzük, most beszédesebbek (bár szóval megfogalmazhatatlanok maradnak) Imrus számára a jelenések éppúgy, mint Rosenbergéknél, az ébredésekor megpillantott látvány.

A „jégeső" mindenkit megrémített, „Cenci azonban gyertyákat gyújtott, régi szokás szerint". Nelli ott térdelt a gyertyák előtt, Emma mellett, kezében Cenci „öregszemű, fababos" olvasója, amelyet még Berta bácsi hozott Rómából; „megrögzött hagyomány volt jégverésnél az ő olvasóján imádkozni." A következő bekezdés Imrusra irányítja a figyelmünket: „Imrus merően nézte a középkori képet, s a Rosenbergék péntek esti gyertyáira gondolt. Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jégelhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a viharágyú«." (623) Az író a bekezdést szerzői kommentárral és az olvasót elgondolkodtató három ponttal zárja le: „De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek..."

A viharágyú-motívum első (még konkrét értelemben vett) feltűnésekor is szerepel utalás a tavaszi zivatarokra. Szimbolikus utalás ez ott a politikai élet zűrzavarára, de Imrus lelki vergődésére s „forradalmi ideál"-jának, Hintással a képzeletében való megjelenésére is. Imrus akkor „valami nagy fölfordulást" kívánt. (286) Majd a pesti diák, Rosenberg barátja és a „Sokrates"-tanítvány versében és „lelkében zengett egy szimbolikus viharágyú minden istenek és babonák ellen". (404) – Azt a viharos napot azonban, amikor Imrus felgyógyulása-újjászületése után a jég elverte a termést (s Imrus értette Jolán ki nem mondott szemrehányásait is), az író Imrus „válságos" napjának nevezi, és sejteti megrendülését. Hősének szájába ugyan semmiféle értelmezést nem ad, de az elbeszélői kommentár finoman (a „valamikor"-ra utalva) jelzi, hogy Imrus már más megvilágításban tekint a Viharágyúra. A következő szabad függő beszédben található szembeállításban, amely már akár Imrus gondolataként is értelmezhető: az idők változásának kitett viharágyúval („Ágyú az Isten ellen!") szemben felértékelődik és időtlenebb értéknek láttatik a „gyertya" jelképezte vallásos-misztikus, családias szokás, amely a kiszámíthatatlan Gondviselés kezében tudja az embert.

Különös lelki élményt jelent tehát Imrusnak a mindkét családban tapasztalt vallásos tradíció. A hagyomány vallásos szellemét hang-

súlyossá teszi a Berta bácsi olvasójának ismételt feltűnése is. (560) Motivikusan visszautal ez a kép egy korábbi jelenethez, amely visszatekintve kap igazán jelentést: s így ott valami sorsfordulót hozó katasztrófa előrejelzéseként értelmezhető. Arról az emlékezetes karácsonyi jelenetről van szó, amikor – a Viharágyú előfizetési felhívásával és az A. France-kötettel tüntető – Imrus hátat fordít a családi hagyománynak, vallásnak, előítéleteknek. Nelli istenítéletként nézett a véletlenül kezébe kerülő Hintáss-levélre, s mellette az eksztatikus élményt sugárzó (Imrustól kapott) Pietà-képre. (Hintáss–Imre–Nelli hármasában sajátosan – Imrus eljövendő tragikus sorsfordulatát is előrejelzően – parafrazeálódik itt az Antikrisztus, Krisztus és Krisztus szenvedő anyjának, a „Fájdalmas Istenanyá"-nak hármasa.) Nelli „borzadva hallgatta" Berta bácsit, aki valami baljós eszmetársítás folytán az égő meteorról kezdett beszélni, „mely egykor közvetlen előtte hullott le az égből s melynek folytán, mintegy Isten intelmére, gyalog ment Rómába vezekelni!" (458)

De hiába az intelem, a Viharágyúért az ördöggel szövetkező (fausti ember) Imrus nem kerülheti el a sorsát. Nelli ösztönös félelme nem volt alaptalan. Karácsonytól húsvétig őrizte Hintáss Imrusnak szóló lapját, mint ami átkot és romlást hozhat fiára. S amikor Imrus a katasztrófa partjára sodródik, Nellinek „ellenállhatatlan érzése volt [...], hogy Imrust valami rettenetes veszély fenyegeti". (562)

A főváros, az „Élet és Irodalom" illúziói, a modern szellem fényei a Pokol lángjainak bizonyultak. Imrus elfordul a Budapest-„tenger" világától. „Ébredés[e] az Irodalomból" (618) elfordulást jelent a képzelet, a (Szekfű–Széchenyi ostorozta) illúziók világától.

Imrus régi élete „eltűnt", az új életéhez pedig előbb vissza kellett találnia Gádorosra, („mélyen le kellett süllyednie a hamu alá", a rejtőzködő „parázs" melegéhez. – 618), mert Gádoros nemcsak azt jelenti, amit meg kellett haladni, hanem azt is, amit meg kell őrizni.

A regényben a gádorosi világhoz tartozó jellegzetes bűn: az unalom. Imrus a gádorosi karácsonykor „meg tudta nevezni" azt a „különös mérget", amely a családot mérgezi, „ugyanazzal a névvel, amivel valamikor egy régi magyar költő megnevezte: – *Unalom!*" (463) Itt ugyan Vörösmarty aposztrofálódik, de a motívum ezen a jelene-

ten is túlmutatva végighúzódik a regényen, s az illúziókkal együtt alapvető bűnnek minősül, mint a Széchenyire hivatkozó Szekfű értelmezésében.

De az író mintha értéket is találna ebben a világban. „A *halálfiai* is élnek: noha alig érzik életük parazsát a sűrű hamu alatt... [...]. Bizonyos [...], hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobbanni!" (618)

A „hamu" – a „hamu alatt szunnyadó" „parázs" – a „hamu tetején" „vibráló fényjáték": a Gádoros szimbolizálta lét három rétegeállapota, értékszintje. Az értékeket a „hamu alatt szunnyadó" „drága parázs"-kép jelzi, amely szembeállítódik egyrészről a „hamu"-val, az „*Unalom*" világával, a „lelki szegénység"-gel (463), másrészről az elvágyódók illúzióit jelképező „fényjáték"-kal. – Tehát (az egykori Imrus gőgös ítélete szerint „a halálfiai"-nak mondott) gádorosi világ (jelképesen a nemzet élete is) érték-kettősséget mutat: egyrészt jellemzi az, amit az „Unalom" jelképez; másrészt az, amit a hamu alatti „Parázs" kifejez (a Cenci világa megtestesítette hagyományt, illetve valamilyen belső, lelki értéket). Ide kellett Imrusnak is „lesüllyednie" ahhoz, hogy „felébredjen", hogy meglássa a „felületes fényjáték", az illúziók helyett az igazi életet. A belső, rejtett, mélyen fekvő az értékesebb. S „türelem" és idő kell ahhoz, hogy belőle kilobbanjon az igazi érték: az „igazi Fény".

Többször találunk utalást a családban levő valamiféle belső, rejtett értékre. Nelli hazatérésekor például a család, illetve a „magyar lélek szenvedő izzását" emlegeti az elbeszélő: „Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál. Az angyalok, kik látják a lelkeket, mint mi a tüzeket, különös színjátékokban gyönyörködhettek, meglobogva a Sors új szelében, s közel az Eredethez, honnan a szeszek jöttek, melyek e tüzet táplálták. A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég [...]: míg mindez a lélek kiégett, leizzott, honfibánat alakjában az apáknál, tompa és már vak tűz; s így szállt át Nellire valami csöndes és lappangó láng, mely csak a sötét

szobában villog föl." (211–212) – Imrussal kapcsolatban is szóba kerül a Nellivel összefüggésben említett belső izzás. Az apokaliptikus alkonyatban bolyongó, öngyilkosságra is gondoló ifjúról (előreutalást jelentő módon) mondja az elbeszélő, hogy „sohsem hitt kevésbbé a saját halálában, mint ekkor: sohsem érezte jobban, hogy vulkánt hord magában, amelynek még ki kell törnie!" (576)

Azt, hogy az író – minden kritikája ellenére – nem látja teljesen, gyökerében értéktelennek a Gádoros jelképezte világot, mutatja például Imrus vélekedése azon az emlékezetes karácsonyon. Családját bírálja és megítéli („Halálfiai vagytok!"), de mikor egy kicsit magába száll, mentséget is talál számukra: úgy látja, hogy „a szeretetre való képesség" valahol megvan bennük, csak „elsenyved" a „sivár unalom" és a „lelki szegénység" miatt, „el hagyják aszni a lelküket", nem ismerik „az emberi kultúra nagyszerű birodalmát", amiben „él és fölvillan a lélek". (463–464)[109]

Cenci pedig önmagában is értéket reprezentál mind az elsődleges, mind a mélyebb jelentésszinten. Nem véletlen, hogy Imrus a családtól való lelki eltávolodásának azon a mélypontján, amikor mindent megtagad, lelkifurdalást csak Cenci miatt érez: „Imrus restellte magát, kivált Cenci miatt, ki legfőképpen imponált neki". (459)

Cenci Imrus számára feltétlen tekintély, a „félelmetesen Nagy". (457) Imrus és Nelli sorsában akkor is meghatározó hatalom, ha aktívan nem avatkozik is bele az életükbe. Maga a Gondviselés. Annak ide-

[109] Ennek az értelmezésnek a fényében nagyon leegyszerűsített az a recepciótörténetben ismételten visszatérő megállapítás, hogy a család reprezentálta középosztályra vonatkozna a címben is szereplő és Imrus ítéleteként elhangzó „halálfiai" kifejezés. Az összetett jelentésű fogalomnak (az elemzésünkkel kongruens) igen figyelemreméltó és releváns értelmezését adta Szántó Gábor András: „A *halál fiai* szókapcsolat (lat. *filius mortis*, ném. *Kind des Todes*) az *Ószövetség* könyveiből ismert metafora, amely minden előfordulási helyén valamilyen be nem teljesedő vagy épp a fenyegető ellen forduló ítélkezésre utal." A regényben a fenyegetés valóban a fenyegető ellen, Imrus ellen fordul, Imrusnak kell „meghalnia" ahhoz, hogy újjászülessen. Lásd erről részletesebben: Szántó Gábor András jegyzetét (BM-Hf 2006: 2/564–566); Szántó Gábor András *„Miért* Halálfiai*? (Adalékok egy Babits-regény szimbolikájához)"* című kéziratban levő dolgozatát, amely elhangzott egy az MTA szervezésében 2006. 11. 10-én tartott Babits-konferencián.

jén Pest mellett az ifjú maga döntött, a „bölcs" Cenci csak áldását adta rá. De a Pesten megtévedt és tévelygő fiú után, mikor „sötétbe borult előtte az út", (513) az ő gondviselő keze nyúlt, s egy új élet felé – lelkileg és gyakorlatilag is – ő egyengette az útját.

Cenci mitikus alakká növelésének csupán néhány poétikai eszközére utalnánk. Az elbeszélő a mindennapi gondokkal küszködő kis öregasszonyt – a végzettel szembeszálló – Danaidaként emlegeti. Másutt *Faust*-allúzióra ismerünk: Cenci az „elrejtőző hatalom", „mindig közel az őstermészethez, mint a misztikus Anyák". (212)[110] Cenci a sorsokat mindent megértő szótlansággal és természetességgel elrendező, „kegyetlen és cél nélkül is céltudatos" (210) hatalmasság. Szimbolikus kelléke az összetett jelentésű „bot". A bot mindig „a kiválasztottságot, a beavatottságot jelzi; a vitalitással, a teremtő elvvel áll kapcsolatban"; „az égi eredetű hatalom, a hétköznapi gyakorlatban pedig a parancsolás szimbóluma"; tanítómesteri jelkép is. Az említettek minden fontos elemét megtaláljuk Cenci alakjában. A bot „mint támasz azt jelzi, hogy amint az elöljáró támaszkodik a bot által szimbolizált világtörvényre, úgy támaszkodhat őrá a tanítvány vagy az alárendelt".[111] Ismert jelkép a „jó pásztor" (például a 23. zsoltárban). A regényben Cenci is sorsokat védő, óvó, terelő „jó pásztor", nem az ítélkező, hanem a menedéket, biztonságot jelentő toleráns Hatalmasság jelképe. Az írói ábrázolásban (hasonlatban, környezetrajzban vagy épp cselekedeteiben) Cenci – kinek háza „szigorú rendje" „mint egy világrend" (10) – gyakran úgy jelenik meg, mint a Gondviselés („ameddig az Isten szeme: a Nap, addig rajtuk volt a Cenci szeme is" 10) vagy a Sors (Cencihez menni, „menni, mint a Sorshoz" 165). – Cenci másik jelképe, ha tetszik, Olümposza: a „hegy", melynek elég közismert a szimbolikája: „az Isten lakhelye, ég és föld találkozásának pontja".[112] A hegyhez kapcsolódó „szőlő"-nek is van az elsődleges szemantikai szinten túlmutató jelentése, ami megengedi Cencinek mint Gondviselőnek, illetve Cenci és Imrus kapcso-

[110] Lásd erről: BM-Hf 2006: 2/498.
[111] Jelképtár 1999: 39.
[112] Jelképtár 1999: 93.

latának szimbolikus értelmezését. A szőlő Krisztus-szimbólum: „Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlőműves." (Jn 15.1) Cenci éppolyan gondviselője a szőlőjének, mint Imrusnak. Ha Cenci magának a Gondviselésnek a szimbóluma, akkor felállíthatunk egy ilyen sorpárt: Cenci – a Gondviselés – a szőlőműves; Imrus – Krisztus – a szőlőtő. (Vö. Mikor Imrus lelki züllésérőI, illetve arról olvasunk, hogy a „nemes züllöttek" közé számítja magát, az elbeszélő a következő párhuzammal él: „A szőlőszemnek is van »nemes rothadása«. 483)

Imrust az új élethez egyrészt Cenci kilincselése, másrészt Cenci leckéje segíti. Tőle, akinek életeleme a munka, hallotta Imrus: „arra gondolj, hogy hasznos ember lehess!" Nemcsak a „munka" leckéjét, hanem „a legnagyobb leckét: az Alázatosság leckéjét" (619) is tőle tanulja az egykor a hübrisz vétkében bűnös ifjú.

2.2.5.5. A „fenn" csillaga és a „lenn" „villanycsillaga" között

A múltjával leszámoló, a régit ellenpontozó autodaféja, „újjászületését" jelképező gádorosi szimbolikus „halála" és a Cenci néni leckéje után, tehát újabb sorsfordulóján ismét megjelent a fiú fölött a regény „égboltján" a „csillag". De nem olyan körülmények között, mint amilyenek között a kamasz Imruska szemlélte őket.

Most: a fiút nem az udvaron s nem „csillagnéző" szobájában, hanem a szőlőhegyen látjuk, ahova szakítva korábbi dacos magatartásával, felment Jozsóval. Most: nem volt büszke és fölényes, inkább „meg volt verve, lealázva" (621). A magaslatról azonban nemcsak fent, az ég csillagai látszanak, hanem lent, a városi fények is. A csillagmotívum ismétlődő, szabályos előfordulása Imrus pesti útja előtt és a tékozló fiú megtérése után keretbe zárja Imre bűnös eltávolodását, útvesztését, majd visszatalálását látszólag a régi, de – a Poklot és a pokoli bűnöket megismert ember tapasztalatai révén – mégis más minőségű, a város villanyfényei és a csillagok közötti magaslatra.

Láttuk már, hogy a regényben a fényjelenségek szimbolikus jelentése nem egységes: a magasabb rendű dimenziót jelölő égi csil-

laggal, csönddel, nemcsak a nagybetűs „Csillag” áll szemben, hanem a városi fények is, amelyekhez mindig erőteljes, disszonáns hanghatás társul. – Imruska pesti életében, a nagybetűs „Élet”-ben az ég csillagai eltűntek, helyettük „fölharsantak a Város fényei” (577). A legtöbbször szinesztéziákban összekapcsolt fény-hang jelenségeket fogja össze a szimbolikus kép: a „Nagy Opera orkesztere”. (521)

Az említett szőlőhegyi jelenetsor egyik pillanatképe Imrust este mutatja, amikor már nehezen viselte a füstös, fülledt, borgőzös tanyai szobát, „az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizás”-t, és „kiment a présház-udvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig, dacos képzelgés közt, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok”. (622) – Egy képben látjuk a fenn és a lenn fényeit, hasonlóan az *Esti megérkezés* című vershez: „Idelenn a város / villanya villog, / de fenn a nagy ég / száz csillaga csillog: /a villany a földi, / a csillag az égi, / a villany az új, / a csillag a régi.” Ennek a versnek az elején is megfigyelhetjük egy érzékletes összetett költői képben, hogy a csillagok mellett a fenti világ jellemzője a „csönd”. Szemben a város fényeivel, amelyek különös szineztéziát alkotnak a hangokkal: „harsan a lángok / lármája, a lámpák / csilláma szemembe / csengeti lángját.” – Miként ebben a versben, a *Halálfiai*ban is a csillagfény–villanyfény, a csönd–lárma motívumpárok elemei más-más, de egymást kiegészítő dimenziót, értéket jelölnek.

Imrus „lelki utazásának” újabb állomását jelzi a gádorosi présházudvari jelenet kettős képe (fenn a csillagok, lenn a villanyfények). Az egykori gádorosi „csillagnéző” fiú szem elől veszti csillagait, majd elbűvölik a „városi fények” („a szabadság villanyával villanyozták”), és a „Város kőtengeré”-ben más „Csillagok”, más „Szellemek” vonzásában eltéved, s erkölcsi mélypontra jut. Miután azonban megjárja az önvizsgálatot, önmegismerést is magában foglaló vezeklés sajátos útját, az isteni kegyelem segítségével főnixként „újjászületik” – s visszatalál a „csillagok” alá. De nem egészen oda és nem egészen ugyanúgy, mint gyermekkorában. Új helyzetét a kettős kép jelzi: a két különböző fény, a „fenn” és a „lenn” fénye között áll a hegyen, már ismeri emezt, sejti amazt; s egyfajta magaslatról tekint le a kísértésekkel teli világ fényeire, amelyek megta-

pasztalása is hozzájárult útjának magasabb szemléleti pozíciójához, átváltozásához.

Imre új élete ugyanis túlmutat Gádoroson, meghaladja azt is, amivé Cenci szánta: „nehezen tudott beletörődni, hogy a szürke élet szolgája legyen [...].” (618) Megadta magát Cenci leckéjének, „meghajtotta fejét”, de szomorúan gondolt az „Éposz”-ra, mely az ország szívében „tovább forrott és sistergett”, s melynek ő is „katonája és sebesültje” volt. Az elbeszélő minősíti a két világot: „Imrus Gádoroson volt [...] a hamu alatt... De le kellett ide esnie, hogy meghallja az élet igazi dobogását, ami mégiscsak több, mint minden fantázia.” Lejjebb már összemosódik a narrátori vélemény a szereplő gondolataival: „Derék ember lenni, kinek-kinek a maga helyén: talán ez az igazi megoldás, a helyes »világnézet«... Miska fia legalább így érezte most: másokra bízva az époszt [...].” (619) A „talán”, „legalább” azt jelzik, hogy Imrus számára nem egészen ez az igazi megoldás! Az erdővári tanár nem csupán „derék ember” akar lenni, neki „küldetése” van.

A *Halálfiai* hőse ismét eltávolodik Gádorostól, de most más irányba tart, nem a „tenger”, hanem a „csúcsok” felé.

2.3. „Utazó volt”: Imre Erdőváron – Gádoroson „Milyen messze volt már Imre Imrustól!”

„Erdővár” Gádorostól legalább olyan „messze” van, mint Velence vagy Budapest. (625). Jelképesen is. Az erdővári Imre, a „különös renegát” (634) túl van Budapesten és túl Gádoroson, túl a hitetlenségen és túl a vak hiten, túl a lázadáson és túl anyja passzív tehetetlenségén, túl a szellem gőgjén és az öntudatlan alázaton, túl Hintásson, Rosenbergen és Miskán, túl Berta bácsi olvasóján, a vihar elleni gyertyákon, de túl a Viharágyún is, a „hamun” és a „fényjátékon” is. Ám Cenci leckéjével együtt őrzi mindezeket.

Már a budai hegyekbe vonuló „remeté”-nek Rosenberg előtti önelemzésében – mint hiány – feltűnnek egy lehetséges másik élet új erkölcsének elemei (591), amelyeket mint értékeket az erdővári

Imre küldetéses életében meg is találunk. Ezek: az *alázat*, a *munka*, a *hagyománytisztelet*, egyfajta *sajátos vallásosság*, a *hazafiság*, a *magyarság* és részvét, *szeretet*. – Mindezek az értékek egy neokonzervatív írói szemlélet keretébe illeszkednek, s a regényben egyetlen motívumban öltenek szimbolikus formát: Babits-Imre „ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje." (629)

A világnézet után, „melynek legkevesebb köze volt a Múlthoz, s legtöbb a logikai Igazsághoz" (405), Imre megtér a hagyományhoz. „Milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt az a lázadó világnézet: a szocialista, avantgarde ifjú?" (629) Mikor Rosenberg elküldi neki az amolyan „*Viharágyú*-féle" *Nyugat*ot, vegyes érzelmekkel fogadja: először „szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába", később „újból előkotorta és nézegette: a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis... ő már túl volt ezen [...]." (633) Az ifjú, akinek egykor többek között a fiatalabb Schapringer-fiú nyitotta szemét a Nyugat kultúrájára, pesti bolyongásakor „megvetéssel" gondolt Schapringerék műveltségére, s az erdővári tanár „már másképp képzelte az egészet". (633) Rosenbergnek írt levelében Bergson tanával akarta igazolni a hipermodern törekvésekkel szemben a „hagyomány fontosságát a Kultúrában".[113] – Imrének a hagyományokhoz való megtérése azonban nem egyszerűen visszatérés „a Gyökerekhez", amint a regény első kritikusainak egyike, Tóth Aladár írta, s nem is „palinódia", miképp Halász Gábor vélte.[114] Babits a *Halálfiai* szereplőinek illúzióival, téveszméivel, ábrándjaival szemben felmutat egy lehetséges valóságot, harmóniát, miután „sorra leplezi le a valóságként mutat-

[113] De nehezen írta, s a befejezést addig-addig „halogatta, míg tárgytalan lett". (634) (Nem Imrének változott meg a véleménye a hagyomány szerepéről, hanem inkább Babits látja másképpen a világháború után Bergson bizonyos tanait!)

[114] „A büszke lombkorona mély, önmegtagadó alázattal meghajolt: vissza a Gyökerekhez!" (Tóth Aladár: Új magyar szellem és a Halálfiai. Jegyzetek Ignotus »Jegyzetek Babits új regényéhez« cikkéről. *Nyugat* 1927/20., 547.); „A könyv második fele palinódia lesz [...]." (Halász Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai.* Bp., Magvető Kiadó, 1977., 708.)

kozó illúziókat”[115], hiszen a regény minden szereplője illúzióban él, világuk illuzorikus, kiüresedett. Cenci kivétel: ő ugyanis nem eszmékben, képzelődésekben él, hanem munkában, ami a harmónia ősállapotának a jelképe.

Imre új életében a képzelet helyett a hasznos, polgári tevékenység, a „munka” áll, annak legnemesebb fajtája: a „nevelés”, amely egyúttal „önnevelés” is. – Már a váltóhamisítás után úgy gondolja, hogy „a kötelesség pontos elvégzése adhat erkölcsi megállást, a polgári hivatás, amit maga választott [...]. Dolgozni, s a többit férfiasan a Sorsra bízni [...].” (534) Ez Cenci leckéjének is lényege: „Te csak arra gondolj, hogy hasznos ember lehess!” (619) – Fülünkbe csengenek a Faust lényének halhatatlan részét az égi szférákba vivő angyalok szavai: „ki holtig küzdve fáradoz, / az megváltást remélhet.”[116] – Erdőváron Imrét „komoly munka” várja: „a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni.” (627) Imre, a tanár „a zord Barbárságban” (628) a kulturális evolució szolgálatában áll.

Ebben az életben nincs helye a szellem istenkísértő gőgjének.[117] A hagyományhoz való – magasabb rendű – megtéréshez tartozik Imre megváltozott viszonya a valláshoz**.** „Eleinte papnak nézik” (626)

[115] Kiss Gy. Csaba: A családtörténet értelme (Babits Mihály: *Halálfiai* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*). *ItK* 1985/3., 351.

[116] Goethe 1964: 402.

[117] Lásd az 1917-ben keletkezett *Bénára mint a megfagyott tag* c. vers számvetését:

„Bénára mint a megfagyott tag
s keményre verte zúzmarás
gőg a szivünket, rossz varázs:
most megalázatosítottak.

Ajjaj, de hitetlen daloltunk!
Daloltuk a rossz éneket,
a *minden-mindegy*-rímeket:
ideje most már mást dalolnunk!”

a tanárt, aki „pontos ellenőrzője a diákok templomba járásának”.[118] Alkalmazkodás vagy meggyőződés? Keveset árul el erről az író. Néhány motívum segít az eligazodásban. Új életének tartalma nem a dogmatikus vallásosság, hanem valami elmozdulás a Gondviselés sejtelmétől a Gondviselésben való hit felé. Ilyen irányúak voltak a sorsfordulóján átélt misztikus élményei. S ezt még csak megerősítik a narrátor közlései az erdővári tanárról, aki édesanyja betegségének hírére Gádorosra utazva „hitetlen imákat morzsolt a vonatban”, s „mihelyt Imre őszintébben próbált magába nézni és fölfedezte, hogy igazában hisz valami Gondviselésben: rögtön tudta azt is, hogy semmi imádság nem segíthet – hogy evvel a csodálatos Gondviseléssel, evvel a hajszálfinom Örökigazsággal ellenkeznék, ha viszontláthatná anyját.” (639) – Az édesanyja halálos ágyához érkező Imre – Dodó magatartásának apropóján – „Hit és Tudás, az ős ellenségek” viszonyáról, jövőjéről elmélkedik: „[...] csakugyan kibékülnek [...]? Oh, ha a Tudás megfogná és megszorítaná a Hit kezét [...].” (641) Itt, ahol utolsóként tűnik fel Imre alakja, bár a kereső embert villantja elénk a regény, de olyan embert, aki megérezte „az Igazság [...] kényszerítő erejét”, „a Kényszerítő Kegyelem” erejét – abban az értelemben, ahogyan azt Babits Ágostonról szóló tanulmányában olvashatjuk.[119]

A hagyománytiszteletnek része hazafisága, amely messze van a „Döme bácsi-féle hazafiságtól”, „nemcsak Bánffy Dezső s Bartha Miklós, de az igazat megvallva Kossuth Lajos sem lelkesítette.” (629) Imre felfogása a Szekfű idézte Széchenyi-gondolatot („Emberi műveltséggé magasztosult magyarság” Sz45) visszhangozza: „A Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével” (627); „nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól”(628).

Imre életében (összhangban a szekfűi koncepcióval) elsősorban a hétköznapi polgári erények szerepe hangsúlyozódik, alakját azon-

[118] Az ismert kézirat (PIM V. 534/574) tanúsága szerint Imre eredetileg egy ciszterci gimnázium tanára volt.

[119] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 2/492–493.

ban az író kiemeli a mindennapiságból: „Imre a rend híve, a Komoly Munkáé [...]. Titokban azért költő [...].” (626)

Az elbeszélő értékítéletét jelzi, hogy a korábbi fejezetekben a főhős cselekedeteit gyakran kísérő ironikus felhang az *Epilog*ban elmarad. A havasok alá került férfi élete már más, mint az isten- és hagyománytagadó élet, de más, mint a családé, melynek jellemzői az „unalom”, a „lelki szegénység”, a szellemtelen, látszólag szeretettelen élet. Imre élete nem „tenger”-lét, nem a csábító, a „vibráló fényjáték” (618), a „túl erős fény” (633) világa, de nem is a hamu alatti öntudatlan „parázs”-lét, hanem: mindkettővel gazdagodó, de mindkettőt meghaladó lét. Nem öntudatlan ösztönlét, mint Nellié, nem apja és Rosenberg felvilágosult észtisztelete, racionális józansága, még kevésbé Hintáss erkölcsi nihilizmusa, hanem (az ösztönök helyét megismerő, az ész szerepét tudó ember) a küldetéses ember magasabb rendűnek tartott erkölcsi léte: lét a „csúcsok” közelében.

Az erdővári tanár nem mindennapi létét sokféleképpen jelzi a regény. Imre erdővári életében lakásról, szobáról, házról, otthonról nem esik szó. Otthontalansága mégis más, mint a „halálszagú” sóti házban vagy a rossz szagú pesti albérletekben. – Közelebb és egyszerre távolabb is van a Cenci házának világrendjében elfoglalt helyétől, ahol a ház „csillagnéző” szobájában lakott, s a kertben, a szőlőben „a csillagok alatt” járt. (364, 622)

A motívumok, a korábban megismertek újabb változatai (csúcs, a torony; gyertya, bárka, sugár) a magasabb rendű létezés, „a szellemi és zárkózott életmód” (630), a küldetéses élet, illetve a megváltást ígérő penitencia jelképei. Imre a „gyémánt csúcsok” (632) közelében „torony”-ban (632) világító gyertya, „a művelődés gyertyája” (628). Ezek a motívumok egyúttal kifejezik a főhős „fájdalmas magányát” is.

3. Az „ördögregény” motívumszerkezete

Dolgozatunk előző fejezetében bemutattuk azokat a motívumokat, amelyek végigkísérik Imruska-Imrus-Imre életútját, szellemi fejlődését. Az újabb fejezetben megkíséreljük a *Halálfiai* legfőbb motí-

vumaiból megszerkeszthető motívumháló rekonstruálását, mert úgy gondoljuk, hogy a regény eme motívumszerkezete hordozza a regény legmélyebb, tehát eszmei-erkölcsfilozófiai jelentésrétegét.

Már említettük, hogy mind Nelli, mind Imrus „regénye" a megkísértés, bűnbeesés, bűnhődés történetének változata. E tekintetben érintkezik a mű a középkori moralitásokkal is. Ezekben a Pokol és a Menny erői harcolnak az ember lelkéért. Dosztojevszkij belső drámaként jeleníti meg a konfliktust: az ember lelke az Ördög és az Isten harctere. A babitsi mű – legmélyebb rétege – az embernek a Rosszal folytatott küzdelmét mutatja a világban, amelyben a Rossz jelen van, diadalmaskodik, a Jó „rejtőzködik". A modern világban Isten létét is kétségessé teszi („Isten meghalt") szellemi gőgjében „az Ember, e gyenge akarnok", aki az ördög és az Isten „ürült hivatalát" viszi.[120] Hiányzik ebből az emberi világból a Szeretet, a teljesség, a Lélek egysége (533).

Érthető, hogy a *Halálfiai* szereplői – nem véletlenül Cenci kivételével – elégedetlenek; s mert családi életük, létük, személyiségük, lelkük csonka, elvágyódnak, keresnek valamit, nem is mindig tudják, hogy mit. Ennek az elvágyódásnak ősi szimbóluma a „szomjúság", amely a regény igen sűrűn emlegetett szava. A szomjúság tárgya sokféle. A keresés, a vágy alanya: „a lélek".

A morálfilozófiai, ismeretelméleti értelemben vett keresésnek a metaforája az „utazás"**.** Az utazás mint valóságos kalandozás és lelkiszellemi keresést jelképező cselekvés ősi és modern toposz. A motívum mind eszmei, mind művészi szempontból az egyetemesség irányába tágítja a *Halálfiai* világát; metaforikus szinten összekapcsolja és szimbolikus jelentéssel gazdagítja Nelli és Imrus történetét. – Az utazás motívumkörébe tartozik az utas-, utazó-, illetve a tenger-, a hajómotívum.

Mind a térbeli-fizikai, mind a szellemi utazásra elsősorban az „ördögi" szereplő, Hintáss Gyula ösztönzi a főhősöket, s így ő lesz a cselekmény demiurgosza. Alakja – mint minden szereplőé – a regényvilágnak nemcsak a történelmi-szociologikus szintjén értelmezhető,

[120] Babits Mihály: *Az Isten és ördög*...

de a legelvontabb jelentésszinten is. (A mű legmélyebb jelentésstruktúrájában a szereplők általános emberi, illetve morálfilozófiai szimbolizációk. Ezen a szinten is érintkezik a *Halálfiai* a moralitásokkal[121] és a modern ördögregényekkel.) Az „ördögi" szereplő és bizonyos fausti elemek okán a Faust-téma sajátos parafrázisának tekinthető *Halálfiai* a modern XX. századi „ördögregény"-ekkel rokonítható, de azoknál korábbi, és benne a mitikus szint nem olyan nyilvánvaló, illetve az ördögi figura kisszerűbb és ironikusan bemutatott. S mint azokban, Babits regényében is „az apokaliptikusnak nevezhető szellemi helyzet" tükröződik, annak egy (a Balassa elemezte regényekéhez képest) korábbi „állapota".

A regény kozmoszában a kereső, elvágyódó lélekre gyakorolt „ördögi" vonzerő mellett megtalálható az ellentétes, a pozitív transzcendens erő jelképe[122] is; nem erőszakos, nem szavakkal kápráztat el, nem csábít; „mindent lát", megért, hallgat és sugárzik; olykor rejtőzködik; a kereső ember azonban – az ördög erőteljesebb, látványosabb, látszólag ígéretesebb vonzásában – nem látja meg. Ennek az isteni erőnek, a „Fény"-nek a jelzése a „csillag", a „gyertyafény", a „sugár"; máskor a (bot, a hegy, a szőlő attribútumokkal felruházott) mitikus alakká formált Cenci**.**

A regény legfőbb motívumkörei (a „lélek", a „szomjúság"; az „utazás", a „tenger", a „hajó"; az „ördög"; a „csillag", a „fény") együtt legteljesebben Imruska történetében vannak jelen. – Talán jelzik, hogy

[121] Gyakran él az író a moralitásokra jellemző nagybetűs allegóriákkal is – persze ezek más eredetűek is lehetnek (Meredith). Ebből a szempontból jellemző például az *Ópium éj* („a „Sátán éje volt ez") 4. része, amelyben a következő megszemélyesítéseket találjuk: Kincs, Kígyó, Kicsiségek Pokla, Okosság, Megszokás, Bor, Teljesülés, Kaland, Félelem, Haza, Szerelem, Lap, Kíváncsiság, Rábeszélés, Várakozás, Csönd, Élet. (83.) Az elbeszélő maga is „az ördög bohózata"-ként említi az alakuló történetet, Nelliét. (14.) A moralitásokra jellemző általánosítások eszközeiként értelmezhető a regényalakok rájátszása valamely mitológiai vagy irodalmi típusra. Megemlíthetjük ezenkívül például az *Epilog*ban a Dantéra emlékeztető állatmetaforákat: a bivalybika, „a csúf, sanda állat" mint az erőszak allegóriája, és a kis cukrászlány: a „párduc".

[122] Ebből a szempontból a *Halálfiai* közelebb áll a Bulgakov-regényhez.

ő az igazi főszereplő, az ő életútja azonban csak a Nelliével ellenpontozva kap jelentést. Anya és fia, Nelli és Imrus sorsának, életútjának – hangsúlyozott – párhuzamossága és ellentétessége jelképes érvényű. A regény néhány kritikusától eltérően úgy véljük, hogy a két történet a mű legmélyebb jelentésdimenziójában szerves egységet alkot.

3.1. „Óh [...] oly szomj van a lelkekben"

A mű két fontos, mondhatnánk kulcsfogalma, a lélek és a szomj összetartozik.

A lélek. A sokszor visszatérő „lélek" több szereplővel kapcsolatban és több szinten fordul elő. Egyéni szinten többek között Miskára, Nellire, de leginkább Imrusra vonatkoztatva találkozunk vele. Nellinek Hintáss közelében „zavart lett egyszerre a lelke". (46) Az ő „gyenge" lelkét, Miskának pedig „szenvedő lelké"-t (185) emlegeti az elbeszélő.

Imruska életútját végigkíséri a „lélek"-motívum. Születését Homérosz hasonlatával így adja tudtunkra az író: „[...] mint lombokra lombok az erdőn [...] tört utat egy síró lélek a Végtelenből [...] Nelli testének eleven kapuján." (21) Növekedésével-fejlődésével párhuzamosan sorjáznak a „lélek" életkorra utaló jelzős formái (137, 168, 254, 292, 298, 387, 398). Idővel gyakoribb lesz a lelki-szellemi tartalmat jelölő jelzővel ellátott kifejezés: mint például „a szenzációéhes kis lélek" (261), a „fiatal lélek éhsége" (398), a „szomjas lélek" (545). A hamleti kérdéssel vívódó kisdiák lelkének „kifejezhetetlen kavargásai"-ról olvasunk (330), majd a pályaválasztás előtt álló ifjúról tudjuk meg, hogy „lelke szomjazott" a tanári pálya kínálta feladatra (359); a Noémin aratott győzelem után pedig „lelke tele volt büszkeséggel". (379) Első autodaféjához az az előreutaló kommentár kerül, hogy a „fiatal lélek örökös főnix". (387) A Pestre érkező, magát magányosnak érző fiú „szomjas lelke tájékozatlanul lihegett" (391); a kávéházban, ifjú barátai és Hintáss Gyula, a szabad gondolkodás vonzásában „lelke különös mámort érzett". (428) Bár „lelke legmé-

lyén” (431) nem nagyon bízott Hintássban, mégis haladt az általa mutatott úton, s így hamarosan „lelke komplikált felelősségérzések terheit viselte”. (505) Sorsának tragikus fordulóján Imrus érzését az elbeszélő „a túlvilágra jutott lélek érzésé”-hez hasonlítja. (576)

A serdülő Imruska magatartására reflektálva az elbeszélő a lélek „komplikált titkai”-t emlegeti. (267) Az emberi lélekről általában leginkább Hintáss szónokol: kiismerhetetlenségéről, „különös mélységei”-ről (91), „csodálatos rejtélyei”-ről. (263) Hintáss lelkéről viszont csak abban az összefüggésben esik szó, hogy éppen mivé „stilizálja” a lelkét (156), illetve lelki vetkőzésekor éppen melyik fátylat veti le. Az ő fátyoltáncával kapcsolatban is elmélkedik az elbeszélő az ember belső világának bonyolultságáról: „ki látta valaha meztelen bőrét a Léleknek? s ki mondja meg, melyik az utolsó fátyla?” (515)

Szó van a „magyar lélek”-ről, pontosabban a család reprezentálta magyar lélekről is (211–212, 463–464). A lélek fogalmával összefüggésben felvetődnek a legáltalánosabb világnézeti kérdések is. Például mikor az elbeszélő a „lélektelenné vált liberális Magyarország”-on (405) a különféle eszmék zűrzavarában, az egységes világnézetet nélkülöző korban a lélek egységét hiányolja („ki hoz újra egységet a Léleknek?” – 533).

A szomj. Imruska „lelkéhez” gyakran társul a „szomj”–„szomjúság”–„szomjazott” kifejezésbokor valamelyik eleme. A szomjúságnak átvitt, metaforikus jelentése ismert. A lelki-szellemi értelemben vett kifejezésnek akkor is emelkedettebb stílusértéke van, ha ma már a használata, mondhatnánk, elég „köznapi”. De az ősi-bibliai kép kisugárzása a szó ünnepélyes konnotációját erősíti. A legszebb példája a 42. zsoltárból ismerős: „Mint a szép híves patakra / Az szarvas kívánkozik, / lelkem úgy óhajt Uramra, / És hozzá fohászkodik, / Tehozzád, én Istenem, / Szomjúhozik én lelkem, / [...].” Az *Újszövetség*ből pedig Jézus szavai: „Ha valaki szomjazik, jöjjön hozzám és igyék.” (Jn 7, 37) – A babitsi életműből is jól ismert a platóni-ágostoni szomjúságérzet, „örökös vágy” az isteni Igazság felé, az Igazság szenvedélyes szeretete, a filozófiai Erósz. Dante Babits fordította *Commediá*jában a lélek vágyának gyakori szinonimája a „szomj”.

A „vágy” és annak metaforikus változata a „szomjúság”, a „szomj” a *Halálfiai*ban is sűrűn előforduló fogalmak. Az nem meglepő, sőt igen sokatmondó, hogy Cenci nénihez nem társul a fogalom egyik változata sem, annál inkább a többi főbb szereplőhöz! Feltűnően elkülönülni látszik azonban a „vágy” és a „szomjúság” használati köre. A „vágy” és a „szomj” megkülönböztetése finom distinkciót teremt az említett szereplők vágyának tartalma, minősége, szenvedélyessége között.

Cenci néni leányaihoz, Kováts Lacihoz, Hintáss Gyulához meg a feleségéhez, Erzsihez leginkább a „vágy” szó kapcsolódik. Legtöbbjük esetében a szűkösnek érzett gádorosi-sóti életből való kiemelkedés vágya inkább csak érzés, félénk, bizonytalan gondolat, kivéve Hintásst, aki – másokat is csábító módon – szavakba is önti elvágyódását.

A „szomjúság”-motívum Miska, Imrus és az egyetemi ifjak vágyának magasabb (egyúttal sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb) lelki-szellemi tartalmát jelöli. Leggyakrabban Imruskával kapcsolatban hangzik el. Nem véletlenül, hiszen ő a legtudatosabb, Németh G. Béla szavaival: „*az eszméleti s a lelki individuáció* nélkülözhetetlenségének és kikerülhetetlenségének tudatáig” jutott szereplő.[123] A fogalom először apja „kalandos tanítás”-ára (290) vonatkozik: szomjazta „a bíró liberálizmusát”. (289) Később – a Gittától kapott könyvek hatására – általánosabb értelmet nyer: „szomjazott valami újra, valami merészre!” (374). Pesten „az Élet híres szomja” gyötörte (391), a „szellem szomjúsága vitte” (527). S „ugyanaz a szomj, mely Imrusban is égett” (405), kapcsolta össze a fiatalokat, „a szomjas *intellectuel*”-eket (406): „tudásszomj és tettszomj” (545), „kultúrszomj” (504). – Szó van „egy egész nemzedék [...] szomjúságá”-ról; (508) sőt: „egy ország elepedt velejében fölgyűlt fájdalmas szomj”-ról is. (577)

S természetesen kimondatlanul is ott érezzük a regény világában a legmagasabb rendű tárgy iránti legmagasabb rendű szomjúságot is: a „Lélek” szomját az „Abszolutum”-ra (182), az „Örökigazság”-ra (639), a „nagy Jó”-ra (31), a „Fény”-re (618). Ez az ágostoni eredetű motívum „*az a szomj, az a szomjúság*, amely a lélekben él,

[123] Németh G. Béla: i. m. 64.

s amely a lélekre sugárzik, s amelynek erejével a lélek fölébe kerekedhet az emberben lakozó gonosznak."[124]

A vágy, a „szomjúság"-motívum értéktartalma – amint ezt fentebb láttuk – nem állandó, hiszen a vágy tárgyának értékével függ össze. A Nelli vágyai artikulátlanok, mások (Kováts Laci, Hintáss, Imruska) gondolataiban jobban körvonalazódik a vágy tárgya, s szóban is artikulálják: a tenger, Velence, Budapest felé tekintenek.

3.2. „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!..."

Babits regényében utazott Nelli Hintáss-sal, és „utazó volt" (380) Imruska. Útjuk a vidéki otthonból Itáliába, illetve Budapestre vezet, meg vissza. Ténylegesen is, szimbolikusan is. Párhuzamokkal és különbségekkel.

3.2.1. Az „utazás"

A nehezen bejárható út, az akadályokkal tele utazás ősi mitopoétikus elem. A valóságosan vízszintes irányú utazás egy belső, lelki utazásnak a metaforája, amelynek végeztével valamilyen felismeréshez jut a hős vagy valamilyen metamorfózison esik át. (Az alvilágba jutó lélek Kháron ladikjának utasa.) Dante művében is vágytól a „látás"-ig vezet az utazó útja. (Ilyen felismerések sejlenek a pesti kalandja után anyjához megszégyenülten megtérő Nelli gondolataiban – 249–250.) A középkori irodalomban – mutat rá Lotman – összefüggés van az utazás, az utazás motivációja és a személyiség etikai formálódása között. A földrajzi térben való helyváltoztatás az utazót a kegyelem állapotának magasabb fokára juttatja el.[125] Hasonló „utat" jár be a *Ha-*

[124] Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11., 19.

[125] Lotman, J. M. : A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben. In uő: *Szöveg, modell, típus.* Ford. Bánlaki Viktor. Bp., Gondolat Kiadó, 1973., 347–348.

lálfiai hőse is, akinek lelki metamorfózisát hangsúlyosabbá teszi különös „halála", amelyből „főnixként" új életre születik.

A regény szövetének fő szála a honnan-hová ellentétes pontjai között feszül. Az egyik póluson a sóti-gádorosi élet, a változatlanság, a sokat hangoztatott „Unalom" világa (szimbolikus értékét kiemeli a nagybetűs írás, Vörösmarty versének tudatos allúziója – 463; az olvasó Széchenyi-asszociációja is), jelképesen: a „szárazföldi" lét; vele szemben, a másik póluson a vágyott nagyvilág, a másfajta élet, a lehetőségek, a „szabadság", jelképesen: a „tenger" világa. A Gádoroson, Sóton maradók „szárazföldi emberek" (23). A sóti és gádorosi „szárazföld"-ről elvágyódó utazók célja a veszéllyel is fenyegető „tenger".

3.2.2. A „tenger"

Az „utazás" – a hozzá tartozó „hajó"-képpel együtt – jól ismert a görög-római irodalomban (Homérosz, Horatius): a „világ tengerén" hányódó hajó a veszélyeztetett állami és egyéni lét metaforája. A romantikus hagyomány, majd a szimbolizmus továbbfejleszti az „élet tengere", az „élet hajója" metaforákat: értelmeződik az ember és a „tenger" viszonyának antitézise síkján, illetve a szabadságban megtestesülő rokonságuk gondolata nyer benne kifejező formát. A lázadás, az elvágyódás, a keresés, a végtelenség, a borzasztóan félelmetes megismerésének, a bizonytalanba való utazásnak a vágya: mindez része a kép jelentésmezejének, asszociatív erőterének.

A regényben a „tenger" kezdetben Nelli kalandjával összefüggésben Velencéhez kapcsolódó konkrét jelentése az „Élet és Szerelem tengere" kifejezésben nyer átvitt értelmet. (384) Mivel Imrus számára a nagybetűs Életet Budapest jelenti, nem véletlen, hogy a tenger Budapest egyik metaforája is: „a modern Bábel kőtengere" (384), „a Város tengere" (393). Az Imrus reményét kifejező Ady-idézet („az én jachtomra vár a tenger!") jelzi Imrus illuzórikus vágyát, amelyet az elbeszélő ironikusan ellenpontoz, s így leszállítja a fiút arról a piedesztálról, ahová karácsonykor képzelte magát: „gyávának érezte ma-

gát a tengerrel szemben" (472).[126] Nelli később úgy érzi, hogy Pesten bajba jutott fiának élete „a tenger fölött" hányódik (612).

A „tenger" tehát jelenti egyfelől: az igazi tengert, Velencét (melynek csillogását már a történet elején Gyula vetíti az elvágyódók szeme elé, s amiről Imruskának Vivi dada mesél), ahova Gyula magával ragadja az akarattalan Nellit; másfelől: a „kőtenger"-t, Budapestet, ahova Gyula és lányai közvetetten csábítják Imruskát, de ahová ő – anyjával ellentétben – saját elhatározásából és (a társadalom megváltoztatására irányuló) küldetéstudattal utazik.

A vizek motívumhálózatának két pólusa („sötét vizek" és „tiszta, jó vizek"[127]) közül a tenger – kevés kivételtől eltekintve – a vizek poézisének pozitív asszociációjú típusához tartozik, de Babits regényében nem így jelenik meg, miképp Baudelaire *Moesta et errabunda* című versében sem („Loin du noir océan de l'immonde cité").

A *Halálfiai*ban a „tenger" a vágyott világ alapmetaforája, de nem egyértelműen pozitív érték, hiszen az ördögi Hintáss élettere. A tenger jelképezi a Hintáss vágyaiban élő korlátlan lehetőségeket; Imrus emelkedettebb vágyaiban a Budapest szimbolizálta Életet, szabadságot[128], a modern kultúrát. Az útra sodródó Nelli számára azonban a büntetéssel egyenlő bűn, maga a „pokol"; és az utat maga választotta Imrus számára is a bűnbe vivő lét színtere.

[126] Mikor Imrus a karácsonyi gőgös jelenete után visszatér a fővárosba, az elbeszélő úgy mutatja be, mint aki fullasztónak érzi a gádorosiak világát, de sivárnak a magáét is. Szabadulni akar: „az én jachtomra vár a tenger!" Ez a büszke Ady-idézet azonban szabad függő beszédben, ironikus szövegkörnyezetben hangzik el, ami kifejezi az elbeszélőnek „egy szélhámos szelekótya bőkezűsége és zöld ifjak felelőtlen lelkesedései"-ről vallott értékítéletét. (472) – Külön tanulmány témája lehetne az irónia (másutt meg a patetikus hangvétel) szerepének vizsgálata.

[127] Baróti Dezső: Az Értől az Óceánig (A vizek motívumhálózata Ady költészetében). In uő: *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról*. Szerk. Láng József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1977., 107–137.

[128] Babits Goethe *A napló* (*Das Tagebuch*) című költeményének fordításában használja „a szabadság tenger" kifejezést (az eredetiben nem szerepel ez a kép).

3.2.3. A „hajós” – a „hajó”

Az utazók vágya és célja szimbolikusan a „tenger”, az utazó tehát „hajós”, aki „hajó”-n utazik.

Nelli történetében többnyire hasonlatban szerepel a „hajó”: sorsfordulójának színterén, a Csörge-tónál úgy érzi, hogy „az egész világ megingott előtte, mint egyetlen nagy hajó a Semmi tengerén” (113); később „a kis váróterem megingott, mint egy hajó” (146). A hajóképhez társuló „ingott” ige hordozza a jelentést: a szókép Nelli lelkiállapotát, céltanul sodródó életét világítja meg, s azt, hogy elvesztette a szilárd erkölcsi alapot. (A kifejezés visszatér kalandjának végén, mikor gyermekével Pestre, Gyula lakásához érkezik, ahol – gyermekét magához szorítva – úgy nyúl a lakáscsengőhöz, „ahogy az óceán közepén tette volna, egy ingó zátonyon”. 242) A hajó konkrét jelentésben fordul elő, mikor Nelli „pokoli” kalandja Hintáss-sal Velencében folytatódik, s a Lidóra hajón utaznak. A hajó s utazásuk a Lidóra jelképes jelentéssel akkor telítődik, amikor a Lidó, a tenger a bűn, a bűnök világának, a pokolnak szimbóluma lesz: Nelli az illusztrált Dantéban látott „Pokol”-hoz hasonlítja. (159)

Imruska életútját végigkíséri az utazás, de hogy szimbolikus utazóról van szó, afelől nem hagy kétséget az író. Eszköztára gazdag: kihasználja az ismert toposzok (az út, a hajó, az utas, utazó) lehetőségeit, felidézi a világirodalom kalandos utazóit (Kolumbus, Gulliver), máskor irodalmi allúziók, idézetek, bibliai képek segítségével teszi a főszereplőt – ahogy meg is mondja – „szimbólikus hős”-sé. (582) Az alig cseperedő gyermekkel kapcsolatban – kijelölve egyúttal a jövőjét is – így figyelmeztet erre: Imruska már „az udvarban játszott, mint hajós, aki a nyilt tengerre vitorláz ki” (27). Később „a kis utas”, amint „keresztülmerészkedett a Kert óceánján”, „új világrészt fedezett fel”. (29) Amikor a fiúcska a Bábi által kipakolt bútorokkal játszott: „az egymásra rakott bútorok halmazából óceánjáró hajó lett már, e világ óceánján, a hova a kis Robinson föltelepedett puskájával [...] kalandos könyvét olvasni”. (258)

Élete azonban – több okból is – „a gyengeségek és a kárhozat útján” haladt. (330) A kisdiák Heine-fordítása (melynek megjelen-

tetése ügyében Döme maga jár közbe a legfiatalabb Schapringernél) egyenesen „új babiloni lépcső”. (332) A frissen érettségizett ifjú – ha csak könyvekből is – kész volt „meghódítani egész Európát”, s Gádorosra utazva Baudelaire versét ismételgette mámorosan: „Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate!...” (338) Mikor pedig a Noémival való kaland után az önmaga erejére ébredt Imrus hajnalban tele „büszkeséggel” fölment a hegyre: a nagyanyja szőlőjében már „sétáló idegen”, „utazó volt”, aki Cenci keresztjénél messzebb, egészen Budapestig nézett. Hazatérve bejelentette elhatározását: Pestre megy bölcsésznek.

A „modern Bábel kőtengerében”, Pesten először Jozsó látta el utasításokkal „a fiatal utast” (382), aki az Élet és Irodalom, a Szabadság vágyott világába úgy jött, „mint egy ismeretlen Hódító”, de ahol egy idő után úgy érzi magát, „mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén”. (391)

Az utazó megváltozott érzéseit jelölő ellentmondásos képekhez („Hódító”, „elepedt vándor”) hasonló ellentmondást fedezhetünk fel a hajó-, csónakhasonlatokban, -metaforákban, amelyekkel a váltóhamísítással lejtőre jutott ifjú lázadó helyzetét mutatja az író. Egyrészt a katasztrófa felé sodródó életét nem a tengerrel megküzdő hajóhoz hasonlítja, hanem a „szárazföldtől” (23), a „gádorosi világtól [...] eloldott csónak”-hoz, másrészt patetikus hangvételben valamiféle új életre utal előre, mikor így mutatja be egyszerre a halállal is kacérkodó, de megváltást is váró hősét: „Mint hajós, aki elhagyta a kikötőt: s akinek a halál veszélye az élet kezdetét jelenti.” (575–576)

Láthatjuk, hogy a kép a lelki utazás szimbolikus eszközéből az egyéni lét metaforája lesz. Sőt mindkét utazó, Imrus és Gyula metaforája, például amikor Rosenberg gyanúsnak találja Imrus és Gyula egy időben való eltűnését: „Micsoda célok vagy céltalanság köthette össze e két elszállt hajót, ismeretlen útra?” (587)

Mert Nelli és Imrus hajója össze van kötve a Hintássével, „a kalandos hajós”-éval (23): közvetlenül vagy közvetve ő csábítja a „tenger”-re őket; útjukon ő a legfőbb kísérő. Ám mindkettőjük számára „veszélyes utitárs” a „*moral insanity*” (587), hiszen Hintáss maga az ördög vagy annak „ügyvédje”.

3.3. Az „ördög”

Hintáss ördögi figurája kapcsolatot teremt a regény két része (Nelli és Imrus története) között. Mind Imrus, mind Nelli története a bűn és bűnhődés erővonalai köré rendeződik. A Rosszal való küzdelemben párhuzamosan és ellenpontozva, sok ismétlődő mozzanattal alakul Nelli és Imrus sorsa: poétikai és eszmei-világképi szinten biztosítva a regény egységét.

Hintáss jellemzése – a regény többsíkú jelentésrétegének megfelelően – összetett: jellemzésének eszközei és módjai egyrészt a regény társadalmi-szociológiai-eszmei síkján is értelmezhető figura értéktartalmát fejezik ki, másrészt a regény legmélyebb jelentésdimenziójában, mitikus-misztikus síkján egyenesen ördögi arcát formálják. A két síkot a pénzmotívum köti össze.

Csak röviden utalunk azokra a főbb vonásokra, jellemzési módokra, amelyek Hintáss Gyulát a mű társadalmi-eszmei szintjén jellemzik, de úgy, hogy egyúttal – különböző irodalmi áthallások révén – az ördögi figurát is karakterizálják. Többször vési emlékezetünkbe az író, hogy Hintáss „idegen” (Vö. Bulgakov Wolandjával!); leggyakrabban Nellinek – Gyula, illetve Gyulától született fia iránti – idegenségérzetéről olvasunk. „Gyula [...] mintha más fajból való lenne!” (23); alig lehetett „valami ellenszenvesebbet és neki idegenebbet elképzelni Gyulánál”. (145) Hintáss gyermeke is az: „valóságos gyűlölettel gondolt” a még meg sem született gyerekre. (213) Gyula fiában, a „betolakodott idegen”-ben (227) „idegen vért érzett [...], nyugtalant s erőszakosat; s valami idegent érzett a jövőjében is [...].” (251) – (A regény első, a Pesti Naplóban megjelent változatában nem szerepel az „idegen” jelző, s Nelli a gyermek jövőjét is másképp képzeli.[129]) – A Gádorosra látogató Gyulát még Zsón is „zavartan”, „méltatlankodva” fogadja, s másképp, „mint egyéb idegent”. (201, 203)

[129] „[...] a legkisebb vendég, [...] aki oly nyugtalan vért hordoz ereiben, micsoda új vízözön utáni világba fog ő belenőni. Ó talán egy szebb, jobb világ várja őt!” – *Pesti Napló,* 1922. I. 17. In: BM-Hf 2006: 1/812. A regénynek a Pesti Napló-beli változata a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetében, a *Melléklet*ben megtalálható.

Hintáss környezetében – ha idegenkedve, ha haraggal mondják is, de – elismerik, hogy „Gyulát nem lehet azzal a mértékkel mérni, mint más embert" (236); nem mindennapi, „tagadhatatlanul zseniális" (318). Imrusban és barátaiban allűrjei irodalmi és filozófiai reminiszcenciákat ébresztenek: nietzschei, illetve dosztojevszkiji alaknak látják, (432, 483) s kezdetben csodálattal néznek az „Übermensch"-re, akire „a közönséges morál [...] nem vonatkozik". (420)

Vele kapcsolatban az elbeszélő és a szereplők is hivatkoznak Szókratészra. A párhuzam lehetőséget ad arra, hogy az író sokféle oldalról világítsa meg alakját: hol relativizáló világszemléletét, hol az ifjakat vezető, felvilágosító szellemi vezetőt, hol az ifjakat csábító züllött, „ördögi" embert jelzi a motívum. (414, 495, 587)

Hintáss „ügyvéd" volta sem csak a regény elsődleges jelentésszintjén kap funkciót, de része lesz az ördögi motívumkörnek is, egészen az azonosításig: Gyula „mosolygott az *advocatus diaboli* mosolyával". (479)

A regényvilág teremtett, megalkotott voltára utaló gyakori narrátori közlések egyike már a regény elején kijelöli Hintáss szerepkörét a mű elvont jelentéssíkján: „Minden regénynek titkos szereplője az ördög, s meglehet, hogy mikor Nelli férje karjába fogózva belépett Hintássék kapuján, a másik kezénél ez a titkos szereplő vezette, aki [...] láthatatlan maradt. Az ügyvéd annál láthatóbban sietett elébük." (15) Hintáss megjelenését kezdettől fogva kíséri az „ördög"-motívum. Nézzünk néhány példát a – Szabó Dezső szerint – unos-untalan mozgósított ördögre! „Az ördög hálója láthatatlan és erős, mint a póké. [...] ezt a hálót Nellinek az ördög az Erzsi ruháiból szövi, melyeket Gyula [...] rendelt meg [...]." (26). Még a Hintásséknál töltött dél-

---

Dolgozatunkban a továbbiakban a regény e korai változatára is a kritikai kiadás megfelelő oldalszámával hivatkozunk. – Babits a teljes regényben más szerepet szán Dodónak, akitől már pici gyermekként elidegeníti az olvasót. Az elbeszélő mindvégig elhatárolja magát attól a figurától, amivé Dodót formálja; nagyon is fél attól a jövendőtől, amit Dodó, az erőszak képviselője jelképez. Az átrajzolt képben hangsúlyossá válik, hogy az író a jövőt, a megváltást más úton képzeli. Inkább azon, amin Imre, az erdővári tanár indul el.

utánon Nellit melankolikussá tevő „árnyékok" is „az ördög öccsei", akik „ő pokoli felsége hálóját teregetik". (45)

Az „ördög" a regény első fejezetében nemcsak Nelli, de az újszülött Imruska életében is megjelenik: Imruska keresztanyja, Erzsi „ellentmondott a kis Imruska nevében az ördög incselkedésének, nem is gondolva meg e pillanatban, milyen hatalmas uralkodónak mondott ellen." (21) Ezek a katolikus keresztelő szertartáshoz tartozó szavak csak később válnak a regény világában jelentésessé. Hamarosan kiderül, hogy Hintáss a láthatatlan ördög látható „ügyvéd"-je, aki a nagyvilág, a nagyvilág kínálta lehetőségek, szabadság felé csábítja az anyát és a fiút.

Témánk szempontjából figyelemre méltó Hintáss „beszédes" neve is, mert nemcsak viselőjének jellemére, de „ördögi" voltára is utal. A szláv kulturális hagyományban ismert ugyanis a hintának, illetve a hintázásnak olyan aspektusa, amely őket a démoni erőkkel hozza kapcsolatba. A hinta egyik jelentése ugyanis a hagyományos reprezentációban a liminalitás mozzanatát hangsúlyozza, azt tudniillik, hogy a hintázás az egyént a földtől el-, a levegőbe emelve kiszakítja a szokásos társadalmi kontextusából, szimbolikus síkon olyan határhelyzetbe hozza, amelyben lehetséges a személyiség belső átalakulása akár szociális (érettség, házasság), akár biológiai (betegség, halál) téren. Ezt az állapotot pedig rendszerint „tisztátalan erők"-nek, démonikus lényeknek tulajdonítják.[130]

[130] A démonok, ördögök maguk is kedvelik ezt a tevékenységet, s hintázásra csábítják s halálra izgatják a fiatal lányokat, fiúkat. Egyes vidékeken, hogy elkerüljék a velük való találkozást vagy érintkezést, tiltják például a hintázást éjjel. A XVII. században a keresztény egyház képviselői protestálva az „ördögi szórakozások", a „pogány magatartás" ellen, protestálnak a hintázás ellen is, mert azt a pogány istenek tiszteletére végzett cselekvésnek gondolják. Ha valaki a hintáról leesik és meghal, az ördög áldozatának tekintik, tehát nem nyer bocsánatot, és nem temetik szent földbe. A „hintázás" tilalmához tartozik például az üres bölcső hintáztatásának, ringatásának vagy a láb asztal alatti hintáztatásának a tilalma. Ez utóbbira az oroszok például azt mondják, hogy „hintázza az ördögöt", „szórakoztatja az ördögöt". (Tatjana Agapkina: *Les balançoires slaves: du rite au jeu et au divertissiment urbain.* www.recherches_slaves.paris4.sorbonne.fr/Cahier1/Agapkina.htm-49k-) A magyar hagyományban is él ennek a cselekvésnek a tilalma a „ne harangozz az ördögnek"

3.3.1. Az „ördög" megjelenési formái

Hintáss ördögi arcát különböző folklorisztikus, mitológiai, mitopoétikus elemek, illetve a *Faust*-allúziók formálják.

3.3.1.1. Faust-allúziók

A regény előfogalmazványaiból sokszor még hiányoznak azok a mitopoétikus elemek és irodalmi reminiszcenciák, amelyekkel az író később egyre tudatosabban jelzi e szereplő „*ördögi renomé*"-ját (188). A *Viharágyú* 5. részének előfogalmazványában például még ezt olvassuk Imrusról: „mintha egy láthatatlan vádló ellen védte volna Hintáss Gyulát és önmagát is aki Hintással szövetkezett." (859) A végleges változat már így hangzik: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget." (432)

Hasonlóan a *Faust* Mephistójához, akinek „a szeme tüzet hány", Gyula „szemei gonosz tűzben fénylenek" (91). Máskor: „szemei ragyogtak, akár az ördög lámpái" (92), „szeme csillogott sötéten" (414). Egy hasonlat egyenesen Luciferrel, a „fényhozó"-val hozza összefüggésbe, aki eredetileg az angyalok fejedelme volt, de letaszíttatott

---

változatban. – Irodalmi példáink is vannak. Szántó Gábor András hívta fel a figyelmünket a Hintáss neve és az „ördög hintája" kifejezés kapcsolatára, illetve az orosz szimbolista Fjodor Szologub *A sátán hintája* (*Чертовы качели*) című versére. A versből Lothár László fordításában idézünk: „hajtja hintám a sátán, / elfog, majd újra lök. / Szőrös keze suhintja, / oda – ide – / oda – ide – / [...] /s az ördög hahotázva / röhög, majd szétreped./ [...] Hintára tett a sátán,/" (*Klasszikus orosz költők.* Vál. E. Fehér Pál és Lator László. Jegyz. Elbert János. Bp., Európa Kiadó, 1966.) – A két fogalom társítása Dobos László regényének tanúsága szerint ma is él a Felvidéken: „Sátáni körben futásom egy pillanatra megszakadt, kizuhantam a hintából..." – mondja a *Hólepedő* című regény hősnője. (Dobos László: *Hólepedő.* Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1979., 51.) – Arra persze semmiféle adatunk nincs, de nem kizárt, hogy Babits ismerte azt, ami például a délszláv, szerb folklórban vagy a kortárs irodalomban a témára vonatkozóan megtalálható. (Kosztolányi például fordított Szologubot.)

a mennyből: „Gyula szeme csillogott [...], mint két ideesett csillag, két szentjánosbogárka a sárban, – nem közönséges szemek voltak ezek." (125) „A regényszövegben említett két, sárba hullott »szentjánosbogárkát« azonban nemcsak a »zuhanás« kapcsolja egybe az ördöggé züllés folyamatával, hanem a világító bogarakban gyakran ördögi, *lidérc*fényt látó néphiedelem is."[131] – Velencében, a nászúton Nelli számára Gyula „apokaliptikus társ" (148); az, „ahogy ők jártak a templomban, az az ördög sétája volt", Nellinek „lidércnyomás". (149)

3.3.1.2. Állatmotívumok

Jelképesek a Hintáss alakjához kapcsolódó *állatmotívumok*. „A kereszténység korai szakaszában az ördögöt csak állatalakban jelenítették meg: kígyó, [...] sárkány, krokodil, béka, [...] vagy majom képében, ember alakú, szárnyas ördögöket először a bizánci miniatúrafestészetben ábrázoltak [...]."[132] Babits a motívumkör több elemét is használja.

Elsőként említsük a gyakran ismétlődő „*kígyó*"-motívumot. A kígyó szimbolikus jelentése sokféle, a keresztény kultúrkörben legjobban ismert az ősszülőket bűnre csábító s Isten által megátkozott kígyó. (Ter 1,3) A *Jelenések könyve* magával a Sátánnal azonosítja: „a nagy sárkány, ama régi kígyó, a ki neveztetik ördögnek és Sátánnak". (Jel 12,9)

A kaszinóban, a végzetes „ópium-éjen" Hintáss „a Kígyó szerepét játszotta, aki az első ügyvéd volt a világtörténetben" (83), „szemei mint a rábeszélés gyertyái emelkedtek ki kígyónyakon". Kis moralitás-dráma zajlik itt, hiszen „a Sátán éje volt ez" (81), ahol a Sátán-Hintáss szemmel, szóval biztatja Kováts Lacit, a szegény költőt a báró pénzének elfogadására. Hintáss kisebbik lányának, a fiatal Schapringer által kitartott, Imrust rossz útra vivő Noéminek arany karperece „kígyót ábrázolt". (443) Nelli, mikor meglátta Hintássnak

[131] Bővebben lásd Szántó Gábor András jegyzetét: BM-Hf 2006: 2/473–474.
[132] Jelképtár 1999: 170.

Imrushoz írott levelét – mint valami rettenetes „istenintelmet": „felugrott, mint akit kígyó csíp meg". (458) – Imrust a váltó beváltására biztató Hintáss egyszerre a kígyó és a kígyóbűvész: „Gyula, javíthatatlan kígyóbűvész, mintegy a mutatvány végén, új billegésre fuvolázta javíthatatlan kígyófejeit." (521)

Jellemzi hősét az író a „szárnyas lény"-, a „szarka"-, a „légy"-motívumokkal is. „Igazi ügyvéd volt, mindenütt ott kellett neki lenni; mint valami lepke, nagy hűhóval röpködött ide-oda a városban" (14); „fantáziája ugrált mindenféle csillogások felé, s szarka-módra ütötte csőrét a körülötte villanó fényekhez: nem megfogni, csak játszani velük..."(67). – A szarkában „a keresztény szimbolika az ördög képét látja, aki tolvaj szarkaként akarja ellopni a hívek lelkét".[133]

Imruska „Gyulát szoknyás és röpködő lénynek látta, mint ama boszorkányokat a képes Petőfiben, akikkel János Vitéz verekedett, s akikről általában az ellenséget elképzelte [...]." Döme bácsi légycsapóval „harcolt" vele. (203) Gyula Budapesten „vakon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, akarat nélkül [...]." (237) – A „légy" mitopoétikus elem. A zsidó „bibliai hagyomány a legyekhez hasonlítja az asszír vagy egyiptomi hadakat. A keresztény hagyomány átvette ezt a felfogást, s a gonosz, a döghalál és a vezeklést követelő vétkek megtestesülését látta benne [...] gyakran asszociálható megszemélyesítetett mitológiai lényekkel, amelyek többnyire az alvilág erőit képviselik."[134] Hieronymus, a Biblia fordítója és kommentátora (az ördögök fejedelmének tartott) Belzebub nevét „a filiszteusok Ószövetségben említett istenének, Baál-zebúbnak ([...] »a legyek ura«) nevével hozta kapcsolatba."[135] (Vö. Golding regényének címével, *A legyek urá*val; Goethe

[133] Jelképtár 1999: 149.

[134] Mit. encikl. 1988: 165.

[135] Hieronymus szerint „ezt az istent Ekrón (Akkaron) városában tisztelték; Izráel királyát, Ahazját (Achaszját) Jahve megbünteti, amiért az Baál-zebúb jóslatához folyamodik. (2Kir 1,2–3 és 6)". Mit. encikl. 1988: 2/333.

Faustjában a „der Fliegengott" kifejezéssel, amelyet Jékely Zoltán „Légyisten"- nek[136], Márton László „Legyek Urá"-nak[137] fordított.)

Az ördögi erők egész seregét vonultatja fel az író az Ópium-éjen, a „Sátán éjé"-n. Belőlük áll az az ördögi zenekar, amelyik végzete felé kíséri a hazatartó Kováts Lacit, miután a Sátán-Hintáss sikerrel csábította a báró pénzének elfogadására: „nagy macskák és ijedt majmok visítása, [...] és alul valahol valami vastag bőgése egy nagyon szőrös és erős és ügyetlen és szomorú bestiának." (84) „Ez a szőrös, szomorú és bőgő bestia nem más, mint a dantei Pokol 33. énekének Lucifere, vagyis az a »szőrös csípőjű«, »tömött szőrű szörnyeteg«, aki Babits fordításában »hat szemmel sír örökké, s három állon csöpög le folyton könnye«. Az itt említett macskák egyrészt »boszorkányos«, másrészt ördögi jelképek (gondoljunk csak Bulgakov Behemótjára) [...]."[138] A majmok szintén ördögi (az Antikrisztust is „Krisztus majmának" nevezik[139]) meg boszorkányos jelképek is (ott vannak például a Faust boszorkánykonyhájában).

A fent említett legördögibb jelenetből (*Ópium éj*) a „béka"-motívum sem hiányzik.[140] Ez a motívum[141] valamilyen összefüggésben a bűnnel (a pénzzel) gyakran kapcsolódik Hintásshoz.

A béka rossz embert, rosszat, rontást, halált is jelent. A keresztény művészetben mint „a démonok megtestesítője, a bűnök attribútuma; szentek megkísértésének ábrázolásain szerepel". [142] – Ilyen értelemben fordul elő például Babits *Szent Mihály* című versében

[136] Európa Kiadó, 1964. 53.

[137] Ikon Kiadó, 1966. 72.

[138] Szántó Gábor András kéziratban levő dolgozata (*Adatok a Halálfiai szimbolikájához*). A dolgozat elhangzott az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Babits Kutatócsoportjának konferenciáján, 2003. dec. 8-án; Uő jegyzete: BM-Hf 2006: 2/462–463.

[139] Uo.

[140] Azon különféle ördögi erők, „allegorikus szörnyek" között, amelyek a „Kicsiségek Poklában" vergődő Kováts Lacit Hintáss-Kígyón kívül megkísértik, a „Kincs" elfogadására csábítják, ott van a békalábú „Félelem" is. (83)

[141] A békára mint a regényben fontos motívumra Szántó Gábor András hívta fel a figyelmünket. Lásd erről uő. idézett kéziratát (*Adatok a Halálfiai szimbolikájához*).

[142] Jelképtár 1999: 35.

is: „Kinek nevével élek, kardos angyal, / önts hevet belém, kígyóval csatázni, / önts hitet belém, ördöggel vitázni, / önts, megbirkóznom az örök varanggyal."

A „béka"-motívum (nem függetlenül Hintásstól) megjelenik Nelli bűnbeesésének kezdetén, a Csörge-tói fürdőzésnél. Nelli Hintásst „vizi isten"-ként látja elúszni, de valami gonosz istent sejtetnek a konkrétan és metaforikusan is értelmezhető „beugrott béka" körüli jelenségek, melyek Nelli káprázatában megjelennek: „[...] a hullámok, mint földrengésben ingó kövezet kockái hintáztak, s a beugrott béka körgyűrűje, tágulva, egyre tágulva, lassú ritmusban a végtelenbe nőtt." (113) (A kép nemcsak Nelli vagy Imruska sorsának baljós előrejelzése, hanem általánosabban, a világ rendjének megrendülését sugallja.) – A motívumnak olyan értelmezése, amely az ördögtől vagy ördögi lénytől való rontást jelképezi, másutt is megtalálható. Nelli karácsonytól húsvétig „a keblén és vánkos alatt" rejtette Gyula Imrusnak címzett levelezőlapját attól félve, hogy fiát „átok és romlás" érné, ha ez a – véletlenül megtalált – papírdarab eltűnne. Ezért őrizte, „mintha egy undok és baljós békát őrzene kényes és gyönge szíve mellett." (562) A motívumnak a bűnnel összefüggő jelentését világossá teszi az, hogy az általa összekapcsolt két időpont között Imrus útja az ördögi Hintáss-sal való szövetségtől a bűnig, a váltóhamisításig vezet.

A békamotívum feltűnik már a kis Imruska történetében is. A gyermekre a kertben leselkedő sokféle bizonytalan, kiszámíthatatlan dolgok egyike a béka. (30) Csak látszólag hétköznapi az értelme. A később ismétlődő motívum felől nézve és a szövegkörnyezet emelkedettségét tekintve eszünkbe jut az embernek a Paradicsom(kert)-beli megkísértése is.

A gyermekek erszényjátékát, a „különös kis moralitás"-t leíró jelenet egy-egy hasonlatában is mintha még köznapi jelentésben szerepelne a szó: az erszény előbb a gyalogjáró kövén hevert, mintha „egy béka ülne ott"; később „ugrott egyet, mintha valósággal béka lett volna". (32–33) A hasonló, a béka szövegen kívüli jelképes jelentése átértelmezi a hasonlítottat is: az erszény a bűnre csábítás jelképe lesz. A regény további részei megerősítik ezt a jelentést, egé-

szen egy későbbi visszautalásig. Amikor Gyula Imrust emlékezteti a gyermekkori játékra, az elbeszélő maga értelmezi a képet: „ez most a Bűn szimbóluma volt: melyért mindenki lehajlik a sárba, ha nem látják!" (479)

A bűn igazi forrása, amit az erszény metonimikusan kifejez: a pénz.

3.3.2. Az „ördög" vonzásában

3.3.2.1. A pénz

„A pénz Isten szolgáinak ördög és mérges kígyó" – olvassuk a Szent Ferenc-legenda erszénypéldázatában[143], amire egyébként is rájátszik a jelenet. A pénz ördögi (mefisztói, luciferi, wolandi) eszköz.

A regényben hangsúlyos pénztémát a gyerekek erszényjátéka exponálja. A játék kiötlője Hintáss lánya, Gitta, a „kis sátán" (33), akinek „ördögi" apja a felnőttek kapzsi ösztönén alapuló játékot (szemben az azon felháborodó Dömével) érdekesnek találja, hiszen – mint mondja – „mindenki lehajol a talált kincs után" (38), miként ő is.

A pénztéma, -motívum szorosan kötődik Hintáss figurájához – a regénynek mind a társadalmi-szociológiai, mind a szimbolikus jelentéssíkján, s ezáltal össze is köti a kettőt. Ez kapcsolja össze Hintáss és a fiatal tőkés Schapringerek alakját is, akik Nelli és Imrus „csábításának" történetében Hintáss és a leánya közvetítésével – sorsot meghatározóan – kapnak szerepet.[144]

Hintáss a pénzről és a pénz nyújtotta másfajta Életről szőtt ábrán-

[143] „A »talált erszény« motívuma a középkor legendáit összegyűjtő *Legenda aureá*ban, a Szent Ferencről szóló fejezetben is szerepel. A szent és társa itt egy pénztől dagadó erszényt találnak, amelyet Ferenc nem akar felemelni. Amikor a társa mégis felveszi, az erszényből hatalmas kígyó mászik elő. »A pénz Isten szolgáinak ördög és mérges kígyó« – vonja le a tanulságot Szent Ferenc." Szántó Gábor András jegyzete, BM-Hf 2006: 2/440.

[144] Az író a Pesti Napló-beli változathoz képest többek között úgy írta át Hintáss és Nelli velencei tartózkodásának jeleneteit, hogy fellépteti az ifjú Schapringert is, akitől Gyula Nelli terhességére (ez is új!) hivatkozva pénzt kér. (160)

dok táplálója; magát a „megjelent Szabadság”-nak, az „Új Lehetőség”-nek mondja. (103) A Csörge-tói kiránduláson így beszél a „modern szellem” törekvéséről: „Az emberi egyéniség mentül szabadabb, mentül korláttalanabb kifejtése felé! Az egyéniség érvényesülésére! Élni [...] a magunk életét! Korlát nélkül.” (121) Később hasonlóképp oktatja Imrust és barátait: „kitörni létünk korlátaiból, bármi áron! Vagyis inkább elérni a korlátokat, hol őrt áll a tilos! [...] Óh! a természetben nincs morál!” (478)

3.3.2.2. A bűn

A nagybetűs Élet, a Szabadság feltétele a pénz, ára a bűn. A „Mammon hatalmát” (74) zengő Hintásst már a történet elején olyannak láttatja az író, mint aki „nem nézi az Erkölcs kételyeit” (25), aki előtt az élet sem szent. Az élet erőszakos kioltásának témája mind Nelli, mind Imruska történetében szóba kerül. A Sátordyéknál folytatott vita közben Gyula „csillogó szeme hangsúlyozta szavainak gonoszságát: igen, igen, még ölni is szabad!” (25) Itt Miska mond ellent neki. Később Imrus és barátai társaságában Hintáss „a Bűn apostolának szerepében” arról beszél, hogy „bennünk liheg az ősállat: ölelni! ölni! harácsolni!” (478) Most Rosenberg vitázik vele.

De nemcsak szavai, tettei is árulkodóak. Gyulának nincsenek gátlásai a pénzzel és a pénz birtokosaival szemben: szemérmetlenül kér kölcsönt Schapringertől, arcátlanul Dömétől és Miskától; minden erkölcsi aggály nélkül eltűnik hitelezői pénzével; Pesten gondolkodás nélkül veszi ki a pénzt élettársának hirtelen felfedezett pénztárcájából. (482) Olyan apa ő, akinek „a karja kilendült [...] a Schapringer-bankház irányában” (446) pénzért, akár azon az áron is, hogy „eladja a lányát”. (518) – Olyan mecénás, aki félrevezeti az ifjakat, amikor „üzletet” ajánlva megígéri nekik, hogy finanszírozza tervezett folyóiratukat, a Viharágyút. A pénzzel teli erszény ördögi játékának eszköze: gondoljunk arra, ahogyan Imrustól kicsalja Döme bácsi pénzét. – Felesége, Erzsi már a történet elején „anyagyilkos Néró”-ként (21) mutatja be Nellinek és az olvasónak, elmesélve

Gyula halálos tréfáját, amellyel anyját pénzért zsarolta. Ördögi renoméját erősíti az „*Ópium éj*”, mert nevéhez ez az éjszaka a legnagyobb bűnt, a pénzért elkövetett „gyilkosságot” is társítja – titokzatos ködbe burkolva.

Ha a sokféle jelzés, motívum nem lenne elegendő, hogy felismerjük a Hintáss-figura tudatosan rajzolt „ördögi” arcát s egy mitikus jelentéssíkon való mozgatását (is), akkor fel kell figyelnünk az elbeszélői reflexiókra, a meglehetősen egyértelmű értelmezésekre. Például: „Gyula szimbólumává lett mindannak, ami szokatlan, rendetlen, bűnös volt az egész ügyben” (484); „Gyula szimbólum volt, valami nem rendesnek, valami különös és szükségszerű lejtőnek a szimbóluma”. (510) – „Pokollá” teszi azok életét, akik vele szövetkeznek, „szerződnek”.[145]

3.3.2.3. A „Pokol”

„Ő pokoli felsége”, „az ördög” játéktere a „*pokol*”. A motívum gyakran ismétlődik mind Nelli, mind Imruska történetében. Többféle jelentésben. Eredeti értelmében – mint a túlvilági kárhozat helye – főleg a gyermek Imruska lelki vívódásaiban fordul elő.

[145] A *Halálfiai* „ördöge”, Hintáss mind Bulgakov, mind Th. Mann ördögétől különbözik. Mindenekelőtt abban, hogy elsősorban egy reális társadalmi-szociológiai közeg reális szereplője, az elsődleges narratíva mögött alig látszik át az a misztikus-mítoszi dimenzió, amelyben a figura szintén értelmezhető. Bizonyos vonatkozásban közelebb áll a Thomas Mann-i ördöghöz, hiszen róla is elmondható, hogy alakja egy nyugati szellemi állapotból van levezetve, az is, hogy „nagy fecsegő”, „fejtegetésekben megnyilatkozó teoretikus gonosz”, de – vele ellentétben – cselekvő is. Bulgakov Wolandjához hasonlít abban, hogy „a cselekménymechanizmus elindítója és démiurgikus démona”, de míg Woland elsősorban „alantasai révén működik”, s inkább „metakommunikációban”, „mimikában nyilvánul meg” (Balassa, 40.), addig Hintáss maga is cselekvő. Neki is vannak ugyan segítői, de értelmezésünkben a lányai (a csábos Noémi, Gitta, „a gonosz kis tanítónő”, aki „különös tudás almáit kínálta” – 173) inkább Hintáss alakváltozatai: a test és a szellem kísértői. (A mimikrire önmagában is képes Hintáss és leányai rokoníthatók a Mann-regény ördögének alakváltozataival.)

Máskor, a Hintáss bűvkörében erkölcsi lejtőre jutott szereplőkkel kapcsolatban „az evilági" pokolról esik szó. A Gyula udvarlásától megrettent Nelli kikerülhetetlennek érzi a még el sem követett bűnt, a szerelmet büntetésnek, „a szükséges pokolnak" (93) látja; életének fordulója előtt, a Csörge-tói kiránduláson magát bűntelenül is bűnösnek érezve „a Büntetések poklait járta". (127) Velencében úgy tűnt föl neki „mintha a Pokol pompájában járna" (147) Gyulával, „a pokoli kalauz"-zal. (148)

Imrusnak is pokollá lett hamis látszatokkal csalogató, bűnbe vivő élete, mikor „ezer pokollal dacolva" (332) követte álmait, ördögi ideálját és vezetőjét, Hintásst és ördögi lányait (a szellem és test csábítóit) a váltóig, „a pokoli szerződésig" (496), és társa lett Hintáss leányának a váltóhamísítás bűnében. Üresen és kétségbeesve állt a „Kikerülhetetlen" előtt, „szellemének büszke világa elhalványult az Élet pokolfényében". (548)

Nellinek Velence, Imrusnak Budapest jelenti majd a poklot. A negatív értéktartalmúvá lett Budapest-tenger kép is asszociálja a pokolképzetet. Van hagyománya is a víz-pokol képzetkapcsolásnak, például a Spies-féle *Faust-népkönyv*ben (1587) vagy a *Jelenések könyvé*ben, ahol a tengerből jő fel az Antikrisztus, a Sátánnal azonosított hétfejű, tízszarvú fenevad. (13/1) Krúdy Gyula a Dante-kiállítás apropóján 1921-ben írt cikkében a bűnök városát, a modern Budapestet a dantei pokolhoz hasonlítja: „[...] itt az alvilágnak mind a kilenc köre, valamennyi gyűrűje [...] látható. Budapesten soha ily nyíltan, titoktalanul nem mutatkoztak a pokol tornácai, mint ebben a korszakban." [146]

Az „evilági pokol" tehát részben a reális valóságban létezik, mint *A Mester és Margaritá*ban, részben lelki-szellemi síkon, a szereplők lelkében, mint a *Doktor Faustus*ban, amelyben a pokol helye „a szellem birodalma", Leverkühn lelkületével fonódik össze.

Az evilági pokol büntetés, szimbóluma annak a másvilági büntetésnek és kárhozatnak is, amely a bűn, az ördöggel kötött szövetség következménye lehet. Ilyen szimbólum a „Sötét Szoba", amelynek

[146] Krúdy Gyula: A bölcsek bora. *Magyarország* 1921/249., 7.

a Gádorosra visszatérő bűntelenül-bűnös Nelli lakója lesz. Értelmezésünk szerint a „Sötét Szoba" Cenci „világrend"-jének Pokla, ahova Nelli, aki nem tudott szeretni, a megváltás reménye nélkül vonul vissza. A Sötét Szobára ítélt Nelli „halálérzés"-sel („nem a halálraítéltség érzése, hanem a halottságé") „ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott". (249)

3.3.2.4. A halál

A halál a Bibliában tudvalevőleg a bűn következménye. A megkísértett Ádám és Éva a tiltott gyümölcsöt megkóstolva „a halálból evének", vagy ahogy Szent Pál a rómaiakhoz írott hatodik levele mondja: „a bűn zsoldja a halál". [147]

Erre a kárhozatra int már a regény elején néhány, a kísértő „ördögi" Hintáss környezetében megjelenő, a halálszimbolika elemét képező több – látszólag jelentéktelen – mozzanat, melyekre Szántó Gábor András figyelt fel.[148] A gyerekek erszényjátékáról szólva említettük, hogy a „béka", amelyhez mindig valami baljós félelem társul, nemcsak a rossz, az ördögi kísértés, de a rontás, sőt a középkori keresztény szimbolikában a halál jelképe is. Így tehát a „különös kis *moralitás*" – a békamotívum jelentésének összetettsége révén – általánosságban exponálja a *Halálfiai* (a modern moralitás) témáját: megkísértés(pénz)-bűnbeesés-büntetés-halál.

Már a regény elején kapcsolódik egy-egy halálszimbólum a Hintássék vacsorájára hivatalos Nellihez és a kis Imruskához. A szomszédból Cenci néniért hazaszaladó Nellit elkísérő, gavallér Gyula kertjükön áthaladva a „ciprust" (valójában az ahhoz hasonló jegenyeakácot) meg a tamariszkot mutatja, miközben Itáliáról meg hirtelen ötlettel Nelli megszöktetéséről beszél. (46) A szöveg hasonlata Hintáss jegenyefáját egy közismert temetői fával rokonítja, a ciprussal. A tamariszkusz is „jellegzetes temetői növény, mely az élet és

[147] Szántó Gábor András: *Adatok a Halálfiai szimbolikájához*. Kézirat.
[148] Uo.

a halál közti átmenetet jelképezi”.[149] – Imruskáért Hintássék „a tarkakendős Irisz”-t küldték, hogy vacsorára hívják. (50) A görög mitológiában „Írisz nem csupán Héra szivárványos hírnöke, hanem a harpüiák nővére – s ebben a minőségében halálistennő is volt [...].”[150] A „jegenye”-motívum Imruska anya nélküli történetének elején is megtalálható, amikor Cenci (a megtért anyához) Gádorosra kocsin viszi a gyereket. A feltűnően rövid jelenetben ismétlődik a balsejtelmű kép: az utazás elején és az utazás végén is elhaladnak egy-egy jegenyesoron[151], miközben a kisfiú gondolatai a „halálkamra” körül járnak, a kocsis pedig a mélységbe bukott kispap emlékére állított keresztet mutatja neki.

Hintáss ördögi csábításának két szenvedő alanyához, az anyához és a fiúhoz, szerelmi, illetve szellemi csábításának eszközéhez társuló halálszimbólumok mindkettejük számára baljóslatúak. Azonban világos, hogy a fiú számára az édesanyjáétól különböző „halál”-t metaforizálnak a képek. (221–222) Az említett utazást követő lefekvéskor az ágya fölött látott festmény újabb ösztönzést ad a fiúcskának, hogy a hősi önfeláldozás gondolataival foglalkozzék: ő már nem a királyért magát feláldozó vitéz akar lenni, hanem „királynak gondolta magát, de nemes királynak, [...] ő száll szembe a halállal híveiért”. (223–224) – S a még korábbi jelenetben talán a „szivárványos hírnök” mint előreutaló motívum is teljes összetettségében értelmezhető: nemcsak a halál, hanem a szivárvány, a remény szimbólumaként is. (Erre rímel a Cenci feje körüli szivárványglória a történet végén, amikor Imre útját Erdővár felé egyengeti.)

[149] Uo.

[150] Uo.

[151] A kötetben közölt, a regény két változatát összehasonlító dolgozatunkban bizonyítjuk, hogy Babits utólag „szúrta be” a jegenyesor-motívum ismétlését. (292–293. o., l. még: BM-Hf 2006: 2/65.)

3.4. A „Fény”

3.4.1. A „fenn” vonzásának jelképei

A Hintáss alakjához tartozó motívumok egy magasabb, misztikus szinten olyannak mutatják a *Halálfiai* világát, melyben az emberi sorsokat a reális-racionális-akarati tényezőkön túlmutató erők alakítják. (Sokszor említi az elbeszélő a „véletlen” szerepét.) Ezek az erők egyfelől: az ördögi, a rossz erők, amelyek a bűn útjára csábítanak.

Találunk azonban olyan jeleket, motívumokat, amelyek Gyula vonzásában a lejtőn elinduló Nelli és Imrus történetében a másik, az „ördög” lejtős útjával ellentétes irányt „világítják meg”, azt, amelyik a magasba, a lélek, az erkölcs, a szellem magaslatába mutat, amely olyan vonzerőt jelképez, amely éppúgy túl van az emberi akaraton és racionalitáson, mint az ördögé. De a regény misztikus-mitikus jelentésdimenziójának a másik pólusát felismerni nehezebb, a jelenléte korántsem olyan szembetűnő, mint az „ördögé”. Az ebbe az irányba mutató legfontosabb jel vagy inkább jelkép: a „csillag”. Hasonló szerepet tölt be a „gyertyafény”, a „lámpafény”, a „Szem” és a mitikus alakká nőtt Cenci néni is.

„Az ókori magaskultúrákban a csillagos ég a túlvilág, a csillagok, csillagképek és planéták pedig az istenek, hősök megtestesülései. [...] Egyiptomban az Újbirodalom második felében a csillag hieroglifával írták le az »isten« szót.” Szintén elterjedt képzet szerint a csillagok szemek, világító ablakok. „Egy ószövetségi jóslat (Szám 24,17) a Messiást csillagnak nevezi, ezért a csillag (Dávid csillaga) a zsidók szemében a Messiás jelképe.”[152] A kereszténység a jóslatot, mely szerint „csillag tűnik fel Jákob törzséből...”, Jézus eljöveteléről szóló jövendölésnek tekintette. Az evangéliumi hagyomány szerint a betlehemi csillag Jézus születését jelezte az égen.

Babits szinte minden vonatkozását kiaknázza eme bibliai emblémának. A regényvilág égboltján fel-feltűnő csillagot és a „Szem”-et (isten szeme: a Nap) tehát valami olyan jelnek kell tekintenünk, amely

[152] Jelképtár 1999: 47–48.

a transzcendens dimenzióját jelzi, pontosabban az égi, az isteni világ- és erkölcsi rend meglétét sugározza. S ennek a transzcendens világnak a negatív pólusán ott van a „hullócsillag", az embert bűnre csábító, az isteni világrendet felborítani akaró Lucifer, a regény kozmoszában az „ideesett csillag"-hoz hasonlított Hintáss.

3.4.1.1. A „nagy Szem"

Nelli történetében nem a csillag, hanem a „Szem", a „nagy Szem" motívuma jelzi a másfajta értékrendet, az arra való figyelmeztetést, illetve az attól való eltávolodást. Ismétlődik a motívum a családját elhagyó Nelli számára legszégyenteljesebb és legmegalázóbb helyzetben, amikor a Lidón, a „meztelen Sodomá"-n a fiatal Schapringerrel találkoznak. (161–161) Sót emlegetése juttatja eszébe bűnét, és ehhez asszociálja „a nagy Szem"-et: „óh! Sót utána jött! mint ahogy Káint követi a nagy Szem az iskolai bibliakönyv rajzán." (160) Nem bízza az olvasóra az író a megfejtést: a nagy Szem „Isten szeme" vagy maga Isten, akinek a nevét kimondani nem lehet. A regényvilág szimbolikájában ez a kép asszociálja az olvasóban Nelli korábbi sóti világából a „bíró" Miskát, de gádorosi életének meghatározó hatalmasságát, Cenci nénit is. (Már a regény legelején párhuzamot von az elbeszélő Isten szeme: a Nap és Cenci szeme között – 10.) A bűnös Nelli úgy érzi, Miska és Cenci néni szeme, mint Istené, a mindent látó legfőbb bíróé, némán figyeli őt. (A „gyermekkori vallási borzalmakat" átélő Nellivel a Lidón valami rossz varázslat játszik, amelynek fényében baljós hangulatban egymásra vetül a lemenő „csurom vér" nap és a „csupa vér" „nagy Szem" képe. A konkrét és elvont értelmű kép párhuzamát az is hangsúlyozza, hogy az egyik kép fejezetzáró, a másik fejezetnyitó. – 161)

Az elmondottak is jelzik, hogy Cenci a regény világának misztikus síkján a magasabb dimenzióba tartozik. A hozzá kötődő legfőbb motívumok – a hegy, a szőlő, a bot – krisztusi attribútumok. Környezetének hármas tagoltsága a keresztény világrend tagoltságát mutatja: van „Sötét szobá"-ja (a megváltatlanul bűnhődő bűntelenül-bűnös

Nelli helye), van „hegy”-e (a megváltást ígérő megpróbáltatások helye) és van „csillagnéző szobá”-ja (az Imruska tanulószobája).

3.4.1.2. A „csillag”

A regényben a „csillag”-kép (s a vele – majd látni fogjuk – hasonló jelentéstartalmú lámpa-, gyertyafény) elsősorban Imruska életének fordulóin jelenik meg. Van, amikor a csillag bevilágít „csillagnéző szobá”-jának (469) ablakán, máskor Imrus maga jár a „csillagok alatt” (364). „Csillagos köreit” (351) azonban újra és újra zavarják az ördögi Hintáss és a Hintáss lányok. A lejtőn lefelé haladva egyre messzebb kerül a csillagtól, „el is veszejti” (364) azt, sőt pesti egyetemista, gőgösen szabadgondolkodó korában – más „Csillagok” bűvkörében – meg is tagadja. S aztán valamiféle kegyelmi állapotban újra meglátja a fényt, megérzi egy magasabb világ- és erkölcsi rend titokzatos vonzását.

Az érettségi után Gádoroson vakációzó fiú lefekvés előtt a „holdfényes udvarra” nyíló kis diákszobájában órákig sétált föl és alá, és hangosan szavalta kedves verseit. Ennek az önmagában sem nagyon köznapi jelenségnek a leírását emelkedettebb elbeszélői reflexió követi: „Imrus egyedül volt az egész világon, föl a csillagokig**,** amikkel hangos versekben váltott üzenetet. Bizonnyal az ég polgárai vagyunk, s ha csak kilépünk a szabadba, már számos irányban legközelebbi szomszédunk egy-egy planéta: Imrus planétákkal és elhúnyt költőkkel társalgott éjszaka [...].”(351) [153]

[153] Az „ég polgárai vagyunk” kifejezéshez hasonlót olvasunk Babits *Örökkék ég a felhők mögött* című credójában, ahol a művészetről állítja a költő: „a kozmosz polgárává avat”. Elképzelhető, hogy diákkori, Kosztolányival közös olvasmányélményre vezethető vissza a kép. Babits akkor Kosztolányi biztatására olvasta Schopenhauert, de a „macskapofájú”-nak nevezett filozófust csak később kedvelte meg. Kosztolányi viszont kezdettől lelkesen beszél róla, 1904-ben például a következőt írta Babitsnak: „[...] az én Schopenhauerem szemében a rejtelmes égbolt csodája tükröződött.” (BML 1890–1906: 103.) Később a *Hajnali részegség* írója a diákkori Schopenhauer-olvasmányélményéről így nyilatkozott: „ő az az író, aki először esz-

A fiú emelkedett világában azonban külső, erőszakos, zavaró erőkként jelennek meg a Hintáss lányok. Közülük Noémi „lett a legveszedelmesebb betolakodó ebbe a magányos és csillagos életbe". (351) Babits különösen hosszan és részletesen írja le Imrus és a kacérul ravasz Noémi gádorosi kalandját, hiszen ez Imrus életében sorsfordulót jelent. A „csillagos éjeinek cellájába" ravaszul betörő erőszakos Noémit a fiú nem tudta könnyen lerázni (352); „úgy érezte, hogy Noémi cinkosává akarja őt tenni". (356) (A motívum előreutal, hiszen később Pesten ez más módon, de sikerült a lánynak.)

Ezekben a napokban, amikor Imrusnak a pályaválasztásról is döntenie kell, Hintáss másik lánya, a tudós Gitta is szerepet kap életében. Benne szellemi partnert talált; tájékozottsága és szabad szelleme „egészen elkábította". De megzavarták a „gonosz kis tanítónő"-től (173) kapott könyvek (Chénier, Goethe) és egy új szociológiai folyóirat, amelyben szó volt szocializmusról, Spencerről, s amelybe Schapringer is írt. (370)

3.4.1.2.1. „Csillagveszejtés". Imrus több szempontból is válaszúthoz érkezett. Egyfelől pályát kellett választania, ami a családi hagyomány és annak megtagadása közti választást is jelentette; másfelől választania kellett az érzékek Noémi kínálta és a szellem Gitta kínálta útja között; világnézeti dilemma előtt is állt. Imrus vívódását ebben a sorsfordulót jelentő döntési helyzetben a csillag-motívum különös jelenléte is aláhúzza: ugyanis valahol itt kezdődik a „csillag" elvesztése. A szőlőbe kiránduló, este a „csillaghullásban" gyönyörködő társaságban ott van Imrus és Noémi is, akik a kirándulás után „egy kendő alá bujva" mennek haza a sötét szurdékban. Ezt a romantikus estét minősíti az elbeszélő Imrus számára „csillagveszejtő éjszaká"-nak. (364)[154] Miután hazaérkezett „sokáig járt a kert-

méltetett magamra, először éreztette velem, milyen különös dolog élni, mászkálni a földgolyó kérgén, s a világegyetem csillagközi polgárának lenni." (Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 559–560.)

[154] A szerelem mind az anya, mind fia történetében – bár más módon, de – mint a *Doktor Faustus*ban ördögi eszköz (Nellit tekintve Hintáss, Imrust tekintve az

ben a csillagok alatt", de már nem velük társalgott, a forradalmár André Chénier pogány elégiáit szavalta. A csillagok csak világnézeti dilemmájának egyik pólusát jelképezik, a másikat a Gittától kapott könyvek: „Imrus e napon a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet dilemmáját döntötte el magában, melyet azidőben Tolsztoj és Nietzsche újból fölvetettek. Imrus a pogány életöröm felé hajlott [...]." (364) – Nem véletlenül Imrus egyik sorsfordulóján fogalmazódik meg ez a dilemma, amelyet a regény – Imrus történetébe kódolt – alapvető világnézeti dilemmájának (Babits dilemmájának[155]) tartunk.

Az ifjú valóságos „lelki forradalmon" (369) ment át ezekben a napokban. A felnőttekkel folytatott vitájában a kis tudós megrészegedett a frissen szerzett eszméitől szocializmusról, hazafiságról, militarizmusról. De nemcsak a Gittától kapott folyóiratban olvasottak, hanem a törvénnyel összeütközésébe került családtagok titkának felfedezése is „felszabadították" gondolatait. Érezvén a társadalom bomlását, az erkölcsi talaj repedezését maga körül, hozsannát zengett az új társadalomhoz, s prófétai lelkesedésében ünnepélyesen kijelentette, hogy „ennek a nagy átalakulásnak" fogja szentelni életét. – Hogy mennyire sorsfordulóról van szó, azt kifejezi, hogy Imrus magatar-

ördögien ravasz leány, Noémi bűnre csábító eszköze). A *Halálfiai* Imrusának történetében azonban, mint a *Faust*ban, a rossz végső soron a jót szolgálja.

[155] Emlékeztetnénk arra, hogy Babits *Az európai irodalom történeté*ben Tolsztojról és Nietzschéről szólva szinte ugyanezekkel a szavakkal fogalmaz, mikor ifjúságának személyes élményéről beszél: „Nekünk akkor Európa egész szellemi élete úgy tűnt föl, mint egy hatalmas párbeszéd vagy dilemma a Tolsztoj és Nietzsche szelleme között. Ez voltaképp ugyanaz a két szellem volt, amit Heine mint zsidó és hellén szellemet állított szembe egymással: aki a kereszténységet is zsidó valaminek tekintette. Ha Tolsztoj az evangéliummal kezében üzent hadat a modern világnak: Nietzsche maga volt az Antikrisztus. [...] Mily iszonyú dilemma! A gyárak öntötték az óriás ágyúkat, s a kor oly békésnek, szürkének és unalmasnak látszott. S az emberiség szelleme, mely nagyjaiban élt, a végső, kétségbeesett aszkézis s a minden erkölcs fölé emelkedő ujjongás végletei között hánykolódott. Soha ilyen zűrzavar az erkölcs alapjaiban. Nem csoda, ha az emberek maguk sem tudták, mit hisznek és hogyan éljenek?" (BM-It 1979: 443–444.)

tását az elbeszélő az atyja előtt meztelenre vetkőző Szent Ferenc „Sorsdöntő Pillanatá”-val állítja párhuzamba. (370)

A családi vita után a fiú visszavonult diákszobájába, de nem a csillagokhoz, hanem azokhoz a könyvekhez, melyek között „naggyá és szabaddá magasodott”; „visszatért a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságába, lelke szinte elröpült a Leigázott Ember lázadó érzésével, maga alatt érezte az egész világot, mint Prometheus a sziklát, melyhez láncolva volt, egy forradalmi vers ütemei kóvályogtak benne”. (373) A „Csillagok” szövegkörnyezete és az eddigitől eltérő – a „Nagy Szellemek”-hez hasonlóan nagybetűvel írt – formája meg a Zeusz ellen lázadó Prométheusszal való párhuzam jelzik, hogy most új, másfajta csillagokról van szó. Megerősíti ezt a hangsúlyozott szomjúságmotívum: „szomjazott valami újra, valami merészre!” A kép továbbépítése ennek az „új”-nak negatív értéktartalmát sugallja. Az is beszédes, hogy ezek a gondolatok befüggönyözött ablakok mögött születtek; de Imre, a még bizonytalan lélek, akinek „a belsejében keserű forrongás dúlt”, egyszerre úgy érezte, hogy „eget kell látnia! a csillagokat beeresztenie! s kitárta a hegyi uccára néző ablakokat”. (374) Éreznünk kell a hangsúlyozottan befüggönyözött ablak, illetve az ablaknyitás szimbolikus jelentését. Ez utóbbinak ugyan dramaturgiai funkciója is van, utat nyit a betolakodó Noéminek, de a felkiáltó jellel is kiemelt – az „eget” és „csillagokat” társító – mondatok az új eszményekkel, a „Nagy Szellemek”=„Csillagok”-kal szemben jelzik amazok magasabb rendű értékét.

A vívódás után megszületik az ifjú döntése, amelyhez sajátos módon Noémi erőszakos közbelépése juttatja el. Hidegen, józanul állja és visszautasítja a lány szenvedélyes rohamát: „mit szólt volna Archimedes, ha egy ilyen csitri zavarja csillagos köreit?” (377) Ez a kis epizód a maga erejére ébreszti, s ennek tudatában, daccal és büszkeséggel tele, hajnalban „kisurran” a szőlődombokra, fel a tetőre, a keresztig, de túlnéz rajta; túlnéz a városkán, „fiatal szeme fölszabadultan siklott a kékes távolokba [...], amerre Budapest volt és a nagyvilág”. (379) Ekkor érlelődött meg benne, hogy a saját jövőjéről maga dönt, mégpedig a család ellenében: bölcsésznek megy Budapestre.

3.4.1.2.2. A „Csillagok”. Imrus a fővárosban – felejtve igazi, égi csillagait – a másfajta „Csillagok” vonzásában, a „Nagy Szellemek” társaságában kezdetben lelkesen és büszkén érzi magát, elámul a Város csalóka villanyfényeitől és „orkeszter”-étől. De nem sokkal azután, hogy Hintáss „karonfogta”, mint egykor anyját **(**414), egyre ellentmondásosabban viszonyul mindehhez. A Viharágyú érdekében mégis szövetkezik Hintással, aki „ördögi” módon romlásba viszi (cinkostársa lesz az „ördögi” Noéminak). – A „forrongó, idealista” ifjút „új csillagok” vezetik: „csodálhatjuk-e, ha útjában a csillag felé, zavaros korunk éjjelén át, belegázol a régi erkölcs korhadt tüskebokraiba?”, „talán már egy új erkölcs talaján áll” – a fiatal Schapringer védi ezen szavakkal Dömével szemben a váltóhamisítás bűnébe tévedt Imrust. (556–557)

A fiú bűnbe vivő útjának szellemi mélypontjain éppen a csillag, a fény hiánya tűnhet fel az olvasónak. Például Gádoroson, azon az ominózus karácsonyon, amikor a szabadgondolkodó Imrus, a tervezett Viharágyú – Hintáss kinevezte – szerkesztője megbotránkoztatja nézeteivel a családját. Feltűnően kiemeli itt az elbeszélő, hogy ezekben a napokban Imrus nem tartózkodhatott „csillagnéző” szobájában, mert azt egész télen nem fűtötték. (454) – A másik jelenet helyszíne: Pest, Hintáss Gyula szobája. Az itt összegyűlt fiatalok és az általuk nem véletlenül dosztojevszkiji alaknak látott Hintáss között militarizmusról, pénzről, az ember sötét ösztöneiről folyik a vita, amelyben Hintáss a legvadabb elméleteit fejti ki („kitörni létünk korlátaiból, bármi áron!”). Hintáss szobája „sötét, hideg és füstös” (477); a sötétséget még ki is emeli Gyula költői kérdése: „Meggyújtsam a lámpát?” (478) Tehát, amikor az ördögi Hintáss közel van, a lámpafény hiányát, a sötétséget hangsúlyozza az író.

Nem a csillag, hanem a lámpa fényének hiányát. De Babits a kettőt – a csillagot és a lámpafényt – hasonló jelentésben használja.

3.4.1.3. A „lámpafény”, a „gyertyafény”

A narrátori elmélkedések már a mű elején intenek a csillag, a lámpafény kitüntetett szerepére: „Az éjszakák közelebb hoznak a Világ

ritmusához, mint a nappalok; a csillagok közelebb vannak hozzánk, mint a Nap; a csillagok leszállnak közénk és életünkbe avatkoznak; a csillagokat csak úgy lehet kizárni, hogyha lámpát gyujtunk; de a lámpa maga is valami csillagféle, s különös hatással van lelkeinkre [...].” (73) Ezek a mondatok figyelmeztetnek arra is, hogy a csillaghoz hasonlóan kell jelentést tulajdonítanunk a lámpa-, a gyertyafénynek, illetve a hiányuknak is.

A lámpafény akkor tűnik fel először jelképes és előreutaló értelemben, amikor a tanulmányait elhanyagoló serdülőben felébred a lelkiismeret: aludni térő apja lámpásának a szobáján végigsöprő fénysávja „úgy hatott rá, mint titkos fáklya, betlehemi csillag!” S elhatározza, hogy „új életet kezd!”. „Újjászületik [...] erős akarattal, hogy a csorbát kiköszörülje!” (299)

Az „újjászületés” elhatározását hozó „lámpafény” variációja, a „gyertyafény” – amint arról már szó volt – jóval később kétszer is megismétlődik, amikor a lejtőn legmélyebbre jutott Imrus két egymásnak felelő helyzetben lát gyertyafényt: Pesten, amikor „a tragédia partjára” jutott ifjú – Rosenberg lakásán felébredve – meglátja a péntek esti gyertyafénynél barátját és édesanyját, a vallási hagyományt őrző anya és fia harmonikus kapcsolatát, az egykor „csúf vén nő”-nek látott zsidóasszony most bibliai szépséget sugárzó arcát (598–599); majd Gádoroson (ahova Cenci néni hazamenekítette a tékozló fiút, aki különös sebesülése után „újjászületett”), amikor az asszonyok zivatar idején gyertyát gyújtanak és imádkoznak (623). Az utóbbi képhez Imrus maga asszociálja Rosenbergéknél átélt „látományá”-t. Ezek – miként a gyermekkori élmény is – megrendítően hatnak rá.

Beszédes és előreutaló a zsidó családnál látott jelenet szerzői kommentálása: „Ki mondja meg, minő hatással vannak ránk a látományok? Talán egy kép, amit félálomban láttunk [...] megváltoztatja egész napunkat... egész életünket!” (598) Beszédes, mert ezeket az élményeket a mű összefüggésbe hozza Imrus „újjászületésé”-vel, „ébredésé”-vel, lelki átalakulásával. A két jelenet motivikus összekapcsolása jelzi Imrus lelki átalakulásának irányát is: megsejtését a hagyomány és a transzcendencia, illetve az eddig (sem a család-

ban, sem önmagában) nem ismert „szeretet” erejének. Megsejtését az „igazi Fény”-nek, aminek szimbóluma a gyertyafény.

3.4.1.4. Az igazi „Fény”

A regényszövegben csak egyetlenegyszer – Imrus különös (mondhatjuk mitikus) halálát és újjászületését követő szerzői elmélkedésben – fordul elő a nagybetűvel írt „Fény”. A nagybetűs írás többletjelentést kölcsönöz a szónak, amelynek értelmezését a szöveg és a szó szövegen kívüli gazdag interpretációs mezeje segíti. Elsőként arra figyelünk fel, hogy a szó minden eddigi fényjelenséggel szemben nem valamilyen konkrét fényt jelöl, hanem a legelvontabban utal – mondhatnánk – a jelenség ideájára: „a Fény”-re. Beszédes azonban a szó pozíciója is. Az utolsó fejezet (*Epilog*) elején találkozunk vele, a pesti, illetve a gádorosi gyertyafényes „látományok” között egy olyan szövegegységben, amely utal Imrus „újjászületésére”, s amelyben a mű címében szereplő szót is értelmezi az elbeszélő, s egyúttal összekapcsolja Imre és a gádorosiak életét: „Az élet nem mindig nagyon kívánatos; kivált a *halálfiai* közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is lesujtó szomorúság volt. [...] A *halálfiai* is élnek: noha alig érzik életük parazsát, a sűrű hamu alatt... [...] Bizonyos csak az, hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad, mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobbanni!” (618)

Az idézett szövegrészben az értéktelen, értékes és legértékesebb hierarchiáját tapasztaljuk. A hierarchia csúcsára, tehát mindenek fölé emelt „igazi Fény” a regény cselekményének kitüntetett pontján, Imrus életének fordulóján – előreutaló módon – jelzi „új” életének a transzcendencia felé mutató lehetséges lelki-szellemi-etikai irányát.

Az „igazi Fény” jelentését a szövegkörnyezet alapján nem tudjuk pontosan értelmezni. Segítségül hívhatjuk azonban a regény más szöveghelyeit, Babits egyik versét, a világirodalom emberiségköl-

teményeit (amelyekre többféle módon is rájátszik a regény), illetve a keresztény hagyományt. Azt jelenti, amit a regény világában a „nagy Jó" (31), az „Abszolutum" (182), az „Örökigazság" (639)?; amit *A jóság dala* című Babits-vers utolsó előtti strófájában a szintén nagybetűvel írt „Fény"[156]?; amit Danténál az „Örök Fény", a „Legfőbb Jó" (33. ének)?; amit Ágostonnál a „Tiszta Igazság"?; a *Faust*-ban az angyalok által emlegetett, a „szeretet-lángok" kutatta „Fény" (Klarheit)?[157] Isten: az Örök Világosság, Krisztus: a „világ világa", a Világ Fénye?

Az „igazi Fény"-nek idővel és lassan „belülről, legmélyről kell kilobbanni!" (618) – mondja az elbeszélő. Hogy értsük ezt? Valószínűleg kettősen: jelenti a hierarchiára vonatkoztatva a belső, a rejtett, az értékesebb részt, vagyis értelmezésünkben a hagyományt, de jelenti az emberi belsőt, az emberi lelket-szellemet. (Ez a kettő össze is függ Babitsnál.) Itt is Szent Ágoston szelleme kísért. Babits őt interpretálva írja: „az igazságnak nincs helye és ideje a külső világban, [...] az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg [...]."[158]

3.4.2. A „fenn" vonzásában

3.4.2.1. „Ébredés" – „újjászületés"

Imrus lelki megújulásában nem találunk racionálisan végiggondolt erkölcsi vagy világnézeti megfontolásokat, nem is hirtelen megvilágosodásról van szó. De – Ágostonéhoz hasonlóan – misztikus élmények is hozzájárulnak az ő lelki átalakulásához, bár nincs szó határozott megtérésről. Érthető tehát, hogy az Imrus életében bekövetkezett lelki-szellemi változás nem látványos, nem is az ő felis-

[156] „S mi lenne velünk e sötétben, hol lábunk mindig fájva botol, / ha Te nem biztatnál fáklyáddal, hogy Fény is van valahol?"

[157] „Wendet zur Klarheit / Euch, liebende Flammen!", 11801–11802. sor; Goethe 1964: 397.

[158] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/486.

meréseként fogalmazódik meg, inkább szerzői reflexiókban, de leginkább a motivikus összefüggések retorikája sejteti.

Ebből a szempontból érdemes felfigyelnünk az „igazi Fény”-ről szóló szerzői reflexiót követő „ébredés”-motívumra. Itt a szó átvitt értelemben szerepel, de az olvasó összekapcsolja egy korábbi, valóságos ébredéssel: Imrus Rosenbergéknél a lelki megrendüléssel járó különös, gyertyafényes „látomány”-t alvás utáni felébredésekor éli meg. (598) Azonban eme konkrét (patetikusra hangolt) szituációban előforduló szót is átértelmezi a szó elvont jelentésben való visszatérése és kultúrtörténeti kontextusa.

A szó elvont jelentésben olyan ébredésszituációban szerepel, amelyről azt mondhatjuk, hogy Imrus az „életre” ébredt (amikor a majdnem végzetes sebesülése után magához tért). Ebben a helyzetben olvasunk a fiú „igazi ébredésé”-ről, amit „így lehetne röviden kimondani: ébredés az Irodalomból!” (618) Az elbeszélő az életben maradt fiú „igazi” ébredésének a szellemi-lelki megújulást tartja. Egyúttal jelzi a szakítást Imrus korábbi, pesti életével, amely annak idején az „Élet” és az „Irodalom” jegyében indult.

A szituáció és a szövegösszefüggés elvont jelentést kölcsönöz az „ébredés” szónak; az „igazi” jelző pedig még szembe is állítja a konkrét jelentéssel, de egyúttal össze is kapcsolja, s ezáltal azt is jelképes tartalommal tölti meg. Ilyen értelemben Imrusnak Rosenbergéknél való „álomba merülése” és „ébredése” – miként a gnosztikus irodalomban és az ortodox írásokban – a „halált” és a „feltámadást” jelképezi.[159]

Imrus szellemi „ébredését”, lelki feltámadását a kontextus kapcsolatba hozza a golyó által majdnem végzetesen megsebzett ifjú életben maradásával. – A sebesülés okait és okozóját illetően az elbeszélő (több lehetőséget felvetve) mintha az olvasót szándékosan bizonytalanságban akarná hagyni. Ezért is, meg a kultúrtörténeti kontextus miatt is szimbolikusnak érezzük Imrus „halálát” és élve maradását. Egyrészt: emlékeztet az ősi felnőtté avatási szertartásokban

[159] *Apokrifek.* Szerk. Vanyó László. Bp., Szent István Társulat, 1988. 366.

a gyermek mimikus halálára és feltámadására.[160] Másrészt: mivel a lehetséges okok között az öngyilkosság is szóba került, értelmezhetjük azon misztikus teológiai felfogás felől is, amelyről a *Doktor Faustus*ban a következőket olvassuk: a korai protestantizmusban ismert az a feltevés, hogy „az ördöggel cimboráló megmentheti a lelkét, ha testét odaadja".[161] – Többek között ez a misztikus ok is magyarázza, miért nincs helye Imrus új életében az ördögi Hintássnak.[162]

Imrus jelképes halála és feltámadása kifejezi – a műben több előreutalással is jelzett – „újjászületését", ifjúból felnőtté válását, régi életéből új életre születését, élete lelki-szellemi tartalmainak megváltozását, „morális Újjászületés"-ét (577), amelyet majd az erdővári lét jelképez.

3.4.2.2. „Mater gloriosa"

Szóltunk már arról, hogy Imrus lelki átalakulása, újjászületése nem független Cenci gondviselő kezétől. Cenci néni a *Halálfiai* világában hol Gondviselésként, hol „Mater gloriosa"-ként jelenik meg. A fiú sorsfordulóját is szimbolizáló vihar után – egyetlen két és fél soros bekezdésben kiemelve (!) – az író glóriás szentnek mutatja: „Az eget különös, vihar utáni fény borította, a felhők visszahúzódtak, mint vert sereg, s az öregasszony a sáros agyagdülőn egy dupla szivárvány glóriájában állt." (625) Ez a kép mintha egyszerre metaforizálná az ördögi erők (felhők) vert seregként való visszahúzódását,

[160] G. Thomson: *Aischylos és Athén.* Bp., Gondolat Kiadó, 1958. 99.

[161] Adrian Leverkühn (meghiúsult) feltételezett szökési-öngyilkossági kísérletét Zeitblom úgy értelmezi, hogy amögött „a megmenekedés misztikus eszméje is lappanghatott". (Thomas Mann: *Doktor Faustus.* Ford. Szőllősy Klára. Bp., Magyar Helikon Kiadó, 1969. 666.)

[162] Hasonló irányba mutat Imrus gádorosi „feltámadását" megelőző egy-két budapesti napja, amely sajátos parafrázisa az apokrif iratok őrizte Krisztus-történetnek: a pokolra szállásnak, az ördögi erők megláncolásának. Az apokrif iratok a pokolra szálló Krisztusnak a sátán erői, illetve a halál fölött aratott diadaláról szólnak. (Zsid 2,14.)

illetve a szivárvány sugározta megbocsátást és az új élet reményét. Hiszen ezek bibliai jelképe is a szivárvány, ez az ősi szimbólum, „az ég és a föld, illetve az istenek és az emberek között húzódó híd szimbóluma".[163] – Érdemes összevetni ezt a vihart a pandanjával, a korábbi, ugyancsak sorsot előrejelző Csörge-tói zivatarral, amely egykor Nellit az ördögi Hintáss oldalán téves útra röpítette, s amely előzményeként a hullámok közt „vizi isten"-nek látszó, de a vízbe ugró Hintáss figurájához a vészt (romlást, halált) jósló „béka"-motívum kerül.

Imrus történetében Cenci néni az „ewig Weibliche".[164] Az ifjúnak Rosenberg vergiliusi szerepe után új, magasabb rendű segítségre van szüksége. Miként Dante utazójának, Babits hősének is, hogy „hazataláljon segítség kell, egy sugár az Istentől."[165] Az „új küzdelem, új reménység és a végső Fény felé" „csak égi Sugár adhatja [...] az erőt, csak a legnagyobb földi tudás és művészet a segítséget" – írja Babits az *Isteni színjáték*hoz írt bevezetőjében.[166] A Faust lelkét égi magasba emelő angyalok a megváltás feltételeként sem csak a „holtig fáradozást" említik, hanem így folytatják: „Und hat an ihm die Liebe gar / Von oben teilgenommen".[167] Babits regényében a „Liebe von oben", „a felülről jövő szeretet" segítségét jelképezi Cenci.

„Szeress! a szeretet úgy nyit kaput!" – hangzik a *Faust*ban az

[163] Jelképtár 1999: 208.

[164] Noémi negatív parafrázisa Beatricének és Margitnak. A Noémi-Beatrice, a Noémi-Gretchen asszociációt az elbeszélő maga is hangsúlyozza. 1. Akkor, amikor Imrust megbabonázza a lány szépsége, az elbeszélő megjegyzi: Noémi „nem emlékeztetett a méltóságteljes Beatricékre". (347) 2. Ott, ahol a váltó aláírására veszi rá a leány Imrust, az elbeszélő Gretchent emlegeti. (Mielőtt Imrus a bankba érkezik, Noémi gondolatai előbb a Schapringerrel látott *Faust*-opera körül járnak, majd eszébe jut egy régi beszélgetése Imrussal, aki elmondta a leánynak a mű „tartalmát", amiből a „megesett" lányt most csak a Gretchen históriája érdekelte, s akinek esetéről akkor fölényesen nyilatkozott. Most viszont „dühösen ébredt tudtára, hogy most ő is époly naív és tehetetlen, mint akármelyik Gretchen". 523)

[165] Dante 1945: 56.

[166] Dante 1945: 56–57., 63.

[167] *Faust*, 11938–11939. sor; Kálnoky fordításában: „S ha hozzá felsőbb szeretet / hatalma fogta pártját". (Goethe 1964: 402.)

angyalok karából a megváltásra hívó szó. A „Fényt" kutató „Szeretet-lángok" „szerzik el" „az ördögtől a lelket", hiszen ez a láng „ördögfeletti", a „mindenható Szeretet", „az örök Szeretet" megnyilvánulása, mely „oldja a vétket", feloldja az ördöggel kötött szövetséget.[168] Ezért nincs helye (a Cenci által az ördögi kísértő karmaiból kimenekített) Imre erdővári életében Hintássnak, az „ördögnek", akivel egykor Imrusként szövetkezett.[169]

Erdőváron (illetve a regény tervezett folytatásában) mintha a megváltó szerelem gretcheni szerepét az erdővári cukrászlányra osztotta volna Babits. Az *Epilog* előfogalmazványában Noéminál „igazibb Gretchen"-nek nevezi őt, s a szerelem metafizikai dimenzióját emlegeti.[170]

3.4.2.3. Az isteni kegyelem

Imrus megváltódása áldozattal jár: megismerte a poklot, a bűnt, az áldozat tragikumát, megmérettetett. De a tragikum fel is oldódik. Ehhez azonban felsőbb segítség is kell.

Anya és fia története azt a babitsi-ágostoni szemléletet sugallja, hogy az ember nemcsak maga alakítja sorsát. A mű legmélyebb szemléleti rétegében Ágoston felfogását ismerjük fel: a „bűn"-ről, a „Kényszerítő Kegyelem"-ről. (Mivel az ősszülők bűne miatt „bűnben és bűnre születtünk", „saját akaratunknál fogva mindannyian egyfor-

[168] Goethe 1964: 569., 397., 396., 397., 392., 396., 400., 402., 394. Eredetiben: „Liebe nur Liebende / Führet herein!" (11751–11752. sor); „Wendet zur Klarheit Euch, liebende Flammen" (11801–11802.); „Doch leider hat man jetz so viele Mittel / Dem Teufel Seelen zu entziehn." (11614–11615.); „ein überteuflisch Element" (11754.); „die allmächtige Liebe" (11872.); „die ewige Liebe" (11964.); „Sündern vergeben" (11679.)

[169] A világban – a babitsi-ágostoni értelemben – mindig jelen lévő rossz itt más módon jelenítődik meg. Többek között a konkrétan és szimbolikusan is jelzett erőszak képében: a sortűzre, illetve az Imrét megtámadó bivalyra gondolunk.

[170] L. a jelen tanulmány második szöveg-összehasonlítását! (435. o.)

mán érdemetlenek vagyunk" a megigazulásra, az tehát nem saját érdemünk, hanem arra a Kényszerítő Kegyelem választ ki.[171])

Imrus életútján a „Kényszerítő Kegyelem" különböző megnyilvánulásai és eszközei nem könnyen, de felismerhetők. Így értelmezhetjük például sajátos módon magának az ördögi Hintássnak a szerepét (aki rosszat akarva is a jót szolgálja),[172] a Cenciét („Liebe von oben"), Imrus jelképes halálának körülményeit, illetve misztikus élményeit. Mert „nem is lennénk képesek a Jóra" – idézi Babits Ágostont –, „ha az Igazság mintegy előnkbe nem jönne, s világosságával nem kényszerítene megigazulásra".[173] Ennek a „világosság"-nak a jelképes megnyilvánulása az Imrust (penitenciájának időszakában) megindító „gyertyafény", amely – a már említett két (egymásnak felelő) jelenetben – valamiféle kegyelmi állapotnak a jele: a belső megvilágosodásnak, az Igazság („amelyet Istennek is nevezünk"[174]) sajátos megnyilatkozásának – egy felfokozott lelkiállapotban. Hiszen a „gyertyafény" is, mint a csillag, jelzése ama láthatatlan „igazi Fény"-nek.

3.5. Nelli és Imrus ellentétes sorsa: kárhozat („halál") – megváltás („újjászületés")

Nelli és Imrus párhuzamos-ellentétes sorsában az író a Kényszerítő Kegyelem által megigazulásra kiválasztott és ki nem választott embert láttatja.

A regényben többször és több szempontból fedezhetünk fel ha-

[171] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: I./493.

[172] Levelével ő indította el a „Megoldás lavináját", rosszat akarva is a jót szolgálta. Vö. „[...] wer bist du denn? / Ein Teil von jener Kraft, / Die stets das Böse will und stets das Gute schafft." (*Faust*) Jékely Zoltán fordításában: „Kicsoda vagy tehát? / Az erő része, mely / örökké rosszra tör, s örökké jót mivel." (Goethe 1964: 53.) De ez a mottója Bulgakov regényének is, hiszen ebből a szempontból az ő Wolandja jobban hasonlít a Goethéjéhez, mint Thomas Mann „ördöge".

[173] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: I./492–493.

[174] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: I./490.

sonlóságot anya és fia külső-belső tulajdonságai, illetve sorsa között. Mindketten érzékeny lelkek, ennek biológiai megnyilvánulása a fejfájásuk (222). A külső-alkati hasonlóságot jelzi két jelenet is: az egyikben Gyula, a másikban Jozsó csodálkozik rá a fiúra, akiben az anyja arcát, illetve törékeny vonásait ismerik fel (481, 588). Sorsukban is vannak párhuzamok: mindketten a „tengerre" csábulnak, mindkettőjük az ördögi Hintással szövetkezik, a bűn után pedig „tékozló fiuként" térnek Gádorosra, Cenci nénihez, s mindkettőjük életében van autodafé.

A párhuzamosságok azonban csak kiemelik sorsuk különbözőségét. Az önállótlan Nelli sodródik az életben. Inkább érzései, sejtései vannak. Imrus, anyjával ellentétben, apjához hasonlóan intellektuális, vívódó lélek. Miskát, a liberális bírót (amiként a regény íróját is) efféle súlyos kérdések gyötrik: „Megbűnhődik-e a rossz?", s a „még zavarbaejtőbb kérdés: rossz-e a rossz?" (180); mit ér az ő bibliája, az „Észjog" ott, „hol a világ nincs ész szerint berendezve?" (186) Mégis: „nem tagadhatta meg a Józan Észt, s a Lélekbe Írott Törvényeket". „Óh Abszolutum, Rend és Igazság, miért vágyik rád az emberi kebel? Bár ítélnének minden dolgainkról ily tisztán, világosan a Lélekbe Írott Törvények [...]." (182)

A gyermek Imruskával már a regény első fejezete kapcsolatba hozza a mű – itt előrejelzésként megjelenő – alapgondolatát, kérdését: „Megértette, hogy az élet küzdelem valami nagy Jóért, amit folytonosan veszély fenyeget [...]. És hogy mi az a nagy Cél, amiért ezekkel küzdeni érdemes: azt a felnőttek bizonyára tudják, és Imruska is meg fogja tudni, mire nagy lesz." (31) A „nagy Jóért" való harc nemcsak a nemzetet fenyegető ellenség elleni harcot jelenti, hanem az ember, az egyes ember által keresett „Jó"-t, „Cél"-t fenyegető, nehezen felismerhető, irracionális erőkkel, a Rossz erőivel vívott küzdelmet is. A Cél is, a küzdelem kimenetele is bizonytalan („mintha", „talán" 32). Hogy nemcsak politikai, hanem etikai, filozófiai, transzcendens vonatkozásokról is szó van, jelzi a „Jó" megemelt formája. De egészen egyértelmű lesz, amikor a gyermek képzeletében az ellenségről alkotott képek („rettenetes, szoknyás, szárnyas lényeknek" képzelte – 31) Gyula alakjához kapcsolódnak (Imruska Gyulát is

„szoknyás és röpködő lénynek" látja – 203). Nem véletlenül, hiszen Gyula, Nelli és Imrus kísértője, a regény szimbolikájában maga a Rossz.

Nellinek is, Imrusnak is meg kell küzdenie a Gyula szimbolizálta rejtélyes erővel, a bűnre csábító ellenséges szellemmel, saját gyengeségeikkel, illúzióikkal. Mindketten megismerik a bűnt, a szégyent s az alázatot. (Nelli szégyene már Velencében kezdődött, s folytatódott Pesten, Gádoroson, a második pesti útján; Imrus Gádoroson fogalmazza meg, hogy szégyelli magát. – 617) Vezeklőként térnek meg a gádorosi otthonba, ahol Cenci néni a bűnös lányát és bűnös unokáját szemrehányás nélkül fogadja.

Más-más úton, de mindketten eljutottak „a végső megismerésig". Nelli nem intellektuálisan viszonyul az életéhez, de finom lelkével megsejti sorsa lényegét: „Az élet bűn és vezeklés egyszerre" (145) – ágostoni-babitsi értelemben.[175] Hősnőjének kalandos életszakaszát a következő reflexióval rekeszti be az író: „Minden emberi lélek nagy dolog, és nagy küzdelem, míg, hiábavaló lázadozásait abbahagyva, eljut a végső megismerésig, hogy egyedül van és egyedül is marad. [...] Belefáradt a küzdelembe? Óh, nem, csak megismerte annak teljes céltalanságát, megismerte a maga gyengeségét, megismerte az életet, megismerte a maga kis esze szerint az Istent, az Óriást, akinek kezei közt vergődik és kapálózik ez az egész világ, minden kicsi állat egyedül; és hiába keresi egymást, mert senki sincs közel, senkihez sem lehet eljutni, mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten." (247)[176]

A fiú útja tudatos lázadásokon, bűnökön, küzdelmeken, tapasztalatokon át vezet valamiféle megvilágosodáshoz. Gyermekkorától fogva küszködik világnézeti kérdésekkel: élet-halál rejtélyén, „a kereszténység és a pogányság, a zsidó és hellén életnézet" dilemmáján

[175] Babits így értelmezi Ágostont: „Erkölcsi és fizikai rossznak titkos viszonyban kell tehát állani: ez a viszony a bűn és büntetés harmóniája. Sőt erkölcsi és fizikai rossz kell hogy egy és ugyanazon legyen, bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös akarat nyugtalanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre." (BM-Tan 1978: 2/491.)

[176] Vö. az *Isten kezében* című „keresztény makámá"-val!

töpreng; egyetemista korában különböző „hitvallások", világnézetek hívéül szegődik. Szellemi útkeresésében, a végső megismerésért folytatott küzdelmében vannak olyan fordulatok, ahol tudatosan választ, s olyanok, ahol a véletlen kap szerepet, ahol sorsszerűnek látszik mindaz, ami bekövetkezik. – Imrus a szellemi értelemben vett „kereső" ember, akit a megismerésvágy hajt, aki az Igazságra „szomjazik". A lázadó, a társadalmat megváltoztatni, az életet kiélni akaró s ezért az ördöggel is szövetkező fausti ember.[177]

Imrus az értelem, a „Tudomány" révén „akar eljutni a végső Megértéshez". (545) A regény épp azt sugallja, hogy ez nem elégséges út (felfigyelhetünk itt a „megértés" és „megismerés" közötti finom distinkcióra). Mind Nelli, mind Imrus sorsának alakulása azt mutatja, hogy az ember minden tudás ellenére is valami rajta kívül fekvő erő függvénye, sorsa kiszámíthatatlan. Ezt hangsúlyozza egyrészt: a fentebb idézett – Nellinek a végzetbe való beletörődését kommentáló – elbeszélői reflexió és az azt megvilágító példázat a „rettenetes Kéz"-ről; másrészt – a más sorsra ítélt – Imrus történetéhez fűzött rövid kommentár egy másfajta példázattal: „Ám a Gondviselés macska módra játszik életünkkel, s az utolsó pillanatban mindig egérutat hagy." (625)

A Gádorosra megtérő anya és ugyanoda visszakerülő fiának útja ugyanis különböző irányt vesz. A passzív, akarattalan, a szeretetre nem képes Nellire a „halál", a „Sötét Szoba", a kárhozat vár. Imrus sorsa más. Életútját végigkísérik olyan motívumok, melyek kiválasztottságát jelzik: „csillag jegyezte homlokát"[178] (546); küldetése van („Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer" – 578). – Önismeret, szenvedés, megváltó áldozat árán – a bűntelenül is bűnös ember – újjászületik.

Hogy hazataláljon, nem elég a tudás, „égi Sugár", „égi Erő"[179] kell,

[177] Lásd Babits rövid jellemzését Faustról: BM-It 1979: 344.

[178] A homlokon fénylő csillag ősi jelkép. Az istenek, a szentek, az Isten által kiválasztottak attribútuma. – Thomas Mann hőse, Adrian Leverkühn is különbözik „a derék, sőt kitűnő középszer"-től: „Láthatatlan bélyeg viselője, aki sohasem tér le a szellem és a keresés útjáról [...]." (*I. m*. 169.)

[179] Dante 1945: 57.

meg az „Igazságra", a „Jóra" „szomjúhozó" lélek. Hiszen (ahogy Babits Ágostont interpretálja) a lélekben lakozó „szomj az igazság, a lényeg, az eszme iránt", illetve az Eszméből (a „Világlélek"-ből) a „lélekre sugárzó vonzás, az *illuminatio veritatis* segedelme" teheti képessé az embert, hogy megküzdjön a gonosszal.[180]

A modern ember elől azonban többnyire elrejtőzik az isteni kegyelem, illetve az élet káoszában eltömődnek „lelke forrásai". Amikor a „megismerésért" folyó küzdelmében Imrus szomját az istentagadó gőgös eszmék csillapítják, ironikus szövegkörnyezetben jelenik meg a „szomjúság"-fogalom, jelezve, hogy nem a lélek szomjúsága volt ez, hiszen, ahogy Gádoroson felismeri, „az Élmény [...] eltömte lelke forrásait". (603) Az erdővári tanár, aki elsősorban nem a „logikai Igazság", hanem az annál erősebb „Bölcsesség" szellemében (627) irányítja tevékenységét, már „lelkéből" szeretné táplálni az „éhes lelkeket", s oltani „szűz szomjúkat" (628), s nem külsődleges neveléssel, mint liberális apja.

Sorsának válságos fordulóján néhány alkalommal mintha Imrus – szeretetet korábban nem ismerő – lelkének legmélyebb rétegeit érintette volna meg az *illuminatio veritatis*, s valamiféle megvilágosodásélmény részese lehetett.

Sorsa rajta is múlik, nemcsak az isteni kegyelmen. Imre, aki anyjával szemben aktív, gondolkodó, cselekvő, megismerésre törekvő ember, megváltatik, mert mint a Faust lelkét megmentő angyalok mondják: „Wer immer strebend sich bemüht / Den können wir erlösen."[181]

Az anya számára nincs megváltás, nincs új élet. A fiú újjászületik, megváltódik új életre. Ezt a különbséget Babits egy hangsúlyos párhuzammal is aláhúzza a regény szövegében. Ahol az író a Nelli Gádoroson végződő velencei-pesti kalandját véglegesen lezárja, ezt olvassuk: Nelli, aki nem maradt „nyugodtan" gádorosi koporsójában,

[180] Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11. 19.

[181] Kálnoky László fordításában: „Ki holtig küzdve fáradoz / az megváltást remélhet." (Goethe 1964: 402.)

a „halottak között", „most hogy ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott, s halottak közé megy." (249) – Ahol pedig Imrus ugyancsak Gádoroson befejeződő pesti kalandját Babits berekeszti, arról ír, hogy „Imrus útra készült; noha nem Párizsba vagy Velencébe, sőt csak Budapestre sem ezúttal: mégis egy új életbe, vagy legalább – ami körülbelül mindegy – egy új halálba, másik koporsóba. A *halálfiai* közt a halál is életet jelent." (625) (Kiemelés tőlünk.)

Az erdővári tanár új életét egy újabb feltámadásmotívum is aláhúzza: „Imre megint élni kezdett, [...], mintegy első halál után, pillangólélekkel, [...], és milyen messze minden eddigi Imrusoktól!" (632) A pillangó ugyanis ősi lélek- és feltámadásjelkép.[182]

Röviden így summázhatjuk tehát anya (Nelli) és fú (Imrus) sorsának különbségét: kárhozat („halál"): gádorosi Sötét Szoba – megváltás („újjászületés"): Erdővár.

3.6. Az erdővári lét, az erkölcsi magaslat jelképei: a „csúcs", a „torony", a „bárka", a „gyertya"

Megváltást a keresőnek sem a „lelki szegénység"-ben élő család, sem a pesti élet illúziói nem adhattak. Ismét elhagyja Gádorost, de most „az utazó" nem a „tenger", hanem a „csúcsok" felé tart – nem egészen saját akaratából. „Mennyi erjedés, küzdés s lelki züllés" (483) után jutott el – a már Pesten elkezdett, Gádoroson folytatódó penitencia után – a megváltást ígérő penitencia helyére, a havasok alá. Imre, aki pesti bujdoklása idején csúcsokat keresett, eljutott a csúcsok közelébe. S ő, aki akkor nem tudott feloldódni a természetben, most testvéri közelségben érezte a csúcsokat (627); s „a csúcsok barátja" (629) lett.

Az ifjú Imrusból felnőtté vált Imre életének új színtere, *Erdővár*, a „kétezer méter magas világ" (627) jelkép: a lélek megváltást ígérő Purgatóriuma (Erdővár éppúgy keletre esik a Budapest-Pokoltól,

[182] BM-Hf 2006: 2/605

mint Danténál a Purgatórium hegye a Pokoltól), ahonnan már látni a „gyémánt csúcsokat" (632); illetve Imre újabb léthelyzetének, szellemi-lelki-erkölcsi magaslatának jelképe. Kifejezi a forradalmi „Viharágyú"-t író, a hagyományt, a vallást tagadó, a szeretetet nem ismerő, lázadó racionalistából a hagyomány mellett érvelő, valamiféle Gondviselésben hívő (639), a Munka és az Alázat leckéjét megtanuló, a szeretetet is ismerő emberré vált Imre erkölcsi magaslatát.

A szellemi magaslatnak a jelképe: a „torony". („Imre toronyban élt a világ végén" – 632.) Emlékezzünk rá, hogy az ifjú pesti életének jellemzéséhez is használja az író ezt a metaforát, amelyet fentebb értelmeztünk, hozzátéve, hogy az *Epilog*ban kissé módosul vagy inkább tágul a jelentése. – A „torony"-nak a kultúrtörténetben ismert, sokféle jelentéséből a regénynek ezen a pontján a következőket halljuk ki: „a bűnnek ellenálló erőd", „összekötő kapocs ég és föld között".[183] Leginkább azonban Babitsot magát kell segítségül hívni a kép értelmezéséhez, azt, ahogyan ő beszél az *Írástudó*hoz illő magatartásról: „mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt", akkor is, amikor az „Ész és Erkölcs tehetetlensége ejt kétségbe a vak Ösztönökkel szemben".[184] (A Babits szemléletéről árulkodó, egymás mellé kerülő három fogalom hierarchiája – amint erre később rámutatunk – a regény eszmeiségének is az alapja.)

A magát Ovidiushoz hasonlóan száműzöttnek érző fiatalember ugyanis „küldetést hordozott". Megvalósulni látszott Imruska kamaszkori vágya: „Ő magasabbra vágyott: [...] a Kultúra papja lenni [...] bizonnyal szent és dicső küldetés. Imrus pedagóg hajlamokat érzett [...]." (358) A küldetéstudattal élő, kiválasztott ifjú hosszú kerülő után jutott el kamaszkori céljához, megjárta a poklot, a tapasztalatszerzés, az önmegismerés útját, míg végül – a Gondviselés kiszámíthatatlan játékából is, az isteni kegyelem segítségével – rátalált küldetésére.

Imre alakjának bibliai-dantei-fausti allúziókkal, emblémákkal szimbolikusra formált jellegét erősíti a tanítószerep. A küldetéses szerep-

[183] Jelképtár 1999: 223.
[184] BM-Tan 1978: 2/234.

hez, Imre tanári tevékenységéhez kapcsolódnak és a magasabb erkölcsiségnek egy-egy mozzanatát jelzik a régi motívumok új változatai, melyek az *Újszövetség*ből is ismerősek: a *„bárka”,* a *„gyertya”*. – Erdőváron „Imre, mint tanár kicsi osztálya bárkáján próbálgatta a Bölcsesség kormányrúdját [...].” (627) A „bárka” mitologéma: Jézus prédikált bárkában ülve (Mt 13,1–3; Mk 4,1–2; Lk 5,1–3), s akkor játszódott le a csodálatos halászat (Lk 5,4–9).”[185] A „gyertya”-motívum átértelmeződik az *Epilog*ban. Az Imrust egykor megvilágosító élményt szimbolizáló „gyertya”-kép most Imre, a tanár metaforája: ő „a művelődés gyertyája” (628). – Az ifjú, „papos” (626) kinézetű tanár olyan kultúra gyertyáit gyújtogatta, amely nem volt független a hagyománytól, a vallásos tradíció értékeitől. – A gyertya több jelentést hordoz: elsődlegesen utal Imre hivatására, pontosabban a küldetésére, de jelzi a küldetéses ember magányát is; a túl erős fénnyel szemben gyengébb, lassúbb lobogása azt is sugallhatja, hogy a tanár Imre a revolúcióval szemben az evolúció híve. Kifejezi Imre életének a vallásos, metafizikai hagyomány irányába való elmozdulását, illetve egyáltalán a hagyományokhoz való visszatérését.

A „gyertya” is a Krisztus-emblémakör része. A keresztény szimbolikában a gyertya „Krisztus jelképe”, „a Logosznak, a Világ Fényének szimbóluma”.[186] Ezen ősi keresztény szimbolika jelentése: „világ világa”, „Krisztus világossága”. A gyertyafény szimbóluma annak a világosságnak, amelyet a Megváltó Krisztus hozott a világba. A húsvéti gyertyák a Megváltót szimbolizálják. – A gyertyakép kettős jelentése a regényben megengedi Imre alakjának mint megváltásra szoruló megváltónak (Salvator salvandus) az értelmezését is.[187] A „világosságot” kereső, a megváltandó ember maga lesz a világosság hozója, a megváltó.

[185] Jelképtár 1999: 83.
[186] Jelképtár 1999: 77.
[187] Lásd Babits *Isten gyertyája* című versét!

3.6.1. Imre „imitatio Christi”

Az erdővári Imrének – a Jézus-történetben előforduló képek (bárka, gyertya, bárány) kisugárzása révén – megemelt alakja mondhatnánk: *„imitatio Christi”*. Sorsának ilyen értelmű szimbolikus elmélyítését a regény előző fejezeteiben megtalálható számos előreutalás, kép, motívum, mozzanat szolgálja. Többször említődik a szövegben mint „király” (224, 373, 577–578), máskor mint „ifjú megváltó” (401), „próféta” (370), „kultúrvértanu” (578). Elsősorban azonban a húsvéttájt játszódó pesti „pokoljárása”, passiója, gádorosi „halála”, újjászületése, illetve az áldozatszerep játszik rá a Krisztus-történetre.

De a mélyre zuhanást, szenvedést, áldozatot is többszörös előrejelzés előzi meg. Például az édesanyjának karácsonyra ajándékozott Pietà-kép. Még korábban a gyermek életének egy élménye: a kispap emlékének állított kereszt. Ez a látszólag epizodikus kép csak később, illetve a mű egészében kap szimbolikus jelentést. Imruskát Nelli hazajövetele után nagyanyja Gádorosra viszi – akkor is tavasz volt, „hűvös, különös tavasz”. (220) Az út elején és végén (a halált szimbolizáló) jegenyesor között vezetett az útjuk, Imrus a halálra (a „halálgépre”, a „halálkamrára”) gondolt, s mikor a kocsi a hegyek között vezető ösvényen haladt, a kocsis megszólalt, s amit mondott, „az is tűnődés anyaga lett: Látja az ifiúr azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön?” Elbeszélői közlés a többi: „Mélység nézett onnan alá s a keresztet egy kispap emlékére állították, aki hajdan lebukott a mélységbe. Imruska már érezte az esés nagy szelét, a szikla közelségét; már olyan volt, mintha ő maga is bukna.” (221) (Gondoljuk meg a kép értelmezéséhez, hogy Imrus alakjához még hányszor kapcsolódik a papképzet: a „kultúra papja” akar lenni – 359; az erdővári tanárban van „valami papos” – 626.) Imrusnak is le kell szállnia az élet mélységeibe, hogy felemelkedhessen. – A kereszt a passiótörténetre és a megváltásra utal. Imrus, aki egykor a gádorosi szőlődomb keresztjénél fordít hátat a vallásos hagyománynak, a családnak, budapesti pokoljárásakor a „Konstantin keresztjé”-nek megváltó jelére vár, de hiába. (576)

A gádorosi „feltámadását” megelőző néhány budapesti napja sa-

játos parafrázisa a Krisztus-történetnek, az apokrif iratok őrizte pokolra szállásnak, az ördögi erők megláncolásának. A bűntelenül is bűnös Imrus „hegyre vonulása" (a Júdás-Rosenberg általi elárultatása előtt!) párhuzamba állítható „a gonoszok közé számláltatott" (Lk 22,37.) Krisztusnak – elárultatása, keresztre feszítése és megváltó halála előtti – cselekedetével: az Olajfák-hegyére vonul, s magányosan imádkozik. A húsvéthagyomány szerint a keresztre feszítés apokaliptikus jelenései a gonosz uralmát is jelzik; majd a pokolra szálló Krisztusnak a sátán erői, illetve a halál fölött aratott diadaláról szólnak az apokrif iratok. Halála által megsemmisíti az ördögöt (Zsid 2,14). Imrus, a „király" a „túlvilágra jutott lélek érzésével" (576) az „apokaliptikus" (576) egek látványától menekülve alászáll „az Élet pokolfényébe" (548), ahol „az első tornác" a kivilágított kávéház (577), a legmélyebb pontja: a prostituált ágya, amelyben Imrus önmagát „vértől csepegő kezekkel" mint „kéjgyilkos"-t látta (590).

Babits regényében is kísérlet történik a krisztusi és a fausti toposz egyesítésére. Műve ezen archetípusok felidézésével a modern mitikus regények sorába tartozik.[188] – Imrus lelkében – sajátos módon – az antikrisztusi és krisztusi erők küzdenek. A *Halálfiai* főhőse alakjával kapcsolatban is beszélhetünk arról, hogy az író rájátszik „a Faust–Antikrisztus–Krisztus összefüggésre" is, mint Th. Mann a *Doktor Faustus*ban.[189] De míg Adrianban az antikrisztusi, a *Halálfiai* Imrusában a krisztusi vonások a dominánsabbak. Mindez meghatározza a két regény világképének különbségét, amelynek hátterében a hasonlóságában is eltérő történelmi-szellemi léthelyzet található.

A pokoli bűnök legteljesebb megismerése egyben a tőlük való megszabadulás, az ördögi erők fölött aratott győzelem kezdete is, amely – Cenci beavatkozása révén – a gádorosi fordulathoz („halál"-hoz és

[188] Balassa Péter: i. m. 38. Balassa Péter az „ördög-regény" nyugati és keleti típusáról szól. Alaposabb összehasonlító elemzés és bizonyítás nélkül megkockáztatom, hogy Babits regényének – mely szintén válságállapotból nő ki, s melyben a művészet, világnézet, társadalom nagy kérdései kapcsolódnak össze – mindkettővel vannak érintkezési pontjai.

[189] Balassa: i. m. 38.

„feltámadás”-hoz) vezet (amikor már „vert sereg”-ről lehet beszélni, ha jelképesen értelmezzük a tájleírást – 625).

Imrus bűnös is, meg ártatlan is, és áldozat lesz – a gonosz erők (Hintáss, Noémi, Dodó) áldozata. A gádorosi jelenet, amelyben Imrus Dodó fegyverétől megsebesül, többértelmű: végsőkig viszi a (már az autodafé-jelenet által is szimbolizált) szakítást régi életével, s jelzi az új életre való megváltását; de kifejezi azt is, hogy a küldetéses megváltó áldozata lehet a világban eluralkodó erőszaknak.

A cselekményt végigkíséri az erőszakot jelképező motívum: a „puska”. Döme 48-as (!) puskáját, amelyet a gyermek Imruska hamar eldobott, Dodó ragadta meg. A kissé erőszakos, semmi tekintélyt nem tisztelő (még Cencit sem!) fiú, a „kis Kain” (608), Hintáss és Nelli fia („több legenda szerint a Sátán testi kapcsolatban állt Évával, s az utóbbi tőle szülte Kaint”[190]) kezében az egykori játék Imrus számára veszélyes fegyver lesz.[191]

A puskamotívummal rokon az *Epilog*ban az Imrét megkergető „sötét bivalybika”. (638) A bika ambivalens jelképi tartalmából Babits a negatívat használja ki: a bika ugyanis az elszabadult, féktelen alvilági rossz, a pusztítás, a halál jelképe is. Az antihumánum, a meg nem szelídített „pogányság” jelképében (a vad bikák számos legendában „a Krisztus szolgálatába kényszerített pogányságot személyesítik meg”[192]) mint eljövendő tragédiák oka kísért a regény lapjain az „ifjú Intelligenciát” fenyegető, halálos veszedelmet jelentő erőszak. – A „kiszámíthatatlan jövendők” egyéb szimbolikus „vészjele”-i (636) is feltűnnek itt: a fenyegető, sötétlila csúcsok, a földrengés (637), az emberi erőszak, a véres sortűz (636). Mindezek – „a Bárány ellen viaskodó” „fenevad”-dal együtt a *Jelenések könyvé*nek (17, 44) apokaliptikus képeit idézik.

Az áldozattá lett küldetéses embert és megváltó áldozatát szimbo-

[190] Mit. encikl. 1988: 2/374.

[191] Dodónak az alakját a Pesti Napló-beli változathoz képest elidegenítő módon átrajzolja az író. Idegennek érzi Nelli, Imrus, az elbeszélő, az olvasó.

[192] *A keresztény művészet lexikona.* Szerk. Jutta Seiber, a Herder Verlag lexikonszerkesztőségének közreműködésével. Ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Bp., Corvina, 1986. 54.

lizálja a „bárány”-motívum. A bárány Krisztus-szimbólum („Agnus Dei, qui tollis peccata mundi”); illetve az apostolokat is jelképezi („úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé” – mondta Jézus az apostoloknak – Mt 1,10; 16.) Bár az *Epilog*ban a szellemi harcok és az erőszakos emberi-politikai történések közepette „eltévedt” (635), „tanácstalan” (637) „bárány”-ról esik (ismételten) szó[193], mégis úgy érezzük, hogy a motívum minden eredeti jelentése benne sűrűsödik, s jelképezi Imrust-Imrét: nemcsak a kereső embert, de a küldetéssel bíró apostolt, illetve megváltót, ki ártatlan áldozat, s ismét azzá lehet.

3.7. A „szeretet” – a „sugár”

Még egy fontos motívum tartozik az erdővári Imre alakjához, pontosabban kapcsolataihoz: a „fény”-motívumnak egy újabb változata: a „sugár”. A „sugár”-t az Imre új életének etikai tartalmát kifejező szeretet jelképeként értelmezzük, s egyúttal a metafizikai értelemben vett szerelem-szeretet szimbólumának tartjuk.

A szeretetnek az egész műben – s így a mű értelmezésében is – kitüntetett helyét csak aláhúzza az a tény, hogy Imre korábbi életében a szeretet hangsúlyozottan csak mint hiány került szóba. Imrus úgy tapasztalta, hogy mind családja, mind az ő életéből, kapcsolataikból hiányzik a szeretet. Példaként érjük be a Rosenberg előtti önelemzésével: „Maga beszélt egyszer nekem az édesanyjáról: akkor én csodálkozva hallgattam: azon csodálkoztam, hogy valaki őszintén szerethet valakit. A mi familiánkban nem ismerik a szeretetet. Én sem szeretek senkit, még az anyámat se. Nem, még az anyámat se, – ismételte. – Mi az anyámmal egy fölösleges szót sem szólunk egymáshoz soha. De nem szeretek én mást se, senkit: egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres. Talán ha az apám élve marad – minden máskép történt volna! De talán ez is csak...” (592) Tudjuk azonban, hogy az apa már életében elvesztette

[193] L. a jelen kötet utolsó dolgozatát! (445–446.)

a fia lelkéhez, titkaihoz vezető utat, hiába szerette volna a kezében érezni „a gombolyag végét, mely az ő fia lelkének gombolyagja", nem találta a szálat. „A serdülő lélek dacosan bezárult [...]." (298) – A felvilágosult Imrus családjában gyűlölködést látott maga körül. De nem csak magyarázatot, mentséget is talált számukra: „[...] nem azért van ez így, mint hogyha rosszak volnának, vagy hiányzana bennük a képesség a szeretetre; de mert csak azt merik szeretni, amit szokás és szabad, [...] összetévesztik a szeretetet a megszokott érdekkel és kötelességgel; de így egészen megürül és sívárrá válik az élet! és semmit se tesznek, hogy gazdagítsák! el hagyják aszni a lelküket! mindennek az oka az a sívár unalom és lelki szegénység, amiben élnek!" (463)

Amikor azonban Rosenbergnek arról beszél, hogy „én sohse tudtam szeretni senkit" (591), mintha már érezné a hiányát. Kezdi észrevenni a feléje irányuló szeretetet. Amikor a pesti életből kiábrándulva, kétségbeesett, de mégis csodát váró hangulatában találkozik a földijeivel, a gádorosi joghallgatókkal, „valami szívet érzett, valami lelket áradni [...]". Jóságot, szeretetet tapasztal Rosenbergéknél, amikor felébredve az „idegen és családi" szálakból összeszőtt „emberi hálót" megpillantja maga körül; majd Gádoroson, Cenci környezetében. (601) Ő azonban ekkor még közömbös vagy dacos, s csak új életében, Erdőváron lesz képes maga is szeretni. „Megváltását" is valami magasabb rendű szeretet hozza el.

Erdőváron a természethez való viszonya is megváltozik: „a havasok testvérekül intettek le rá" (627), ő pedig mintha értené már a természet „lelkét". (591) A megszemélyesítések humánus és kölcsönös kapcsolatot jeleznek. Az ifjú tanár részvétet érez a szegények iránt, különös szeretet fűzi tanítványaihoz. (628) A művelődés „gyertyája" „fényt" áraszt, de feléje is fény sugárzik a tanítványok és a kis cukrászlány szeméből. Idegensége, magánya ellenére olyan lelki kapcsolatnak részese, amelyben képes ő is szeretetet érezni, adni, és „a mosolyok sugárhálójában" (632) ringva érzi, hogy őt is szeretik.

A „szeretet"-motívum szempontjából érdemes összevetni Babits regényét a *Doktor Faustus*szal, illetve *A Mester és Margaritá*val. Thomas Mann regényében az ördög egyetlen, de mindent megha-

tározó feltétele: „Tilos szeretned!”, ezzel szemben a Bulgakov-regényben az ördög szerelem- és szeretetpárti.[194] Itt most elégedjünk meg annyival, hogy a *Halálfiai* közelebb áll Thomas Mann regényéhez (a szerelem bűnbe visz), de – a két regény közötti szemléleti különbségből adódóan – attól is erősen különbözik. Adrian számára nincs megváltás, Babits hőse „újjászületik”, ebben pedig egy magasabb rendű (Liebe von oben) szeretetnek, az isteni kegyelemnek is szerepe van. Babits műve e tekintetben nagyobb rokonságot mutat a *Faust*tal (amint ezt fentebb megmutattuk). Sajátosan egyedi jelleget ad azonban a *Halálfiai*nak, ahogyan e tekintetben is érvényesül Babits Ágoston-szemlélete (amiről lejjebb lesz szó).

Az erdővári tanár magasabb rendű világában a „szeretet” metaforája a „sugár”, „ami lelket lélekhez köt”. (631) Mit jelképez a léleknek ez az egyszerre a természet, a női szépség, a másik lélek felé irányuló vonzalma? Ennek értelmezéséhez segítségünkre lehet a regény egy korábbi szöveghelye, az erdővári szerelmi történet kéziratban található szövegváltozata, s segítségül hívhatjuk Ágostont és a költő Babitsot.

Imrus pesti „penitenciája” idején – mikor a Szónyával való találkozása nem hozta meg a várt „megváltást” – embergyűlölettel a szívében a budai hegyekbe vonulva a természettől remél megváltást; „csúcsok”-at keres, de az alázatot és szeretetet nem ismerő, gőgös ifjú még nem érti a természet „lelkét” (591). – Az elbeszélő Imrus magatartását kommentálva így meditál: „minő szerelem s mily összeolvadás emelhet csúcsokra pillanatokon túl? s minő csúcsok azok, melyeken hosszabban ülhetsz unalom nélkül?” (590)

A regény erre a kérdésre csak sejteti a választ. Valami olyasfélét, ami a kérdésben kimondatlanul is benne rejlik: hogy van másfajta „szerelem”, szenvedély is, mint ami a prostituált vagy Noémi ágyába vonz (elvontabban: bűnbe visz, tehát az ördögtől való), és másfajta csúcsok is, mint az időbeli, evilági.

Az *Epilog* előfogalmazványában található szövegváltozatban mintha egyértelműbben kifejeződne az író ama szándéka, hogy az

[194] Balassa: i. m. 40.

erdővári történetben a szerelem ilyen másfajta, a „pillanaton" túlmutató, „csúcsokra" emelő legyen. E változatban azt olvassuk a cukrászleányról, hogy „más és jobb [...] Gretchen volt mint Noémi". Az írói elmélkedés pedig a szerelemmel kapcsolatban metafizikai dimenziókat emleget.[195]

A válasz nagyon hasonlónak tűnik ahhoz, amit Babits Ágostontól idéz: „Mit szeretek, mikor Téged szeretlek? Testi szépséget? Múló bájt? Ezt a barátságosan szememben ragyogó fényt? Sokféle hangnak összesímuló, édes zengzetét? Virágok, kenetek, fűszerek illatát? Mannát? Mézet? Ölelésre hívó tagokat? Nem. De mégis valami fényt, hangot, illatot, valami eledelt és ölelést szeretek, mikor Istent szeretem, mert ő fény, hang, illat, eledel és ölelés az én belső világomnak. Ott olyan fény ragyog lelkemre, amelyet semmi hely be nem fogadhat. Van ott hang olyan, hogy idő szárnyán el nem száll; van illat, de azt szellő el nem ragadja; íz, amelyet falánkság meg nem ront, ragaszkodás, amelyet megunás szét nem tép..."

„A lélek, melynek élete az Időben örök nyugtalanság és küzdelem", időtlen megnyugvást „csak az időtlen Istenben" találhat, hiszen az érzéki világ képei csak utánzatai az örök világnak.[196] De az evilági érzéki szépségekre, ama öröknek az utánzataira irányuló vonzalom átlényegülhet az örök, (Ágoston szavával) az égi „Igazság", (a Dantét idéző Babitséval) a „nagy Szeretet" felé vonzó „szerelem"-mé, amit Babits „szent Szerelem"-nek nevez *A jóság dala* című versében:

„Segíts, Szerelem! ezt az egész verset neked énekelem,
mert te vagy a Jóság magva és átoma, szent Szerelem,
ki a testi Szépség fáklyáját tartod a lélek elé
úgy vezeted a lelki nagy Szeretet felé!

[195] „Mindenesetre furcsa Távolságok és furcsa közelségek kezdtek nyílni a zord ifju filozóf s e naív szász Gretchen között, melyek közelebb hozhatnak az Élet értelméhez – mert ha van az Élet[nek] értelme, miben lehetne megtalálni másban, mint a távolságok közelségében? Ez azonban már alighanem metafizika [...]." (922) L. még a jelen kötet utolsó dogozatát! (435–436.)

[196] Babits: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/484.

[...]
S mi lenne velünk e sötétben, hol lábunk mindig fájva botol,
ha Te nem biztatnál fáklyáddal, hogy Fény is van valahol?"

Ó, szabadság Rése, első Ablak, melyen az önzés elhagyja magát
mint egy rabságot! Első Szál, mely a vak falon vájva fogózik át
lélek és lélek közt – hajts, drága Mag: mert belőled nő ki a szent Gyökér,
mely az emberiséget befonja és pólustól pólusig ér."

A platóni-ágostoni értelemben vett „szeretet"-„szerelem" – az ördögi és isteni, a Sötétség (halál, a kárhozat) és a Fény (a megváltás) között botló embert a „Fény", a „Nagy Jó", a „nagy Szeretet" felé vonzó-mozgató erő[197] – a regény motívumhálózatának a centruma, amely a mű világában rejtekezik, néha releváns helyeken megnyilvánul, de leginkább a hiányával jelzi fontosságát.

Németh G. Béla Babits világképének négy ágostoni eleme közül a másodikról, a metafizikai és erkölcsi jelleműről így ír: „Az egyén érzi, tudja az eszmék realitását és vonzását, kivált az eszmék eszméjének, a lényegnek, az igazságnak, az istenségnek a realitását és vonzását. E realitás tudatában s e vonzás erőterében az Erós minden fajtája istenszeretetté lényegül*het* át, pietásként vetül*het* vissza minden létezőre s áhítattal ölel*het* át minden létezőt. De nem szükségszerűen, de nem magától értetődően. Mert az Erós hajthat rosszra is, hiszen az emberi természet, melyet eltölt az erós, eleve kettős [...]."[198] Ágoston szerint minden emberben benne rejlik a rossz, a bűn. „Bűnösök és önzők vagyunk mindannyian, s talán minden emberi történetnek ez a tanulsága"– olvassuk a *Halálfiai*ban is. (618)

[197] Vö. a *Faust*ból Pater extaticus énekével: „Ewiger Wonnebrand, / Glühendes Liebeband, / Siedender Schmerz der Brust, / Schäumende Gotteslust." (Kálnoky fordításában: „Örökös üdvű láng, / izzó szerelmi pánt, / tűz, mely szivet gyötör, / habzó istengyönyör." I. m. 399.) Lásd még Babits himnuszát a „szent Szerelem"-hez: *A jóság dala 5.*

[198] Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11. 18.

Az Erosznak, illetve az emberi természetnek e kettősségét meg a rossztól való megszabadulás útját mutatja Babits ágostoni ihletettségű regénye, Imrus és Nelli sorsszerű története**.** Gondoljunk arra, hogy az ördögi csábító szemei is „fénylenek" (91), „ragyognak" (92), „csillognak" (414); „mosolygott az *advocatus diaboli* mosolyával" (479). Van tehát ördögtől való szerelem, és van „szent Szerelem". De nem egyenrangú s nem két, egyformán transzcendens erő vonzásáról van szó.

A Babits interpretálta Ágoston szerint a Rossz „nem valami külön álló lényeg", minden Erő, a Jó és a Rossz „az Isten teremtménye", mindennek a végső oka Isten. A rossz oka „nem az Isten cselekvésében, hanem tartózkodásában" rejlik. Az emberi szenvedélyek sem eredendően rosszak, de jó eredetük ellenére hajlanak a rosszra, tehát meg kell őket fékezni; „az Igazság (kegyelem) által a jóra kényszeríthetők".[199] Ágoston elképzelését a „hogyan"-ról Németh G. Béla így világítja meg: „[...] a minden lélekben ott lakozó szomj az igazság, a lényeg, az eszme iránt – s az Eszméből –, vagy mint itt spinozisztikusan mondatja Ágostonnal Babits – a *Világlélekből* a minden lélekre rásugárzó vonzás, az *illuminatio veritatis* segedelme képessé tehet minden lelket, hogy megküzdjön a gonosszal. Társak szeretete, tanácsa, tapasztalata segíthet ebben, de a döntést végül is kinek-kinek folytonosan magának kell megejtenie."[200]

A regényben az ördögi Hintáss a „földi" világhoz tartozik, nincs benne semmi időtlen (mint például Bulgakov Wolandjában). Hintáss alakjában az emberben levő mindenfajta rossz szenvedély összesűrösödik. Jelen van mindenütt, és a vonzereje nagy. – A „rejtőzködő" nagy Jót, a Fényt viszont nem ismeri fel az ember, csak valamiféle megvilágosodás (illuminatio) kivételes pillanataiban érezheti-sejtheti meg az evilági jelenségeken átsugárzó, azokban megnyilvánuló erejét (lásd a regényben a csillag-, a gyertya-, a lámpafény-motívumokat).

A „Fény"-nek „belülről, legmélyről kell kilobbanni" (618) – olvassuk a regényben, amiként Ágoston is tanítja. „Ágoston – írja Né-

[199] Babits: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/484, 490–491.

[200] Németh G. Béla: i. m. 244.

meth G. Béla – Babits szerint [...] tudja, hogy mind az egyed, mind a nem tekintetében az igazi lényeg *a belső élet, a belső alakulás*. S ez a belső élet és alakulás sokkal több, mint amit az ész fölfogni képes – ám megélő intuícióval megsejthető, befelé figyeléssel megragadható, a vallomás elszánásával megrögzíthető belőle sok [...]. Nemcsak s nem elsősorban villanásos, heurisztikus intuíció ez, hanem tapasztalati, érzéki [...]. Szubjektív és egyedi ez a megragadás, de tárgyias valóságú [...].”[201]

Az író regényében mintha maga is egy „belső alakulás”-t rögzített volna a „vallomás elszánásával”. – Azonban mutatis mutandis a *Halálfiai*ra is vonatkoztatható, amit Babits Dante művéről ír: „[...] nemcsak Dante sorsáról van itt szó, hanem az Emberi Lélek sorsáról az élet útvesztőjében s örök küzdelméről a Megváltás felé. Rettenetes küzdelem, melynek halottjai is vannak, – s azt jelképezi a Pokol – de diadalmasai is; az emberléleknek ez olthatatlan istenhez-törésében, van a költemény misztikus és metafizikai háttere, s mintegy titkos értelme.”[202] A *Halálfiai*ban ennek a küzdelemnek jelképes halottjait és diadalmasait szimbolizálja Nelli és Imrus ilyen értelemben egymást ellenpontozó-értelmező alakja.

*

A regény mély struktúráját alkotó, főleg a keresztény kultúrkörrel érintkező motívumokból szőtt motívumháló vázlatos bemutatásával jelezni kívántuk, hogy van a *Halálfiai*nak olyan misztikus síkja, melyben a földi és égi vonatkozásrendszer értéktartalmakat, értékhierarchiát jelenít meg, s olyan dimenziók meglétét s az emberi létet befolyásoló erejét áramoltatja be a regény kozmoszába, amelyek szóval kimondhatatlanok, miképp azt Babits a *Hadjárat a Semmibe* című filozófiai tankölteményében írja: „s az én mesém is végtelenbe megy, / / hisz benne olyan dolgok vágya szólal, / miket nem mondhatsz véges számu szóval”.

[201] Németh G. Béla: i. m. 243–244.
[202] Dante 1945: 60.

4. A „szomjas lélek" – a kereső ember

Nelli és Imrus útja szimbolikus. Jelképezi az „élet erdejében eltévedt ember" útkeresését, a lét útvesztőjében megváltást remélő lélekét, de olyanét, aki a dantei megváltáshittől eltávolodott már. A világban öntudatlanul bolyongó bűnös lélek tévelygése ez, illetve a modern, fausti ember keresése: az intellektuális lázadóé, sőt a Nietzsche-élménnyel is gazdagodott emberé, aki a szellem, de az ösztönök korlátait és határait is meg akarta tapasztalni – Istent kísértő módon.

Imrének, a „szimbolikus hős"-nek – a Nelliével ellenpontozott – életútja egyszerre jelképezi a modern ember belső vívódását, küzdelmét a lelki hazatalálásért, a „lélek egységé"-ért, az Igazság, a „nagy Jó" megtalálásáért, az író egyéni szerepkeresését és a nemzet lehetőségeit.

Amit Dienes Valéria a költő fordításának apropóján Dante *Commediá*járól állított, a *Halálfiai*ra (annak megalkotott és rejtett hősére) is igaz: „A művészetté vált emberi megismerés útjának példázatát láttatta." A keresőről szól, aki „ha egyszer kérdést tett föl önmagához, be kell járnia lelkének minden zugát, tanulni, tudni, ítélni kell önmagát, hogy válaszolhasson". „Előbb tudnia kell, hogy azután lásson és szeressen".[203]

Babits „Igazság"-szomja Ágostonéval rokon. Regényét ugyanaz a „drámai szenvedély", „filozófiai Erósz" mozgatja, mint amelyet Babits Ágostonnak tulajdonít: „az alkuvás és nyugvás nélküli vágy az Igazság felé". Azt keresi ő is: „hogyan verhet gyökeret, és hajthat ki a lélekben az Igazság isteni növénye?"[204]

A kereső útja azonban nem egyenes. Dante hősének útja a „Nagy Kerülőn" vezetett a „Fény"-ig[205]; a *Faust* mennyei prológusa is arra figyelmeztet, hogy téved az ember, míg halad: „Es irrt der Mensch, solang er strebt." A *Halálfiai* hőse persze nem igazán dantei-goethei hős: a megváltás, a hazatalálás bizonyosságától messze van. – Az er-

[203] Dienes Valéria: Dante komédiája. *Huszadik Század* 1913/1. 359.
[204] Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/475, 477, 480, 486.
[205] Dante 1945: 57.

dővári „szimbolikus hős" csak irányt keres, s a helyesnek vélt irányba mutat. – Gyakran maga is eltévedt bárány, s olykor „a kis bárány tanácstalanabbul állhatott, mint valaha". (637). – Babits regényéről inkább állíthatjuk azt, amit ő Pascal *Gondolatok* című művéről vallott: „a modern ember kétségbeesett vívódása [...] az igazságáért".[206] S kiegészíthetjük a regény szavaival: az eszmék zűrzavarában, „a szétszakadt [...] Idő"-ben a Lélek egységéért. (533) Ugyanezt kérdezi a költő a *Psychoanalysis Christiana* c. versében: „Ki farag bennünket egészre?" A *Halálfiai* is – mint az egész életmű – nem a választ, hanem a keresést mutatja, nem a megváltást, csak az arra való törekvést.

A modern, hitetlen hívő ember szemléletétől távol áll a megváltás feltétlen hite, számára csak a keresés marad. Babits sem juttatja el hősét a megváltásig; de Babitstól a hit nélküli kétely is távol áll, tehát megadja egyik hősének, Imrusnak a lehetőséget a lelki megújulásra, de nem adja meg Nellinek, mert a megváltás rajta is áll, meg az isteni kegyelmen is.

Ezzel a megszorítással mondhatjuk, hogy a *Halálfiai*nak nemcsak a szerkezetében (ahogy ezt már a dolgozatom elején megmutattam) mutatható ki a Dante művével való rokonság, de a regény szimbólumépületének legmélyebb dimenziójában is a pokol–tisztítótűz–(paradicsom), a megváltás mítoszának dantei sorát követi az író, aki a *Dante* című versében így vall:

„Mert énnekem, jaj, a Pokol is otthon,
s jól ismerem a Tisztulás hegyének
fájó lépcsőit, és az Ég kegyének
csillagos távlatait; [...]"

Legmélyebb szinten a *Halálfiai* vallomásregény, „benső önéletrajz"[207] is, mint a *Confessio*. Nem véletlenül emlegeti a („vallástalan vallásos-

[206] Babits Mihály: *Tanulmányok Pascalról.* In: BM-Tan 1978: 1/133.

[207] Babits Ágostont interpretálva írja: „az igazságnak [Isten] nincs helye és ideje a külső világban, [...] az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg, mint Krisztus is

ság" regényének mondott) *Halálfiai*val kapcsolatban Szent Ágostont Babits barátja és első kritikusa, Szilasi Vilmos, aki így ír: „Te föl-feded a lélek szövetét".[208]

Halász Gábor kifejezésével a *Halálfiai*: „lelkiismeretvizsgálat". Szerinte: „Babitsban a regény szabadította fel a magáról-beszélés szenvedélyét. Hogy látva lássák, idegen emberekről kezdett szólani. Természetesen nem tények és arcok, a külső valóság újrafelidézéséről volt szó, az egyéniség önmaga titkait faggatta. Szembehelyeződött a világgal, hogy saját lelkiségének mélyébe jusson, rokon- és ellenszenveit tudatosítsa, a formálásban önarcképét dolgozza ki."[209]

Babits regénye „a lélek vetkőzése" – Ágostonnak, „az Intelligentia és Bölcselet szentjé"-nek szellemében. A motivikus összefüggések „retorikája" mutatja, hogy – Ágoston *Confessió*jánál, Dante *Commediá*jánál rejtettebben ugyan, de – ez a mű is a lélek vallomása. Babits regényének világát is a „lélek" „szomja" hatja át, ám csak sejteti a transzcendencia sajátos megnyilatkozását a lélekben, illetve annak misztikus felismerését, valamiféle megvilágosodást. Hiszen

---

mondja: »Bennetek van a mennyeknek országa«. De akkor csak egy a fontos: az igazság megélése! a külső világ csak mikor ebben gátol, vagy segít. Ezért írt Ágoston önéletrajzot: abból is ily bensőt." (Babits Mihály: *Ágoston.* In: BM-Tan 1978: 1/486.)

[208] BSzL 1979: 112.

[209] Halász Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai.* Bp., Magvető Kiadó, 1977. 707., 701.) – Mint hőse, Hintáss, az író maga is ledob néhány fátylat, hogy közelebb jusson igazi önmagához. A „lelki vetkőzés" a regényben több síkon történik. A mű a maga esztétikai univerzumával nemcsak a tudatosított számvetést és szembenézést tükrözi, de rejtettebb módon is vall az író ki nem mondott, ellentmondásos érzéseiről, amelyek édesanyjához, Adyhoz, Dienes Valériához vagy zsidó „barátai"-hoz (például Szabó Ervinhez) fűzték. – A regény eme kimondhatatlan dimenziójának egyik rétegét fedte fel Csányi László és Nemes Lívia, amikor megmutatták, miképp kódolódik az alkotásba Babitsnak édesanyjához való ellentmondásos viszonya.. (Csányi 1990: 175–178.; Nemes Lívia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 36–70.) Úgy gondoljuk, hogy az említett többi viszonylat regénybeli rejtekezésének feltárása sem lenne tanulság nélkül való.

ettől remélhető új élet, megváltás. Egyúttal küldetést, feladatot is jelent, miként az apostolok számára.

A platóni-ágostoni értelemben vett Erósz – a Fény, az Örökigazság, a „nagy Szeretet" felé irányuló vágy, szomj („Gotteslust"),[210] Szeretet (Liebeslust)[211] –, a dantei „legfőbb Jó" megismerésére való törekvés ígérhet megváltást a szeretetet korábban nem ismerő Imrusnak, a küldetést vállaló, de tévúton kereső Imrus-Babitsnak, a hanyatló nemzetnek, a tévelygő, kiutat kereső emberi léleknek – a regényben ugyanis mindenik dimenzióról szó van.

5. Szenvedély–ész–erkölcs Szekfű-féle hierarchiája a Halálfiai*ban*

Az erdővári tanár új életének értékei, erkölcsi tartalma szimbolikusan kijelölik az egyén és a nemzet megváltásának lehetőségét és irányát – összhangban a széchenyii-szekfűi koncepcióval (alapjában neokonzervatív, reformkonzervatív szellemben). Kifejezi ezt a *Halálfiai*ban szembetűnően kirajzolódó sajátos értékhierarchia, amelyet jelez a három nevelő alakja és a regény kompozíciója is.

5.1. Nevelői (szókratészi) szerepek a regényben

Sátordy Miskát, Hintáss Gyulát és Sátordy Imrét a többi szereplő közül kiemeli és egymással összefüggésbe is hozza a – más-más módon, de – mindhármójukhoz kapcsolódó Szókratész-szerep, illetve a pedagógiai erósz. A feleségének elvesztése után fia nevelésében vigaszt találó Miskát bemutató (*A boldog gyermekkor* c.) fejezetet ilyen elmélkedéssel vezeti be az elbeszélő: „Az ókori pedagógusok szerelmesek voltak, s a pedagógia lényegében van valami a szerelemből, mely élvez s termékenyít." (252) Később a fiával a kényes

[210] *Faust*, 11857. sor
[211] *Faust*, 12003. sor

kérdésekről beszélő apával-nevelővel kapcsolatban többször előfordul a „szerelmes" szó. – Hintásshoz negatív jelentéstartalommal kapcsolódik a sokszor emlegetett Szókratész-motívum: a szerepből a megrontó hangsúlyozódik. A pesti egyetemi hallgató, Imrus „szellemi apaság"-át magának vindikáló Gyula gőgösen mondja: „Mindig rajongója voltam a fiatalságnak [...]. Úgy érzem, hogy a Jövő hadseregét vezetem. Sokratest vádolták, *»quod corumperet juventutem«* [...]. Ha ez a vád sujt: vállalom." (414) Később az elbeszélő emlegeti őt Szókratészként többször is: negatívan szól a nevelőről és elveiről, erkölcsi relativizmusáról. (495) Rosenbergtől is azt halljuk, hogy „csöppet sem tiszteli ezt a sokratizmust: hol Gyula a Sokrates." (587)

Mindkettőjüktől különböző nevelői magatartással és elvekkel jellemzi az elbeszélő a harmadik nevelőt, az erdővári tanárt, Imrét. (Életének, magatartásának fentebb bemutatott legfőbb értékeit az *Epilog*ban már csak jelzésszerűen – deklarálva s nem megjelenítve – ismerhetjük meg.) Az ő tevékenységével kapcsolatban is szó van az erószról, de nem a csábító szerelem, hanem a lelki közösséget hangsúlyozó szeretet formájában: tanítványaiban „szerette a [...] friss erőt, anyagot, szűz szomjat, s amint néha, hirtelen pillantással s a gyermeki bizalom kacérságával, belemosolyogtak az arcába, az ifjú tanáron különös érzés villant át: ami szinte bűnös érzésnek tűnt föl előtte, maga se tudta mért? Óh ha lelkéből, magányos lelkéből, legalább e naiv és éhes lelkeket táplálhatná, ha árva testéhez szoríthatná ez idegen és sovány testeket!" (628) Imre természetesen nem tagadta a rációt, de másfajta „Bölcsesség" az, amelyet „kicsi osztálya bárkáján" állva képviselt. Arany János nyelvét, a lelket nemesítő kultúrát akarta tanítványainak éhes lelkéhez eljuttatni. Idealizmus áradt a szavaiból, s ideálja most „Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje". (629) Ő „magasabb szempontból nézte a dolgokat", (629) hiszen költő is volt, ám a költészetről is megváltozott a felfogása: a „Költészet a legmagasabb Rend vágyából születik gondolatok, érzések, és szavak harmóniájában." (626)

Az „Észjog"-ot Bibliájaként tekintő, de belső kételyekkel gyötört Sátordy liberális nevelésének értékét megkérdőjelezi a regény. (Idővel

már maga az apa: „Mit ér minden külső és művelt nevelés?" – 298.) A szavakkal a szenvedélyeknek hízelgő, az ösztönök szabadságát valló, az erkölcs relativitását hirdető Hintáss szerepét azonban egyenesen bűnösnek, bűnbe vivőnek mutatja Babits. Az eszményit vélhetően az igazi tanár, Imre képviseli.

5.2. Hierarchia a regény kompozíciójában

A három „nevelő" megtestesítette hierarchiát felfedezhetjük a regény kompozíciójában is. A mű első része, Nelli csábításának a története: sem az ész, sem az erkölcs által nem korlátozott ösztönös lét síkján mutatja a szenvedélyek útvesztőit. – A regény második része az ifjak szellemi kalandozásának története. A fiatalok a felvilágosult ész, a szabadgondolkodás katonái, a „Szentlélek lovagrendjének" tagjai – ennek pozitív reprezentánsa Rosenberg. Csakhogy ez a szabadgondolkodás óhatatlanul viszi el Imrust a Hintáss-féle elméletekhez, melyek már sem az észre, sem az erkölcsre nincsenek tekintettel. (Hintáss és Rosenberg egymást kiegészítő és ellenpontozó figurája egyúttal jelzi a főváros reprezentálta világ ellentmondásos babitsi értékelését.) Nelli és Imrus története egyaránt bűnbe torkollik, mint ahogy Széchenyi-Szekfű tévesnek tartja az elsődlegesen az ösztönök, illetve az értelem által vezetett lépéseket. – A magasabb rendű létet, az erkölcsit jelzi az Imrusból újjászületett Imrének, az erdővári tanárnak, a „csúcsok" közelében lévő küldetéses embernek az élete. (Művészileg azonban kidolgozatlan ez a harmadik része a regénynek.) Erdővári hősét elhatárolja Babits mind az ösztönöket, szenvedélyeket reprezentáló Hintásstól, Nellitől, de a sokkal pozitívabbnak, etikusabbnak mutatott, ám az észt mindenekelőtt tisztelő Sátordytól és Rosenbergtől is. Imre nem tagadja meg őket, csak éppen már „másképpen" gondolja.

5.3. Szenvedély – ész – erkölcs hierarchiája Szekfű-Széchenyi koncepciójában

A három tanító-nevelő viszonyában, illetve a kompozícióban a szenvedély–ész–erkölcs olyan hierarchiájára ismerünk, amilyennel Szekfű Széchenyi-értelmezésében találkozunk, de amelynek a gyökerei Ágostonig húzódnak.[212] – A tanár Imre életének tartalma is összhangban van Szekfű koncepciójával.

Szekfű a liberális nemzedékeknek – a Széchenyi megnevezte nemzeti bűnökkel (hiúság, szalmatűz, közrestség, irigység, pártviszály, uralomvágy) magyarázott – hanyatlástörténetét szembesíti az általa rajzolt Széchenyi-képben megtestesülő erkölcsi ideállal.

„A nemzet eszmélkedő korszakát – idézi Szekfű a „Széchenyi-tanítvány" Vajda Jánost – az önismeret vezette be, Berzsenyi és Széchenyi fülünkbe kiálták: magyar, romlásnak indultál, szégyeld magad! – de jött a hanyatlás s vele az új jelszó: magyar ne szégyeld magad, magyar, légy büszke!" S az önáltatás hizlalta az ősi bűnöket. (Sz188)

Babits is, mint Szekfű, elmarasztalja Vörösmarty kifejezésével az „unalmat", a „lelki szegénység"-et és a gőgöt. Berzsenyi intelmei is ismételten elhangzanak a regényben. A Döme elkezdte idézetet – amint erre Fried István rámutatott – a cselekménynek egy távolabbi pontján Imrus folytatja.[213] A függetlenségi párti Döme Berzsenyitől az erkölcsi romlást hangsúlyozó sorokat idézi (49), Imrus a romlás következményeiről, a pusztulásról szóló sorokat (464). Imrus szájából akkor hangzik el az idézet, amikor karácsonykor odavágja a családnak: „Halálfiai vagytok". Fried István szerint az Imrus idézte sorok szerepe, hogy „irodalmilag" előkészítsék és nyomatékosítsák a később nyersen kimondott szavakat.

Úgy gondoljuk azonban, hogy van mélyebb jelentése is az idézetek összekapcsolásának. Az idézetek más kontextusba állítódva másmás funkciót kapnak. Döme a régi erkölcsöt hiányolja, Imrus már új, más távlatból nézve a családot (a „mérgező" „sívár unalmat",

[212] BM-Tan 1978: 1/496.
[213] Fried 1987: 46–49.

a kulturálatlanságot, az irigységet látva), a változás szükségét érezve mondja ki ítéletét. Az író mindkét szereplő alakját kissé ironikus szövegkörnyezetbe állítja. Imrust például a prófétai piedesztálról a négyszer elhangzó „*enfant terrible*" minősítés szállítja le. – Mindez mintha azt sugallná, hogy sem az egyik, sem a másik magatartással nem ért egyet az író. A Döme múltba forduló s csak a hibákat látó álláspontja: elégtelen. Az Imrusé: túlzás.

A regényben két helyen elhangzó Berzsenyi idézetre mintha egy harmadik idézet, egy Széchenyitől való válaszolna: „igaza volt Széchenyinek, hogy »először a nemzet kulturális és anyagi jólétét kell kiküzdeni!«" (342) Ezt gondolja már a frissen érettségizett ifjú, aki tanár akar lenni: „a Kultúra papja [...] – a modern műveltségé e »tudomány nélkül való« országban" (359); aki arról ábrándozik, hogy „a nagy átalakulásnak" szenteli életét, s „a Szellem fegyveré"-vel fog harcolni „a létező rossz ellen". (370) Nem véletlenül ezt az álmot – nagy kerülő után – megvalósítani igyekvő erdővári tanár életében kerül szóba ismét Széchenyi: Imre „ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje". (629) Ez a szöveg nyomatékosítva ugyanazt mondja, mint a Széchenyi-idézet. Még hangsúlyosabbá teszi az író azzal, hogy erdővári hősének gondolkodását mind Kossuth, mind Döme bácsi felfogásától elhatárolja.

Úgy tűnik, az író Babits ideálja is Széchenyi. Széchenyi, aki – ahogy erre Szekfű is rámutat – Berzsenyinél továbbmegy, nemcsak a romlást állapítja meg, és a régi erkölcsöt siratja, hanem a változtatás útját is megjelöli. De nem azon az úton, amin a családjára ítéletet mondó Imrus éppen jár, s amit majd Erdővár felől már maga is másképp lát. Babits – bármennyire is látja a vészjeleket – a jövőt illetően sem osztja Imrus családjára vonatkozó ítéletét, sokkal inkább Széchenyiét, amelyet Szekfű így fogalmaz meg: „De bár kiindulópont és kitűzött cél ég és földként távol van egymástól, Széchenyi lelkében soha egy pillanatra is fel nem merült a kétség, hogy a magyarság fel ne tudna emelkedni a Parlagtól Erényre, a nemzeti bűnöktől az erkölcsi tisztasághoz." (Sz26)

Tudniillik Széchenyi gyakorlati politikájának két eleme: „a Magyar Parlag – ez a valóság, és a Magyar Erény – ez a posztulátum." (Sz26)

Széchenyi a jól ismert „nagy parlag”-metaforával jellemzi az ország állapotát. A változtatás azért kellene, mert a „magyarság parlagi, halhatatlan lélekhez méltatlan állapotban van”. A magyar parlagnak munka alá vétele emelheti fel a hazát „önboldogság”-ára, ez pedig elsősorban a „nemzetiség s közértelmesség” erősítése által lehetséges. Szekfű szerint a „nemzetiség itt magyar nemzetiség, tehát magyar talajból való”. A „közértelmességet” pedig így értelmezi: „Széchenyi szójárásában nem a tizennyolcadik század racionalizmusának, sem a francia forradalom és liberalizmus észtiszteletének folyománya, nem is tisztán értelem és ész funkcióira vonatkozik, hanem sokkal bővebb és mélyebb értelmű: az ember egész erkölcsi lényének kimüvelését jelenti. Hozzátartozik természetesen az ész képzése [...], de mindez a közértelmesség fogalmában csak mellékes helyet foglal el. A fő alkotó elemek ott érzelem és erkölcs [...]. A közértelmesség sem pattan [...] elő az ész [...] funkciójából [...], hanem az egész emberi lélekből és annak az ő magas származásához, halhatatlan voltához méltó, tehát erkölcsi működéséből.” (Sz20–21) Szekfű értelmezésében Széchenyi „nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést óhajtá változtatni, tehát nem az objektív, külsőséges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozícióinak megjavítására s ezáltal az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnemesítésére irányul.” (Sz25) Ahhoz, hogy a magyarság a Nagy Parlagtól, a nemzeti bűnöktől a nemzeti Erényig felemelkedhessen, önismeretre, önfegyelmezésre, nemesedésre van szükség, az említett nemzeti hibák megtagadására. (Sz27) Az „Erény” és erkölcsi tisztaság „a szenvedélyek leigázása és az Ész hatalmának gyarapítása árán valósítható meg”. „A nemzet természettől fogva hajlandó lévén önáltatásra, ábrándok hajszolására, irreális politikára, nevelésére az érzelem és szenvedély [...] alkalmatlanok, minélfogva a józan hideg észnek kell uralkodást engedni fölötte [...]. Az Ész tehát öncél helyett egyszerűen csak eszköz az erkölcsi végcél, az Erény útjában [...].” (Sz28)

Az alapfogalmak tehát a következő hierarchiát mutatják: az erkölcs, az „erény” áll a fő helyen, ennek alárendelve működik az „ész”

kontrollja – a neki alávetett „szenvedélyek" felett. Szekfű minden szenvedélyt megrendszabályozandónak vélt, mert véleménye szerint a szenvedélyek eluralkodása a nemzeti bűnök megerősödéséhez vezet. „Az észnek az a funkciója, hogy kontrollálja és szabályozza az emberi érzelmeket és szenvedélyeket, azaz meggátolja őket abban, hogy az emberi cselekvésen belül, az emberi lélekben uralomra jussanak [...]. Természetesen az ész akkor, és csak akkor tudja ezt a funkcióját teljesíteni, ha a keresztény erkölcs keretein belül marad, azaz nem a felvilágosodás észtisztelete, nem a francia forradalom és liberalizmus észkultusza esetén, és nem is az öncélú racionalitás összefüggésében értelmes dolog az ész funkciójának elismerése, hanem csupán az erény megvalósításának, az erkölcs gyakorlásának eszközeként. Az ész határait, az ésszerűség korlátait tehát a keresztény erkölcs jelöli ki [...]".[214]

Véleményünk szerint a *Halálfiai* főszereplőinek életútja, illetve a nevelői figurák – fent bemutatott – rendszere és a regény kompozíciója is a fent említettekhez hasonló módon hangsúlyozza erény–értelem–ösztönök hierarchiáját. És harmóniáját.

Az elbeszélő és az új Imre ideáljaként is felfogható „harmóniá"-t az *Epilog* fogalmazványa a „velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék" egymásra hatásaként értelmezi. A regény teljes változatában gazdagabban sorolja az író a harmónia összetevőit képező ellentétpárokat („erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék" – 626). A sor elejére és végére helyezve kiemel egy-egy ellentétpárt, amelyeknek egyik tagja mindkét fogalompárban a „ráció"-t jelzi, a másik eleme újonnan beiktatott más-más fogalom: az „erkölcs", illetve az „értelmetlen tradíciók".[215] A sor elején az erkölcs áll, amely a hagyománnyal, a racionális eszmékkel, a vad ösztökkel alkot sajátos harmóniát. Valamiféle „új klasszicizmus"-ról (Babits

[214] B. Bernáth István: Szekfű Gyula „Három nemzedék"-e. *Történelmi Szemle* 1985/2. 326.

[215] Lásd a jelen kiadványban *A* Nelli *és az* Epilog *című fejezetek fogalmazványtöredékének és végleges szövegének összevetése* című dolgozatot. (420–421.)

Új klasszicizmus felé című tanulmányával egybehangzó gondolatokról) van szó.

6. Az egyéni és a nemzeti megváltás útja: önnevelés és nevelés

Magyarország nemzeti fölemelkedéséhez – idézi Szekfű Széchenyit – magába szállás, a hiúságokról való lemondás és kemény napi munka szükséges. (SZ98) Majd ugyancsak Széchenyit idézve így fejezi be három nemzedék hanyatlástörténetét: „[...] vétkesek s betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet." (Sz381) Széchenyi programja: „a lelki kultúra kezdetein állónak egeket verdeső gőg"-jén való túlemelkedés (Sz345), „egész lelki életünk reformja". (Sz380)

Hasonló helyzetértelmezéssel a *Halálfiai*ban is találkozunk. Az Imrus bűnét Döme előtt mentegető Schapringer a társadalmi erkölcsre vonatkoztatva mondja, hogy „mindannyian hibásak vagyunk". (556) Általánosabb szinten fogalmaz Babits, mikor így zárja – a lateiner középosztály sorsát kritikusan bemutató – regényét az *Epilog*ot megelőzően: „Bűnösök és önzők vagyunk mindannyian, s talán minden emberi történetnek ez a tanulsága." (618)

Azonban Babits nem írja le Széchenyi-Szekfű fent idézett mondatának második részét, ahol a kiútról, a „lelki megtisztulás"-ról, a „belső átalakulás"-ról van szó. De az *Epilog*ban ennek a ki nem mondott gondolatnak a költői megjelenítésével találkozunk: az erdővári tanár, az újjászületett Imre tevékenységében, értékeiben sejteti az író a Széchenyi értelmében vett egyéni és nemzeti megváltás útját.

Mind a regény, mind a történelmi mű írója számára a valláserkölcsi és a nemzeti értékekre támaszkodó értelmiségi, polgár és hazafi az eszmény, amellyel a nemzeti és az egyéni válság megoldásának lehetőségét is kijelölik. Szekfű a keresztény és nemzeti erkölcs értékei közé emelte a munkát. A regényben a legfőbb ideál, Cenci néni testesíti meg ezt az értéket, s Imrusnak adott „leckéje" is ilyen értelmű,

s a tanár Imre Erdőváron már ebben a szellemben tevékenykedik: „a Rend híve, a Komoly Munkáé." (626)

Szekfű művében a keresztény valláserkölcsi és a nemzeti értékek „sajátos szimbiózisa" valósul meg: a kereszténység humanizációs értékei a polgári és a nemzeti értékrend részévé váltak, polgári és nemzeti erénnyé »profanizálódtak«, a polgári és nemzeti értékek pedig a vallásos értékek rangjára emelkedtek.[216] – Ez a szimbiózis lehetővé teszi, hogy Szekfű „a magyarságot a nyugat-európai közösség integráns részeként mutassa be, s ugyanakkor a magyarság »felemelkedését« azonosíthassa a nyugat-európai (keresztény és polgári humanista) kultúra és civilizáció értékeinek a magyar társadalomba történő beépítésével".[217] Lehetővé teszi azt is, hogy a magyar nemzet jobbulásának, európaivá válásának útját úgy képzelje el, mint amibe „a hazai zsidó népesség asszimilációja éppúgy beletartozott, mint a nemzetiségi kérdés méltányos megítélése és a magyarság faji bűneinek leküzdése."[218]

A nemzeti és az „idegenek" (a zsidóság) szerepe a *Halálfiai*nak is fontos kérdésköre, itt azonban a nemzeti sors megváltásával kapcsolatban csupán néhány beszédes motívumra hívnánk fel a figyelmet: az „ugar"- és az „új trágya"-, illetve a „virág"-motívumokra.[219] Ezek a mű különböző részein előforduló fogalmak kiegészítik egymást.

Először azt a jelenetet idézzük, amelyben Imrust a gádorosi jogászok társaságában a „Magyar Pimodán"-ban látjuk, ahová Várkonyi Béla viszi magával az éjszakában kétségbeesetten bolyongó főhőst. Sorsának fordulóján Imrus ellentmondásosan viszonyul a társasághoz: „Ez a társaság voltakép az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdeni érezte magát hivatva, a Magyar Ugar! Gúnyolt filozoptersége e jogászbandában büszke tüntetés volt a Kultúra mellett s éppen e jogász-ugar ellen! S mégis Imrus otthon volt közöttük [...]: ez otthonának melegsége volt, a kö-

[216] B. Bernáth: i. m. 330.
[217] Uo.
[218] Uo.
[219] A „trágya"-motívumot lásd *A sziget nem elég magas* című versben!

vér, trágyás talaj melegsége, mely jól esik a dekadens virágnak is. S ha ugar is, ha rohadás és burjánok anyja: e rohadás nemes, e burjánok dúsabbak mint máshol; s így züllik a magyar, mint aki kincseket dobál az ablakon." (579–580)

Az emblémáknak, az önmagukban is szimbolikus motívumoknak („magyar Ugar") s azoknak, amelyek csak a regényben kapnak – épp visszatérő jellegüknél fogva – metaforikus jelentést, koncepcionális szerepük van. A „magyar Ugar" nem annyira Ady ostorozó hangját idézi emlékezetünkbe, mint inkább a kép ősforrását, Széchenyit (aki korábban és később is Imrus eszményképe volt és lesz, akinek az alakja – nem véletlenül – csak Imrus budapesti világában szorult háttérbe). – Az idézett összetett képsor egyszerre fejezi ki a gádorosi világ – Ady versére is rezonáló – kritikáját és azt a felfogást, amit a „parázs"-motívum is jelez, hogy ez a világ megműveletlenül, kibányászatlanul hagyott értékeket is őriz. A pusztulástól, a rohadástól, az ugarléttől a „művelés", az „új trágya" mentheti meg, akkor is, ha ez „idegen".

Általános tanulságként fogalmazza meg ugyanezt az Emma és Jolán néma, könnyes létösszegző párbeszédét követő narratív közlés: „[...] virág nem nyilhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág csupa szomj [...]..." (610) A képek a két világ kölcsönhatásának szükségességét sugallják.

Szekfű idézi Széchenyi ama figyelmeztetését, hogy a nemzetnek „ábrándokra, önáltatásra, a magafajtájának túlbecsülésére" való hajlamából „következik az idegen meg nem értése". (Sz48) A magyar „nemzetiséget" (értsd: nemzetet) „ő még nem tartá szilárd, megállapodott képződménynek, csak feslő virágnak, ifjú, növekvésben levő egyéniségnek". (Sz49) Véleménye szerint a „nemzetiség" akkor nő ki a gyermeki létből, ha „már magába vette az egyetemes emberi művelődés elemeit s azokat specifikus nemzeti színezetűvé alakította". Az ő szemében a magyar „nemzetiség" az „emberi műveltséggé magasztosult magyarság", mert „az egyetemes emberi műveltség – legtökéletesebb fokán – nem egyéb, mint erkölcs, az Erénynek megvalósítása a földi életben." (Sz45)

Babits a Széchenyi-Szekfű elképzeléséhez közel álló módon fogalmazott 1919-ben írt ön-, illetve a nemzethez szóló vallomásában: „ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. [...] Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy amint lelkünkben felgyülemlett." A nemzet „a *lelki* múltat, a lelki ősöket" képviseli.[220] Másutt ezt írja: „És ki bízzon a Szó erejében, a szellem csákányának nemes és lassú munkájában, hogyha nem a költő? Ki hirdesse [...], hogy nem a nyers, romboló erőszak, hanem csak ez a nemes, lassú munka viheti tovább, újba, a világot? [...] Én csak a nemzettel törődöm, mely a lelkekben van [...]."[221]

Széchenyi-Szekfű szerint mivel a „nemzetiség belső, lelki tulajdon [...] külső eszközök nem terjeszthetik". (Sz47) Ebből a szempontból figyelemre méltó, amit a magyar nyelv erőszakos terjesztéséről mond: a nyelvet külső, mechanikus módszerekkel el lehet sajátítani, de „a nemzetiséghez mechanikai úton lehetetlen közeljutni, lévén az belsőséges, lelki dolog, a lélek változatlan alapszövete." (Sz45)

Érdemes ezzel a véleménnyel összehasonlítani az erdővári Imrének az idegen ajkú tanítványai neveléséről vallott – tanártársaitól eltérő – felfogását: „ő a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem a Kultúrában látta; s különben meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire, s a leggyanúsabb román tanulót kényszeríteni, hogy a *Szózat*ot szavalja, époly rövidlátó eljárás, mint azé a »kollégáé«, aki a kis fenevadaknak megtiltotta, hogy egymásközt románul beszéljenek: holott nem is tudtak még máshogyan!" (629) Imre küldetését nem a nacionális politika feladatául fogta fel, számára a „Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével" (627), „nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól". (628)

Imre vállalt szerepe, munkája, a nevelés összhangban van azzal a funkcióval, amelyet Szekfű a magyar nemzet megváltásában az értelmiségnek szánt. Szekfű szerint a nemzeti felemelkedés megvalósításához az értelmiség a keresztény erkölcs által „megnemesített"

[220] Babits: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Vita és vallomás.* In: BM-Tan 1978: 1/647–648.

[221] Babits: i. m. 1/664.

nemzetihez való viszonyulása, illetve a nevelői feladat vállalása révén járulhat hozzá. Erre az útra azonban maga is a „megigazulás", az önnevelés által léphet.[222] – A *Halálfiai*ban Imrus-Imre életútja az önismeret, az önnevelés és nevelés fontosságát jelképezi, (Miska külsődleges nevelésével szemben) a lelki művelődés magasabb rendűségét, mint ahogy Széchenyi-Szekfű is ezt tekinti a „halhatatlan lélek"-hez méltóvá válás feltételének.

A bűnös egyéni és a bűnös nemzeti sors tehát ugyanazon morálfilozófiai alapról kölcsönösen értelmezhető. Ezért is alkothat a regényben egységet a társadalmi regény, a családtörténet és a fejlődés-, illetve nevelődési regény. Meg azért is, mert a babitsi program (hasonlóan a Szekfűéhez meg a *Tündérkert*et író Móriczéhoz) az értelmiség legjobbjainak egyéni, lelki nevelődésétől és nemzetnevelő munkájától várja azt a morális átalakulást, amely a nemzet jövőjének záloga lehet. A morális átalakulás tartalma is hasonló: neokonzervatív (az értékőrzésen alapuló), nemzeti és „vallásos" szellemiséggel párosuló hasznos munkálkodás.

A *Halálfiai* írója azért is érezhette magához közel a *Három nemzedék* felfogását, mert annak bizonyos gyökerei ágostoni eredetűek. Babits szemléletében, művészetében pedig már a világháború, illetve a Dantéval és Ágostonnal való foglalkozása hatására olyan változások érlelődtek, melyek fogékonnyá tehették Széchenyi-Szekfű koncepciójára. A változásról tanúskodik Babits 1917-ben írt *Ágoston* c. esszéje, erről beszélnek a háború alatt keletkezett, illetve a *Nyugtalanság völgyé*nek önvizsgáló, gyónó versei. A *Halálfiai* Babits „lelki átalakulásának" abba a folyamatába illeszkedik, amelyről Rónay György beszél *Babits hite* című tanulmányában. Ebben a költő *Éji út* című versével kapcsolatban írja: „Azon a hosszú »éji úton«, amely a háborúval kezdődött, Babits világában nemcsak a *másik* jelent meg, az »akit szeretünk«, és vele az addig zárt világon, »bűvös körön« egy (mostantól fogva egyre tágulóbb) rés a *többiek*, az emberek, embertársak felé; hanem menthetetlenül kérdésessé vált a problémák *intellektuális* megoldásának érvénye, s egyáltalán intellektuális meg-

[222] B. Bernáth: i. m. 331.

oldhatósága is.” [223] Ez azonban nem jelenti az értelem tagadását, különösen nem „az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet: a Háború korában”. Ezért van „szükségünk” – mondja Babits – „az Intelligencia Szentjére”, Ágostonra.[224]

Az ész és „az észnél magasabb Valami” sajátos dialektikáját fogalmazza meg a költő a (regényével való intenzív foglalkozással egy időben született) *Sziget és tenger* bevezető hitvallásában: „hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgálója annak a Valaminek, amit el nem ér...” Örökkék ég a felhők mögött (Vallomás helyett hitvallás)

[223] Rónay György: Babits hite. In uő: *Hit és humanizmus*, Ecclesia, é. n., 408–409.
[224] BM-Tan 1978: 1/497.

II. BEPILLANTÁS AZ ALKOTÓMUNKÁBA

1. Az írói koncepció módosulása, a szöveg átalakulása (A Halálfiai *című regény két változatának összehasonlítása)*

A *Hagyaték*ban található néhány dokumentum tanúsága és az író legelső nyilatkozatai szerint Babits nagyobb távlatú művet tervezett, mint amilyen a regény első változataként – a Pesti Naplóban (PN), 1921. október 2. és 1922. január 17. között, 66 folytatásban – nyilvánosságra került (Hf_{PN}). Érthető tehát, hogy elkészült művével az író sem volt elégedett. Röviddel az utolsó rész közlése után, 1922 februárjában már az átdolgozás szükségességéről írt barátjának, Szilasi Vilmosnak.[225]

A hosszú ideig és elég gyötrelmesen készülő, 1927-ben megjelent teljes regény (Hf_1) nemcsak újabb fejezetekkel gazdagodott, hanem benne az első változat is lényegesen átalakult. Amikor Babits komolyabban kezdett foglalkozni az első változat át- és továbbírásával, maga fogalmazta meg Szini Gyulának: „ez a téma kiszélesedett, megnőtt bennem...” (Színházi Élet 1924/34.).

A Hf_{PN} és a Hf_1 egymásnak megfelelő részei között a legszembetűnőbb a mennyiségi különbség. Ezt Téglás János, aki a regény első, folytatásokban létező változatát 251 oldalnyi terjedelemben minikönyvben kiadta, a következőképpen érzékelteti: „Ha az 1927-es kiadás szövege alapján közöltük volna a regény első részét, kötetünk 136 oldallal lett volna vastagabb.”[226]

[225] BSZL 1979: 54

[226] BM-Hf 1981: 265–266. A *Halálfiai*nak a Pesti Naplóban 66 folytatásban közölt első változatát (Hf_{PN}) Téglás János szerkesztésében és szöveggondozásával, illetve az ő és Gál István utószavával a Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola adta ki. A könyvárusi forgalomba nem került könyvecske érdekessége, hogy a későbbi szövegváltozást tipográfiailag is jelzi – bár nem elég differenciáltan (egyformán dőlt

Mielőtt rátérnénk a két változat lényegesebb strukturális és tartalmi különbségeinek számbavételére, az alábbi táblázatban összehasonlítjuk a Hf_{PN}-ben, a Hf_{1}-ben, a szövegkritikai kiadásban (Hf_{k})[227] meg a PN megfelelő lapkivágataiból összefűzött könyvecskéhez (Hf_{PNa})[228] készült – kéziratban található – tartalomjegyzékben szereplő fejezetcímeket, az egyes fejezeten belüli részek számát és a fejezetek oldalszámát (Hf_{1} esetében az eredeti kiadás lapszámát, a Hf_{PN} és a Hf_{k} esetében a szövegkritikai kiadás lapszámát közöljük).

A Hf_{PNa} említett tartalomjegyzéke magában foglalja a római számokkal jelölt fejezetszámokat, a (pont nélküli, utólagos betoldásnak tűnő) fejezetcímeket, valamint röviden jelzi a fejezetek történéseit, s magadja a fejezetek kezdetének oldalszámát. (OSZK Fond III/1603/1) A Hf_{PN}-ben az író a fejezetszámokat (kapitális) betűvel írta ki, a fejezetek címe és sorszáma után csak a negyedik fejezettől tett pontot; a Hf_{1}-ben következetesen pontot tett (de a Hf_{1} tartalomjegyzékének címeiben nincs pont, s ugyanitt az „*Ópium éj*.” cím helyett „*Ópium-éj*” olvasható).

a Hf_{PNa} tartalomjegyzéke OSZK Fond III/1603/1.	Hf_{PN} a kisregény folytatásokban a Pesti Naplóban 1921–1922.	Hf_{1} a teljes változat első kiadása 1927.	Hf_{k} az 1938-as kiadáson alapuló kritikai kiadás 2006.
Évek I.	**ELSŐ FEJEZET Évek**	**Évek.**	**Évek.**
Előélet. Pletyka. Imruska.	1–12. rész	1–12. rész	1–12. rész
7.	649–674. 1–9. folytatás	1–30. o.	1–32. o.

betűvel jelöli az 1927-es kiadásban kihagyott, átfogalmazott, illetve máshová helyezett részeket).

[227] BM-Hf 2006. A Hf-nek az 1938-as Athenaeum-kiadáson alapuló szövegkritikai kiadása (Hf_{k}).

[228] A Hf_{PN}-nek a Pesti Napló lapkivágataiból könyvformára összefűzött változatát az OSZK Kézirattára őrzi (Quart. Hung. 3242)

Napok II.	**MÁSODIK FEJEZET Napok**	**Napok.**	**Napok.**
		Egyik nap.	*Egyik nap.*
Hintásséknál. Lekvárfőzés.	1–6. r.	1–6. r.	1–6. r.
		Másik nap.	*Másik nap.*
	7. r.	7–8. r.	7–9. r.
	8. r.	9. r. [*]	
53.	675–709. 9–22. folyt.	31–71. o.	32–68. o.
Folytatás III.	**HARMADIK FEJEZET Folytatás**	**Ópium éj.**	**Ópium éj.**
Casinoi dáridó. Gyula szerelemvallása. Gyanu. Csörgetói muri. Vonat história.	1–3. r.	1–4. r.	1–4. r.
		71–89. o. **Gyilkosság és Szerelem.**	69–85. o. **Gyilkosság és Szerelem.**
	3., 5., 10., 7. r. [*]	1–5. r. 89–113. o. **A vonat letér a sínről.**	1–5. r. 85–107. o. **A vonat letér a sínről.**
	8–12. r.	1–7. r.	1–7. r.
103.	710–773. 22–50. folyt.	113–143. o.	107–135. o.
Ismét hónapok telnek el IV.	**NEGYEDIK FEJEZET Ismét hónapok telnek el...**	**A rettenetes nászút.**	**A rettenetes nászút.**
Miska a perronon s hazajön. Nelli elmegy Gyulával. Velence. Az itélet. Erzsi és Gita.	1., 2., 4., 5. r. [*]	1–3., 5–12. [*]	1–11. r. [*]
199.	774–785. 50–55. folyt.	143–178. o.	135–167. o.
		Miska. [majdnem teljesen új]	**Miska.**

		1–15. r. 178–222. o.	1–15. r. 167–207. o.
S évek suhannak el V.	**ÖTÖDIK FEJEZET S évek suhannak el...**	**A gádorosi danaidák.** [jelentős részben új]	**A gádorosi danaidák.**
Imruska. Elviszik. Cenci néni élete. Nelli a sötét szobában. Imrust visszaviszik. Szőllő Nellivel. Gyula levelei. Nelli Pestre megy. Az idegen szobában.	1–7., 7.. rész [*]	1–11., 13–17., 17. r. [*]	1–18. r. [*]
221.	785–811. 55–66. folyt.		
<u>Esztendők utolja VI.</u>	**<u>HATODIK FEJEZET. Esztendők utolja.</u>**		
Nelli visszajön.			
263.	811–813. 66. folyt.	222–270.	208–252. o.

A táblázat mutatja a fejezetrészek sorszámozásának változását, illetve a hibáit is, amelyeket teljes egészében csak a kritikai kiadás korrigált. Ezeket a helyeket [*]-gal jelöltük, s az alábbiakban néhány magyarázatot fűzünk hozzájuk.

Látható, hogy a Hf_I kettéválasztja a Hf_{PN} *Napok* című fejezetének 7. részét (a 8. fejezetrész „Nellike repült a konyhába [...]” mondattal kezdődik), így a PN-beli 8. részből a Hf_I-ben 9. lesz.

A PN-beli szöveg számozásában több tévedést találunk. (A Hf_{PN} szövegét a kritikai kiadás már korrigált formában közli.) A harmadik, *Folytatás* című fejezetben eredetileg nincs „4.” számmal jelölt rész. (A 4. szövegrész kezdetét a kritikai kiadás a „Hajnalban végre megjött az eső” mondatban határozta meg.) Ugyanezen fejezetből hiányzik a „6.”-kal jelölt rész, az „5.” után a 34. folytatásban a „10.” szám olvasható, s ezt követi a „7”. (A kritikai kiadás értelemszerűen a „10.”-et „6.”-ra javította.) – A negyedik fejezetben (*Ismét hónapok telnek el...)*

a „2.” rész után a „4.” következik. Ezt a hibát Babits életében minden kiadás megőrizte. – Az ötödik fejezetben (*S évek suhannak el...*), a 65. folytatásban ismétlődik a „7.” szám (a kritikai kiadás a másodikat „8.”-ra javította).

A Hf_{PN} téves számozásának némely hibája megismétlődik a Hf_{1}-ben. Ezért nincs *A rettenetes nászút* című fejezetben „4.” sorszám. – *A gádorosi danaidák* című – erősen átírt, kiegészített – fejezetben két helyen is történt tévedés: a „12.” fejezetszám hiányzik, a „11.”-et a „13.” követi; a 17. szám pedig kétszer szerepel.

Mielőtt a fejezetenkénti összehasonlítást elkezdenénk, megemlítünk néhány a művek egészére vonatkozó helyesírási, illetve ténybeli különbséget.[229] A Hf_{PN}-ben az író Gitá-t, a Hf_{1}-ben Gittá-t ír. A Sátordy nevet Hf_{PN}-ben Babits i-vel írja, a Hf_{1}-ben a legtöbb helyen az y-os forma szerepel, de kezdetben előfordul az i-s változat is. A Hf_{1}-ben van más következetlenség is. A Hf_{PN}-ben Nelli testvére még Ilonka névre hallgat, a Hf_{1}-ben Jolán. A gádorosi orvos neve a Hf_{1} első részében (*A gádorosi danaidák* 6., 10.; *Óh vidám kamaszkor!* 7.) Hardits, a második részében (*Óh vidám kamaszkor!* 13., *Gyula újból...* 5., *Családi idill*, *Nelli* 2., 17.) Tardits. (Lásd a kritikai kiadást!) Egyszer „Sót és Vidéke” a helyi lap címe, legtöbbször „Sótvidéki Közlöny”. Ezen eltérések egyrésze tévedésből adódott, másrésze tudatos lehetett, hiszen – amint ezt a későbbi elemzésben látni fogjuk – funkcionális különbségeket takarnak.

A Hf_{PN} és a Hf_{1} elemző összehasonlításával érdemben mind ez ideig csak Sipos Lajos foglalkozott. Véleménye szerint a PN-beli változat „jóval több, mint egyszerű variáns”. A szerző számba veszi a különbözőségeket, melyek „egyformán vonatkoznak a történet egészére, a cselekményre, néhány jelenet szerkesztésére, a regényhősök egyéniségére, a mű stílusára és a műfaji jellegzetességekre”.[230] Kismonográfiájában Rába György is a teljes változathoz viszonyítva jellemzi „a balul sikerült házasságtörés történeté”-t: „bár az író már

[229] A teljes nyelvi elemzést lásd: T. Somogyi Magda: *A regény szövegének változatai.* BM-Hf 2006: 2/256–365.

[230] Sipos 1979: 63.

nemzedékek sorsára tekint ki, az alakok köre kicsiny, hősei nem egyforma erővel egyénítettek, s a főszereplők rajza sem távlatos: a mű jóval rövidebb, és panorámája szűkös. Az álmodozó Nelli megzápult életbe fúló ballépésének egyedüli ellenpontja az első változatban még kemény egyéniségnek ábrázolt Döme hűséges negyvennyolcassága, továbbá Cenci már itt törhetetlen alakja. Az első változatban szegényes a motiváció, és a szerkezet finomítatlan." [231]

A jelen munkában az összehasonlítás szempontjából fontosnak ítélt szövegek egymás mellé állításával vetjük össze a két változatot.[232] Idézzük a *Hagyaték*ban található fogalmazványtöredékeket, szövegvariánsokat is. A táblázatba rendezett szövegekhez[233] fűzött

[231] RÁBA 1983: 232–233.

[232] Ha a teljes regényre általában hivatkozunk a Hf rövidítést használjuk.

[233] A Hf_{PN}-ből és a Hf_k-ból vett szövegidézetek a kritikai kiadás 1. kötetéből valók. Az ehhez képest a Hf_l-ben eltérő szó-, szövegváltozatokat [*]-ben jelezzük, de a helyesírási eltérésekre nem térünk ki. Feltüntetjük mind a Hf_l mind a kritikai kiadás idézett szöveghelyeinek oldalszámát. A Hf_{PN}-ből és a Hf_k-ból idézett szövegekhez rendelt oldalszámok a kritikai kiadás 1. kötetére vonatkoznak.

A kézirattöredékek szinoptikus szövegét közöljük a következő (a kritikai kiadásban használt) jelölésekkel:

– < > Áthúzott, de olvasható vagy kikövetkeztethető részek a törölt szöveg, a szerző által áthúzott szavak eredeti helyen történő meghagyásával; a törölt szöveg e két jel közé kerül.

– <.....> Áthúzott vagy törölt, olvashatatlan szöveg.

– << >> Az áthúzáson belül is áthúzott, de olvasható vagy kikövetkeztethető rész.

– <<.....>> Az áthúzáson belül is áthúzott, olvashatatlan szöveg.

– |: :| Beszúrt, beékelt szöveg.

– |:|: :|:| A beszúrt szövegen belüli újabb beékelés.

– [ ] Hiányzó, de kikövetkeztethető és pótolt szövegelem.

– [!] Nyelvi szempontból aggályos, de pontosan visszaadott szöveg.

– [?] Bizonytalan olvasat.

– [.....] Olvashatatlan szövegrész.

– [....] Babits jelölése a kihagyott szövegre (mindig négy pont).

– [[...]]: A kéziratban olyan általunk kihagyott hosszú szövegrész, amely mindkét változatban egyforma, vagy csak az egyikben található, de rekonstruálható.

Az összehasonlítás szemléletesebbé tétele érdekében a következő jelzéseket használjuk:

– Hf_{PN}: A PN-beli változat.

elemző-értelmező megjegyzéseink csak néhány lényegesnek tartott mozzanatra vonatkoznak, de talán így is bepillanthatunk az írói alkotómunka folyamatába.

*

Az első, az *Évek* című fejezeten alig változtatott az író. Néhány apróbb stiláris finomításon túl kiküszöbölt egy tévedést (Cencinek, a vizsgáival adós, de nagy nótás-, vadászként ismert fiát a 7. rész egy párbeszédében Jóskának nevezi Döme, de ugyanez a fiú a 9. fejezetben, ahol a haláláról van szó, már Imre néven említtetik); a 6. részben, az „ők testvérek lesznek!" után betoldott egy rövid – de vélhetően fontosnak ítélt – magyarázatot: „Tudod, hogy rokonok? Rokonok a Döme bácsi révén: sógorságban vagyunk. Két kislányom is van:". Babits jegyzetei között megtalálható mind a javításra, mind a betoldásra vonatkozó utalás. Valószínű, hogy a Hf_1 első részének a kéziratára,

---

– Hf_1: Az első, az 1927-es teljes változat.

– Hf_k: A szövegkritikai változat.

– Hf_{PNa}: A Hf_{PN}-nek az OSZK-ban található, a PN lapkivágataiból összeállított könyvformára kötött változata, amelyben nincsenek meg a folytatásszámok (OSZK Quart. Hung. 3242).

– [...]: A regényben olyan általunk kihagyott hosszú szövegrész, amely mindkét változatban egyforma, vagy csak az egyikben található, de rekonstruálható.

– bkd.: Bekezdés.

A kiemelések jelei:

– egy adott szövegrész a Hf_{PN}-ben előfordul, a teljes formából kimarad: egy vonal (a Hf_{PN} szövegében)

– egy adott szövegrész a Hf_{PN}-ben nem található meg, tehát a teljes formában új: két vonal (a teljes regény szövegében)

– a teljes formában a Hf_{PN} egy adott szövegrésze helyett annak variációja van: **vastag** betűvel szedve (mindkét helyen)

– a Hf_{PN}-ből a teljes formájú változat más helyére áthelyezett szövegrész: pontok (a régi helyen)

– a teljes formájú változat adott helyére áthelyezett szövegrész: szaggatott vonal (az új helyen).

Gyakran élünk azzal a megoldással, hogy az eredetileg folyamatosan írt szövegrészt az összehasonlítás kedvéért széthúzzuk.

A kéziratban aláhúzottakat – Babits szándéka szerint – dőlt betűvel szedjük.

illetve egy gépirat másodpéldányára vonatkoznak a „Pótlandó a másodpéldányban, Beszurandó, Javítandó” címszók alatt található emlékeztetők: „Józsi és Imre neve az I. fejezetben (‘*Évek*’)”; „Beszurni hogy Erzsi és Nelli Döme bácsi révén rokonok.” (OSZK Fond III/1603/22 V)

A második fejezetnek is megmarad az eredeti címe (*Napok*), de az új változatban a fejezetet szerkezetileg feltűnő módon két részre tagolják az időrendre utaló alcímek (*Egyik nap*, *Másik nap*), a részek számozása azonban folyamatos marad. Az idő nagy léptékű múlását (évek) követően a rövid időintervallumok (napok) alatt történő eseményekről részletező, lassított felvételt kapunk. Ez időszak látszólag nem hoz fordulatot sem a történések menetében, sem a szereplők életében, sőt az író ezt a mozdulatlanságot még tovább erősíti az alfejezetek végére újonnan beiktatott párhuzamos képekkel.

Az alábbi két táblázat mutatja a 6., illetve a 9. rész végéhez illesztett szöveget, valamint feltünteti azokat a ceruzával írt kéziratos feljegyzéseket is, amelyek a betoldáshoz készültek.

Hf_{PN}	Kéziratos kiegészítés:	Hf_k
Második fejezet.	BMKL 1366	*Napok.*
Napok. 6.	OSZK Fond III/1603	*Egyik nap.* 6.
(17. folyt.) Hf_k 698.	[Babits utólag – valószínűleg a kéziratba való beírás után – az egész oldalt egyetlen hosszanti vonallal áthúzta]	Hf_1 56.; Hf_k 55.
[...]		[...]
„Laci kissé szédül; szivar ég szájában, (amihez nem volt hozzászokva; Hintáss tukmálta rá).”	„<85. legvégén: Késő volt, de még senki sem akart hazamenni: valamennyien nagy gyerekek voltak, akik még nem játszottak eleget. Mi történt ezen a délután? Sóton sohase történik semmi: e föld egyet fordult, és mi<<..>>ndannyian öregebbek voltak egy nappal.>”	„Laci kissé szédül; szivar ég szájában, (amihez nem volt hozzászokva; Hintáss tukmálta rá). Késő volt, de még senki sem akart hazamenni; valamennyien nagy gyerekek voltak, akik még nem játszottak eleget. Mi történt ezen a délután? Sóton sohase történik semmi: a föld egyet fordult és mindannyian öregebbek voltak egy nappal.”
[hiányzik]		

A kézirathalmazban olyan szövegvariációra is bukkantunk, amely a *Másik nap* (9. rész) végére – a megelőző részek átírásával összefüggésben – tervezett betoldáshoz készült. A kiegészítésekhez rendelt oldaszámok itt is megfelelnek a PN-beli lapkivágatokból összeállított könyvecske (Hf_{PNa}) oldalszámainak.

Hf_{PN}	Kiegészítés-variációk	Hf_k
Második fejezet.	OSZK Fond III/1602/	*Napok.*
Napok. 8.	„<Nelli azonban tűkön ült mert uzsonnát akart adni Imruskának. De Gyula csak beszélt. Most a Pénzről beszélt: [[...]] s ha egyszer rákezdte, nem volt vége-hossza. És Imruska még nem kapott uzsonnát! És már megvolt vacsoraidő is. A nap....>	*Másik nap.* 9.
(22. folyt.) Hf_k 709.		Hf_l 70–71.; Hf_k 68.
Hf_{PN}	<101 vége Késő volt, a nap, mint egy megtarthatatlan súly, csuszott le lassan a közel szőllőhegyek mögé... A föld egyet fordult, s mindannyian öregebbek voltak egy nappal.>”	[...]
[...]		„– Nekem csak lányom van! – S Gitta hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet. Állva folyt ez, Gyula pillanatonként indulóban; de beszéde újból és újból fölfakadt, mint különös forrás... Nelli azonban türelmetlen volt, hogy uzsonnát adjon Imruskának. Hisz már megvolt vacsoraidő is! A nap, mint egy megtarthatatlan súly, csúszott le lassan a közel szőlőhegyek mögött. Már megint este volt... A föld egyet fordult és mindnyájan öregebbek voltak egy nappal.”
„ – Nekem csak lányom van! – S Gitta hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet.”		

A betoldások párhuzamosságot teremtenek a két alfejezet között, s – az új alcímekkel együtt – azt sugallják, hogy egyik nap olyan, mint a másik.

Ezzel a hatással szemben kelt feszültséget a következő fejezet szintén megváltoztatott címe: „*Ópium éj*” a „*Folytatás*” helyett. Mert ettől kezdve nem is úgy folytatódik az élet, mint eddig. Látszólag ugyan – az ország, a család életének mozdulatlanságát exponáló

első, második fejezet után még rövidebb intervallumra, egy éjszakára szűkített időközben – szintén nem történik semmi különös. Csak a fejezetvég Lacira vonatkozó előreutalása („tűnik el szemeink elől") jelzi azt, amiről utólag, a következő fejezetben (*Gyilkosság és Szerelem*) olvashatunk, azt a hirtelen és váratlanul bekövetkezett eseményt, amely valami izgalmat hoz ebbe a mozdulatlan világba. Érthető tehát, hogy ezen fejezeteknek a szövegében, az egyes részletek elrendezésében a Hf_{PN}-hez képest a Hf_{I}-változatban jelentős módosulások vannak.

A *Napok* fejezet első részében csupán a kisebb, stiláris változtatások szaporodnak, a második felétől kezdve azonban már olyan kiegészítéseket, illetve elhagyásokat is találunk, amelyek az első változat koncepcionális módosulásához járulnak hozzá.

Átrajzolódnak a figurák. Az ország sorsán kesergő Döme alakja egyre finomabb elmozdulásokban elveszti a Hf_{PN}-ben meglevő igen tiszteletreméltó jellegét.

Ezt mutatja az alábbi táblázat, melynek középső részében idézzük a Hf_{PN} *Napok* c. fejezetének 5. és 6. részéhez készült korrekciókat, betoldásokat tartalmazó, a Hf_{PNa} oldalszámaira utaló kézirattöredékeket is. (A szokásos módon hosszában kettéhajtott papíron levő szöveget az író felülről lefelé áthúzta – ami általában jelzi, hogy az adott műveletet elvégezte.)

Hf_{PN} *Második fejezet. Napok.* 5. (14–15–16. folyt.) Hf_{k} 690–693. A fogalmazványt lásd: (BM-Hf 2006: 1/822–825.)	BMKL 1366 OSZK Fond III/1603 [Javítások, betoldások a Hf_{PN} szövegéhez, ceruzaírással]	Hf_{k} *Napok. Egyik nap.* 5. Hf_{I} 47–50. Hf_{k} 47–50.
„Döme bácsi kiállt a kertajtóba s nézte a felhőket. Ahogy naponta százszor is megtette. Unatkozott. Hüs, vastagfalu szoba mélyében ült		„Ez volt pedig a Szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiból tanult szerelemé: mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben? Döme bácsi, más idők tanuja, túl már a szerelmen, csak unalmat talált sötét

folyton, félhomályban, egy régi kanapén, s negyvennyolcas ujság apróbetüs lepedőjének sürü hasábjain lankadt két vén szeme. S ki-kilépett egyre, – mint öreg admirális a parancsnoki hidra – s megállt tenyerét fektetve a szegény Stancitól himzett házisapka alá, – s nézte a felhőket. Különös bodorodások látszottak az égen, valami hirtelen, sárga sötétedés; másfelől vékony ezüstszálak usztak el a halvány délutáni holdnál. Az öreg Döme a napot kereste, tenyerének rózsaszin ernyője alatt, ugy állva ott, még daliás háttal, mint hajdan ifju katona korában, a Perczel Móric táborában. Csakhogy most mindjárt könnybe folyt a szeme, s fekete ókulárét keresett elő egy hosszukás tokból.

[A kiegészítés a fejezet elejére feltehetően már korábban betoldott, „Ez volt pedig a Szerelem kora” kezdetű részhez készült!]

„<75. betoldáshoz: különb kor tanuja, |: tétlen és:| dohogva üldögélt elsötétitett zsalui mögött; unta magát és kikiállt az udvarajtóba:

szobájában. Ama más idők, – melyeket a történelem nagy időknek is mond – nagyobb szórakozásokat ismertek; de eszméik unt ereklyékké váltak, mint régi fegyverek, melyekre többé semmi szükség; hisz minden rendben: haza és szabadság! Mi adhatott még mámort e Szilárdság között? Döme fia, Ákos s Cenci fia, Imre, levonták a konzekvenciát. De ez romantikus konzekvencia volt: önállóbb lelkeké s dúsabb erszényeké. Másoknak csak paródia jutott a mámorból: Salamontól hozatott butéliák s regényekből másolt holdvilágos elragadtatások. Döme azonban, különb kor tanuja tétlen és dohogva üldögélt elsötétített zsalui mögött s ki-kijött folyton az udvarajtóba, akármilyen okból.

(15)
– Estére megjön – jósolta az esőt. S fejét csóválva ment vissza szobájába. – Bolondok! – korholta magában még mindig a furcsa társaságot: nagyokat, kicsiket, pezsgőt és játékot, az egész világot! [...] kisér-

– Estére megjön! – jósolta az esőt;

Délután egyre az esőt jósolta:
– Ma estére megjön.
– (De az eső nem jött.)

tet-pillangó, mely a lila szédületbe repül! Döme bácsi benyitott szobájába. Szétszálltak a kisértet-pillangók. [...] az elpusztithatatlan kék és lila foltok.		
Döme bácsi a nádszék felé nyult, hol a borosüveg és pohara várták domborulataikhoz idomult tenyerét. Az alkohol tündére szelid nemtő volt Döme bácsinak: nem csábitó démon, ki szenvedélybe és nyomorba vezet – óh, a világért sem! csak hüvös enyheség a nyári napokra. Vizzel itta a bort. De most váratlan könnyüség éreztette izmaival, hogy az üveg üres, s vén szive megörült: néhány percre megint volt uj teendője.	majd megint üldögélt, <<henyén>> henyén nyulkálva vén kanapéjáról a nádszék <<fe>>.... tenyerét, mígnem, mint imént is, – váratlan ..... üres; s ez nagyobb expedició alkalma volt.	Most pedig, hogy ült az öreg kanapén, és időnként a nádszék felé nyúlt, hol a borosüveg és pohara várták domborulataikhoz idomult tenyerét; egyszerre váratlan könnyűség éreztette izmaival, hogy az üveg üres: ami, pláne így vacsora felé már, nagyobb expedició alkalma volt.
Fölkelt, s vállára fektette nagy plaidjét (mert a pincébe készült); majd gyertyát keresett. Vén ezüsttartóba dugta be a gyertyát, melyre még szegény Stanci horgolt vastag pamutkráglit, s meggyujtotta. Egy perc, **s öreg, de még kemény** léptei a hátsó udvar tégláin kopogtak, a gyertya vörösen pislogott a világos napban, nagy kulcsok, sötét üveg és szürke bádogtölcsérek	Fölkelt... stb. 77.>”	Fölkelt s vállára fektette nagy plaidjét (mert a pincébe készült), majd gyertyát keresett. Vén ezüsttartóba dugta be a gyertyát, melyre még a felesége, szegény Stanci horgolt vastag pamutkráglit, s meggyujtotta. **Kemény, vén** léptei a hátsó udvar tégláin kopogtak, a gyertya vörösen pislogott még világos égben, nagy kulcsok, sötét üveg s szürke bádogtölcsér voltak a plaid alatt. Bort hozni: ezt

buttak a plaid alatt. Bort hozni: ezt oly kevéssé bizta volna másra, mint költő rímeit.
Óh, az édes, dohos, hüs, nyári pinceszag!
És még a bor sikos izével torkában (mert fölszaladt egy korty a lopóból) látta az öregur a tréfás alkonyi jelenetet: donna s cicerone, bolond bajusz és gyenge, csiklandós nyak, *dramatis Personae,* s Cenci néni hangja és a holdvilág, zárójel közt, az instrukciókban; – banális némajáték!

– Ez a svihák Gyula! – csóválta ősz fejét Döme bácsi, féltőbb szeretettel szoritva hóna alá a tele üveget. Mit látott és mit nem? – Hugomasszony gavallérja! – mondta, és: – Haszontalanok! – **szegény Ákos jutott eszébe, a fia. Nagy kópé volt az is, került is pénzébe!** Apai zsörtölődések elhunyt szellemei támadtak föl **az öreg urban.** Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott.

oly kevéssé bízta volna másra, mint költő rímeit.

Óh, az édes, dohos, hűs nyári pinceszag!
És még a bor síkos ízével torkában (mert fölszaladt egy korty a lopóból) látta az öregúr a tréfás alkonyi jelenetet: donna s cicerone, bolond bajusz és gyenge, csiklandós nyak, *dramatis personae,* s Cenci néni hangja és a holdvilág, zárójel közt, az instrukciókban; banális némajáték!hazug hold és henye Szerelem!
– Ez a svihák Gyula!
– csóválta ősz fejét Döme bácsi, féltőbb szeretettel szorítva hóna alá a tele üveget. Mit látott és mit nem? – Húgomasszony gavallérja! – mondta, és: – Haszontalanok! – **szegény Ákos is előtte volt újra, az örök kísértet, a tékozló fiú, aki ballerinák után szaladt tőle Bécsbe.**
– Ezek a mai gyerekek!
– Apai zsörtölődések meggyült szellemei törtek föl az **öregúr lelkében**.
Ez az egész világ tékozló, pajkos és meggondolatlan gyerekekből állott.

Hugomasszony itt hagyja a házat egész délutánra; nem cseng át finom hangja az árvácskák fölött, nem jelenik meg sugár alakja az udvar végében... Miska pedig a 67-es ujságot olvassa, bölcs férj s megfontolt politikus; de más volt a bölcseség **az ő idejében!** Nem lesz ebből az országból már semmi.

Döme bácsi visszaért a szobájába. Gondosan letette az üveget az asztalra, megtörölte és töltött magának. Aztán leült megint kinyujtott lábbal a kanapéra, **és az ujságot vette a kezébe.** De nem deritette föl honfiui szivét, amit ott olvasott.
– Semmi sem lesz ebből az országból, – dörmögte. – Minden kiváló embere **behódol a hatalomnak.**
És egy másik aggastyánra gondolt, aki valahol a messze Torinóban talán épp oly elhagyatottan ül szobájában, mint ő. Nincs ebben a nemzedékben szabadságszeretet! Mulatnak, épitkeznek, vasutakat csinálnak és közben ünneplik a császárkirályt! Már bele-

„<78 (Első bekezdés elmarad)"
[A megjegyzés a Hf_{PNa}-ban a 78. oldalon levő első bekezdés szövegére vonatkozik!]

Húgomasszony itthagyja a házat egész délutánra; nem cseng át finom hangja az árvácskák fölött, nem jelenik meg sugár alakja az udvar végében... Miska pedig a 67-es ujságot olvassa, bölcs férj s megfontolt politikus: de más volt a bölcsesség **ama *más* időkben**! Nem lesz ebből az országból már semmi.
Nelli közben ment már vissza Gyulával Gyuláékhoz, [...] Nelli pedig nem tudott törődni semmivel.
Döme **már** visszaért szobájába. Gondosan letette az üveget az asztalra, megtörölgette, és töltött magának. Aztán leült megint kinyujtott lábbal a kanapéra **és elővette a maga ujságját, egy nagy függetlenségi lepedőt.** De nem derítette föl honfiúi szívét, amit ott olvasott.
– Semmi sem lesz ebből az országból, – dörmögte. – Minden kiváló embere **odaadja magát a hatalomnak.**

születtek a rabságba s nem is érzik!		
Összedugta kezét és behunyta szemeit. Haragos álmok környezték öreg lelkét, mikor egy édesen csengő nevetés **a másik szobából** fölriasztotta. Hopp, a kis Imrus ott volt a szomszédban! Ott maradt valahogy; Nelli ugyan magával akarta vinni őt is, de Gyula ellene volt annak, hogy a játékot megzavarják: – Hiszen az én lányaim is itt vannak. Majd értük küldjük a cselédet. Igy a kis Imrus itt maradt – csöndesen babrálva, **kis tudós a muzeumban** – igy gondolta Döme.	„összedugta.... Haragos hullámok környezték öreg lelkét, mikor egyszerre egész más hullám csapott feléje, – mint |: egy:| <<....>>fürge csónak ezüstuszálya <<.>> zord tengeren – csengő gyermeknevetés a szomszéd szobából. Imruska még kora délután bekéredzett oda mint máskor is gyakran, –	Összedugta kezét és behúnyta szemeit. Haragos hullámok környezték öreg lelkét, mikor egyszerre egy egész más hullám csapott feléje, – mint fürge csónak ezüstuszálya zord tengerhabokon, – csengő nevetés, gyereknevetés **a szomszéd szobából**. Imruska még kora délután bekéredzett oda, – mint máskor is gyakran, –
Mert mindenféle csodadolgok voltak a Döme bácsi belső szobájában, amikkel el lehetett játszani: egy egész nagy pipagyüjtemény, fából faragott láncok, amiket szabadsághősök készitettek a tömlöcben, egy lapos vadászpohár és szarukürt, különböző tréfás markolatu sétapálcák, nagyszerü agancsok és egy kagyló, amiben a tenger zugása hallatszott. De mi okozhatta a váratlan nevetést?	mert mindenféle csodadolgok -------- hallatszott. Egész délutánokat ült itt a fiucska, csöndesen babrálva, mint kis tudós a múzeumban.	mert mindenféle csodadolgok voltak a Döme bácsi belső szobájában, amikkel el lehetett játszani: egy egész nagy pipagyüjtemény, fából faragott láncok, amiket szabadsághősök készítettek a tömlöcben, egy lapos vadászpohár és szarukürt, különböző tréfás markolatú sétapálcák, nagyszerű agancsok és egy kagyló, amiben a tenger zúgása hallatszott. Egész délutánokat ült itt a fiúcska, csöndesen babrálva**,** mint **kis tudós a múzeumban.** De illik-e csöndes tudós-

	De illik-é tudóshoz e kacagó interferencia, zavarva öreg barátja hullámait? Döme benyitott, s Imruskát különös helyzetben találta: majdnem kifordulva az ablakon.	hoz e kacagó interferencia, zavarva öreg barátja hullámait? Döme benyitott s Imruskát különös pozíturában találta: majdnem kifordulva az ablakon.
Döme **a délutáni játékra gondolt és** benyitott.	– Bombóresz! Levisz az ördög! [*]	– Bombóresz! Levisz az ördög!
		– **Döme feledte már-már a tiszteletlen játékot, mely künn az uccán folyt,** s most agg dühe haszontalanságának új példája meredt elébe. [**]
	– Agancsok és kagylók, pipák s láncok helyett a kis tudós az Embert vizsgálta: veszedelmes és frivol tanulmány!	Agancsok és kagylók, pipák s láncok helyett a kis tudós az Embert vizsgálta: veszedelmes és frivol tanulmány!
Imruska **az ablaknál térdepelt s éppen** kicsapta a zsalut, [az eredetiben sajtóhiba: zsarut] nevető kis kém és hálás publikum, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény Komédiájának. Szélesen kihajolva az ablakon, nézte valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását, s észre sem vette Döme bácsit. – Bombóresz! Levisz az ördög! –	Feltérdepelve az ablakdeszkára ép kicsapta a zsalut --- komédiájának. Szélesen kihajolva leste valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását, csakhogy az Aktor ezúttal ép Juli néni volt (s nem mozdult a színről): konzekvenciákkal terhes véletlenség! Tisztes öreg néni s kacagó és vásott gyermekek: Elizeus medvéit idézte a szcéna, s Döme bácsi már uszította is a medvéket, melyek ugyis majd kitörtek már lelke vén ketrecéből. Fogatlan és jámbor <<med>> mackók különben, inkább a dörmögő fajtából: mert <<pajkos>>	**Térdestül a deszkán**, **ép** kicsapta a zsalut, nevető kis kém és hálás publikum, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény komédiájának. S féltesttel már maga is a színen: leste valamely önkénytelen Aktor dicstelen távozását: bár az Aktor ezúttal nem mozdult, lévén ép a híres Juli néni; következményekkel terhes véletlenség! Tisztes öreg néni és vihogó, vásott gyerekkórus: Elizeus medvéit idézte a szcéna, s Döme bácsi már uszította is a medvéket, melyek úgy is majd kitörtek lelke vén ketrecéből. Fogatlan és
kiáltott az öreg ur, s egyszerre elöntötte lelkét a harag! Ezek a gyerekek itt felnőtt, komoly emberekből üznek tréfát! Tisztelet, tisztesség az idősebbek iránt, ez az első! Aki nem becsül meg mást, magát sem		

tudja majd megbecsülni. A hazának komoly polgárokra van szüksége. – Hol az a légycsapó?	vásott kacagás, s tiszteletlen játék nem illik magyarhoz: a hazának komoly ---------- ---------	jámbor mackók különben, még inkább a dörmögő fajtából: komolyságot szögezve a vihogók ellen, mert vásott, durva csíny nem illik magyarhoz: a hazának komoly polgárokra van szüksége. – Hol az a légycsapó?
(16) S mint **Agamemnon** hajdan a szónoki bottal a kezében, ugy állt Döme bácsi a légycsapóval, [...] Hopp! Zsón, a sárga vizsla, meghallva gazdájának hangos beszédét, berontott a második szobából s körül-körül **lihegett,** nyelvelt, **csahogott.** A **kis Imrus** pedig, akinek az öreg ur dohogása épp oly értelmetlen volt, mint a kutyáé, fontos érdeklődéssel bámult mindkettőjük izgalmára, mint egy különös természeti tüneményre.”	S mint Nestor -----bottal, ugy állt>”	S mint **Nestor** hajdan a szónoki bottal, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, [...] Hopp! Zsón, a sárga vizsla, ugrott föl a hangos beszédre alvó vackáról, **lihegve,** szökdösve, **csahogva**. S **a kisfiú**, régi hallgatójuk, törpe Démos két nagy rétor között, egyformán nem értve szavaikat, fontos érdeklődéssel bámult mindkettejük izgalmára, mint egy különös természeti tüneményre.”

A *-gal jelölt szövegvariációhoz képest későbbi betoldás a Hf_1-ben olvasható, [**]-gal jelzett rész: „Döme feledte már-már a tiszteletlen játékot, mely künn az uccán folyt, s most agg dühe haszontalanságának új példája meredt elébe.” A kézirattöredékek között tudniillik (egy Pótlandó a másodpéldányban, „Beszurandó”, „Javitandó” felírásokat tartalmazó fólión a beszúrandók között) találunk egy erre vonatkozó emlékeztető feljegyzést: „Emlékezés arra hogy Döme már egyszer összeszidta a gyerekeket az erszényjátékért. 49/50”. (OSZK Fond III/1603/22V) A táblázatban idézett kéziratos szöveg nem tartalmazza ezt a mondatot. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Döme

visszaemlékezése a gyerekek játékára a Hf_{PN} olyan szövegegységében szerepel, amelyet az író a Hf_{PN} átdolgozásakor kihagyott. Később azonban rájöhetett, hogy e visszaemlékezés nélkül következetlen maradt volna az új, a Hf_{I} megfelelő része, s ezért – figyelmeztetve erre önmagát – utólag szúrhatta be azt.

A *Napok* c. fejezet 5. részében a Döme alakjában bekövetkezett változtatások közül csak néhány jellemző mozzanatot emelünk ki. Döme már nem a hősi időkre emlékeztető daliás férfi, csupán „régi idők tanúja", s eszméi is „unt ereklyékké váltak". A Hf_{PN}-ben az adott rész elején úgy áll „daliás háttal, mint hajdan ifju katona korában, a Perczel Mór táborában". Megveti a Hintáss-féle felelőtlenséget, nem tetszik neki Nelli magatartása, haragszik a kiegyezéses állam emberére, Miskára, zsörtölődik halott fia önpusztító élete miatt; és a régi időkre gondol, a feleségére, az asszonyi hűségre, „és egy másik aggastyánra [...], aki valahol a messze Torinoban talán épp olyan elhagyatottan ül szobájában, mint ő". A daliásan álló emberrel szemben a Hf_{I}-ben „tétlen és dohogva üldögélő" öregembert látunk, aki „túl már a szerelmen, csak unalmat talált". Nem emlegeti már vele kapcsolatban az író Perczel táborát, és magányát sem hasonlítja a torinói aggastyánéhoz. S hogy mennyire tudatos a portré átrajzolása, mutatja a rész befejezése, ahol is az író megváltoztatja a mitológiai hasonlatot is: az egykori hősi alkatot kissé lefokozza (?) az Agamemnon-Nestor csere. Igaz, a cserének más okai is lehetnek. Az Agamemnon párhuzamot tudniillik az újonnan írt *Miska* című fejezetben majd más viszonylatra használja Babits: „Döme bácsi mint Agamemnon hajdan, vezérkedett volna Helénáért, s szívből lesajnálta szegény Menelaost." (*Miska*. 4.)

Döménék új arcvonásait s eszményeinek megváltozott megítélését a regény újabb fejezetei is megerősítik. A *Miska* c. fejezet első, a Hf_{PN}-hez képest új szövegében ezt olvassuk: „A történelemből mesekönyv lett; hősi mesék iskolásgyerekek számára; s a hősök mesés lények, mint az óriások. Az ellenzék szónokolt még; Döme bácsi, nagy idők tanuja, emlékezett, s március idusán ünnepet tartottunk; de a kivénült félisteneket inkább színházakban szerettük, páholynyitogatóknak, vagy múzeumokban, teremőröknek; más szükségünk aligha volt rájuk." (167–168) A kézírásos fogalmazvány nem tartalmazza a „ki-

vénült" jelzőt (OSZK Fond III/1603/1–2.). Döme bácsi szónoklatait, „délibábos honfi szólam"-ait már az anya nélkül maradt Imruska is „némi fölénnyel" hallgatta. Az egyre magányosabb, a légycsapóval hadonászó öregember néha már-már nevetségessé válik: mintha csak a pincéből felhozott, egyre sűrűbben cserélődő borospalack érdekelné igazán; indulata is mintha csak az eltűnt fiatal, szép asszony miatt törne ki: hol szemrehányásokkal illetve a gyáva „Menelaos"-t, a férjet, hol a csábító, a „tolvaj" ellen tartva „filippikákat". (*Miska*. 4., 6.)

Mindezek ellenére sem mondhatjuk azonban, hogy Döme nevetséges lenne a Hf_l-ben. A légycsapót az író egyszer Nestor szónoki botjához (*Napok. Egyik nap*. 5.), máskor kardhoz hasonlítja (*Miska* 15.). Nestorhoz hasonlóan Döme nemcsak öreg, de bölcs is: szónoki szavai vagy csak gondolatai (?) aggodalommal teli intő figyelmeztetések. A Hf_{PN}-hez képest megváltozott szöveg emelkedettebb (már csak a Berzsenyi-alluzió miatt is):

Hf_{PN}
Második fejezet. *Napok*. 5.
(16. folyt.) Hf_k 693.

„S mint **Agamemnon** hajdan a szónoki bottal a kezében, ugy állt Döme bácsi a légycsapóval, komoly, hazafias szónoklatot tartva az öt esztendős kis Imruskának; mert leigázott ország gyermekének **kora gyermekségben** kell megtanulni a haza szent nevét, **s mindent csak a hazára gondolva cselekedni;** Magyarország pedig leigázott ország. De mit látunk itt s a legjobb magyar vérü familiákban? **Itt esztelenül tékozolnak, szerelmeskednek, pezsgőznek és még a gyermekek is a pénzzel játszanak; kiválóságaink pedig behódolnak az idegen hatalomnak**! Nem lesz ebből az országból semmi! [...]"

Hf_k
Napok. Egyik nap. 5.
Hf_l 50.; Hf_k 49–50.
[...]
„S mint **Nestor** hajdan a szónoki bottal, úgy állt Döme bácsi a légycsapóval, szavainak honfizáporát ismét a pöttön fiúra zúdítva; mert leigázott ország gyermekének **legzsengébb években** kell megtanulni**a** a haza szent nevét **s e szent névhez illő komolysággal élni**: Magyarország pedig leigázott ország. De ám minden a példaadástól függ; és minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs... Az öreg lélek fájdalommal telt el, **csak pezsgőt, tékozlást, holdvilágos udvarlásokat s megalkuvó bölcsességet látva e szerencsétlen földön, melyet legjobb fiai maguk adtak az idegen hatalom kezébe**. A haza lelkiismerete kialszik... [...]"

Később is láthatjuk az öreg Döme bölcsességét, például amikor hazaparancsolja Nellit, vagy megértve Imruska költői ambícióit, leküzdve ellenérzését, elviszi őt az ifjú Schapringerhez, a szerkesztőhöz.

Döme eget kémlelése, időjóslásai sem csupán egy öregember unaloműző tevékenységei. A Hf_1-ben egy újabb időjóslást is a szájába adott Babits: a Csörge-tói kirándulás előtt elhangzó „Vihar lesz" baljós előreutalás a természeti és a családi viharra.

Abban a Hf_1-be beiktatott új szövegegységben, amelyben Gyula sóti látogatásáról van szó, a Döme kezében levő légycsapó jelentése is bővül. Gyula érkezésére „Döme [...] megjelent, kezében a légycsapóval, mellyel eddig csak képzeletbeli Gyulákat szokott csapkodni". (*Miska*. 14.) Imruska szemével pedig így láttatja: „Döme bácsi nyilván harcolt vele [Gyulával], s úgy emelte a légycsapót, mint valami kardot." (*Miska*. 15.) A légycsapó jelentése akkor lesz teljes, ha hozzátesszük, hogy Hintáss „ördögi renoméjá"-t (*Miska*. 10.) többek között a „légy" mitopoétikus elemmel is erősíti az író. Figuráját már a Hf_{PN}-ben „egy szeles nagy légy"-hez hasonlítja. (*S évek suhannak el*... 6.)[234]

Gyula, ha „tréfásan" válaszol is a Döme fogadtatására, mégiscsak hátrál a légycsapó elől, valamelyes tisztelettel az öreg iránt. Döme alakját a teljes regény új *Miska* című fejezetének 6. részében még egy másik nézőpontból is tiszteletreméltónak mutatja az író: „Döme ősz fejét köztisztelet vette körül; s különben is: sóti fiskálisok nesztora volt ő, minden tekintetre méltó." Érthető, hogy az Ügyvédi Kamarának a Gyula ellen hozott kemény ítéletét meghatározta Döme szigorú állásfoglalása is. Most is Berzsenyit citálta. – A „tiszta erkölcs"-öt számonkérő Berzsenyi-idézetek megjelenése a regény új, teljes változatában összefügg a jelentésstruktúra gazdagodásával. A Berzsenyi-allúziók is megerősítik az erkölcs pozícióját a regény mélyebb jelentésdimenziójában – a Szekfű *Három nemzedék*kel egybehangzóan – megjelenő szenvedély-ész-erkölcs hierarchiájában, amelyet különösen az *Epilog* emel ki.[235]

[234] L. a motívum értelmezését a jelen kötet első dolgozatában! (135–136.)

[235] L. a jelen kötet első dolgozatát! (182–186.)

A *Napok* fentebb idézett részében egy árnyalattal, de előreutaló jelleggel módosul Imruska portréja is: a felfedező, kíváncsi, kísérletező „kis tudóst" festi elénk, aki nem véletlenül maradt Döme lakásának múzeumában, mint a Hf_{PN}-ben, hanem, mint máskor is, maga kéredzkedett oda. Erre az alapra építkezve a továbbiakban Babits újabb és újabb motívumokkal, mozzanatokkal bővíti, árnyalja – életkorának megfelelően vagy éppen nem megfelelően –, „növeli" a regény hősévé előlépett Imruska alakját. A Csörge-tói kirándulásra készülő kis Imruskát is ebben a szellemben rajzolja elénk egy – a *Gyilkosság és Szerelem* c. fejezet végére – újonnan betoldott részben:

„Imruska repesett az Élet felé, melyet ezúttal a messze nádak közt hánykódó víz képviselt számára: nem vidáman, inkább félelmesen s mégis kívánatosan, mint minden ismeretlen. Sötétzöld színeket képzelt, s a »bogaraskönyvet« kérte, egy csonka s már megviselt német népszerű természetrajzi albumot, melynek ezerszer átlapozott lapjairól bogarak, csigák, hernyók, pillék, halak színes képei másztak betűktől még szűz szemeibe: csupa létező lények, miket még nem ismert s aminek gondolata is valami kéjes borzadással töltötte meg kis lelkét." (107)

Később az anya nélkül maradt kisgyermeknek már a szavakhoz való viszonyáról hallunk (az ugyancsak újonnan írt *Miska* c. fejezet 2. részében): a szavak a „legfrissebb emeleteit téglázták ennek az épülő léleknek, noha máris büszkén, mert Imruska fáradhatatlan építő volt". Szavai szinte „csodamódra gyűltek" Döme szólamaiból, Vivi dada meséiből, apja tanításaiból, „s már a fekete betűk is kezdtek szavakat jelenteni".

Imruska új arcának a megformálásában határozott tudatosságot fedezhetünk fel ezen a ponton is, ha összevetjük a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* 1. részében bemutatott képet a *Miska* fejezet 2. részében ábrázolttal. Az előzőben szürkeség és „Unalom" vette körül a „magára maradt" Imruskát, s maga is „unatkozott". Az elbeszélő felteszi a kérdést: „Unottan született ez a kis uj ember? [...] Nem élt benne az isteni Kíváncsiság [...]?" S válasza: „Mindez nagyon is megvolt Imruskában, de elalélt, mint a kiéhezett gyermek; [...]." (786–787) A regény teljes változatában más körülmények között, más gyerme-

ket látunk. „Nelli elhagyott fiacskája nem maradt barátok és oktatók nélkül; s minthogy esze mohó volt [...] untig eléggé elfoglalta őt a világ csodáinak felfedezése, melyek közé nem utolsó sorban a Betűk csodája tartozott.” (170)

Imruskát a szavakba nem önthető gondolatok, emlékek, érzések, olyan rejtélyek is izgatták, amiket „talán a *nagyok* tudnak és titkolnak”. (170) Ezért ment félve és bűntudattal ugyan, de „kívánkozva” Hintássékhoz, „ahol mindig hallott különös dolgokról [...]”. (170–171)

És itt felfigyelhetünk arra, hogy nemcsak Imruskának, de apjának, Miskának is új arca kezd körvonalazódni. A Hf_{PN}-beli változatban Miska küldi az unatkozó gyereket Erzsihez. A teljes regényben Imruska „kívánkozik” Hintássékhoz, Miskáról pedig azt olvassuk, hogy „nem nagyon örült ezeknek a látogatásoknak”. (171) Miska, az apa is új arcot kap tehát, amiről később szólunk.

A rövid párbeszéd, amelyben Miska az unatkozó gyereknek azt mondja, hogy „Eridj át Hintássékhoz!”, a teljes műbe is átkerül, de a cselekmény későbbi pontján (*A boldog gyermekkor* 2. részébe), egészen más helyre és más szituációba. Imruska mindkét változatban magányos volt, ez személyiségének később is meghatározó jegye maradt. A teljes változatban az iskolás Imruska, akiből apja „valóságos kis tudóst nevelt”, s aki a Dömének tartott felolvasásait „folytonos kérdésekkel” szakította meg (*Miska*, 12.), unatkozott is. De itt nem az a gyermek unatkozott, akiben még szunnyadt, föl sem ébredt a kíváncsiság, hanem az, aki „már fölélte magában azt a kis törmeléket, ami a világból eddig hozzájutott”, s akkor unatkozott, amikor apja, aki már latinra is tanította, nem ért rá vele foglalkozni. S ebben a helyzetben kapta válaszul apjától: „Mért nem mégy át Hintássékhoz?” (256) (A felszólító forma helyett álló kérdő forma is finoman sejteti Miska – több forrásból eredő – bizonytalanságát, aminek az elemzése nem lehet itt feladatunk.)

A gyermek Hintáss Gittának a jellemzésében is felfedezhetünk egy árnyalatnyi elmozdulást afelé a figura felé, akinek az író a nagyregényében láttatni akarja: ebben Gitta, az ördögi Hintáss ördögi lánya Imruska szellemi csábítója. A Hf_{PN}-ben ez áll: „Gita [...] fölkapta apja tudóskodását:” (*Napok*, 8.). A végleges változatban maga jele-

nik meg kis tudósként: „Gitta, apró tudós ő maga is, megkérdezte:" (*Napok. Másik nap*., 9.) Igaz, a Hf_{PN}-ben is szó van Gittának a Csörge-tói vihart megelőző „sokat tudó, ördögi kacagás"-áról (755), s ez természetesen bekerül az 1927-es változatba is (*A vonat letér a sínről,* 4, 117), amelynek a *Miska* című majdnem egészen új fejezetében azonban élesedik a lány ördögi és tudós karaktere, és kiegészül egy harmadik vonással, a tanítóéval: „Gitta született kis tanítónő volt, gonosz kis tanítónő [...] Gitta már lélektani experimentumokat csinált; ahogyan talán a kis ördögök játszhatnak. Kellett neki, akit formáljon [...] különös Éva volt ő, s különös tudás almáit kínálta." (*Miska*, 3, 173)

Az első változathoz képest a Hf_1 *Napok* című fejezetében két motívum erősödik: a szerelem- és a pénzmotívum.

Az 5. rész elejét az író megtoldja egybekezdésnyi magyarázó szerzői kommentárral: „Ez volt pedig a Szerelem kora Magyarországon, [...] s regényekből másolt holdvilágos elragadtatások." (47) Ezen általános háttér előtt fejlődik Nelli és Hintáss házasságtörésbe torkolló története.

Nelli alakja is változik a Hf_1-ben. Sipos Lajos a következőket írja erről: „Babits őt [Nellit tudniillik] a kiteljesedett regényben sokkal aktívabbnak, céltudatosabbnak, modernebbnek, egyéniségéhez képest »romlottabbnak« mutatja be. Sátordyné, aki passzivitásban, az élet elviselésében Timár Virgil rokona (erre a tényre utal az, hogy róluk szólva a kisregényben is, itt is leggyakrabban a csiga-élet szimbóluma tűnik föl) – 1921-ben még csak sodródik az eseményekkel, még lelke mélyén sem próbálja meg azokat irányítani, nem próbál élethelyzetéből kitörni. 1927-ben más a helyzet. Babits az asszonynak izgalomra, kalandra, eseményre, saját életre várását, a szerelemre való vágyakozását sokkal inkább előtérbe állítja: egyrészt Nelliről szólva többször emlegeti a szerelmes regényeket, mint a kor ideálját, a házasságtörést mint a menekvés egyik formáját, másrészt azt is sejteti, hogy Sátordyné talán maga is szívesen eljátszaná Maupassant valamelyik feleség-főhősének sorsát – szelídebb és középszerűbb formában [...]." (Sipos 1979:70.) – Ha kissé túlzásnak érezzük is Sipos Lajos véleményét, mely szerint a Hf_1 Nellije „sokkal" ak-

tívabb, céltudatosabb, kalandra vágyó jellem, az vitathatatlan, hogy „az asszony jellemét úgy alakítja az író, hogy abban adva legyen egy szerelmi kaland lehetősége is”, s erre a Kováts Laci históriája kínálkozik jó alkalomnak.

Az alábbi szöveg-összehasonlítás bemutatja a *Napok* c. fejezetben megfigyelhető változást. Idézzük a kézirathalmazban található idevonatkozó, oldalszámhoz rendelt kiegészítést, emlékeztetőt is (oldalszámai a Hf_{PNa} megfelelő oldalaira utalnak).

Hf_{PN}	Kiegészítés:	Hf_{k}
Második fejezet. *Napok*. 6. (16. folyt.) Hf_{k} 695.	OSZK Fond III/1603	*Napok. Egyik nap*. 6. Hf_{1} 52.; Hf_{k} 51.
„[...] Miska [...] kedvetlenül nézett Hintássnéra, **akin éppen olyan ruha volt, mint a feleségén**; az anyósa délutáni szavaira gondolt. [...]”	„<82. Hintássnéra: a ruháját nézte, |:mely olyan volt mint feleségéé:|, s anyósa délutáni ... >”	„[...] Miska [...] kedvetlenül nézett Hintássnéra, **aki mintha a felesége ruháját vette volna föl;** az anyósa délutáni szavaira gondolt. [...]”
Hf_{PN} *Második fejezet*. *Napok*. 7.[8.] (20. folyt.) Hf_{k} 704.	Emlékeztető feljegyzés: OSZK Fond III/1602 V	Hf_{k} *Napok. Másik nap*. 8. Hf_{1} 62–63.; Hf_{k} 61.
„– Téged szeret! – mondta [...] – A nagy kék szemek lázasan tapadtak Nelli ruháira. – Csak a ruhát szereti már rajtam, mert a tiedhez hasonlit. Az este is, amint elmentetek... – A lekvár gőze nedvesen gyöngyözött le a lángbaborult arcon, a fetisizmus egy különös esetére gondolt.	„94 szerelmi fetisizmus”	[...] „– Téged szeret! – mondta [...] – A nagy kék szemek lázasan tapadtak Nelli ruháira. – Csak a ruhát szereti már rajtam, mert a tiedhez hasonlít. Az este is, amint elmentetek... – A lekvár gőze nedvesen gyöngyözött le a lángbaborult arcon, **a szerelmi** fetisizmus egy különös esetére

Óh, Gyula magas kedvben volt az este! – Gyula bolond... De Erzsi, te képzeled csak... ne gyötörd magadat! A végén mindig visszajön tehozzád!		gondolt. Óh, Gyula magas kedvben volt az este! – Gyula bolond... De Erzsi, te képzeled csak... ne gyötörd magadat! A végén mindig visszajön tehozzád! Erzsi szomorúan rázta a fejét és könnyel teltek a szemei.
– Én azért jó barátod maradok, Nelli... [...]”		– Én azért jó barátod maradok, Nelli... [...]”

Árnyalatnyi csak a változtatás a 6. részben, ahol Miska Hintássnéra néz, „aki mintha a felesége ruháját vette volna föl”, de ez készíti elő a 8. részben a „fetisizmus” kiegészítését a „szerelmi” jelzővel. Ugyanarra az oldalra (94.) egy újabb rész betoldását is tervezi az író. (OSZK Fond III/1602 V) Ennek, a „94.” oldalszámhoz rendelt kiegészítésnek az eleje változatlan formában kerül be a végleges szövegbe. Úgyannyira, hogy az itt szereplő „Sót és Vidéke” is megmarad a Hf_1-ben ezen a helyen, noha a Hf_{PN}-ben is (*Folytatás* 3.), a Hf_1 más helyein is (előbb a *Napok* 2; utóbb a *Gyilkosság és Szerelem* 1., *Miska* 9., 15., *Élet és irodalom* 4., *Viharágyú!* 2.) a „Sótvidéki Közlöny” szerepel. Valószínűleg, a feljegyzés készítésekor Babits rosszul emlékezett a Hf_{PN}-ben már szóba került újság nevére.

Hf_{PN} *Második fejezet.* *Napok*.7.[8.] (20. folyt.) Hf_k 705.	Feljegyzés OSZK Fond III/1602 V	Hf_k *Napok.* *Másik nap*. 8. Hf_1 63; Hf_k 62.
„– Szereted Miskát? – kérdezte Erzsike.	„<94 – Szereted Miskát? – kérdezte Erzsike. Kissé rossz lelkiismeret felelt a kérdésre, mert Nellinek eszébe jutott, hogy ma egész délelőtt elő akarta	„– Szereted Miskát? – kérdezte Erzsike. Kissé rossz lelkiismeret felelt a kérdésre, mert Nellinek eszébe jutott, hogy ma egész délelőtt elő akarta keresni a *Sótvidéki Közlönyt.*

	keresni a Sót és Vidékét a Kováts [...], melyekről tegnap az a gyanuja támadt, hogy őhozzá szólnak. De Miska az ura, és ezek mind csak idegen férfiak	[*A Hf_1-ben ezen a helyen – mint a kéziratos kiegészítésben – a „Sót és Vidékét” áll.] a Kováts Laci multkori verseiért, melyekről tegnap az a gyanúja támadt, hogy őhozzá szólnak; de hát ez csak nem bűn?
– Persze, hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... Ilyesmiről nem szokás beszélni...” [...]	– Persze hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... <<hogy lehet >> Ilyesmiről nem szokás beszélni...>”	– Persze, hogy szeretem... De regényes lettél egyszerre!... Ilyesmiről nem szokás beszélni...” [...]

A táblázatban bemutatott betoldás a későbbi történésekben, Kováts Laci halála után nyer igazán értelmet.

Mindkét változatban szerepel, hogy a meggyilkolt Kováts Laci verseit Nelli kivágja az újságból s imakönyvébe teszi. „Nelli valami különös kegyeletet érzett a szegény Laci iránt; délelőtt levette a konyhaszekrényről a Sótvidéki Közlöny egyik régibb számát, amely rojtosra vágott szélekkel a polcot diszitette s amelyben véletlenül Laci egy verse volt: kivágta a verset s betette az imakönyvébe.” (*Folytatás* 4.; 728.) A Hf_{PN}-ben ennél több nincs. Az 1921-s változat Sátordynéja még általános sajnálatot érzett Kováts Laci fiatalon elpusztult élete miatt. „Az, hogy a meggyilkolt költő egyik versét kivágta és imakönyvébe tette, még nem lépte túl az almanachos-bidermeieres együttérzésből, részvétből, megdöbbenésből táplálkozó sajnálatot” – véli Sipos Lajos.

A teljes regényben azonban az az összefüggéslánc, amelybe Nelli említett cselekedete illeszkedik, azt sugallja, hogy – elvileg – talán Kováts Laci és Sátordyné között is kialakulhatott volna valamilyen regényes kapcsolat. A versek imakönyvbe tételét egy megelőző, a fenti táblázatban bemutatott részlet készíti elő, az, amelyben a lekvárfőzéskor Erzsi – „Szereted Miskát?” – kérdésére nem Nelli válasza következik, hanem Nelli lelkiállapotát mutatja be a narráció: rossz

lelkiismeretét amiatt, hogy délelőtt a Sót és Vidékében meg akarta keresni Kováts Laci verseit, melyekről gyanította, hogy őhozzá szólnak (*Napok.* 8.) – Az imakönyves jelenetet pedig egy újabb fejezetben (*Gyilkosság és Szerelem*. 1.), Kováts Laci meggyilkolása után helyezte el az író, és közvetlenül előtte és utána kiegészítette. Nelli Erzsitől tudta meg, hogy a meggyilkolt Kováts Laci asztalán szerelmes verseket találtak, s ekkor, mivel magát hihette a versek hősnőjének, kivágta az újságból a verseket, s imakönyvébe tette. Ehhez a közléshez az új változatban az elbeszélő még egy kiegészítést is fűzött: „ahogy a szerelmesek szokták". Ennek a beszúrásnak a hírértékét az író csökkenteni igyekezett azzal a hosszabb utólagos szerzői kommentárral, amelyben Nelli vonzalmát Kováts Laci iránt úgy tüntette fel, mint az olvasott regényekhez való igazodást.[236]

Hf_{PN}
Harmadik fejezet. *Folytatás*. 4.
(29. folyt.) Hf_k 727.

„(29)

[...]
– És azt hiszed, ő nem lenne képes rá!
– De, bolond, hisz ott voltak a cigányok is!"

Hf_k
Gyilkosság és Szerelem. 1.
Hf_1 91–92.; Hf_k 87–89.

„[...]
– És azt hiszed, ő nem lenne képes rá?! – De, bolond, hisz ott voltak a cigányok is!
S még visszafutva, amint ép hazaindult, ujságolta a következőket:
– Képzeld, versek voltak az asztalán... Szerelmes versek... S ő az ágyában feküdt, egészen felöltözve... Mert későn jöttek haza, s ő csak úgy lefeküdt... ahogy elnyomta az álom... Álmában vágta el az illető a nyakát...
Nelli aznap későn rakott tüzet; **valami különös kegyeletet érzett a szegény Laci iránt; levette a konyhaszekrényről a *Sótvidéki Közlöny* [*] egyik régebbi számát, amely roitosra vágott szélekkel a polcot díszítet-**

[236] Sipos 1979: 70.

te, s amelyben véletlenül Laci egy verse volt: kivágta a verset s betette az imakönyvébe, mint ahogy a szerelmesek szokták.”
[*A Hf_1-ben itt már a „Sótvidéki Közlöny” szerepel, de nem dőlt betűvel szedve.]

(31. folyt., 731. o.) „[...]

[Ide a PN-beli fejezetrész egy későbbi helyéről (31. folyt., 731. o), már a Gyula megérkezése utáni jelenethez kapcsolt szerzői kommentár variációját hozza előre az író.]

Szerelem, gyilkosság: csupa olyan dolog, amikről a regényekben **szokott olvasni; de minden valahogy egészen másképp és sokkal bonyolultabban történik, mint a regényekben.** Itt egy gyilkosság volt. Nelli talán elájult volna, ha a legtávolabbról is hiheti, hogy Gyulának valami köze lehet ehhez a gyilkossághoz; bizonyos, hogy erre gondolni sem lehetett és ő sem gondolt. De vágyai, borzongásai**,** félelmei, hitei különösen összekeveredtek: szürkeségre, eseménytelen létre nevelkedve, az események csak zavart jelenthettek számára. **Ezért akaratlanul is könyvek reminiszcenciái** után igazodott volna**. De oly kevés könyvet olvasott életében és amit olvasott, az mind nagyon is naiv regény volt.** [...]” (731)

„Szerelem, gyilkosság: csupa olyan dolog, amikről a regényekben **lehetett olvasni; de milyen egészen másképp és sokkal bonyolultabban volt itt minden, mint a regényekben!** Először is: kinek a képe volt Nelli előtt? Nem a szegény Lacié, hanem Gyuláé; ez a kép félelmet keltett benne, s Laci iránti kegyeletében volt valami ijedt bűntudat. Pedig hát: mi köze volt neki az egészhez? és mi köze volt neki Gyulához? és mi köze Gyulának az egészhez? És mégis: ime két férfi, szerelmes versek, forró pillantások, egy csók, a vetélytársnő elkeseredése és egy gyilkosság, ahol a vér tán a versekre csurog! Nelli megborzongott. Vágyai, félelmei, hitei különösen összekeveredtek: szürkeségre, eseménytelen létre nevelkedve, az események csak zavart jelenthettek számára**.** Mintha most kezdődnék az Élet, amiről a regények beszélnek... [*] **Regények emlékei** után igazodott volna**: de oly keveset olvasott életében! és azok is oly naiv könyvek voltak!** [**] Néhány francia házasságtörési s angol bűnügyi história képviselte

az »élet rejtelmeit«. A magas irodalmi ideál a házasságtörés volt nálunk akkoriban. És ez úgy hangzott, mint a gyilkosság.
[...]
mit beszélnek a városban az új hír alkalmából?"
[*a Hf_1-ben: „beszélnek; s regények"]
[** a Hf_1-ben: „voltak! néhány"]

Hf_{PN}
Harmadik fejezet. *Folytatás*. 4.
(29. folyt.) Hf_k 727–728.

Hf_k
Gyilkosság és Szerelem. 2.
Hf_1 93–94.; Hf_k 89–90.

„(29)

A városban [...] kiélni a hasonlókban.

„A városban [...] kiélni a hasonlókban. A kés, mely a nagyreményű ifjú életének fonalát elvágta, még néhány órával az előtt ott hevert, stílusos négyszögű fatálon, a kaszinó vendéglőjének úri asztalán. Nem ült-e körötte az egész társaság, Sót mulató *cr=me*-je? [Hf_1-ben nem kurzívval szedett] A pletyka kéjelegve festette így őket: *a kés körül* ... az új hír fényében sötét föltevések hernyói mozzantak.

Mindenki tagadta, [...]
[...]
– A cigányok? És ha nem a cigányok voltak?
– Az eset komplikáltabb, mint gondolnátok.
– Á! a cigányok nem is tudtak az egészről. [...] csak viszketés...
Miska nem volt hajlamos e viszketésre, [...] mit hallott? **Nelli valami különös kegyeletet érzett a szegény Laci iránt; délelőtt levette a konyhaszekrényről a Sótvidéki Közlöny egyik régibb számát, amely rojtosra**

Mindenki tagadta, [...]
[...]
– A cigányok? És ha nem a cigányok voltak?
– Az eset komplikáltabb, mint gondolnátok.
– Hogy férték a cigányok a késhez?
– Á! A cigányok nem is tudtak az egészről.
[...] csak viszketés ...
Miska nem volt hajlamos e viszketésre, [...] mit hallott? Ez a kíváncsiság kissé feltűnő is volt, mert Nelli más-

ÿágoţt.szélękkęl.ą ŋoļçoţ ḋiszitęttę. ş ąmęlyḃęn.véļętļęnül Ļąci ęgy.vęr-şę vołt; ķiyágtą ą yęrşęţ ş ḃętętte.ąz. įmąķöŋyvébę.. Miska tulajdonképp [...]”	kor nem sokat törődött ujságokkal; arca új vonást nyert. Miska tulajdonkép [...]”

Táblázatunk befejező részében, amelyet azért idéztünk, hogy az imakönyves jelenet áthelyezését megmutassuk, más irányú összefüggésbe illeszkedő új elemet is láthatunk: a „kés”-t, a vendéglőit. De a „kés” nem azért lesz érdekes, mert ez volt a gyilkos szerszám, hanem épp amiatt, hogy a vendéglőben kinek kerülhetett leginkább keze ügyébe. Ezért fontos az egy mondatnyi betoldásban megfogalmazódó kétely: – „Hogy fértek a cigányok a késhez?”

Ezen a ponton tudniillik lényeges változást tapasztalunk az eseményekben. A Hf_{PN}-ben és a Hf_{I}-ben is kezdetben gyanús lehetett mindenki, aki a vendéglőben jelen volt, s főleg Hintásst lengi be sokáig a gyanú árnyéka. Ám a bíróság által elítélt bűnös személye a két változatban nem ugyanaz: a Hf_{PN}-ben egy cigány, a Hf_{I}-ben a pincér (aki talán könnyebben hozzáférhetett a késhez).

Mielőtt a pincérrel összefüggő – a mű jelentésvilágának dimenzióit kitágító – új történetelemekről beszélnénk, vissza kell térni a *Napok* című fejezethez, hogy bemutassuk, miképp erősödik meg benne a pénzmotívum.

*

A pénz-motívumháló Hintással összefüggésben szövődik. Babits a Hf_{PN} *Folytatás* fejezetének 2. részéből a Hf *Napok* fejezet utolsó, 9. részébe előrehozott egy hosszú szövegegységet. Ezzel jobban előkészíti a későbbi titokzatos fejleményeket. Magának Hintássnak a szájába adja a pénzről szóló előadását, amelyről a Hf_{PN}-ben a narrátor mint a Hintáss-sal kapcsolatos pletykáról beszél. Az új változatban Hintáss Gyula – a Csörge-tói kirándulás tervezgetése közben, az „ópium éj” előtt – a pénzről s a hozzákapcsolódó bűnről, a pénzen megszerezhető lehetőségekről (utazás, szerelem, „vonatjeggyel megszerezhető kaland”) szónokol Miskának. – Az átvett részt azonban Babits ki is egészítette: az elejére illesztett egy hosszabb beve-

zetőt, a végét (egyúttal az egész fejezet végét) pedig egy-egy előreutaló mozzanattal bővítette.

Először megmutatjuk azokat a Hf_{PN} *Napok* fejezetének 8. [9.] részéhez készült kiegészítéseket, amelyek a kéziratos feljegyzések között találhatók egy olyan fólión, amelyen több – egy-egy oldalszámhoz és végszóhoz rendelt – szöveg van. A számok (90, 94, 100, 101), a végszavak utalásai a PN-beli lapkivágatokból összeállított könyvecske (Hf_{PNa}) megfelelő oldalaira vonatkoznak. (OSZK Fond III/1602). Az író először többnyire megadja az alapszövegbeli (Hf_{PNa}) helyet (oldalszámot, majd ezen szöveg utolsó szavait: például „100 nélkületek."), s ezt követi a kiegészítés. A kiegészítéseknek a főszövegbe való illesztése után húzhatta át az egész lapot.

Az alábbi táblázat első oszlopa mutatja a Hf_{PN} megfelelő részét (*Második fejezet Napok* 8.); a második oszlop az ehhez készült kiegészítéseket; a harmadik a Hf_1, illetve a kritikai kiadás megfelelő fejezetének (*Napok*. *Másik nap*. 9.) szövegét. (Az összehasonlítást segítő jelek az első és harmadik oszlop szövegére vonatkoznak.)

Hf_{PN} *Második fejezet*. *Napok*. 8. (21. folyt.) Hf_k 709.	OSZK Fond III/1602	Hf_k *Napok. Másik nap*. 9.Hf_1 68.; Hf_k 66.
„[...] Egyszerüen unnók magunkat nélkületek. – S közben nyelvészeti megjegyzést tett: – **Igy. Nem *unnánk*, hanem *unnók*. Éppen most beszéltünk erről Gombos Cirill tudós professzorral.** – S közben megsimogatta az éhes Imruska haját. A Hintáss-gyerekek is előkerültek már, anyjukat keresve s Gita, akinek sajátságos képessége volt a szemeivel hallgatni, nagy,	„<100 nélkületek. – Igy mondta: *unnók* (ahelyett hogy: *unnánk);* s mindjárt hozzá <<..>> füzte Gombos Cirill tudós cisztercita |:helybeli tanár:| tekintélyét: mert a névnapi *lunchön* nyelvtisztaságról |:is:| vitatkoztak. S átérkezvén már a Hintás gyerekek <<is>>, anyjukat keresve, Gita apró	„[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. – **Így mondta: *unnók* (ahelyett, hogy: *unnánk*);** s mindgyárt hozzáfűzte **Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót nyelvésze volt**: a névnapi lunch-ön nyelvtisztaságról vitatkoztak. S átérkezvén már a Hintáss-gyerekek, szökevény anyjukat keresni, Gitta, apró tudós ő maga is, megkérdezte:

érdeklődő szemeivel, fölkapta apja tudóskodását:

tudós <<már>> ő maga is, megkérdezte <<őket>>:

– Papa, igaz, hogy a kettőspontot azelőtt ugy **hitták**: *popont*?”

– Igaz, hogy a kettőspontot azelőtt ugy hivták hogy: popont? – Imruska éhes volt, Nelli türelmetlen, <<és Juli néni is, rettegett és kikerülhetetlen fül, betoppant ujra, táplálni tegnapi (s régi) véleményt e furcsa háztájról; Gyula azonban fáradhatatlan interpellált: – Ugye jöttök holnap>> Gyula azonban az újságot tépte föl, kivevén a postás kezéből: *A budget tárgyalása.*

– Igaz, hogy a kettőspontot azelőtt úgy **hívták**, hogy: *popont?* – Imruska éhes volt**,** Nelli türelmetlen, Gyula azonban az ujságot tépte föl, kikapván [*] a postás kezéből:
A budget tárgyalása.

[*a Hf_1-ben „kikapván” helyett: „kivévén”]

Tudni kell pedig hogy Gy. kedves [?] témája a Pénz volt. Miskát nem érdekelte ez: az ő életében a Pénz nem játszott szerepet. ---- ---- – -elég! Dehogy, dehogy elég (reklamálta Gyula) a Pénz ------- végehossza.<<Ezt a témát költötte föl benne>> a Budget bizonnyal arra való szó volt hogy fölköltse e témát; lévén a Pénz az Ország életében épugy *nervus rerum*

A parlament minden magyarnak szívén feküdt. Tudni kell pedig, hogy Gyula szívesen beszélt a Pénzről: Miskát nem érdekelte ez, az ő életében a Pénz nem játszott szerepet. Becsületes munka, tisztességes, biztos megélhetés: elég! Dehogy, dehogy elég! (reklamálta Gyula.) A Pénz dicsőség! A Pénz hatalom! Panegiriszének, ha egyszer rákezdte, nem volt vége-hossza. *Budget* bizonnyal arra való szó volt, hogy fölszakassza ezt a zsilipet; lévén

	mint akár Gyuláéban; s Gyula ezuttal sokak véleménye szerint elárulta magát [utólag ezt a mondatot átnyilazza a következő utánra] A szavak különös szint nyertek a későbbi események világításában.>”	a Pénz az ország életében ép úgy *nervus rerum*, mint akár Gyuláéban. A szavak különös színt nyertek a későbbi események világításában; s Gyula ezúttal sokak véleménye szerint elárulta magát: lírikus próféta.” [...]
		Hf_1 *Napok*. 9. 69–70. Hf_k Ua. 67.
	„<rabnak érezte magát és lelke lihegett akármely <<...>>az egynapos kirándulásért is a szabadba, a szabad természetbe! Óh kinn lenni, kívül>”	„[...]; rabnak érezte magát és lelke lihegett akár még az egynapos kirándulásért is, a szabadba, a szabad „természetbe”! [*] Ami csak a pénzzel, fuvardíjjal, vonatjeggyel megszerezhető kalandot jelentette: szökést a szürkéből. Óh, künn lenni, kívül e nyomorult Sóton, [...]” [*Hf_1-ben: „természetbe! ami”]
Hf_{PN} *Második fejezet*. *Napok*. 8. [9] (21. folyt.) Hf_k 708.		Hf_k *Napok*. 9. Hf_1 70.; Hf_k 68.
„Gyula fáradhatatlan interpellált: – Hát nem megyünk holnap? – Hova? – A Csörgetóra.	„<a szagát érzem. Ugy-e megyünk holnap, kedves Miskám? [...] Miska meglepve emelte föl homloka redőit:> hát vasárnap	„[...] szagát érzem... Vagy a lovak jó istállóillatát... Úgy-e megyünk holnap, kedves Miskám? – Miska meglepve emelte föl homloka redőit: – Hova?

– Holnap nem. – Miska válasza spártai volt. – Akkor hát vasárnap. A kocsit megrendelem. [...]”	– Ha Nelli akarja ... – Vasárnap. A kocsit...”	– A Csörgetóra. – Holnap nem. – Miska válasza spártai volt. – Akkor hát vasárnap. – Ha Nelli akarja... – Vasárnap. A kocsit megrendelem. [...]”

Az alábbi táblázatban azt mutatjuk meg, hogyan alakult át a fejezetek struktúrája, amikor az egyes szövegegységek egyik helyről a másikra kerültek. Látni fogjuk például, hogy a Hf_{PN} *Folytatás* c. fejezetének 2. részéből előrébb hozta az író Hintáss szónoklatát a pénzről.

Hf_{PN}	Hf_k	Hf_{PN}	Hf_k
Második fejezet. Napok. 8.[9] (21–22. folyt.) Hf_k 708–709.	*Napok.* 9. Hf_1 66–71. Hf_k 65–68.	*Harmadik fejezet Folytatás* 2. első fele; (24–25. folyt.) Hf_k 714–717.	*Ópium éj.* 2. első fele Hf_1 76–77. Hf_k 73–75.
„– Egy elveszett asszony kerestetik! [...] Miskát öregek hálója **környezte:**	„– Egy elveszett asszony kerestetik! [...] Miskát öregek hálója **környékezte:**	„Az éjszakák közelebb hoznak a Világ ritmusához, [...]	„Az éjszakák közelebb hoznak a Világ ritmusához, [...]
[...] Figyelj csak Miskám: holnap csinálunk egy kirándulást. Figyelj csak: [...] Kimegyünk a Csörgetóhoz... Hajnalban indulunk: egy nap a természetben! Nem elég az ujságban agitálni... [...]	[...] Figyelj csak Miskám: holnap csinálunk egy kirándulást. Figyelj ide: [*] [...] Kimegyünk a Csörgetóhoz... Egésznapos kirándulás: oda kocsin és vissza vonaton. Nem elég az ujságban agitálni ... [...]	Homály fedi [...]. A sóti pletyka sok mindenről [...] a regényirók el szoktak **hanyagolni,** [...]. Az első pont: Gyula. [...] A pletyka mégis sokat tudott arról, hogy Gyula ez este, [...] Sátordiéknál hosszu előadást tartott a Pénzről; [...] – amiben különben megint nem	Homály fedi [...]. A sóti pletyka sok mindenről [...] a regényirók **ignorálni** szoktak, [...]. Az első pont: Gyula. [...] A pletyka mégis sokat tudott arról, hogy Gyula az este, [...] Sátordyéknál hosszú előadást tartott a Pénzről; [...] – mint Erzsi Juli néninek jelentősen ellúdbő-

	[*a Hf1-ben: az „ide” helyett: „csak”]	volt semmi feltünő, **mert** ez kedvenc beszédtárgya volt máskor is.	rözte – noha ebben sem volt semmi feltűnő, **hisz** ez kedvenc beszéd-tárgya volt máskor is.
[...] Egyszerüen unnók magunkat nélkületek. – S közben nyelvészeti megjegyzést tett: **– Igy. Nem *unnánk,* hanem *unnók.* Éppen most beszéltünk erről Gombos Cirill tudós professzorral.** – S közben megsimogatta az **ɟẖẹs. Jɯɾuṣḳą** haját.	[...] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. **– Így mondta: *unnók* (ahelyett, hogy: *unnánk*); s mingyárt hozzáfűzte Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót nyelvésze volt: a névnapi lunchön nyelvtisztaságról vitatkoztak. S átérkezvén már a Hintáss-gyerekek, szökevény anyjukat keresni, Gitta,** apró tudós ő maga is, megkérdezte:		Sóti detektívek mégis ezen a vonalon nyomoztak s Gyulának egyetlen perce sem maradt ismeretlen, persze csak addig a pontig, amíg a kaszinói est emlékei föltolulnak, – mert attól kezdve minden ismeretlen.
A Hintáss-gyerekek is előkerültek már, anyjukat keresve s Gita, akinek sajátságos képessége volt a szemeivel hallgatni, nagy, érdeklődő szemeivel, fölkapta apja tudóskodását: – Papa, igaz, hogy a kettőspontot azelőtt ugy hitták: *popont?*	– Igaz, hogy a kettőspontot azelőtt úgy hívták, hogy: popont?		
[HIÁNYZIK]	**– Imruska éhes volt,** Nelli türelmetlen, Gyula		

azonban az ujságot tépte föl, kikapván a postás kezéből: A budget tárgyalása. A parlament minden magyarnak szívén feküdt. Tudni kell pedig, hogy Gyula szívesen beszélt a Pénzről: Miskát nem érdekelte ez, az ő életében a Pénz nem játszott szerepet. Becsületes munka, tisztességes, biztos megélhetés: elég! Dehogy, dehogy elég! (reklamálta Gyula.) A Pénz dicsőség! A Pénz hatalom! Panegiriszének, ha egyszer rákezdte, nem volt vége-hossza. Budget bizonnyal arra való szó volt, hogy fölszakassza ezt a zsilipet; lévén a Pénz az ország életében ép úgy *nervus rerum,* mint akár Gyuláéban. A szavak különös színt nyertek a későbbi események világításában; s Gyula ezúttal sokak véleménye sze-

	rint elárulta magát: lírikus próféta.		[HIÁNYZIK]
[HIÁNYZIK]	– Te azt hiszed, – mondotta Miskának – hogy az Állam [...] az Állam szekere [...], Nagy úr a Pénz, barátom! (Künn zúgott az [...] Miska és a hozzá [*a Hf.-ben: hozzája] hasonlók [...] – Ha sok pénzem volna [...] A pénz föloldaná a rejtett szerelmeket. Ha pénzem volna, [...] Szegény ember kutya... És hasonlókat mondott, [...] rabnak érezte magát	– Te azt hiszed, – mondotta Miskának, és nem most először – hogy az Állam [...] Államod szekere [...] Nagy ur a pénz, barátom! (Künn zugott az [...] Miska és a hozzája hasonlók [...] – Ha sok pénzem volna [...] A pénz föloldaná a rejtett szerelmeket, ha pénzem volna, [...] Szegény ember kutya... És hasonlókat mondott, [...] rabnak érezte magát	
[HIÁNYZIK]	**és lelke lihegett akár még az egynapos kirándulásért is, a szabadba, a szabad »természetbe«!** Ami csak a pénzzel, fuvardíjjal, vonatjeggyel megszerezhető kalandot jelentette: szökést	**és előre örült a vasárnapi kirándulásnak, amikor szabadnak fogja magát érezni, a szabad természetben! kivül ebből a** nyomorult **Sótból,** igen, a kocsi pompás szelében, vagy a vonat pamlagos robogásában:	[HIÁNYZIK]

	a szürkéből. **Óh, künn lenni, kívül e** nyomorult **Sóton,** igen, a kocsi pompás szelében, vagy a vonat pamlagos robogásában.		
	– Örül a szívem, ha a lokomotív szenes szagát érzem...	– Örül a szivem, ha a lokomotiv szenes szagát érzem.	
Gyula fáradhatatlan interpellált: **– Hát nem megyünk holnap?**	Vagy a lovak jó istállóillatát... **Úgy-e megyünk holnap, kedves Miskám?**		
		(25. folyt.)	
	– Miska meglepve emelte föl homloka redőit:	Sátordiéktól nem ment egyenesen a kaszinóba, [...]	Sátordyéktól nem ment egyenesen a kaszinóba, [...]
– Hova?	– Hova?	voltak-e tervei, határozott célja?	Voltak-e tervei, határozott célja ?
– A Csörgetóra.	– A Csörgetóra.	[...]	[...]
– Holnap nem.	– Holnap nem.	Itt a ködfüggöny leereszkedik, és most már azt kellene elmondani, hogy mi történt a kaszinó vendéglőjében ez éjjel. [...]”	Itt a ködfüggöny leereszkedik, és most már azt kellene elmondani, hogy mi történt a kaszinó vendéglőjében ez éjjel. [...]”
– Miska válasza spártai volt.	– Miska válasza spártai volt.		
– Akkor hát vasárnap.	– Akkor hát vasárnap.		
	– Ha Nelli akarja...		
A kocsit megrendelem. Vissza vonaton jövünk. Az *arranzsőrt* vállalom. Vasárnap. Jobb is, [...] mert nekem nincs fiam!	– Vasárnap. A kocsit megrendelem. Vissza vonaton jövünk. Az *arranzsőrt* vállalom. Vasárnap. Jobb is, [...] mert nekem nincs fiam!		
(22)			
S csakugyan szimbólikusan , [...]	S csakugyan szimbolikusan, [...]		
[...] S Gita hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet.”	[...] – S Gitta hallgatag szemei féltékeny okossággal nézték a jelenetet.		

Állva folyt ez,
Gyula pillanaton-
ként indulóban;
de beszéde újból
és újból fölfakadt,
mint különös for-
rás... Nelli azonban
türelmetlen volt,
hogy uzsonnát
adjon Imruskának.
Hisz már megvolt
vacsoraidő is!
A nap, mint egy
megtarthatatlan
súly, csúszott le
lassan a közel szőlőhegyek mögött.
Már megint este
volt... A föld egyet
fordult és mind-
nyájan öregebbek
voltak egy nappal."

Babits az éjszakai mulatozás eseménysorába olyan új jeleneteket iktatott (Hf_1, *Ópium éj*, 2–3.), amelyeknek szereplője a pincér (ha néha szótlan is, de az arca, szeme beszédes). A regény cselekményének későbbi pontjain is feltűnik közvetve vagy közvetlenül, s nemcsak dramaturgiai szerepet kap, hanem a hozzá kapcsolódó dialógusok, narratív szövegrészek gazdagítják a regény új változatának világát. A pincér alakja kitágítja a regény társadalmi dimenzióját, behoz valamit a szociális feszültségből, históriája felvillantja a társadalmi helyzet igazságtalanságait és fonákságát, s alkalmat ad az írónak Miska, a bíró alakjának árnyaltabb bemutatására is.

Az alábbi táblázatban csak a nagyobb változtatásokat jelezzük.

Hf_{PN} *Harmadik fejezet*. *Folytatás*. 2. (24–25. folyt.) Hf_k 714–718.	Hf_k *Ópium éj*. 2. Hf_1 76–81.; Hf_k 73–78.
„Az éjszakák [...] [...] Az első pont. Gyula. [...]; zengte a Mammon hatalmát és képletesen leborult előtte – amiben különben megint nem volt semmi feltünő, mert ez kedvenc beszédtárgya volt máskor is.	„Az éjszakák [...]. [...] Az első pont: Gyula. [...]; zengte a Mammon hatalmát és képletesen leborult előtte, – mint Erzsi Juli néninek jelentősen ellúdbőrözte – noha ebben sem volt semmi feltűnő, hisz ez kedvenc beszédtárgya volt máskor is. Sóti detektívek mégis ezen a vonalon nyomoztak s Gyulának egyetlen perce sem maradt ismeretlen, persze csak addig a pontig, amíg a kaszinói est emlékei föltolulnak, – mert attól kezdve minden ismeretlen.
– Te azt hiszed, – mondotta Miskának [...] [...] [...] Szegény ember kutya… [...] szenes szagát érzem. Sátordiéktól nem ment [...] [...] a kaszinó vendéglőjében ez éjjel. Mint indus teaházak [...] [...] **mert ő volt tegnap vacsorán**	Sátordyéktól nem ment [...] [...] a kaszinó vendéglőjében ez éjjel. Mint indus teaházak [...]] [...] **mert tegnap ő volt vendég**
Hintásséknál – [...] [...] garas nélkül marad.	**Hintásséknál –** [...] [...] garas nélkül marad.
	[**Ide iktatódik be egy hosszabb új szövegegység: Hf_1 77–81; Hf_k 75–78.] Tellik az erszényből, [...] Ti talán tudjátok?
– Mi-it? öcsém! – rivallt rá [...] lépcsőin. [...]”	– Mi-it? öcsém! – rivallt rá [...] lépcsőin.”

Az új szöveg elejére a kéziratos feljegyzésekben is rábukkantunk, s az alábbi táblázatból látható, hogy ez még nem azonos annak végleges formájával.

Kéziratos kiegészítés OSZK Fond III/1602	Hf_k *Ópium éj*. 2. Hf_1 78.; Hf_k 75–76.
„<– Tellik az erszényből, – hunyoritott Gyula. – Micsoda erszényből? – Hát nem tudjátok? Laci barátunk tegnap egy erszényt lelt az utcán. – Tyhű! – rikoltotta Gőzsy Pepi. – Erre iszunk! – és agya tábláján, melyről a bor szivacsa sok <<mindenféle>> zavaros számokat letörölt, szinte kiujultak az eltünt számok halvány szellemei. Ezek a számok adósságokat jelentettek: mert azok közé a Catilinák közé tartozott, akiknek egyetlen reményük a *novae tabulae;* legfőbb ideje lett volna neki is egy erszényt találni.>”	„[...] Tellik az Erszényből, – hunyorított Gyula. – Micsoda erszényből? – Hát nem tudjátok? Laci barátunk tegnap egy erszényt lelt az uccán. Tyhű! – rikoltotta Gőzsy Pepi. – Erre iszunk! – s agya tábláján, hol zavaros számokat törölgetett a Bor szivacsa, fölrémlettek az elhalványult számok szellemei. Ezek a számok adósságokat jelentettek: mert azokhoz a patricius-sarjakhoz tartozott, kiknek egyetlen reményük a *novae tabulae*; legfőbb ideje lett volna neki is egy erszényt találni! – Erre iszunk! [...]”

Idézzük tovább az *Ópium éj* c. fejezet 2. részébe újonnan bekitatott, a pincért felléptető jelenetet:

„– Tyhű! [...] – Erre iszunk! – [...] – Erre iszunk!

És már nyúlt a pohárért, [...]

[...] – Úgy kell annak, aki elvesztette! igaz-e? Hátha valami zsidó volt, igaz-e? – Gőzsy Pepinek volt már dolga zsidók erszényével.

– Zsidó is époly derék ember lehet, Pepikém, – kezdte Gyula okosan és elvből, ügyvéd és szerkesztő s mindig liberális. [...]

– Igazad van, pajtás, csak egy a baj! [...] Az a baj, hogy a zsidó nem tud bánni a pénzzel! Láttál te már zsidót rendesen, tisztességesen, magyar ember módjára mulatni? [...] Pepiben már az ópiumláz égett: nemzetének privilégiuma. – Zsidó nem tud mulatni, igaz-e?

Az utolsó kérdés a pincérhez szólt, aki jött már, készséges szakértő, a Laci drága literével.

– Igenis kérem, – lép színre most a pincér alakja, nyápican s vihogva: – de nem sajnálják a borravalót; – és újra vihogott.

– Mi-it, öcsém? – riadt Gőzsy Pepi, mint egy ausztráliai csodára. – Te új legény vagy itt! Mi a neved?

– Józsi.

– Tudod-e, ki vagyok én? Akit úgy hívnak, hogy Józsi, az ne komázzon Gőzsy Pepivel! Hol tanultad az impertinenciát? Honnan jöttél?

– Pestről.

– Zsupon lódulsz vissza! Szolgabíróval toloncoltatlak el! Eredj a zsidókhoz borravalóért! Rót úr! – Rót már jött s hebegett, kövér sváb – nem zsidó – ő a pincért csak ép ma vette föl, próbaidőre s már küldi is szélnek; tetszik tudni, rossz fajzat, pesti fajzat; pedig megbecsülhetné magát, mert öt gyereke van. [...] De Gyula józan volt s Laci még távol az ópium-pipáktól.

– Sohse búsulj, pajtás! – [...] – Zsidó lányt veszünk el és – nem kell többet erszényt találni! – folytatta huncutul, oly témát pendítve, mely azon években államférfiak témája volt. De Laci tiltakozott a nemzetmentés ilyen módja ellen: ő liberális [...]

– Úgy van, barátom – kezdte Gyula.

[...]

Sajnos, költők vagyunk s ideáljaink: haza, szabadság, bor, lány, nem kufár pénz. – [...] – Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! *Mi* tudnók használni! [...] Ez volna valami, nem mint Wintersberg Gida, kártyára és cigánynak dobálni örökölt százezreit! – Hogy zsidó nem tudja, mit kell a pénzzel csinálni, Pepikém? Ti talán tudjátok?

– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gőzsy Pepi [...] lépcsőin." (Hf_1 79–81.; Hf_k 76–78)

A Hf_{PN}-ből ezt követően átvett részek kiegészülnek a pincérrel kapcsolatos közlésekkel. Íme:

Hf_{PN} *Harmadik fejezet*. *Folytatás*. 2. (25., 26. folyt.) Hf_k 718–720.	Hf_k *Ópium éj* 2., 3. Hf_1 79–81.; Hf_k 76–78.
„– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gőzsy Pepi s ebben a pillanatban egyszerre mintha csak a diszletet változtatták volna – [...] előkerülnek az ópiumpipák... Wintersberg báró és mások álltak a terrász lépcsőin.	„– Mi-it? öcsém! – rivallt rá Gőzsy Pepi s ebben a pillanatban egyszerre mintha csak a díszletet változtatták volna – [...] előkerülnek az ópiumpipák... Wintersberg báró és mások álltak a terrász lépcsőin."

[Nem kezdődik új rész. A fejezet részekre tagolása nem egyezik a Hf_l-ével.]	[Itt új, a 3. rész kezdődik. Hf_l 81–84., Hf_k 78–80.]
	„3.
Heroszi és romantikus gőzökbe ful a többi.	Heroszi és romantikus gőzökbe fúl a többi.
[...]	[...]
[...]	[...]
(26)	
[...]	
– Hát jó, nem! Hanem akkor, pincér, vigyen el mindent, ami az asztalon van s majd én rendelek ujat az uraknak.	– Hát jó, nem! Hanem akkor, pincér, vigyen el mindent, ami az asztalon van s majd én rendelek újat az uraknak.
	– Nem hallottad? Lódulj! – rezzentett rá a kábult pincérre. Az elgázolt sorsocska megvonaglott; kétségbeesés és ámulás közt: *anima vilis.* – Először is sampányert! Előre! És cigányt!
Először is sampányert! Előre! És cigányt!	
A cigány már ott is volt, s a báró, örök gavallér, fölkapta a poharát: [...]	A cigány már ott is volt, s a báró, örök gavallér, fölkapta poharát: [...]
[...] bankó hullt a fekete tenyérbe. Kékhas, ropogós csoda, bujt, lángolt, sistergett.	[...] bankó hullt a fekete tenyérbe. Kékhas, ropogós csoda, bujt, lángolt, sistergett.
	A gázolt sors (elcsapott pincér, öt gyermek éhével) szédülve pislantott.
Lacinak csillogott a szeme, lüktettek a halántékai.	Lacinak csillogott a szeme, lüktettek a halántékai.
– Ezzel a pénzzel...	– Ezzel a pénzzel...
[...]”	[...]”
[A következő bekezdés részben változott.]	[A kövekező bekezdés részben különbözik.]

Szinte minden fejezetben összekapcsolódik Hintáss és a pénz. Még nagyobb hangsúlyt kap ez a Hf újonnan beiktatott részeiben, nemcsak az eddig bemutatottakban, hanem a következőkben is.

Az *Ópium éj* idézett jelenetei jól mutatták, hogy a pénzmotívum még egy új „szereplőt” von be a motívumhálózatba, a zsidót. Újak azok a részek is, amelyek a pénz és a zsidók viszonyát érintik: hol

a Gőzsy Pepik úri megvetésének, hol a praktikusabb szemléletű Gyula irigységének tárgyaként.

A teljesebb regény társadalmi dimenziói éppen ezen a területen szélesednek ki legerőteljesebben, s ez már a Hf_{PN} átdolgozásában megnyilvánul. Az új jelenetek sorában igen fontos, terjedelmes rész, amely a cselekmény többirányú bonyolódását is magával hozta: a Nellivel Velencébe szökött Gyula és a fiatal Schapringer találkozása.

Nelli és Hintáss – a vonat eltévesztésével kezdődő – történetének az eleje még mindkét változatban – kevés eltéréstől eltekintve – azonos: a Hf_{PN}-ben a *Folytatás* c. fejezet utolsó, 12. részében, a Hf-ban *A vonat letér a sínről* c. fejezet 7. részében.

A következő fejezetben (Hf_{PN}: *Negyedik fejezet*. *Ismét hónapok telnek el...;* Hf: *A rettenetes nászút*) már sok és lényeges eltéréssel találkozunk. Szembetűnő a terjedelmi különbség is: a Hf_{PN} adott fejezetében négy rész van (1–5. -ig számozódik, mert kimaradt a 3. szám!); a Hf-ében tizenkettő. A fejezet eleje Miskát és gyermekét mutatja, akik a Csörge-tói fürdőzést követően Nelli nélkül térnek haza. A legtöbb fejezetrész pedig Nelli és Hintáss velencei kalandját meséli.

A Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* c. fejezetének első része (amelyben Miskát és Imruskát látjuk a peronon, majd este otthon) még csupán egy-két stilisztikai módosítással kerül a Hf-be, ez alkotja *A rettenetes nászút*. 1. részét. Ezzel szemben szinte teljesen új az említett fejezet 2. része – csupán az elején találunk néhány átvett, de erősen megváltoztatott sort.

Hf_{PN}	Hf_k
Negyedik fejezet. *Ismét hónapok telnek el...* 2. (51. folyt.) Hf_k 775–776.	*A rettenetes nászút*. 2. Hf_1 145–149. Hf_k 137–140.
	„»Felfüggeszteni az ítéletet« [...]. Éjszakája összefogott ököl s beharapott ajkak éjjele volt; **reggel a Pontosság és Munka**
„Miska reggel a hivatalba ment, de tiz óra tájban hazaszökött, hogy lás-	**isteneihez fordult;** de tíz óra tájban hazaszökött **a hivatalból**, hogy lássa, megjött-e a felesége? **Útjában a levél-**

sa, megjött-e a felesége. **Utközben a sürgönykihordóval találkozott.** Miskának alkalma volt ekkor **egy különös sürgönyön bámulni s egyszersmind férfiui nyugodtságának is próbáját adni.**
„Sátordi biró, Sót. Ne aggódj, szerencsésen utazunk, **levélben mindent megmagyarázok.** Gyula."

hordóval találkozott, aki sürgönyt is hordott, azaz sorsokat és villámokat: mert Sóton kis ügyekért nem röpködtek sürgönyök. Miskának alkalma volt ekkor **modern idők lakonizmusát csodálni (mely a telegrammé) s döntő próbáját adni egyszersmind lelke megfeszített lakonizmusának.**
– *Ne aggódj,* – szólt a sürgöny, – *szerencsésen utazunk,* ***levél megy,*** – s az aláírás, javíthatatlan bolondossággal, franciául vallott Gyulára: *Zsül.*

– Mit jelent ez? – kérdezte magában. Ebben a pillanatban egyetlen törekvése **arra irányult,** hogy méltóságát megőrizze. Borravalót adott a kihordónak, mint rendesen, mintha a világon a legközömbösebb sürgönyt kapta volna, és aztán elindult, de nem haza, hanem a Hintássék háza felé.

– Mit jelent ez? – Hieroglifeken ámulni nem látszott célravezetőnek, s ebben a pillanatban Miska egyetlen törekvése **odairányult**, hogy úri méltóságát megőrizze. Borravalót adott a kihordónak, mint rendesen, mintha a világon a legközömbösebb sürgönyt kapta volna, s aztán még egyszer fölnyitotta a csodálatos papirost, konstatálva a feladóállomást, mely tagadhatatlanul útközi táviratra vallott. Mit lehetett tenni? Miska visszament a hivatalba, s hazajövet délben kitérő választ adott a Döme bácsi kérdésére, aki a csengő hangot és sugár alakot reklamálta, mint szigorú gazda, ha reggelre kelve kertjéből a legszebb gyümölcsszem hiányzik.
-- Anyjához mehetett [...] tartana az élet. Miska [...] egy lelkiismereti problémán tűnődött: [...], hogy érte menjen. Erzsi jött elébe [...] gazember az apjuk. Gitta [...] iránt. Imruska [...]. Már föltehetjük a téli ablakot.

3.

Mi történt Nelli és Gyula közt? [...]"

Mi történt Nelli és Gyula közt? [...]"

A Hf_{PN}-ben az író röviden, tárgyilagosan közöl néhány tényt, majd berekeszti az eseményeket ott, ahol a hivatalból hazatérő Miska Gyula sürgönyével a kezében Hintássék háza felé indul, és ezután a cselekmény menete visszakanyarodik Nelli és Gyula történetéhez.

A Hf-ban *A rettenetes nászút*. 2. fejezetrészének elejére az író beiktat egy elmélkedést („»Felfüggeszteni az ítéletet«: ha olyan könnyű volna! [...] reggel a Pontosság és Munka istenéhez fordult;"). Ezt követően a Hf_{PN} első néhány sorának a variációját ismerjük föl: „[...] de tíz óra tájban hazaszökött [...] sürgönyt kapta volna". Az eseményeket mondja el kisebb stílusbeli változtatásokkal, kissé poétikusabbra hangszerelve. Bolondosan nagyzolóra stilizálja Gyula levelét. Lassú, részletező felvételt készít Miskáról. Megfontoltnak mutatja, mikor nem megy rögtön Erzsihez, hanem vissza a hivatalba; sőt Erzsivel kapcsolatban „lelkiismereti problémán" tűnődik („Miska látatlanba [...] bizonytalanságban?" – 138.). A következő új bekezdésekben a „csengő hangot és sugár alakot" reklamáló Dömére vetül egy fénycsóva („Anyjához mehetett [...] tartana az élet." – 138.), majd a férj nékül maradt Erzsire és leányaira („Erzsi jött elébe [...] az egész históriát." – 138–140.), Imruskára, a zongorán árválkodó Dictionnaire-re, „az Erzsi pirostáblás regényei"-re s a gazdasszony nélkül maradt háztartásra.

S csak a *A rettenetes nászút*. 3. részében találkozunk ismét Nellivel és Gyulával, s ettől kezdve a fejezet végéig, a 11. részig róluk van szó. A fejezetrész elejére kerül a Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* fejezetének szinte teljes 2. részét kitevő, „Mi történt Nelli és Gyula közt?" kérdéssel kezdődő szövegtest. A Hf ugyanezen fejezetrészét építi tovább a Hf_{PN} *Negyedik fejezet.*-ének *(Ismét hónapok telnek el...)* 3. része. A két változat között kevés az eltérés. Új elem, hogy a nagyhajmási váróteremben a „szökevényeket" felfedező „sóti ismerős" nem marad arc nélküli, benne Csontváry doktorra ismer Nelli. (143) Számára most már nincs visszaút. Ezt még ugyanebben a részben két rövid betoldással is megerősíti az író.

Egészen új *A rettenetes nászút*. című fejezet rövid 4. része (a Hf_1-ben – mint már említettük – tévesen 5. szerepel), amely néhány sorban Hintásséknak a fiumei gyorsra való átszállásáról tudósít. A Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* c. fejezetének 4. részét (Hf_{PN} 781–783.) az

új változatban az író a „Majd muzeumokon mentek át [...]” kezdetű sornál kettéválasztja: s így jön létre a *A rettenetes nászút*. a 5. és 6. (a Hf-ban 6. és 7.!) fejezetrésze.

A Hf 5. része még a Hf_{PN} 4. részével azonos módon kezdődik („És ismét hónapok teltek el...”), de az író a Hf_{PN}-hez képest több bekezdésnyi új szöveggel megtoldotta. Ezekben Nelli emlékezetének „kaleidoszkópján” újabb részletek tűnnek fel: a velencei szálló, a másnapi séták helyei, a Merceria és a Szent Márk tér. (147–148) A „Majd múzeumokon [...]” kezdetű mondat az új, a 6. fejezetrészt nyitja.

Az alábbi táblázatban megmutatjuk azokat a kézirattöredékeket, illetve helyüket a regényben, amelyek a regény ezen részeihez készült kiegészítéseket tartalmazzák.

Hf_{PN} *Negyedik fejezet*. *Ismét hónapok telnek el...* 4. (53–54. folyt.) Hf_k 781–784.	Kiegészítés BMKL 1376: OSZK Fond III/1603/ [három azonos méretű, jegyzettömbből kiszakított lap egyikén (a szélein szakadt, a lap alján bekarikázott talán kézirattári 124-es szám)]:„[ ]	Hf_k *A rettenetes nászút*. 5., 6. Hf_1 6. [5.], 7. [6.]; 157–159. Hf_k 146–148.
„És ismét hónapok teltek el... Az idő nem megy visszafelé [...] mintha a Pokol pompájában járna...		„És ismét hónapok teltek el... Az idő nem megy visszafelé [...] mintha a Pokol pompájában járna... Vagy mintha elrablott hercegnő volna, [...] a velencei szálló [...] a Mercerián [...] a Szent Márk-téren [...]
	megtörtént hogy magyar [.....] csendülni ilyenkor [.....] tetőtől talpig, mint a rettenetes valóságnak	S megtörtént, hogy magyar szót hallott csendülni ilyenkor, s összerezzent tetőtől talpig, mint a rettenetes valóságnak egy érinté-

	egy érintésére az álmok közt; oda se nézett, menekülve karolt Gyulába: – Menjünk tovább! ----------	sére az álmok közt; oda se nézett, ahonnan a hang jött, menekülve karolt Gyulába: – Menjünk tovább!”
		A rettenetes nászut 6. Hf_1 7. [6], 157–160. Hf_k 148–150.
Majd muzeumokon mentek át [...] Majd templomokat jártak, [...] (54) Ő a templomban [...] semmi se igaz az egészből. De máskor meg félt az ébredéstől [...]	7. ...Majd múzeumokon -	6.[7] „...Majd múzeumokon mentek át [...] Majd templomokat jártak, [...] Ő a templomban [...] semmi se igaz az egészből. Máskor viszont [Hf_1: De máskor meg] félt az ébredéstől [...]
égő, szúró szemek. Gyula nem kapott fizetést elsején, mint Miska. [...] akit erőszakosan elszakítottak gyermekétől...	--- szúró szemek. Micsoda élet volt ez! Ha házigondokról, harisnyák stoppolásáról lett volna szó, ha a vendéglőben ki kellett volna számítani a legolcsóbb ebédet: talán könnyebben belehelyezkedett volna... [...] oly valószínűtlenül ment minden, ment a pénz, minden lépés fantasztikus borravalóba került – és miből?”	égő, szúró szemek. Micsoda élet volt ez! Ha házigondokról, harisnyák stoppolásáról lett volna szó, ha a vendéglőben ki kellett volna számítani a legolcsóbb ebédet: talán könnyebben belehelyezkedett volna... De itt... oly valószínűtlenül ment minden, ment a pénz, minden lépés fantasztikus borravalókba került – és miből? Gyula nem kapott fizetést elsején, mint Miska. [...] akit erőszakosan elszakítottak gyermekétől...
5. [4] Hirek Sótról... [...]”		7. Hírek Sótról... [...]”

A következő fejezetrészeknek (a Hf_{PN} *Ismét hónapok telnek el...* 4.[5]; a Hf_{1} *A rettenetes nászút*. 7. [8.]) az eleje még megegyezik a két változatban. Ettől kezdve azonban lényeges eltérések vannak. A Hf_{PN}-ben még egy fél oldal terjedelemben rövid összefoglalót találunk a sóti eseményekről: Kováts Laci gyilkosát, egy cigányt Miska tanácsa halálra ítélte; Miska, Erzsi válópert indított; Erzsi új szerepet talált: tanult, a cisztercita tanárok jártak hozzá; Gitta „figyelt". Ez a rész ebben a formában nem került át az új változatba, a mozzanatait azonban későbbi, újabb fejezetekben és sokkal részletezőbben ismerjük fel.

A Hf-ban az adott fejezet 7. [8.] részében – a Hf_{PN}-nel megegyező részek után („Hírek Sótról... [...] ameddig a pénze ért.") – hosszú, új betoldás következik. A helyszín: Velence. A téma: Gyula költekezése a bizonytalan eredetű és egyre zsugorodó forrásból, nagyhangú deklamációi; Nelli terhessége; Gyula ideges távozása és Nelli magánya a hotelszobában.

Hf_{PN}	Hf_{k}
Negyedik fejezet.	*A rettenetes nászút*. 7.
Ismét hónapok el... 5.	Hf_{1} 8. 160–165.; Hf_{k} 150–155.
(54–55. folyt.) Hf_{k} 784–785.	
„Hírek Sótról...	„Hírek Sótról...
[...]	[...]
ameddig a pénze ért.	ameddig a pénze ért.
Sóton azóta sokszorozódtak az események	De már mint a mesebeli herceg
[...]	[...]
(55)	S Gyula csak nem jött, nem jött.
[...]	8."
Gita nézte..."	

A Hf-ban több új fejezetrészben (a 8. [9.], a 9. [10.], a 10. [11.], 11. [12.]) részletezi az író Nelli és Hintáss velencei tartózkodásának körülményeit. A *Hagyaték*ban található két feljegyzéssor azt mutatja, hogy Babits nagyon megtervezte a velencei, illetve az azt követő események bővítését.

Először bemutatjuk azt a négysornyi (három szereplőhöz kapcsolódó) feljegyzést, amely a Hf_{PN} *Negyedik fejezet*ének tervezett kiegé-

szítéséhez készülhetett. (OSZK Fond III/1603) A középső két sorban olvasható megjegyzés a cselekmény távolabbi, Imruskához kötődő eseményeit érinti: „Dat Justinianus honores (Imruska pályaválasztásához)"; „Gimnáziumi évek". De az első [„Magyar világ Velencében (korjellemzés) IV."] és a negyedik sorban [„Miska visszaküldi Gyula lapját IV."] előforduló „IV." a Hf_{PN} *Negyedik fejezet*ét jelöli, az *Ismét hónapok telnek el...* címűt, s az ebbe a fejezetbe illő kiegészítés témáját jelzi a két római számot megelőző megjegyzés. Ezek a Hf_{PN}-ben nem szereplő mozzanatok a Hf_1-ben már fellelhetők. Igaz, ezt egyértelműen csak az utóbb említettről állíthatjuk, hiszen róla az új, a *Miska* c. fejezetben olvasunk. Az előbbivel kapcsolatban azért vagyunk óvatosak, mert „a magyar világ", meg „a korjellemzés" értelmezése sem elég világos. Mégis azt gondoljuk, hogy ez a feljegyzés Nelli és Hintáss velencei tartózkodásának részletesebb bemutatását célozta. Esetleg konkrétan arra vonatkozhatott, amit a 8. [9.] rész elején olvasunk, hogy tudniillik Gyula „összeakadt valami társasággal, akiket Pestről ismert; [...] Vidám férfiak s kissé különös nők voltak"; s Gyula egyre többször töltötte velük az estét – költséges vacsorákon Nelli nélkül. (155.)

A másik feljegyzéssor egy olyan fólión olvasható, amelynek verzóján Pintér Ferenc *Lefeküdt a város – a város felkel* c. versének kefelevonatából egy részlet található. (OSZK Fond III/1603) Az alkotó előkészítő munkájának egyik módszerét is jelzi ez a cselekményvázlat, amelynek az alapján kidolgozott új szöveg a Hf-ban *A rettenetes nászút* c. fejezet 8. [9.]-11. [12.]-ig tartó részeit alkotja. A csupán egy-egy emlékeztető mozzanattal jelzett eseménysor magja az a jelenet, amelyben Nelli és Gyula Velencében találkozik „a zsidóval", akitől Gyula pénzt kér. Természetesen a – Hf_{PN} szövegvilágát lényegesen módosító – találkozás előzményeit (a pénz fogy, a gyerek) és következményeit (Nelli elhatározza, hogy hazamegy) is tartalmazza a terv. Az előbbieket a teljes szöveg fölött, a papírlap bal, illetve jobb sarkában különíti el a szerző, aki az egész szöveget, valószínűleg, mikor az egyes részeket megírta, áthúzta.

Az alábbi táblázatban bemutatjuk, miképp realizálódnak a terv egyes pontjai a kész műben.

OSZK Fond III/1603 [Hat fólió egyikén; a jobb felső sarokban 132-es (talán kézirattári) sorszám; verzóján: nyomtatott részletek Pintér Ferenc *Lefeküdt a város...* című verséből.]	Hf_k *A rettenetes nászút*. 7–11. Hf_l 8.[7.]-12.[11.], 160–178. Hf_k 7–11., 151–167.
„<Pénz fogy	„De már mint a mesebeli herceg [...] a bűvös szamárbőrt, [...] napról-napra fogyni láthatta erejét, amint új meg új százlírást váltott föl [...] bankár a csődnek.” Hf_l 8. [7.], 160–161.; Hf_k 7., 151.
Gyerek	„[...] újabban gyakran szédült és émelygett. Gyula [...] tapasztalt férjek módjára interpretálta a Nelli rosszúllétét.” Hf_l 8.[7.], 162.; Hf_k 7., 152.
Gyula büszkesége	„– Fiunk lesz! [...] Ezt megünnepeljük!” Hf_l 8.[7.], 162.; Hf_k 7., 152.
Célzás a gyilkosságra	„S már a Fiúról álmodozott [...] tudjon asszonyt ölni és asszonyért ölni; ölni és ölelni; véres kezekkel fehér vállakat simogatni!” Hf_l 8.[7.], 163.; Hf_k 7., 153.
Találkozás a zsidóval	„Nem isten rendelte-e a szeretők útjába [Hf_l: útjaiba] a Pénzt, a Zsidó zsebében, [...] – Ne szaladjon hát, kedves Schapringer úr, [...] így mutatják magukat?” Hf_l 9.[8.], 167–169.; Hf_k 8., 157–159. „– Apropos, Csörgető! Mi ujság Sóton, Schapringer úr? [...] – És Schapringer bácsi? [...] A nap már lement, csurom vér.”

	Hf_1 10.[9.], 169–171.; Hf_k 9., 159–161.
Pénzt kér a zsidótól Nelli előtt	„– Ne fusson hát, kedves Schapringer úr! [...] Ne fusson hát, kedves Schapringer úr! Úgy fut, mintha pumpolni akarnám! [...] – Hát, kedves Schapringer úr, talán csakugyan pumpolni akarom. Nem tenne meg nekem egy szívességet? [...] Bankár úr! Ön finanszírozni fogja a vállalkozást. [...] Pénz kell, gyorsan és sok! [...] Mit gondol Schapringer úr...?” Hf_1 11.[10.], 172–173; Hf_k 10., 162–163.
Zsidó két<.>elyei	„– Bocsásson meg ügyvéd úr, ha őszinte leszek. Igaz, hogy apámnak van bizonyos érdekeltsége a Sóti Hitelbanknál. De ő sem mindenható. S ebben a különös időpontban, ilyen körülmények között ... [...] – Úgy tudom, az ügyvéd úr ellen bizonyos ügyek tétettek folyamatba. [...] bizonyos pénzekről van szó; [...] Amíg ezek tisztázva nincsenek...” Hf_1 11.[10.], 173–174.; Hf_k 10., 163.
Szembeszállok a vádakkal!	„– Íme – [...] egy asszony könnyei kiáltanak Önhöz, [...]. Hintáss Gyulának nincs oka félnie. Büszkén, emelt fővel nézek szembe a vádaknak! Jöjjenek az aljasok és irígyek, pozdorjává sujtom nevetséges állításaikat. [...] Schapringer úr gavallér s nem fog egy asszony könnyeinek ellenállni. „ Hf_1 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 164–165.

Zsidó Nellire való tekintettel ad	„Schapringer valóban gavallér volt s Gyula nemsokára büszke pénzzel fizette a cehhet, [...]” Hf_l 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 165.
Nelli <.....>elkeseredése	„De ebben a pillanatban Nelli szégyenének és megaláztatásának mértéke betellett. [...] meztelenségre egyformán. [...] Nelli azonban lázadásra készült. [...] Mindent inkább, mint ezt... Anyjához...” Hf_l 12.[11.], 174–175.; Hf_k 11., 164–165.
De: gyerek!	„[...] egy babonás gondolat munkált benne; [...] Imruska beteg lett, talán meg is halt...” Hf_l 12.[11.], 175.; Hf_k 11., 165.
Nelli elhatározása	„Így született meg Nelliben az első gondolat: hogy hazatér. Nem rajta múlott, ha ez a gondolat nem mindjárt valósult meg. [...]” Hf_l 12.[11.], 175–177.; Hf_k 11., 165–167.
Hazamennek Miska levele (?)>”	„*Miska írt!* [...]” Hf_l 12.[11.], 177.; Hf_k 11., 166–167.

A rettenetes nászút című fejezet néhány új részéhez (9.[8.]–10.[9.]) is találhatók kézirattöredékek: 3 kézirat és 1 gépirat (OSZK Fond III/1603/20, 21, 22, 23). Három fólión Babits által adott oldalszámjelölés is olvasható.

Ezek közül a 169-es számmal jelölt fólión (fóliószáma: 20.) hárombekezdésnyi kézzel írt szöveg látható. Ezek a Nelli érzéseit megvilágító sorok – kevés változtatással – kerültek a Hf_l-be, *A rettenetes nászút* 9. [8.] részébe, a 166. oldalra (Hf_k 156.). Ugyancsak ebben

a részben (a 167–168., illetve a 158. oldalakon) ismerjük fel kissé változott formában a számozatlan, kézírásos, Hintáss és Schapringer párbeszédének kezdetét javításokkal tartalmazó fogalmazvány szövegét (fóliószáma: 21.). A 22-es fóliószámú gépiraton a párbeszéd további részeit olvashatjuk. (Ez sem változtatás nélkül kerül a Hf_1 ugyanazon fejezetének 10. [9.] részébe, a 169–171. oldalakra; Hf_k 159–161.) A Babits által 172.-ként számozott gépiratnak az elejére, illetve végére illik egy-egy – oldalszámutalással és végszóval ellátott – szövegegység, amely a 23. számú fólión található. Közülük a „172. rajzán." számhoz-végszóhoz rendelt kiegészítés a gépirat elejére, a „170. s világlátottságról." számhoz-végszóhoz tartozó töredék pedig a gépirat végéhez illeszthető. Az előbbi a Hf *A rettenetes nászút* fejezetének 9. részében változatlan marad, az utóbbi szövege a végső változatban módosul. – A két kiegészítés összetartozik: mindkettőben Nellinek Hintáss és Schapringer beszélgetése kiváltotta – Velencéből Sótig, Imruskáig röppenő – gondolataiba világít az elbeszélő, s mindkettő tartalmazza „a nagy Szem" ismételt motívumát. Ez a motívum a kéziratos feljegyzésben másodszor az utolsó mondatban fordul elő, a kész regényben azonban már az új, a 11. [10.] részt nyitja.

Az említett betoldások azonban nem illeszthetők be közvetlenül, hiátusok nélkül a gépiratba, ott a végszókat tartalmazó mondatok sem szerepelnek (ez a gépirat tehát közvetlen fogalmazvány vagy egy kézírásos fogalmazványnak a géppel írt tisztázata lehetett). A végszavak hiánya egyértelművé teszi, hogy a kiegészítések nem ehhez a gépirathoz készültek, hanem ennek egy – sem terjedelemben, sem tartalomban nem sokban különböző – változatához. Ez utóbbi része lehetett a Hf_{PN}-t átdolgozó Hf_1 (nem ismert!) összefüggő kéziratának, amelyben már megvolt Gyulának és Schapringernek – a Hf_{PN}-ből hiányzó – beszélgetése. A feltételezést az is valószínűsíti, hogy az oldalszámutalások igen közel állnak a Hf_1 megfelelő oldalszámaihoz (165–172).

Ezen dokumentumok alapján jól megvilágíthatjuk Babits munkamódszerét: hat munkafázist különíthetünk el. Az elsőt mutatja a Hf_{PN}-hez kézírással készült két kiegészítés (a 20, 21. fólión); a má-

sodikat a 172. oldalszámmal ellátott gépirat (a 22. fólión). Ennek a gépiratnak újabb – nem ismert, de kikövetkeztethető – változata (ami maga a kézirat lehet) jelenti a harmadikat; ebbe a feltételezett gépiratba valószínűleg pontosan, de az ismert, 22. fóliószámúba csak hiátusokkal illeszkedő, a 23. fólión található szövegegységek a negyediket. S mivel ezen kiegészítések közül a 172. lapszámra utalónak a szövege a Hf_l-ben tovább változott – egy ötödik fázist is számolhatunk. S ha mindehhez a sor elejére hozzátesszük a velencei nászúthoz készült bővítés – fentebb ismertetett – tervét: egy hatodik munkafázist kapunk.

Alábbi példánk azt is mutatja, hogyan változik az alkotó műhelyében a Hf_{PN} regényvilága koncepcionálisan, illetve miképp mélyül a gazdagodó motívumok révén is poétizálódó szövegnek a jelentése. [237]

Fogalmazvány
OSZK Fond III/1603/20; kézírás
eredeti oldalszámjelölés: 169
BM-Hf 2006: 1/830–833.
Hf_k 830.

„169
Nevetése szétgurult a sugaras laguna hullámain; csöpp *vaporetto* zsufolt fedélzetén ültek; [[...]] bizonytalansága; szeretett volna visszafordulni; óh, itt minden lépés pénzbe kerül! Minden krajcár amit Gyula költött riasztotta mint <véres és> bűnös és véres siklusok fogyása; (melyek ebül jöttek, ebül fogynak); s Cenci néni anyai erkölcse dorgált föl lelkében: Ti lidóztok, mikor nem tellik a <hotelkonto> szobakontóra?

Hf_k
A rettenetes nászút.
Hf_l 9.[8.], 165–166.; Hf_k 8., 155–156.

„Nagyon későn jött meg [...]
[...] jó, ha a Lidóig kijutunk!
– Nevetett.
Nevetése szétgurult a sugaras laguna hullámain; csöpp *vaporetto* zsúfolt fedélzetén ültek; [...] bizonytalansága, neki rémekkel teli sötétség volt; szeretett volna visszafordulni: óh, itt minden lépés pénzbe kerül! Minden krajcár, amit Gyula költött, riasztotta, mint bűnös és véres siklusok fogyása, (melyek ebül jöttek, ebül fogynak); s Cenci néni anyai erkölcse dorgált föl lelkében: Ti lidóztok, mikor nem telik a szobakontóra?!

[237] A regény motívumrendszeréről lásd a jelen kötet első dolgozatát!

Nelli nem élvezte a gyönyörü napot, a **szerte** táncoló sugarakat, a halászvitorlák piros deltáit, a sima zöld víz olajos márványzatát, sem a kirándulók vidám és soknyelvű csiripelését maga körül. **Lelke tele volt aggodalommal és sötétséggel.**

Gyula kacagása ugy sütött bele ebbe a sötétségbe, hogy fájt."

Fogalmazvány
OSZK Fond III/1603/21. kézírás
Hf_k 830–831.

„– Ne szaladjon hát, kedves Schapringer ur, – kiáltott rá Gyula – Van e nagyobb öröm <..> idegenben mint honfitárssal találkozni? Vagy a szép Venezia szerelmese, mint a Kalypsóé, feledi Ithakát?
– Ezuttal nincs közöm Kalypsóhoz – mosolygott Schapringer, Nelli <nagy> |:uj:| bámulatára megértve a klasszikus célzást, amit ő nem értett. – <Szegény haj[szolt] üzletember vagyok; jelenleg az üzlet szökevénye; egyenest a Lidóra jöttem, pi[he]nni> Gondolhat az ilyen hajszolt üzletember Kalypsóra? Üdülök hogy megint [dolgoz]hassak; <.> egyenest itt szálltam meg a Lidón, tudni sem akarva Kalypsó[ról.]

<– No de azért bejár, ugy látom – nevetett rá Gyula, meg-meglá[togatni] Veneziát.
– Két hét óta most először <<mentem be>> hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.>

Nelli nem élvezte a gyönyörű napot, a **messze** táncoló sugarakat, a halászvitorlák piros deltáit, a síma zöld víz olajos márványzatát, sem a kirándulók vidám és soknyelvű csiripelését maga körül. **E fényfátyol mögött csak még iszonyúbb volt a rémekkel teli sötétség.**
S Gyula kacagása úgy sütött át e sötétségbe, hogy fájt."

A rettenetes nászút.
Hf_l 9.[8.], 166–169.; Hf_k 8., 157–159.

„– Pazarlás?! [...] mint földieket szokás.
– Ne szaladjon hát, kedves Schapringer úr, – kiáltott rá Gyula. – Van-e nagyobb öröm idegenben, mint honfitárssal találkozni? Vagy a szép Venezia szerelmese, mint a Kalypsóé, feledi Ithakát?
– Ezúttal nincs közöm Kalypsóhoz – mosolygott Schapringer, Nelli új bámulatára megértve a klasszikus célzást, amit ő nem értett. – Gondolhat egy hajszolt üzletember Kalypsóra?

Üdülök, hogy megint dolgozhassak; egyenest itt szálltam meg a Lidón, tudni sem akarva Kalypsóról.

Gyula pártját fogta Kalypsónak: de Schapringer blazirtat játszott e hölgy bájaival szemben: ő már betellt [!] velük.
– Két hét óta most először hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.
– De mégse hiszem el hogy épen Schapringer ur, aki oly fogékony minden művészi dolog iránt, ne tudná élvezni Velence szépségeit.
– Istenem! – vélte Schapringer – Velencét kissé lejárattuk; nem én mondom, <hanem> az öcsém mondja aki tényleg foglalkozik művészettel; **nekem sajnos erre kevés idő<m> jutott**. Velencén már valahogy tul vagyunk: a modern szem ķęvéṣḅé ėḍeṣķés ĺátyáṇyoķaṭ ķiváṇ. – Nagysád először jár **Venéziában**? – fordult hirtelen Nellihez."

Gyula pártját fogta Kalypsónak: de Schapringer blazirtat játszott e hölgy bájaival szemben, mint aki már betelt.
– Két hét óta most először hajóztam be, most is csak mert valami dolgom volt.
– De mégse hiszem el, hogy éppen Schapringer úr, aki oly fogékony minden művészi dolog iránt, ne tudná élvezni Velence szépségeit.
– Istenem! – vont vállat Schapringer – van még modern ember, aki nem únja Velencét? **A mi szemünk** már ķęvéṣḅé ėḍeṣķés ĺátyáṇyoķaṭ ķíváṇ. Nem én mondom ezt, az öcsém mondja, aki tényleg foglalkozik művészettel: **az én időm, sajnos, kevés erre**. Nagysád először jár **Velencében**? – fordult hirtelen Nellihez. [...] [...] így mutatják magukat?"
10. [9]

OSZK Fond III/1603/22
gépírás
eredeti oldalszámjelölés: 172
Hf_k 831.

Hf_k
A rettenetes nászút.
Hf_l 10.[9], 169–171.; Hf_k 9., 159–161.

„zaklassák röptünket, – s tüntetőleg nyult Nelli keze felé. – Meghagyja-e cimét a pillangó amikor uj párjával szárnyra kél?
– Ezt irigylem, – mosolygott Schapringer. – Milyen szegény rabszolgák vagyunk emellett mi üzletemberek! Próbáljam én pár napig meg nem hagyni cimemet! Már ma <..> Wiennel beszéltem telefonon: és este még Sóttal kell beszélnem. <És Schapringe [?]> Ez az én pihenésem."

„– Apropos, Csörgető! [...] zaklassák röptünket, – s tüntetőleg nyúlt a Nelli keze felé. – Meghagyja-e címét a pillangó, amikor új párjával szárnyra kél?
– Ezt irígylem, – mosolygott Schapringer, míg Nelli rémülten kapta el kezét, s úgy érezte, hogy mindenki reánéz. – Milyen szegény rabszolgák vagyunk emellett mi, üzletemberek! Próbáljam én pár napig meg nem hagyni címemet! Már ma Wiennel beszéltem telefónon: és este még Sóttal kell beszélnem. Ez az én pihenésem.

[Kiegészítés
a végszóból következtethetően: a
22. fóliószámú gépirat szövegének
újabb változatához; talán magához a
kézirathoz?]
OSZK Fond III/1603/23; kézírás
Hf_k 832.

Óh! Sóttal beszélni! Nelli körül fölszakadt a távolság; óh! Sót utána jött! mint ahogy Káint követi a nagy Szem az iskolai biblia-könyv

„172./ rajzán. Ez a nagy szem |:némára:| <meg>meresztette <őt>; noha az ő ajkán is kérdések lihegtek, amiket nem tudott, nem mert kimondani. Mi ujság Sóton? Sótból a Nagy Szem maradt, <néma> nagy néma szem! Sóttal beszélni? Nelli vére is megfagyott a gondolatra: ha <.> Sót megszólalna s híreket mondana! Nelliben lihegtek a kérdések, bénán, hangtalanul, gyáván; míg mellettük, a szomszéd asztalnál, egy kis fi<.>u játszott; akkora majdnem mint Imruska... Ám Gyula folytatta”

rajzán. Ez a nagy Szem némává meresztette; noha az ő ajkán is kérdések lihegtek, amiket nem tudott, nem mert kimondani. Mi ujság Sóton? Sótból a Nagy Szem maradt, nagy néma Szem! Sóttal beszélni? Nelli vére is megfagyott a gondolatra: ha Sót megszólalna s híreket mondana! Nelliben lihegtek a kérdések, bénán, hangtalanul, gyáván; míg mellettük, a szomszéd asztalnál egy kis fiú játszott; akkora majdnem, mint Imruska... Ám Gyula folytatta a társalgást, bizalmas tónusban, ahogy Miska sohse beszélt volna Schapringer-fajtákkal, noha mindig megbecsülte őket, mert »a zsidó is csak olyan ember, mint más, s gyakran még derekabb s szorgalmasabb«.

A gépirat (OSZK Fond III/1603/22;
Babits számozása: 172) további
szövege
Hf_k 831–832.

„– És Schapringer bácsi?
– Óh, az apám már öreg ember: ő, kérem, jól érzi magát a boltban, reprezentálja otthon a céget, a jobb vevőket személyesen szolgálja ki, ezt el nem engedi: de a modern üzleti horizontokhoz semmi érzéke. Ott volna még az öcsém: hanem az poétának született, csak a müvészettel akar foglal-

– És Schapringer bácsi?
– Óh! az apám! – Manó úr elnéző mosollyal tárgyalta az apját: ő már öreg ember, jól érzi magát a boltban, reprezentálja otthon a céget, a jobb vevőket személyesen szolgálja ki, ezt el nem engedi: de a modern üzleti horizontokhoz semmi érzéke.

kozni és igaza van, mert tehetséges. Hogy is mondja az evangélium? »Ő a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik tőle<.>« De valakinek csak fel kell áldoznia magát az üzletért is. Én vagyok az a szerencsétlen – aki semmi másra se jó, tette hozzá valami finom öngunnyal.

– Ott volna még az öcsém: hanem az poétának született, csak a művészetekkel törődik, és igaza van, mert tehetséges. Hogy is mondja az Evangélium? »ő a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik«. De valakinek csak fel kell áldoznia magát az üzletért is. Én vagyok ez a szerencsétlen – akiért nem kár, – tette hozzá tréfás öngúnnyal.

– No de – mosolygott Gyula – a Pénz istene megjutalmazza az ő szolgáit.
– Még azt se?! – jelezte Schapringer gesztusa; és Gyula ditirambust hangolt a Gazdagság dicséretére. A gazdag ember <.> az igazi szabad ember: akinek **senkise** parancsol: ma Ostendében van, holnap a Rivierán, ha akarja: sem a mesterség nem <tarthat> köti helyhez, sem a fizetetlen hotelszám<k>la.

– No de, – mosolygott Gyula – a Pénz istene megjutalmazza az ő szolgáit.
– Még azt se?! – jelezte Schapringer gesztusa; és Gyula ditirambust hangolt a Gazdagság dícséretére. Óh, igazi szabadság, akinek **senki sem** parancsol! ma Ostendében van, holnap a Rivierán, ha akarja: sem a mesterség nem köti helyhez, sem a fizetetlen hotelszámla.

– Ne higyje ügyvéd ur, – **vitatta Schapringer. – Az üzletember, minnél gazdagabb, annál inkább a pénz rabszolgája**. Jártam Ostendében és ismerem a Rivierát: de semmit sem élvezhettem kedvemre s nyugodtan: futnom kellett: az <ü>Üzlet parancsolt. Képzelje: **üzleti utban végigszaladni Itáliát:** micsoda kinszenvedés! Továbbrohanni a legnagyobb szépségek mellett! **S mikor az ember pár napra valahol megpihenhet, <akkor> igazán nincs kedve másra mint pihenni**: leheverni ebben a pompás homokban, aminél puhább, selymesebb, finomabb homok nincs **se Ostendében, se a Rivierán,** sem a spanyol [fü]rdőkben**:** tapasztalatból

– Ne higyje, ügyvéd úr! – **Schapringer nem érezte magát szabad embernek: ő a Pénz szegény rabszolgája volt!** – Itt ülök a legnagyobb szépségek közelében: nem Velence! hanem Siena, Assisi! nem ez az üres renaissance-pompa, hanem ájtatos praerafaelita szépségek, amik vallásos elmerülést kívánnának! s én úgy mentem rajtuk át, mint egy hajszolt Tantalus! **üzleti ügyben jártam Itáliát! s ha két napom akad, eszembe se jut már művészet, elmerülés!** csak ledőlök az első homokra**! Ostende! Riviera!** Trouville! mindegy már! *Cameriere!*
Fehérbajszú pincér hajolt fölébe s dallamos olasz szók, látszólagos fo-

beszélek, mert valamennyit láttam. Nagy[sá]dék meddig maradnak itt? – kérdezte köteles érdeklődéssel Nelli[től]. – Nagysád kissé sápadt szinben van: jót fog tenni ...”

Kiegészítés egy nem ismert gépirathoz (kézirathoz?). [Talán ahhoz, amelyik a 22. fóliószámú gépirat újabb változatát is magában foglalja.] OSZK Fond III/1603/23 kézírás Hf_k 833.

„170./ s világlátottságról. Óh... »otthon« a Dictionnaire hevert a zongorán, s Miska könyvei a padláson!... De itt... mekkora műveltség... képtárak... »vallásos elmerülés«... <(s a szomszéd asztalnál... akkora mint Imruska... kis angyal... Tizián... Vallásos elmerülés!)> Nelli szemei szétszaladtak az asztalok közt <..>s megakadtak a kisfiun aki akkora volt mint Imruska... s szép mint egy festett angyal... Rafael... Tizian... »Vallásos elmerülés«! **Micsoda zsidó ez a <m>Manó ur,** aki vallásos elmerülésről beszé<.>ll[!] **s aztán fölhívja telefonon Sótot...** Nelli szétnézett, s remegve huzódott össze, meztelenül, kis **házatlan csiga**... A nap már lement**, véresen**. A nagy Szem csupa vér volt,”

lyékonysággal fakadtak föl a zsidó és boltosi ajkakon. Nelli úgy hallgatta, mint valami természetellenes csodát. Ostende! Riviera! Trouville! Miska, sőt Gyula, legmerészebb fantáziájában, nem álmodott ilyen nyelvtudásról s világlátottságról. [...]”

Hf *A rettenetes nászút*.
Hf_1 10.[9.], 171–174.; Hf_k 9., 161–164.

„[...] s világlátottságról. Óh... *»otthon«* a *Dictionnaire* hevert a zongorán, s Miska könyvei a padláson!... És itt... mekkora műveltség... képtárak... vallásos elmerülés... Nelli szemei szétszaladtak az asztalok közt s megakadtak a kisfiún, aki akkora volt mint Imruska... s szép mint egy festett angyal... Raffael... Tizián... »Vallásos elmerülés«! **Pedig Schapringer úr zsidó... s ebben is volt valami fantasztikus**... ahogy a zsidó vallásos elmerülésről beszélt... az Nelliben gyermekkori vallási borzalmakat idézett... Hisz valóságos varázslat volt: Manó úr; a boltoslegény, aki megszólal olaszul **és Sóttal akar beszélni Velencéből!** Itt minden rossz varázs... Nelli szétnézett s remegve húzódott össze, meztelenül, kis **házát-vesztett csiga...** A nap már lement, **csurom vér.**

10. [Hf_1 11.]
A nagy Szem csupa vér volt, [...] nem lehet a feleségem, addig...”

A Schapringer fiúk nélkül a Hf_{PN}-változat világa lényegesen szegényebb, mint a teljes regényé. A szegény pincér és az újgazdag kapitalista Schapringerek alakjai révén bekapcsolt miliővel a regény társadalmi környezete szélesedett, az úgynevezett történelmi középosztály mellett feltűntek azok a társadalmi tényezők, amelyek a XIX. század végén egyre inkább meghatározták az ország sorsát.

A fiatal Schapringerrel való találkozáson kívül, illetve azzal összefüggésben a Nelliék velencei kalandját részletező, új mozzanatok, történések közül emeljünk ki néhányat. 1. A Hf_{PN}-ben az olvasó Nelli terhességéről csak a Gádorosra való visszatérése után értesül, a Hf_{1}-ben viszont az asszony már Velencében, az említett találkozás előtt észreveszi, hogy gyereket vár. Gyula, aki már minden pénzét elverte, az ő állapotára hivatkozik, amikor nemcsak egy nagyobb hitel felvételéhez kéri Manó úr közbenjárását a sótiaknál, hanem szerelmi „vállalkozás"-ának „finanszíroz"-ására azonnal pénzt kunyerál tőle. 2. Kezdetben a Schapringer bácsi fia azért is vonakodik Gyula kérését teljesíteni, mert – s erről is itt és most hall először az olvasó – „az ügyvéd úr ellen bizonyos ügyek tétettek folyamatba. [...] bizonyos pénzekről van szó". 3. A magát megszégyenültnek és megalázottnak érző Sátordynében ekkor – tehát már Velencében – megszületik a gondolat, hogy otthagyja Hintásst, és hazatér anyjához. 4. A „kétségbeesett és rettenetes kaland"-nak tűnő utazáshoz pénzre lenne szüksége. Először anyjára gondol: egyedül maradva leveleket fogalmaz anyjának, amelyeket aztán rendre eléget; majd „az *autodafé* füstjében", a „nászszoba rózsás tapétái között" megszületik a „selymes hazugság terve": Gyulától kér pénzt „valami selymekre". Itt néhány olyan képre ismerünk, amelyeket ismétlésük (itt és a regény távolabbi pontján) beszédes motívummá fejleszt. Egy részük Nellinek (a tapéta és a selyem) egy későbbi elhatározásához és utazásához kapcsolódik: a pesti kalandhoz. Nelli Velencéből Hintáss elől Gádorosra, majd Gádorosról Hintásshoz, Pestre akar menekülni. A velencei hotelszoba és a Kánya utcára emlékeztető pesti lakószoba egyaránt nyomasztja és taszítja, ellenérzését és belső gyötrelmeit, a várakozás kínját fejezi ki az, ahogyan a tapéták mintái káprázó

szeme előtt félelmetes látvánnyá lesznek. Egymásra rímel a mindkét helyen többszörös ismétléssel hangsúlyozott „selyem"-motívum meg a „selymes hazugság" (a „selyem"-mel kapcsolatban Velencében Nelli készült hazudni Gyulának, Pesten pedig Nelli döbben rá arra, hogy a selyemkeszkenőről Gyula hazudott neki). (154, 166; 244–245) Ezek a motívumok Nelli életének olyan pontjaihoz kapcsolódnak, amikor önelhatározásából fordítani szeretne a sorsán. Azonban egyik esetben sem sikerül a terve. Velencében még a cselekedetig sem jut el. – Nelli „*autodafé*"-jának kurzíválással is aláhúzott idegen szóval való jelölése önmagán túl azért is figyelemreméltó, mert ugyanezen kifejezéssel illeti az író Nelli fiának, Imrusnak hasonló cselekedeteit. Ezáltal, mint oly sokszor a regényben, párhuzamot von Nelli és Imruska sorsa között, de mint mindig, most is ellentétes előjellel: Imruska ugyanis a múltjával akar szakítani, mikor az ahhoz tartozó papírjait dobja a tűzbe, Nelli azonban a jövőre vonatkozó terveit (menekülési szándékát) megfogalmazó leveleit semmísíti meg. Imruska „főnix"-ként elégeti magát, hogy „újraszülessen" (384), mindkét „*autodafé*"-ja (384, 603) ténylegesen sorsfordulós helyzethez kötődik, míg Nellié nem.

A velencei eseményeket kiegészítő – fentebb bemutatott – tervezet utolsó két cselekménymozzanata alapján arra következtethetünk, hogy Hintássék eredetileg elutazásuk (Pestre) után kapták volna meg Miskának a válás kimondásáról tudósító levelét. A Hf_1 végleges szövege másképp alakult: Nellinek a hazautazásra vonatkozó bizonytalan tervét keresztülhúzza Miskának a Velencébe megérkező levele. Ezek után – a fejezet végén szabad függő beszédből értesülünk róla – Gyula tudja a kötelességét, „s a legközelebbi hajóval indulnak! Fiumében rögtön megesküsznek!"

A fent említett velencei történések az új változatban önmagukban is motiválják Nelli hazaköltözési szándékát, ami a Hf_{PN}-ben kevéssé látszik indokoltnak. Az író a motivációt a következő, új fejezetben (*Miska*) még meg is erősíti azzal, hogy a bizonytalan, félénk és pénztelen Nelli az elhatározástól csak a Döme bácsi határozott közbelépésére jut el a kényszerű cselekvésig: a Hintáss sóti látogatása után (szintén új eseménysor!) Döme Pestre táviratot küld unoka-

húgának, amelyben hazaparancsolja, s az utazás költségeire pénzt is küld neki.

*

A Hf-ban a Nelli hazatérését bemutató fejezetek előtt az író egy egész, új fejezetet szán az „özvegyen" maradt apa és a bíró bemutatásának, akikre a Hf_{PN}-ben csak néhány szót vesztegetett. Nemcsak az események szaporodnak Miska körül, de miután régi szerepei új dimenzióba kerülnek, személyisége új jegyekkel gazdagodik, jelleme mélyül. Ezáltal lesz a Hf – ahogyan Babits 1927 áprilisában nyilatkozta egy interjúban – „a liberális magyar bíró regénye" is.[238]

Erre a fejezetre is igaz az a megállapítás, amit Sipos Lajos az előbb bemutatott, *A rettenetes nászút* című művel kapcsolatban tesz: „A regényben itt pontosan az figyelhető meg, ami a *Timár Virgil fiá*ban is tapasztalható volt: a hősök életrendjében megvalósuló változás előtt és után a külső világról a belsőre vetül nagyobb fény, az események leírásának a helyére a hősök meditációja kerül". A Hf_{PN}-ben még sem ennek, sem annak nincs nyoma, hogy az írói kommentár lépten-nyomon megszakítja a leírást és a belső monológot, a teljes regényben tehát Babits „már intellektualizálta a történetet".[239]

Ezt látjuk például a Miska és környezetének életét részletező új fejezet (*Miska*) első részében is, abban a szerzői kommentárban, amely az egyedi esetet (az előző rész végén Nellinek „a piroskötésű házasságtörési regények" paródiájaként értelmezett kalandját) a különös és az általános szintjére emeli – összekapcsolva a múltat, a történelmet és a jövőt.

Miska Imruskáétól elválaszthatatlan története a 2. fejezetrészben kezdődik, amelyet az író a „levendula"-képpel kapcsol össze úgy, hogy közben az általánosról ismét az egyedi szintre vált.

A Hf *Miska* című fejezete első részének a fogalmazványát megtaláljuk a *Hagyaték*ban (BMKL 1365; OSZK Fond III/1603/1–2.). (A két fólió azon a nagyon különböző 124 fólió közül való, amelye-

[238] BM-Itt 1997: 195.
[239] Sipos 1979: 67.

ket a regény fejezeteinek sorrendjében fóliószámoztak. Az említett lapokat azonban tévesen látták el az 1–2. számmal, mert azok nem az *Évek* c. fejezetbe tartoznak.)

OSZK Fond III/1603/1–2.
Hf_k 834–835.

A két fólió rektóján és verzóján (egy kétrét hajtott vonalas lap két-két hasábjában) eredeti számozás 1–4.

„1.

1/
Abban az időben alig írtak másról a francia írók [[...]] ekkívűl? Elértük [[...]] volt ez; **ahol** <a legkisebb házasságtörés> válni háborut **jelentene;** s ki gondol háborura [[...]] ünnepet tartottunk, de a |:kivénült:| félisteneket [[...]] a házasfél országok

2/
civódtak; de kit érdekel <háza> prózai házasfelek civódása? A cívódás hozzátartozott a háztartás rendjéhez, mely öröknek látszott; [[...]] Rend volt mindenütt és Unalom; <csak az Egyén sorsában tartott még némi játszóteret a Rendetlenség pajkos istene; hála annak a testvéristennek, akinek a neve Szerelem. (Képzelj olyan <r>Rendet, melyet ez meg nem bont!) Bizonnyal> |:csak az Egyén sorsában leshetett még kalandot a Fantázia; hála a Szerelem pajkos istenének. Róla az a hir hogy minden rendet meg<...>bont. S bizonnyal:|
a Szerelem rendbontó hatalmát [[...]] Nagyvárosi írók, a fürgébbje, érezték ezt; s mondom, a házasságtörés volt

Hf_k
Miska. 1–2.
Hf_l 178–179.; Hf_k 167–168.

„1.

Abban az időben alig írtak másról a francia írók, [...] ekkívül? Elértük [...] volt ez: **hol** a házasságtörés háborút **jelent**; s ki gondol háborúra [...] ünnepet tartottunk; de a kivénült félisteneket [...] a házasfél országok

civódtak; de kit érdekel prózai házasfelek civódása? A civódás hozzátartozott a háztartás Rendjéhez (mely öröknek látszott); [...] Rend volt, biztonság, unalom; csak a Szerelem pajkos istenétől lehetett még kalandot remélni; aki, mint mondják, minden rendet áttör. S bizonnyal a Szerelem rendbontó hatalmát [...]. Nagyvárosi írók, a fürgébbje érezték ezt; így lett fantáziájukban és általa a házasságtörés központ és ideál. Vézna kis

akkor a legmodernebb ideál. Vézna kis

3/

<ideál különben; m>
ideál különben; [[...]] e mozdulatlanságban is; de ki <nézne le a föld mélyébe?> gondolna avval ami a földben van? A magyar Pató Pál bizonnyal nem: majd kibujik, |:ami akar:|, mind-<é>ig elég jókor! Ki is bujt; s addig is nőttek a gyerekek, s mig a nagy Unalom |:se<.>lejtes:| ideáljai és frázisai **elkapták a gyenge sorsokat** (köztük <a szegény> |:az ártatlan:| Nelliét is): addig ez unott sorsok űlledékén különös uj kis lelkek forrtak már, mint édeskés levendulaágyán forr az ecet.

ideál különben; [...] e mozdulatlanságban; de ki gondolna avval, ami a földben van? A magyar Pató Pál bizonnyal nem: majd kibújik, ami akar, mindig elég jókor! Ki is bújt; s addig is nőttek a gyerekek, s míg a felszínen a Vézna Ideál mérgezte a gyönge lelkeket s **el-elkapott egy-egy gyönge sorsot** (köztük az ártatlan Nelliét is): addig ez únott sorsok üledékén különös új kis lelkek forrtak már, mint édeskés levendulaágyán forr az ecet.

4/

2.
Levendula volt elég a Nelli sifonjaiban; amiket most Miska nyitogatott, <összekeresgélt kulcsokkal> kétségbeesetten találgatva a kulcsokat”

2.
Levendula volt elég a Nelli sifonjaiban; amiket most Miska nyitogatott, kétségbeesetten találgatva a kulcsokat; míg Imruska [...]”

Látható, hogy Babits már a fogalmazvány írásakor kisebb korrekciókat hajtott végre (szócseréket, betoldásokat és a mitologizálás egyszerűsítését), de a végleges változat készítésekor újabb variánsokat is teremtett.

A Hf_{PN} nagyon szűkszavú bemutatásához képest a teljes regényben nemcsak sokoldalúbb lesz apa-fiú kapcsolata, de a minősége is változik.

A Hf_{PN} *S évek suhannak el*... c. ötödik fejezete először a „magára maradt” Imruskára összpontosít: Bábi gondoskodik róla, s „egyetlen társa” Döme bácsi. Az „unatkozó” gyereket Miska Hintássékhoz küldi, de ő maga a tétovázó, félénk fiúcskát „semmivel sem bátorította föl”. Az álmaival és homályos, titokzatos emlékeivel gyötrődő zsenge léleknek nem jelent támaszt az édesapja, akiről csak annyit

tudunk meg, hogy délelőtt „hivatalba ment és délután kaszinóba". Ez a fejezetrész a Hf_1-be az adott formában nem is került át. – A következő fejezetrészekben pedig már a gádorosi világról és Nelliről mesél az elbeszélő. Ez utóbbi szövegegység a Hf-ban új fejezetbe került (*A gádorosi danaidák*), és sokat változott.

A Hf-ban a nagy távlatok után a fejezet 2. része Miskáról és Imruskáról mutat közelképet. A képen: a felesége sifonjait nyitogató apa és az „anyiszagot" szimatoló gyerek. Együtt. Ez a képkivágás már önmagában az ellenkezőjét láttatja annak, amilyennek Miska és kisfia kapcsolata a Hf_{PN}-ben megjelent. Az ezt követő narráció is mintha tudatosan hangsúlyozná az apának a Hf_{PN}-hez képest új, ellentétes vonásait. Ott a férji szerepét vesztett Miska napjait a hivatal és a kaszinó tette ki, Imruskát rábízta Bábira és Dömére. Itt egy egészen más embert ismerünk meg: a „férjből apává lett" Miskát, aki „igaz bölcsként keresett vigaszt a megmaradtban". Miska „délelőttjeit rideg munkának áldozta s gyakran a délutánt is", még estére is vitt haza aktát. „De ami órája maradt, az Imruskáé volt: hosszú séták a sóti hegyeken, api meleg kezébe fogózva; [...]." S a szabad függő beszédben mondott írói kommentárban a *Timár Virgil fia* c. regény írója azonosul újabb hősével: „S nem okosabb-e férfiúi szeretetünk kincsét a fejlődő fiú lelkére költeni, kit még kényünk formálhat, acélként, mint a gyönge és megbízhatatlan Asszonyra?" (169)

A házban az eltávozott asszonyról és anyáról szó nem esik, a titkos „Emléknek, akiről beszélni sem lehet", az „Illat"-a azonban ott „kísértett". Ezek a titkok borzongatták Imruskát, s borzongásai nem oldódtak, hanem erősödtek a Hintásséknál tett látogatásokon, ahová – amint már említettük – Miska nem szívesen engedte a fiát. Ha engedte, Erzsi miatt tette, nem akarta megbántani. – A fejezet 3. része Erzsit mutatja. Hintáss elhagyott asszonya „majd gyászruhát öltve mint egy özvegy, majd kacéran, bosszúálló nőként" viselkedik, zavarba hozva Miskát; „új játékot és szerepet" is talált: önálló kenyérkeresővé akar lenni, tehát tanul, a ciszterci tanárok járnak a házába. – Majdnem hasonló terjedelemben van szó Gittáról, „aki ismerte a felnőttek titkát", „lélektani experimentumokat csinált", játszott, mint a „kis ördögök". A regény új változatában tehát egyre élesebb

kontúrokkal rajzolódik ki az „ördögi" Hintáss lányának „ördögi" arca, s új szerepet is kap, a nevelőét: Imrus „tanítványa lett" a „gonosz kis tanítónő"-nek.

A 4. rész Dömére és Erzsire összpontosít. Döme dühösen utasítja el Erzsit, amikor az – a kliensei pénzével el nem számoló – Hintáss rendezetlen adósságaival fordul hozzá: „Egy krajcárt sem a gazemberért!" Ezt Erzsi elfogadja, de a lányaira gondolva Döme „íróasztalának titkos fiókja felé" tekinget, és feladja büszkeségét. Az 5., rövid részben Döme a szőlőbe látogat Imruskával, akivel „már-már beszélni sem tudott". Ebben a részben jelenik meg a vadászholmik között a puska (és a tőr, s hozzá asszociálódik Imruska fantáziájában a halál, a Kováts Laci bácsi halálát okozó kés). A motívum visszavisszatérően beszédesen kíséri Imruska további történetét.

A 6. részben Gyula szelleme kísért. A sótiak fantáziájában alakja „félelmes arányokat öltött". Borzsák tiszteletes Kováts Lacit temető beszéde, a szökevényeket látó Csontváry doktor fecsegése idővel csak erősítette „a sóti nyelvek és ajkak vitustáncá"-t, melyben Gyula „fekete hőssé nőtt". Miskát Nelli miatt bosszantotta a szóbeszéd, s ugyancsak Nelli miatt (de a „Família" becsületére hivatkozva) Dömével ellentétben megtagadta „a Bosszú szellemét", s Dömét is „inkább engedékenységre igyekezett bírni". Hogy mire mentek egymással, azt itt még nem tudjuk meg, de ez előreutaló mozzanat: előkészíti a két férfi későbbi, a Gyula látogatását és kérését követő – de csak sejtetett – hasonló reakcióját.

A 7. résztől kezdve az utolsó rész (12.) kivételével Miskáról szól a „mese", de közben – nem is mindig a háttérben – ott kísért Nelli és Hintáss alakja. Miskáról, akinek megrendült a biztonságérzete, aki úgy érzi, „valami nincs rendben a világgal körüle". Belső nyugtalanságán nem segítettek a padlásról lehozott könyvek (7. rész), hiszen „mit ér ott az Észjog, hol a világ nincs ész szerint rendezve".

Nyugtalanságát részben motiválja a Kováts Laci gyilkosának tartott pincér története. Az őszi szabadsága idején is minden nap hivatalba siető Miskának egy reggel a vízhordó rabok közt feltűnt egy „nyápic emberke", akiben később felismerte a gyilkosnak tartott pincért. A törvény és a jogrend védője, az igazságba vetett hitével,

magabiztosan oktatta ki a szerencsétlen, magára valló ötgyerekes apát; de mégis rossz lelkiismerettel, mert éreznie kellett „a Pénz és a Munka" fordított viszonyát, fel kellett ismernie, hogy a gyilkos is áldozat. (8. rész) Szociális és lélektani (mélylélektani) mélységeket kap itt a regényvilág.

A tanácselnökké kinevezett Miska, akinek büntetőtanácsa kapta meg a Kováts Laci-féle gyilkosság ügyét, „emberileg bizonyosnak" vélte a pincér bűnösségét, az ítéletet igazságosnak, mégis felkavarta lelki nyugalmát a vádlott váratlan tagadása és zokogó görcsös vonaglása a tárgyaláson. S nemcsak azért, mert ez volt az első halálos ítélete. „A furdalások mélyebbről jöttek: hol a bíró mögött az ember ült [...]", s a bíró kezét a tudat alatti mélységből, alig sejtett, láthatatlan erők irányították, melyek szerint az „Asszony híre vért kívánt". Miska azonban nemcsak magában érezte ezt a láthatatlan erőt, hanem a gyengeségének áldozatul eső másik emberben is: a vádlottban és Nelliben. Gyötrő kérdései belső monológban szólalnak meg: „S ama pincér vajjon gyilkosnak született? Ki tudhatja, micsoda bűnök szunnyadnak benne, amiket az első alkalom kiválthat? S kinek lehet joga ítélni másokon?" (10–11. rész) Miskának, bár „az Itélet embere s kemény férfi" maradt, „a lelke nem volt a régi biztos lélek". Érthető, hogy „jogászi érdeklődése is különös irányba terelődött": Lombroso teóriája érdekelte („Születik-e a bűnös? vagy a társadalom teszi azzá, ami? s van-e jogunk egyáltalán bűnösnek tekinteni?"). Nem véletlen, hogy a bíró titokban azt remélte, ítéletét a felsőbb fórum megváltoztatja. (12. rész)

A regény új változata tehát Miskának, a bírónak Kováts Laci gyilkosának bűnösségével kapcsolatos (s Nelli sorsától sem független) vívódását hosszan, elemző módon mutatja, szemben azzal a rövid tudósítással, amely a Hf_{PN}-ben az ítéletről található (784).

Miska életébe azonban időről időre a messze távolból „beleszól" Gyula és Nelli általa ismeretlen vagy ismert története, s motiválja cselekedeteit. Az író időben párhuzamos eseményeket mesél el egymás után. Az olvasó már ismeri a „szökevények" történetét, sőt már arról is értesült, hogy a válópörök lefolytak, s Miska „már a diszpenzációt is kijárta az elillant párnak", akikről ő azt sem tudja, merre

vannak. Azt viszont az olvasó is most tudja meg, hogy Erzsi nem könnyen, csak – a titkos fiókra gondolva – mintegy Döme bácsi „parancsára" egyezett bele a válásba. A házasságok fölbontásáról a hír meg is jelent a Sótvidéki Közlönyben, amelyet újabban a fiatal Schapringer adott ki. (Amint egy a *Hagyaték*ban található feljegyzés mutatja, az író utólag szúrta be, hogy Miska kezdetben visszaküldte Gyula egykori lapját. OSZK Fond III/ 1603) A „férfi-becsületben" bízó Miska azt remélte, hogy Hintáss talán keresi, olvassa a lapot, s tudja a kötelességét. Miska ugyanis most is a „hűtlen asszony lovagja" volt, s „bíró szíve" nem tűrhette, hogy Nelli bármiben is „törvényen kívül álljon". Gyula azonban nem adott életjelt magukról, de megjött Velencéből Schapringer Manó telefonüzenete. Ezek után már volt hová küldeni a válópörről szóló iratokat. Minderről a 9. részben olvasunk.

A 12. részben van szó arról, hogy Miska lelkének másfajta fájdalmaktól gyógyuló sebeit „két esemény szakította föl". Az egyik: „alig pár napra rá, hogy Miska pecsétes levele elment az Ádria híres városába", megjött a válasz: értesítés Nelli és Gyula fiumei házasságkötéséről. A másik: „az ügyvédi kamara kitűzött gyűlése volt, mely Gyulát kétségkívül diszkvalifikálni fogja." (A befejezett tényről majd jóval később rövid narrátori közlésből értesülünk.)

A fejezet következő két részében (13–14.) az elbeszélő váratlan eseményről, Gyula sóti látogatásáról, Miska és Gyula vitájáról, majd Gyula és Döme bácsi találkozásáról számol be. Gyula fellengzős szavakkal és hamisan írja le Nelli helyzetét, felelőtlenül fogadkozik, ígérget, valójában pénzt akar kicsikarni Miskától és az őt egyből el-, illetve kiutasító Dömétől.

A kéziratok között Miska és Gyula dialógusából találunk két töredéket, amelyek közül az első változatnak a keletkezési idejét nem tudjuk hozzávetőlegesen sem megállapítani; a második változat feltételezésünk szerint igen korán, valószínűleg 1923-ban keletkezett. Ehhez egészen közel áll a végleges változat, de nem teljesen azonos vele.

OSZK Fond III/1603/24

„Igen! mindennel ami egy királynőt megillet, <becéztem> elláttam eddig is: a <legjo> legelőkelőbb hotelek, barátom < >, Royal Danieli! gondola és fiakker (sohasem tram és vaporetto), és első osztály a vasuton – pezsgők ... nem lehetett kívánsága. Elvégre ez hozzátartozik és az ember nem néz ilyenkor a pénzre. A szépség kötelez. Lehet-e jobb célja az aranynak minthogy a gyémánt foglalata legyen? És ha csak magamról lenne szó, nem félnék nyomortól, becstelenségtől sem; csakhogy az ő nyakát igaz gyöngyökkel keritsem. De nem rólam van szó, hanem róla. Igen, barátom, felelős vagyok vele szemben, s kötelességem nem lenni könnyelműnek. Épen azért fordulok most hozzád. Bizonyos pénzek<ről van szó>et emlegetnek... – Elköltötted ügyfeleid pénzét? – szaladt föl a Miska szemöldöke. – Pénz nélkül vagyok, barátom! és ez érthető is."

OSZK Fond III/2286/98 V
[Rektón: BM „Egy új költő" címmel Szabó Lőrinc „Föld, erdő, Isten" c. verskötetéről ír.]

„<Igen – folytatta, észre sem véve Miska szenvedését – egy királynő nem élhet pazarabban mintahogy én kényeztettem őt, barátom! a legelőkelőbb hotelek, Royal Danieli! gondolák, fiakkerok, sohasem tram vagy vaporetto; első osztály a **vasuton**; nem lehetett kívánsága hogy ne teljesüljön. Méltó ő minden királynői fényűzésre, s ilyenkor nem lehet az <<ember smucig>> smucig az ember, ugyebár? Az ő szépsége kötelez. Mire jó az arany, ha nem a <<szépség>> gyémánt foglalatául? Nem is teszek magamnak szemrehányást, s ha csak rólam volna szó, a nyomortól s **becselenségtől sem riadnék vissza,** hogy <<igazgyöngyöt>> gyémántot fűzzek nyaka köré.>"

Hf_k
Miska. 14.
Hf_l 212–213. Hf_k 199.

„[...] Nem kell aggódnod emiatt. Igen, – folytatta, észre sem véve Miska szenvedését – egy királynő nem élhet pazarabban, mint ahogy én kényeztettem őt, barátom! a legelőkelőbb hotelek, Royal Danieli! gondolák, fiákkerok, sohasem *tram* vagy *vaporetto* – hencegte, némileg túlozva – első osztály a **vonaton**; hálókocsi; nem lehetett kívánsága, hogy ne teljesüljön. Méltó ő minden fényűzésre, s ilyenkor nem lehet az ember smucig, ugyebár? Az ő szépsége kötelez. Mire jó az arany, ha nem a gyémánt foglalatául? Nem is teszek magamnak szemrehányást, s ha csak rólam volna szó**, a becstelenséget sem tartanám nagy árnak,** hogy igazgyöngyöt fűzzek nyaka köré. De őt nem vethetem a becstelenségbe! Reá nem szabad árnyéknak esni! Ő tiszta, mint egy angyal, s ezt fentartom az egész világ ellen. [...]"

A 15. részben egyrészt Gyula sóti látogatásának „ténybeli" következményeiről olvasunk (kifizette klienseit és Kováts Laci kötetének nyomdaköltségét), másrészt ezzel párhuzamosan értesülünk a pesti Kánya utcában maradt Nelli helyzetéről, amely egészen más, mint amilyennek Gyula lefestette. (Közben az időrendet megbontva az elbeszélő egy korábbi jelenetet is felvillant: a gyilkos szerepében tetszelgő Gyula megrémíti Nellit a sóti látogatás tervével.) – A Sóton hirtelen szerzett pénz forrását azonban csak sejteti az elbeszélő: Miska is, Döme is – Nellire való tekintettel – küldhetett pénzt a Gyula által megadott sóti címre. Az olvasó okkal gondolhatja, hogy mindketten megkaphatták a küldeményt elismerő kötelezvényt is egy névjegy kíséretében, amelyen a pesti Kánya utcai lakás címe szerepelt. Hiszen csak e cím ismeretében tudhatott Döme Nellinek pénzt küldeni és táviratozni, hogy azonnal utazzon Gádorosra.

A *Miska* fejezet utolsó része arra is példa lehet, miképp építi a szerző az új, a teljesebb regényben a motívumhálózatot, alakítva ezzel a metaforikus regényszerkezetet, mélyítve a regény jelentésvilágát. A 15. rész elején Imruska szemével láttatja az író, hogy milyen hatást tett Gyula Döme bácsira, „api"-ra, a kutyára, Zsónra. („Zsón megrémült tőle, s egészen máshogy fogadta, mint egyéb idegent. Döme bácsi nyilván harcolt vele, s úgy emelte a légycsapót, mint valami kardot. De a legkülönösebb hatása apira volt: aki komor lett és mozdulatlan, mintha el volna varázsolva." – 203)

Előzőleg azonban az elbeszélő Gyulának Imruskára tett hatását mutatja be: „Gyula mythikus alakját ez a megjelenés formálta, mint Krisztust a feltámadás: Imruska legalább így tartotta őt meg, szélesen lobogó zsakettszárnyaival, melyek szinte valami különös szoknyának látszottak. Minden előbbi emléke eltünt róla, ez az egy megmaradt. S noha a kis iskoláslélek túl volt már történetelőtti korszakán, az emlékből mégis mithosz lett: Gyulát szoknyás és röpködő lénynek látta, mint ama boszorkányokat a képes Petőfiben, akikkel János Vitéz verekedett, s akikről általában az *ellenséget* elképzelte, mikor Döme bácsi vitézi elbeszéléseit hallgatta, régebben. Gyulában mindenesetre volt valami rejtel-

mes.” (203) Beilleszkedik ez a jellemzés a Gyula alakját mitizáló motívumhálózatba.

*

A Hf_{PN}-nek *A gádorosi danaidák* című fejezetbe kerülő szövegegysége (*Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el*, illetve a rövid befejező része, a *Hatodik fejezet*. *Esztendők utolja*.) igen sok szövegbetoldással, új fejezetrészekkel gazdagodott, ezenkívül az író némely részeket átcsoportosított, másokat átírt.

A gazdagodást mutatja a mennyiségi különbség is. A Hf_{PN}-ben a *S évek suhannak el...* című fejezet nyolc fejezetrészből, az *Esztendők utolja* című egyetlenegyből áll. A Hf-ban *A gádorosi danaidák* című fejezetben tizennyolc, különböző hosszúságú rész található. (A Hf_1-ben a számozásban kimarad a 12., kétszer szerepel a 17., ezért a következőképp fogjuk jelölni: 1–11., 13[12], 14[13], 15[14], 16 [15], 17[16], 17, 18. A kritikai kiadás, illetve már a Hf_4 korrigálta a hibát.)

A Hf_{PN} adott fejezete első részének szövege (amely Imruskát mutatja) csak részben vagy megváltoztatva kerül a Hf különböző részeibe: a *Miska*, illetve a későbbi, *A gádorosi danaidák* és a *A boldog gyermekkor* címűbe.

A „*S évek suhannak el...*” 2. része Cenci néni Sótra érkezéséről szól. Azért jött, hogy Imruskát Gádorosra vigye, ahol „egy halvány asszony várt” rá, az anyja. Az olvasó is itt, e rész végén értesül arról, hogy Nelli, akit Velencében hagytunk el, hazaérkezett. Ezt a részt a regény teljesebb változatában Babits átírta, beszúrt, illetve átcsoportosított szövegegységeket, s Cenci Sótra érkezését, illetve Imruska gádorosi tartózkodását *A gádorosi danaidák* 7., 8. részébe helyezte. Így lehetősége volt arra is, hogy előbb (az 5., 6. részben) megmutassa Nelli helyzetét, és előkészítse Cenci sóti utazását. A Hf_{PN}-ben ez ugyanis éppannyira kevéssé motivált, mint Nelli hazaérkezése. A szőlővel birkózó Cenci „mindent megértve és semmin se csodálkozva” szigorú szótlansággal fogadta Nellit, csak a poggyászára vonatkozóan tett megjegyzést.

A kézirattöredékek között találunk egy idetartozót. Két részből áll: első része egy oldalszámmal ellátott gépirat (a rajta látható ere-

deti oldalszám és Hf_l lapszáma közel van egymáshoz, a tördelése megegyezik a Hf_l tördelésével*); a második része a gépirat kézírásos kiegészítése, amelyben egyidejű javítások vannak. Figyelemreméltó, hogy Jolán helyett itt még Ilonka szerepel, mint a Hf_{PN}-ben. Tehát a neveket elég későn cserélhette meg az író. A végleges változatban nemcsak a név változik meg, hanem még további hozzátoldást láthatunk, olyat, amely megerősíti a gépirathoz készült kiegészítés szóképét („a kocsi robogott mint a sors"), hangsúlyozva Nellivel kapcsolatban sokadszor a sorsszerűséget. Ez a rövid kis szövegdarab is jól illusztrálja az alkotó szövegformáló tevékenységét.

(*Helyhiány miatt nem tudjuk visszaadni a gépirat eredeti tördelését.)

OSZK Fond III/1603/25
gépirat kézírásos kiegészítéssel;
eredeti oldalszám: <226>219

„<226>219./

koztak, mely feltünő módon hiányzott:
– Tán csak nem jöttél egy szál ruhában!
S praktikus anyai gond pattogott a Nelli hallgatására:
– Mit csináljak veled? Mibe járassalak?
Más kérdések nem ostromolták Nellit. **Ilonka** szemei némán tüzeltek a kocsi belsejéből: alig merte megszólítani hazatért testvérét.
[kézírásos kiegészítés:] A kocsi robogott mint a sors; s oly rejtelmes volt mindez Nellinek: honnan <tudták> sejthették hogy most fog érkezni? Cenci már másodnap hajtatott a Dömétől <megjelölt> jelzett vonathoz; Nelli nem tudta ezt; csak döbbent, ámult és **kérdezni nem mert**."

Hf_k
A gádorosi danaidák. 3.
Hf_l 226.; Hf_k 211.

„[...] fiákker – gördült [...] mint a sors: Cenci kérdései csak a poggyászra vonatkoztak, mely feltünő módon hiányzott:
– Tán csak nem jöttél egy szál ruhában?
S praktikus anyai gond pattogott Nelli hallgatására:
– Mit csináljak veled? Mibe járassalak?
Más kérdések nem ostromolták Nellit. **Jolán** szemei némán tüzeltek a kocsi belsejéből: alig merte megszólítani hazatért testvérét. A kocsi robogott mint a sors; s oly rejtelmes volt mindez Nellinek: honnan sejthették hogy most fog érkezni? Cenci már másodnap hajtatott a Dömétől jelzett vonathoz; Nelli nem tudta ezt: **de nem mert kérdezni,** mintahogy nem merjük kérdezni a sorsot. [...]"

A teljes változatban, mivel Nelli egy szál ruhában érkezett (3. rész), Cenci Miskának írt, s Miska az általa elküldött holmik közé betette azt a kis ollót, amelyet valamikor Nelli nagyon keresett (4.). „Ez az olló rejtelmes levél volt, melyet Nelli zokogva olvasott, mikor meglátta." Mióta hazajött, nem esett szó a sótiakról, Imruskáról sem. Most, a síró Nellit letorkoló Cenci említette először: „– Mit rísz? – szólt rá Cenci. – Maradtál volna a gyereked mellett! – [...] Asszonynak ott a helye, a gyereke mellett." (5.) Ezt követően Nellin üresség és közömbösség lett úrrá, alig mozdult ki anyja házából, a „sötét szobából", „fogyott, sápadott", hiába volt a doktor tanácsa (szórakozás, séta), még enni sem akart. Anyja nem ért célt akkor sem, amikor a megszületendő gyermekére hivatkozva feddte lányát, hiszen benne „valami különös, megmagyarázhatatlan ellenszenv" volt „a meg sem született csöppség iránt", azt kívánta, hogy „Bár csak meg se születne!". (217) Egy alkalommal pedig Cenci rajtakapta őt a fészerben, amint egy törött ostordarabkát tartott a kezében. Ekkor vitte Cencit anyai ösztöne Sótra Imruskáért. (6.)

Mindebből látható, hogy a teljes regényben az író az első hat részt a gádorosiaknak (Cencinek, Nellinek) szentelte, előrébb hozta azt, amiről a Hf_{PN}-ben csak Imruska Gádorosra érkezése után, a 3. részben olvasunk: Cenci küszködését a szőlővel. Mindazt, amit a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetbe (3.) tömörített, a Hf-ban megszakítva, időben is tagolva (Imruska gádorosi tartózkodása előtt és után), több részben (2., 6., 10., 11., 13., 14.) mesélte el.

Az alábbiakban a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* fejezetének 3. részét alapul véve mutatjuk meg, hozzá képest miként változott az említett témának a kidolgozása. Az első oszlopban bemutatjuk a Hf_{PN} szövegét, a másikban jelöljük a változásokat, a betoldásokat, illetve megadjuk azok új helyét a teljes változatban. A könnyebb áttekintés végett jelöljük a bekezdéseket (bkd.).

	Hf_{PN} *Ötödik fejezet. S évek suhannak el...* 3. (57. folyt.) Hf_k 791.		Hf_k *A gádorosi danaidák.* 1. Hf_l 222–223.; Hf_k 208–209.
3. rész 1.bkd.	„Az el nem ért célok **adnak erőt és fájdalmat.** Erő és fájdalom **talán egy-ugyanaz.** Azt hiszem, vége az életnek, ha minden célt elért.	1. rész 1.bkd.	„Az el nem ért célok **fájnak s erőt adnak:** erő és fájdalom **tán egy és ugyanaz.** Megállna a világ, ha minden jól volna; mint a masina áram nélkül; fájó elégületlenség a világ árama. Cenciben feszült ez az áram, mint bárkiben, míg él: vége az életnek, ha minden célt elért.
2. bkd.	– Nem halok meg, mig adósságom van, – mondta Cenci néni. A gyermekek felnőttek.	2. bkd.	– Nem halok meg, míg adósságom van, – mondta Cenci néni. Évek lüktettek aggodalmas feszültségben. Egy pillanatra sem lehetett elereszteni a gyeplőt. A gyermekek felnőttek: mindenik egy-egy terhes cél, egy lüktetés a nehézségek láncán, mely együtt az özvegy élete. Nelli férjhezment, s az áram átkapcsolódott Jóska iránt, akit Jozsónak becézett Gádoros. **Jozsó jogász volt Pesten;**

		amire »kanász« rímel a nótában: viharos mesterség. De a gyeplő Cenci kezében volt:[...] elereszteni a gyeplőt.
A Hf_{PN} *S évek suhannak el...* 3. rész, 59. folyt. 23. bkd. változata (794.)	3. bkd.	**Jolán is megnőtt már, száműzött hercegnő, aki nem akart férjhezmenni: finom, már kissé fonnyadó, tüskés félénkséggel és érzékenységgel; pedig lett volna kérője. Cenci nézte, nem szólt, önző okossággal: kellett a segítség a házban, s már közeledtek a beteg, gyenge napok.** De még mindig volt cél, és feszült az áram.
	4. bkd.	– Nem halok meg, míg adósságom van. – Az oskoláztatás sokba került s az adósság bizony lassan csökkent. De ime: a gyerekek felnőttek s a szőllő [*] kitünő karban volt. A befektetett pénz meghozta gyümölcsét, a tőkék engedelmes és délceg sort álltak s az egész hegyen bámulták a Cenci hadseregét.

2. bkd	Cenci lelke most egy óriás tábla volt, melyre számok voltak róva: ezen törölgetett és számitgatta, hogy mikor és mennyit törölhet? – Nem halok meg, mig adósságom van.	Hf_{PN} Ua. 3. részéből, a 80–84. sor változata (793.)	Cenci lelke most egy óriás tábla volt, melyre számok voltak róva: ezen törölgetett és számítgatta, hogy mikor és mennyit törölhet? – Nem halok meg, míg adósságom van. – A bugyelláris szíjja megszorult, [...]. Gazda-szemei mélyebbre tapadtak; **fonnyadt levél vagy aszott fürt voltak izgalmai; elhullt rőzse s leesett gyümölcs gyültek kötényébe. Az ember mindig talál valamit, ha végigmegy a szőllőn s jó gazda nem megy el úgy, hogy föl ne szedje.**
3. bkd	Inai birták még, fáradság nélkül vitték föl a hegy**en.** Még mindig naponta. Csak feje csüggedt le, a föld felé, melynek lelkét adta.”	5. bkd	Inai bírták még, fáradság nélkül vitték föl a hegy**re.** Még mindig naponta. Csak feje csüggedt le, a föld felé, melynek lelkét adta.”
	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el...* 3. (58. folyt.) Hf_k 791–792.		Hf_k *A gádorosi danaidák*. 2. Hf_l 224–225.; Hf_k 209–210.

4. bkd	„(58) A hegy megváltozott körülötte; csak ő nem változott. A régi, puritán présházak helyébe modern villák épültek: a tulajdonosok is ujak voltak. Cenci emlékek között járt: ez is eladta a szőlejét, az is. **Az öreg Gőzsy meghalt: mennyi hires muri volt annak idején a tanyájában.** Reggel ötkor, mikor Cenci ballagott föl a hegyre, még kihangzott a cigány. Most bezzeg csönd van. A présházban a vincellér lakik: az uj gazda hétszámra ki sem néz. Idegen ember, gazdag és zsidó.	2. rész 1. bkd.	„A hegy megváltozott körötte; csak ő nem változott. Cenci emlékek között járt: hol voltak a régi vidám tanyák? Hol voltak a régi vidám szüretek, nótáikkal, híres mulatságaikkal? A mulatós gazdák elhaltak; kedvetlen utódok vették át elhanyagolt szőllőskertjeiket, se pénzük, sem idejük sokat gondolni rá; hivatalba járnak, vagy pörösködnek a hitelezőkkel. A szőllő csak annyi munkát kapott, amennyi elengedhetetlen muszáj volt; néha még annyit sem; a kivénhedt tőkéket senki sem pótolta; senki sem nézett a munkások után; a lusta vincellér konyhakertet tartott a kopasz pásztákban. Haszon ebből nem volt s a telek is csak azért maradt meg, mert nehéz volt eladni.
5. bkd	**A hegy lassankint idegeneké lesz.** Cenci nénit nem állitják meg már,	2. bkd.	**Lassan mégis cserélődtek a gazdák is.** Keresztény ember nem mert szőllőt

mint azelőtt, minden tanya előtt, egy kis beszélgetésre. Nem mondják már mesziről egymásnak, ha föltünik sovány, töpörödött, bot fölé görbülő alakja:

6. bkd. – Jön a Cenci néni!

7. bkd. Nem ismerik őt többé névszerint. Csupán a jelenséget ismerik, a különös, régi világból itt maradt, elpusztithatatlan öreg asszonyt, ki olyan, mint a föld szellemeinek egyike; s könyveket olvasó, csufondáros eszü modern gyerekek a villa rácsai mögül vizsgálva őt, könnyedén elnevezték: – Az ősasszony!"

venni: de hazárdabb zsidók vállalkoztak.

3. bkd. – A Gőzsyék eladták! – kiáltott a képviselő Cenci nénire, mikor elment a tanyája előtt, mely útba esett neki. – Bár nekem is akadna valami jó vevő! Isten uccse, nem kéretném magam.

Cenci összeszorította a fogát: úgy kell nektek! A Gőzsyék is tele voltak adósságokkal, mióta meghalt az öreg. Cenci a szegény Józsira gondolt, és a maga adósságaira. Előtte állt a nagy, oszlopos **Gőzsy-présház, mennyi bolond muri színhelye az is!** Reggel ötkor, mikor Cenci ballagott föl a hegyre, még kihangzott a cigány. Cenci már özvegy volt s már akkor is így ment: összeszorítva fogát, kezében a bot és a szatyor. Gőzsy Pepi a megyéhez került, s most benn lumpol Sóton: az egész megye Gőzsy Pepije! s lám, rámegy a szőlő! Bez-

4. bkd.

	zeg csöndes most a híres pince! A présházban a vincellér rámol: az új gazda nagy újításokat tervez. Idegen ember, gazdag és zsidó.
5. bkd.	Cenci emlékek között járt, de nem az emlékekkel törődött: [...] marad még a másik.
6. bkd.	– Nem halok meg, míg adósságom van.
7. bkd.	Nelli sorsán [...] szökevénye volt.”

[Az adott részletben a Hf_1-ben a „szőllő” helyett mindenütt: a „szőlő”-alak fodul elő.]

A regény teljes változatában, *A gádorosi danaidák* című fejezetben tehát először (az 1–2. részben) Cenci küzdelméről, felfogásáról olvasunk. Nem adja el idegeneknek a szőlőt, s erőfeszítése már-már meghozza gyümölcsét („a nagy kád oldala ez évben magasra várta az évszámot”), s Nelli megérkezése ellenére is bizakodó. S csak Cenci küzdelmének és felfogásának bemutatása után (nagyobbrészt új fejezetrészekben, a 3., 4., 5., 6.-ban) lesz szó részletesen Nelli fogadtatásáról, helyzetéről a „sötét szobában”, lelkiállapotáról, majd (a 7–8–9. részekben) Cenci sóti, illetve Imruska gádorosi látogatásáról. Ez utóbbi részekbe a Hf_{PN} megfelelő helyéről (2. r.) kerülnek át szövegegységek, de gyakran kibővülve, átalakulva.

Mivel a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetben (3.) van szó Cenci küzdelméről, nem hangsúlyozódik, mitől kap az újabb és újabb motivációkat, s miképp kezdi a munkát a fáradhatatlan öregasszony újra meg újra töretlen lendülettel. A regény teljes változatában egymástól távol eső részekben és kibővítve láthatjuk egyrészt Cenci ellenállását a szőlők általános eladási hullámában (1–2.), másrészt a filoxéra

csapását követő új szőlőtelepítését, amikor ismét csak figyelmen kívül hagyja környezetének véleményét. (11., 13[12]., 14[13].)

A Hf_{PN} adott fejezetének 3. részéből a filoxéráról szóló szövegegység tehát *A gádorosi danaidák* fejezetének 11. részébe kerül.

	Hf_{PN}		Hf_k
	Ötödik fejezet. *S évek suhannak el*... 3. (58. folyt.) Hf_k 792–793.		*A gádorosi danaidák*. 11. Hf_l 244–246.; Hf_k 228–229.
		3. bkd. közepe	„[...] a szőllőben oly dolgok történtek [...] az aggodalmas áram ismét megfeszült, s a bugyelláris szíjai megszorultak. A szőllő új áldozatot követelt: új és szomorú számok libbentek a levegőbe, s Cencit egyszerre elhagyta köszvénye; újra naponta hajnalban mászott föl botjával a hegyre, melyre alig lehetett ráismerni. [Hf_l: szőlő, szijjai]
3. rész 9. bkd.	**„A változások pedig sokasodtak**. Az 1893-as év emlékezetes maradt Gádoroson, mint a népvándorlás. [...] mely rögtön keveredik s forrong.	4. bkd.	**Mert a hegyen megsokasodtak a változások**. Az 1893-as év emlékezetes maradt Gádoroson, mint a népvándorlás. [...] mely rögtön keveredik s forrong.

10. bkd.	A föld öltönyt cserélt, nagy táblák [...] mint a beteg ember.	5. bkd.	A föld öltönyt cserélt, nagy táblák [...] mint a beteg ember.
11. bkd.	S az ijedt gazdák [...] vakarta a fejét. A villa uj gazdája amerikai vesszőket hozatott. Persze, [...], mint a macska.	6. bkd.	S az ijedt gazdák [...] vakarta a fejét. A Gőzsy-villa új gazdája – mert a régi présházból modern villa lett – amerikai vesszőket hozatott. Persze, [...], mint a macska.
12. bkd.	– Magunkfajtának nem való az – mondták a régi gádorosiak. – Mit akar avval a vesszővel? – Inkább eladták a szőlejüket. Vagy lett krumpliföld. Pénzük se volt. **A földvándorlás kora volt ez**, potom áron potyogtak a szőlők. Tönkrement emberek jajgattak. Kaputos embernek már alig volt nagyobb szőleje. [...] – Mit akar avval a vesszővel? Micsoda bor lesz abból?	7. bkd.	– Magunkfajtának nem való az, – mondták a régi gádorosiak. – Mit akar avval a vesszővel? – Inkább eladták a szőllejüket. Vagy lett krumpliföld. Pénzük se volt**. A földvándorlás új kora kezdődött**, potom áron potyogtak a szőllők. Tönkrement emberek jajgattak. Kaputos embernek már alig volt nagyobb szőlleje. [...] – Mit akar avval a vesszővel? Micsoda bor lesz abból?
13. bkd.	– Sohse ad az olyan bort, mint a régi! – mondta a képviselő Cenci néninek, aki megállt előtte az utpartján, teleszedett köténnyel, **ɱęɾt ạ.**	8. bkd.	– Sohse ad az olyan bort, mint a régi! – mondta a képviselő Cenci néninek, aki megállt előtte az út partján, teleszedett köténnyel,

	ṛégi yọlṭ ṃọṣṭ.iṣ.. ṣ ṃịṇḍig ṭạlạ́l.az. ẹṃbẹr.vạḷạṃiṭ, ḥạ. yégigṃégy ạ.szőlőṇ:. gyüṃölcsöṭ, ṛőzṣéṭ.. ạṃịṭ.érḍẹṃẹṣ föl:. szẹḍṇi.. Jó gạzḍạ. ṇẹṃ ṃegy ẹl.ugy.. ḥọgy.föl.ṇẹ szẹḍ:. je. Cenci nem felelt semmit, számított. Ismerte a férfiak eszét, s nem sokra tartotta. „Te is csak olyan férfi vagy!” – gondolta magában.	Variációja a Hf ua. fejezetének 1. részébe kerül (209)			mint szokta, bölcs gazdaként a szomszédokat figyelve a bajban. Cenci néni nem felelt semmit, számított. Ismerte a férfiak eszét, s nem sokra tartotta. »Te is csak olyan férfi vagy!« – gondolta magában.
14. bkd. 15. bkd. 16., 17., 18.	A férfiak mindig ilyen haszontalanságokra gondolnak; hogy „nem olyan bor lesz, mint a régi”! Persze, mert maguk nyakalják a borukat: nem csoda aztán, ha nem hoz a szőlő! Cenci helyzete tragikus volt, de neki nem volt érzéke a tragikum iránt: mit ér siránkozni? – Nem halok meg, mig adósságom van, – gondolta, és most egyszerre érezte, hogy nincs még itt az ideje, meghalni. Uj adósságot kell még felvenni. Ujra kell kezdeni.		9. bkd. 10. bkd. 11. bkd.	A férfiak mindig ilyen haszontalanságokra gondolnak, hogy »nem olyan bor lesz, mint a régi«! Persze, mert maguk nyakalják a borukat: nem csoda aztán, ha nem hoz a szőllő! Cenci nem a jó boron kesergett: nagyobb gondjai voltak. A bor megölte férjét, tönkretette régi gazdagságát: amit a bor vétett, azt a szőllőnek kell megfizetni! Cenci küzdött a szőllővel, mint egy élőlénnyel: tragikus küzdelem! Már-már lebírta, már-már diadallal fizette ki utolsó	

	Nem ijedt meg. Már ujra kezdte párszor.		adósságát: és most mindent újra kell kezdeni. Cenci nem ijedt meg: már újrakezdte párszor. Pénz kell újra: új adósság, és új erő, mert »nem halhat meg, míg adóssága van«!
19., 20. bkd.	A képviselő még beszélt. [...] Neki nem volt természetében a sok beszéd. Számított. S már másnap irt Sótra, alanyokért. Zsidókhoz ment, pénzért. [...]”	12., 13. bkd.	A képviselő még beszélt. [*] [...] *Neki* nem volt természetében a sok beszéd. Számított. S már másnap írt Sótra, alanyokért. Zsidókhoz ment, pénzért. [...]”

[*] A kézirathalmazban van egy fólió, amelyen a Hf *A gádorosi danaidák* fejezetének 11. részébe kerülő fent bemutatott, új szövegváltozat („Cenci nem a jóboron [...] A képviselő még beszélt”) található. (OSZK Fond III/1602/4) Ez a végleges változat szövegétől – a helyesírást leszámítva – egy szóban tér el: „küzdelem” áll az „erő” helyett („Pénz kell ujra; uj adósság, és uj küzdelem; mert [...]”). A Hf_1 nem tartotta meg ennek a feljegyzésnek a helyesírását sem: a rövid u-k helyett hosszút találunk (uj-új), s a szőllő helyett szőlő-t; a Hf_3 a „szőllő”-formához tért vissza, s ezt követi a kritikai kiadás.

	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el*... 3. (59. folyt.) Hf_k 793–794.	Hf_k *A gádorosi danaidák*. 11. Hf_1 246.; Hf_k 229–230.
21. bkd.	„(59) Egy idő óta nagyon tudott a zsidókkal bánni. [...] alacsony ügyeik közt.	14. bkd. „Egy idő óta nagyon tudott a zsidókkal bánni. [...] alacsony ügyeik közt.
22. bkd.	– Cenci nénitől nem féltjük a pénzt! – mosolyogtak. – Cenci néni, tetszik tudni, és bocsánatot kérünk, ért hozzá, mint akármelyik zsidó... – S boldogok voltak, a snobság egy nemével, ha bizalmaskodva nénizhették az öreg urinőt.	15. bkd. – Cenci nénitől nem féltjük a pénzt! – mosolyogtak. – Cenci néni, tetszik tudni, és bocsánatot kérünk, ért hozzá, mint akármelyik zsidó... – S boldogok voltak, a snobság egy nemével, ha bizalmaskodva nénizhették az öreg úrinőt.
23. bkd.	Cenci azonban beszitta a fogát, [...] evez kifelé az Élet szennyes tócsájáról! A nagy fia meghalt, a leányáról különös hirek jöttek: nem busult és nem csodálkozott semmin. Maga az Élet volt ő, ki mindent megértett és mindenen tulment: kegyetlen és cél nélkül is céltudatos. Miért **ragaszkodott**	16. bkd. Cenci azonban beszítta a fogát [...] evez kifelé az Élet szennyes tócsájáról. Urát elvesztette, vagyona elúszott, a nagy fia meghalt, két lánya, mint két hajótörött, kapaszkodtak fájó térdeibe: mire várt még? mihez **ragaszkodott oly makacsul?**

oly makacsul a földhöz**?** Miért nem adta föl a küzdelmet, mint annyi más, mint erős férfiak**?** **Egy fia volt még. Pesten, hivó, magas állásban,** hamar avanzsált, de az alig jött haza Gádorosra, tiszteletteljes, rövid időzésre, vagy tiszteletteljes leveleket küldött névnapokon**.. Lánya is volt még. Ilonka, otthon, aki. nem akart férjhez. menni. Számüzött. hercegnő, finom. már kissé fonnyadó. tüskés félénkséggel. és érzékenységgel:. pedig lett volna. kérője. Cenci nézte. nem szólt, önző. okossággal; kellett a. segitség a házban. s. már közeledtek tanár a beteg. gyönge. napok. Cenci köszvényes volt, s néha. már kocsin ment. föl a szőlőbe.** Miért ragaszkodott? Kinek érdeke volt már ebben a földdarabban? **Ilonka** sokszor keserüen fakadt ki magában. Csak fáradság, csak teher.”

Ennek a Hf_1-ben *A gádorosi danaidák* 1. részében van a variációja (208) 16. bkd.

kinek törte magát ezért a földdarabért? **Jolán** sokszor keserűen fakadt ki magában. Csak fáradság, csak teher. S ki tudja, nem vész-e bele megint az a rengeteg pénz? […]” [*]

A *-gal jelzett végleges szövegnek egy korábbi változatára (ahol még a Jolán helyén az Ilonka neve áll) ismerünk a fent említett fólió (OSZK Fond III/1602/4) másik oldalán: „Urát elvesztette, vagyona elúszott, a nagy fia meghalt, <egyik lánya világ szájára került> két lánya, mint két hajótörött, kapaszkodtak fájó térdeibe: mire várt még? mi<nek>hez ragaszkodott ||:oly makacsul?:|| <Miért> Kinek törte magát ezért a földdarabért? Ilonka sokszor”.

Folytatjuk a Hf_{PN} *S évek suhannak el*... c. fejezete 3. részének idézését onnan, ahol megszakítottuk: – bekezdésen belül, ott, ahol a Hf_{l}-ben új fejezetrészt nyitott az író.

Hf_{PN} 3. rész	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el*... 3. (59. folyt.) Hf_{k} 794–795.	Hf_{PN} 2. rész 5–6. bkd.	Hf_{k}	Hf_{k} *A gádorosi danaidák*. 11., 12. Hf_{l} 11., 13.[12.]; 246., 246–248. Hf_{k} 230–232.
24. bkd.	„– Inkább eladná mama! – De Cenci kormányformája [...] »ha későn, ha csonkán, ha senkinek«. A vesszők megérkeztek, egész Gádoros és Sót is beszélt már a Cenci néni vállalkozásáról. Néhányan bátorságot kaptak utánozni, de legtöbben nem jósoltak semmi jót.		11. r. vége; 17. bkd.	„[...] rengeteg pénz. – Inkább eladná mama! – De Cenci kormányformája [...]»ha későn, ha csonkán, ha senkinek«.
			12. rész 1. bkd.	12. A vesszők megérkeztek, egész Gádoros és Sót is beszélt már a Cenci néni vállalkozásáról. Néhányan bátorságot kaptak utánozni, de legtöbben nem jósoltak semmi jót.

25. bkd. – Bolond ez a Cenci! – mondta Döme Sóton, [...] a kutnál...

26. bkd. – Bolond ez a Cenci, adósságokba [...] bolond. Miskával is már nem lehet beszélni düh nélkül, tisztára mameluk! Persze, az Állam embere, a felesége gét hagyja futni egy szelekótyával, ő meg ül a hivatalban, csak ül, ül, és védi a kormányt, a minisztert, aki megfizeti! **Mi lesz evvel az országgal?!**

2. bkd. – Bolond ez a Cenci! – mondta Döme Sóton, [...] a kútnál...

3. bkd. – Bolond ez a Cenci, [...] bolond, **mi lesz ezzel az országgal?!** S kifakadt Miska ellen, aki maga járt el Cenci kommissziójából az amerikai vesszők dolgában: – Hogy tudtál ilyet tenni? – Döme dühe mögött Erzsi állott, [...] A filoxéra legyőzhetetlen szörnyeteg volt Erzsi szavaiban; s Gitta nagyított ábrákat mutatott róla, egy természetrajzi könyvből, ahol csakugyan rémes szörnyetegnek látszott.

4. bkd. – Bolond ez a Cenci! – mondta Döme és Erzsi szekondált:

5. bkd. – Örüljön, ha el tudja adni a szőllejét, Döme bácsi!

6. bkd. Döme el tudta adni, noha elég olcsón s a pénz a titkos fiókba vándorolt, [...] egy szelekótyával.

7. bkd. – Micsoda férfi vagy te? Erővel kellett volna lefogni

			a pénzét; nemhogy még segíteni a bolondságában!
		8. bkd.	S hogy Miska tiltakozott, mert Cencinek nem kell gyám, s becsületes ember híven végzi el a rábizottat: Döme morogva ment vissza szobájába: igazi mameluk beszéd!
27. bkd.	– Itt mindenki eladja magát, az a baja ennek az országnak! A tehetséges emberek odaadják magukat eszköznek a Hatalom kezébe! Cenci meg amerikait ültet: ki látott már ilyet? **Üljön** nyugodtan a hátulján! Mindenki meg van bolondulva!”	9. bkd.	– Neked persze könnyű ott a hivatalban! Miattad akár tönkremehet minden! **Mi lesz evvel az országgal?** A Cenci meg amerikait ültet: ki hallott már ilyet? **Maradjon** nyugodtan a hátulján! Mindenki meg van bolondulva! 13.”
Hf_{PN} 3. rész	*Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el...* 3.(59–60. folyt.) Hf_k 795–796.	Hf_k	*A gádorosi danaidák.* 7., 8. Hf_l 235–236., 236. Hf_k 220.
28. bkd.	„Egy és ugyanaz napról-napra. A sóti házban nem volt valami változatos az élet, épp oly kevéssé, mint a gádorosiban. Mig egy ismerős halovány arc fojtott hire kelt	7. rész	

megint ez egyhanguság fölé, rejtelmesen, egy visszatért, valaki, akit **nem volt lehetséges emliteni**, de aki **itt volt** mégis már **közel, az életben, Gádoroson**, egy hajótörött virág a partra vetve! Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalmasan és mélán izgatva őket; és ujra fölmerült a Cenci alakja, a szigoru, de okos Cencié, aki lányát, mint egy megszökött és visszatért rossz gyereket, meglepetés nélkül, mintha várta volna, fölénnyel és nem is idegeskedve, küldi a „sötét szobába"; – **ꝕşeḷeḳḍe. ţeịt.és ɾṛzéşeịt .– ȯh. ḥọgyṇẹ!.–.épp ọly. ḳẹvéşşé yẹşẓi.ḳọṃọ. ḽyaṇ.ṃiṇţ ẹgy ṃeg. yẹrṇị ẏaḽǫ, ḍẹ ṇẹṃ. feḷeḽős.gyẹɾẹḳét,.**

6. bkd.

„A sóti házban **most említették először Nellit** – noha nem most gondoltak rá először – mióta megint **itt volt, közel, az életben, Gádoroson.** Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalmasan és mélán izgatva őket;.

29. bkd.

Bolond ez a Cenci! – **mondta Döme bácsi, aki komolyan vett mindent; mindenféle apropos nélkül** mondta ezt, mert hiszen a dolog-

s **Döme százszor is elmondta egy nap és apropos nélkül** (sőt értelmetlenül, mert hisz maga küldte Nellit anyjához):

ról egyáltalában nem beszéltek. Miska értette mégis, de **nem szólt;** komor volt, de [...] az leánya. Miska itélkezett: **biró volt.** Semmi ellenvetése sem volt, **mikor Cenci eljött Imruskáért,** de semmi üzennivalója sem Nelli számára.		7. bkd.	– Bolond ez a Cenci! – Miska értette, de **sohase felelt rá**; komor volt, de [...] az leánya. Miska ítélkezett: **mert mégis csak ő volt a Bíró**. Semmi ellenvetése sem volt **a Cenci kívánsága ellen**, de semmi üzennivalója sem Nelli számára.
	$Hf_{PN,}$ 2. rész, 5. bkd.-ből (789);	Hf_k 8. bkd	**Cenci meghallgatta a véleményeket, mint egy legfölsőbb államhatalom, aki meghallgat szótlan s aztán dönt a maga feje szerint.**
	$Hf_{PN,}$ 3. rész 28. bkd. variá ciója (795);		Cenci nem moralizált s **nem ideges-kedett, – hogyisne – megverni való gyerekek cselekedetein**; egyszerűen tette amit szükségesnek látott.
	$Hf_{PN,}$ 2. rész. 5. bkd. kis változtatással (790)	Hf_k 9. bkd.	Csakugyan Imruskáról volt szó: a **részleges amnesztia egy különös tényéről, melyben a kisfiúnak jutott szerep.** Imruska **az udvaron várta sorsát, sztoikus rezignációval, mely anyiától örökölt attitüdje volt**

				az egész ellenséges világ ellen.
30. bkd.				
	(60)			8.
	S Döme kiállva az udvarajtóba, most már Imruskát sem látta, egyetlen barátját: barát nélkül maradt. És tovább dörmögött Cencire, aki elvitte a gyereket, ebben a hüvös, szeles őszidőben, egy seprüznivaló anya kedvéért, a hosszú kocsiutra:	a Hf_{PN} 2. rész 6., 7. bkd. átvétele (790)	Hf_k a 8. rész eleje: (220.) $Hf_{l.}$ (236.)	Cenci röviden kiadta rendelkezéseit, s másnap Imruskát pakkolta maga mellé a Püspök kocsijába. Döme dohogott, és mert hüvös, különös tavasz volt, és nagy hegyeken kellett keresztülhajtani, azt találta ki, hogy:
31. bkd.	– Meghül az a gyerek!			– Meghül az a gyerek! Döme öreg szívében [...] érzések csatáztak [...], az anya emléke [...] a gyermek távozása [...]”
	4.”			

Babits a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. fejezetének 2. és 3. részéből (felváltva innen és onnan) vágta össze *A gádorosi danaidák* 7. részének utolsó és a 8. első bekezdéseit, amelyeket néha megváltoztatott, illetve kiegészített. A *Hagyaték*ban találunk néhány olyan feljegyzést, amely a kiegészítéshez készült. Ezeket az alábbi táblázat második oszlopában mutatjuk be. Az első két-, illetve háromsornyi próbálkozást Babits függőleges vonallal áthúzta, s ez alatt született meg a két bekezdésnyi szinte véglegesnek mondható változat, amelyben a szerző kipontozta a Hf_{PN} változatlanul hagyott helyeit (az eredetileg folyamatos szövegrészt az összehasonlítás kedvéért széthúztuk). Az első oszlopban az eredeti szövegeket közöljük, de az átcsoportosítás rendjében – elválasztva a különböző helyről valókat, megadva az eredeti helyüket a Hf_{PN}-ben; a végleges változatot a harmadik oszlopban hozzuk (az egymást követő négy bekezdést szintén széthúzva).

Hf_{PN}	Hf_{PN}	OSZK Fond III/1604/26; kézírás	Hf_k
Ötödik fejezet. *S évek suhannak el*... 2., 3. (57., 59. folyt.) Hf_k 789–790; 795–796.			*A gádorosi danaidák*. 7–8. utolsó hat bekezdés Hf_1 235–236. Hf_k 219–221.
„Imruska komoly dolgokat sejtett, bámult, gondolkozott és meglapult.	2. rész 4. bkd 5. bkd. első fele 57. folyt. (789–790)		„[...]: Imruska rögtön érezte, hogy róla van szó, az eltűnt világ magának reklamálja.
Másnap nagy családi tanács volt [...] Miska véleményeit, Döme düheit adta elő, de Cenci parancsait. [...] a Férj és a Biró.		„< – Bolond ez a Cenci! – mondta a szakállába, mint annyiszor már	Cenci Miskát hívatta audenciára, [...] Miska véleményeit, Döme düheit adta elő; de Cenci parancsait. [...] a Férj és a Bíró.
[...] Egy és ugyanaz napról-napra. A sóti házban nem volt valami változatos az élet, [...] Mig egy ismerős halovány arc fojtott hire kelt megint	3. rész 28. bkd. 59. folyt.	A sóti házban különös hangulat <<volt>> uralkodott, mióta egy halott itt volt megint közel, az életben, Gádoroson.>	
[...] **akit nem volt lehetséges emliteni**, de aki itt volt mégis már közel, az életben, Gádoroson, egy hajótörött virág a partra vetve! Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalmasan és mélán izgatva őket; és ujra fölmerült a Cenci alakja [...]	(795)	A sóti házban most említették először Nellit, (<....>noha nem most gondoltak rá először,) mióta megint itt volt, közel, az életben, <g>Gádoroson. Visszatérése ---------- ------ izgatva őket;	A sóti házban **most említették először Nellit** – noha nem most gondoltak rá először – mióta megint itt volt, közel, az életben, Gádoroson. Visszatérése, mely nem létezett az ajkak számára, a lelkekben remegett, fájdalmasan és mélán izgatva őket;

nem is jdegeşkędyę. küldi a „sötét szobába”: **– cşelękędętęit. és érzésęit – óh hogy: ję! – épp oly kęvéşşé. yęszi komolyan, mint egy męgvęrni yąló,** de nem felelős **gyęrękét.** Bolond ez a Cenci! – mondta Döme bácsi, aki komolyan vett mindent; mindenféle apropos nélkül mondta ezt, mert hiszen a dologról egyáltalában nem beszéltek. Miska értette mégis**, de nem szólt;** komor volt, de nyugodt, mert az ugy illik férfihoz; méltányolta az anya megbocsátását, aki nem ítélkezhet, még egy másik anya fölött sem, ha az leánya. Miska ítélkezett: **biró volt.** Semmi ellenvetése sem volt, mikor Cenci eljött Imruskáért, de semmi üzennivalója sem Nelli számára. [...]	29. bkd. (795–796)	s Döme százszor is elmondta egy nap, <minden apropos> és apropos nélkül: – Bolond ez a Cenci! – Miska értette, de <nem szólt> sohase felelt rá; <méltó> komor volt, de nyugodt, ---- ha az <leánya> leánya. Miska itélkezett: mert mégis <...> csak ő volt a bíró. Semmi ellenvetése sem volt a Cenci kívánsága ellen, de semmi üzennivalója sem N. számára.	s Döme százszor is elmondta egy nap és apropos nélkül: [...] – Bolond ez a Cenci! – Miska értette, **de sohase felelt rá;** komor volt, de nyugodt, mert az úgy illik férfihoz; méltányolta az anya megbocsátását, aki nem ítélkezhet, még egy másik anya fölött sem, ha az leánya. Miska ítélkezett: mert mégis csak ő **volt a Bíró.** Semmi ellenvetése sem volt a Cenci kívánsága ellen, de semmi üzennivalója sem Nelli számára.
----------	-----		
Másnap nagy családi tanács [...] Cenci meghallgatta a véleményeket, mintegy leg**felsőbb** államhatalom, aki meghallgat **szótalan** és aztán	2. rész 5. bkd. másik fele; 57. folyt. (789)	Cenci meghallgatta ---- feje szerint.	Cenci meghallgatta a véleményeket, mint egy leg**fölsőbb** államhatalom, aki meghallgat **szótlan** s aztán dönt a maga feje szerint.

dönt a maga feje szerint.
[...]

----------	-------		
[...] és ujra fölmerült a Cenci alakja [...] **nem is idegeskedve,** küldi a „sötét szobába”; **– csekélykedetéit és érzéseit – óh hogyne! – épp oly kevéssé veszi komolyan, mint egy megverni való,** de nem felelős **gyerekét.**	3. rész 28. bkd. 59. folyt. (795)	Cenci nem moralizált, se nem idegeskedett – hogyisne! – megverni való gyerekek cselekedetei<.>n; egyszerűen tette amit szükségesnek látott. Csakugyan”	Cenci nem moralizált **s nem idegeskedett – hogyisne – megverni való gyerekek cselekedetein**: egyszerűen tette amit szükségesnek látott.
----------	-------		
[...] A részleges amnesztia valamely különös tényéről volt szó, amelyben **Imruskának** jutott szerep. Imruska sejtette, hogy róla beszélnek, és várta sorsát, szinte sztoikus rezignációval, mely anyjától öröklött attitüdje volt az egész ellenséges világ ellen.	2. rész 5. bkd. vége. 57. folyt. (790).		Csakugyan Imruskáról volt szó: a részleges amnesztia egy különös tényéről**,** melyben **a kisfiúnak** jutott szerep. Imruska az udvaron várta sorsát, sztoikus rezignációval, mely anyjától öröklött attitüdje volt az egész ellenséges világ ellen.
A beszédek meghallgatása után Cenci röviden kiadta rendelkezéseit, s másnap Imruskát **pakolta** maga mellé a Püspök kocsijába.	6. bkd		8. Cenci röviden kiadta rendelkezéseit, s másnap Imruskát **pakolta** maga mellé a Püspök kocsijába.
Döme dohogott, és mert hűvös, különös tavasz volt, és nagy hegyeken kellett keresz-	7. bkd		Döme dohogott, és mert hűvös, különös tavasz volt, és nagy hegyeken kellett keresz-

tül**hajtatni**, azt találta ki, hogy: – Meghül az a gyerek! Cenci néni alig szólt valamit [...]”	8., 9. bkd (790)	tül**hajtani**, azt találta ki, hogy: – Meghül az a gyerek! Döme öreg szívében [...] érzések [...] az anya emléke [...] a gyermek távozása [...] Nagyanyi alig szólt valamit [...]”

A regény teljes változatában *A gádorosi danaidák* c. fejezet 1. részében szóba kerülnek a szőlővel küzdő özvegy, Cenci néni gyermekei is. Jolán bemutatása az 1. részben – a névcserét leszámítva – alig változik. Ezzel szemben testvérét, a Hf_{PN}-ben csak a regény utolsó előtti fejezetének 3. részében feltűnő, de név szerint nem említett fiút a Hf_{PN} szövegének átdolgozott részeiben Jozsó néven hosszabban jellemzi az író, hiszen ő később Imruska történetében fontos szerepet kap.

Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el...* 3., 22. bkd, (59. folyt.), Hf_k 794.	Hf_k *A gádorosi danaidák*. 1. rész 2. bkd Hf_l 222–223. Hf_k 208.
[...] „Egy fia volt még Pesten, biró, magas állásban, hamar avanzsált, de az alig jött haza Gádorosra, tiszteletteljes, rövid időzésre, vagy tiszteletteljes leveleket küldött névnapokon.	[...] „A gyermekek felnőttek: mindenik egy-egy terhes cél, egy lüktetés a nehézségek láncán, mely együtt az özvegy élete. Nelli férjhezment, s az áram átkapcsolódott Jóska iránt, akit Jozsónak becézett Gádoros. Jozsó jogász volt Pesten; amire »kanász« rímel a nótában: viharos mesterség. [...] a gyeplőt.
Lánya is volt még, **Ilonka,** otthon, aki nem akart férjhezmenni. Számüzött hercegnő, finom, már kissé fonnyadó, tüskés félénkséggel és érzékenység-	**Jolán** is megnőtt már, száműzött hercegnő, aki nem akart férjhezmenni: finom, már kissé fonnyadó, tüskés félénkséggel és érzékenységgel; pedig

gel: pedig lett volna kérője. Cenci nézte, nem szólt, önző okossággal: kellett a segitség a házban, s már közeledtek talán a beteg, **gyönge** napok." [...]

lett volna kérője. Cenci nézte, nem szólt, önző okossággal: kellett a segítség a házban, s már közeledtek a beteg, **gyenge** napok." [...]

Ilonkáról a Hf_{PN} későbbi részeiben még megtudjuk, hogy „gyülölte a szőlőt, mely rabságban tartotta gyermekkora óta valamennyiüket, elvette anyját, s robotra itélte fiatal napjait; – nem, látni sem akarja a szőlőt, ha nem muszáj!" (Hf_{PN} 5/5, 800.) Anyját a szőlő eladására biztatta. Nellivel szemben szemérmesen tartózkodó volt; s anyja helyett „Ilonka, mint nagynéni, fogadta szenvedélyes gondjaiba a jövevényt és Nelli rábizta [...]". (Hf_{PN} 5/6., 803.)

A teljes regényben is megmaradtak Jolán bemutatásának ezek az elemei – néha szövegszerűen is, máskor szövegváltozattal, például: „[...] gyűlölte a szőllőt, melynek rabjai voltak mindannyian; mely elvitte a pénzt, robotba fogta anyjukat s örömtelenné tette gyermekkoruk napjait." (226–227) De Jolán jellemzése új elemekkel is bővült, figurája új szerepeket kapott: ő az, aki a jelenre figyelő Cenci helyett siratta a halottakat (210); aki tűnődött Nelli sorsán (210); aki a többiek helyett is „misére ment", litániára (214, 216); aki előkészítette Nellit Imruska érkezésére (222); minden ellenszenve ellenére a szőlőbe is kikényszerült, hogy segítsen anyjának, amikor Nelli a gyermek miatt nem mehetett (234). – Cenci néni szőlővel folytatott, mindenki másra tekintet nélküli küzdelmének robotosát és áldozatát, az élet egyszerű, természetes örömeiből is kimaradt vénlányt, a türelmetlen „danaidá"-t így láttatja az író: „Jolán egész élete egy várakozás volt; bál, utazás, szép ruha mindig új ködök igérete maradt, míg minden titkos és szegényes vágya egyetlen határidőre tolódott ki: *majd ha kifizettük az adósságot!* Közben az évek teltek, a vidám arc sápadt és fonnyadt már s a vágyak maguk is asztak, soványodtak: de aszottan nem kevésbé szívósak maradtak, megedzve az időtől s könnyek esőjétől. Jolán már alig vágyott bálba, ahol rosszul is érezte volna magát; de szép ruhát kívánt még, amilyen a főispán-kisasszonyoknak van; s egy nagyobb cselédet a kis sváb lány helyett, kevesebb munkát s egy utazást Pestre esetleg, színházba menni és be-

vásárolni. Élezte e vágyakat Nelli megérkezése, aki még Velencében is járt, oly szenvedések árán, melyek óhatatlanul bizonyos fölényt adtak neki a Jolán szemében. A [...] Szőllő, nemhogy hozna valamit, azt is elveszi, amit eddig hozott; s nemhogy szó sincs szép ruháról, pesti útról és nagyobb cselédről, hanem úgy lehet még a kis svábot is el kell bocsátani s új télikabát helyett Cenci egy régi subáját alakítani át. Ki képzelte Tantalust férfinak? A női Tantalusok szomjúsága égőbb: kivált ha nyakukon ama szomorító teher, a három X." (Hf_l 249., Hf_k 232–233.)

Hangsúlyos és előremutató módon jelenítődik meg már a Hf_{PN} átdolgozott részeiben a szőlő, a vagyon miatti ellentét, neheztelés a család nő (Jolán, Nelli) és férfi (Jozsó) tagjai között. Jolán az ifjúságát áldozta fel azért, ami a fiútestvér öröksége lesz. És Cenci néni ezt így tartotta természetesnek: „A szőllő Jozsóé lesz; ő a férfi; de nektek kell törődnötök vele: mert őneki hivatala van, s míg át nem helyezik, csak szüretre jöhet haza. A ház a tiétek. Döme bácsitól is jut nektek valami." (Hf_l 232., Hf_k 217.) Jozsó pedig „már pesti jogász korában is féltékenyen őrködött a maga járandóságán, s hogy ház és szőllő minden gyümölcséből megkapja a részét; amit hónapos szobájában hangos diákösszejöveteleken fogyasztott el a kollégákkal". (Hf_l 269, Hf_k 251.) A fejezet utolsó képe a testvérek kicsinyes osztozkodását mutatja dióverés idején, Nelli második megtérésekor. (Hf_l 269–270; Hf_k 251–252.)

*

A gádorosi danaidák című fejezetben legtöbb szó Cenci mellett a Gádorosra megtérő Nelliről esik. S vele kapcsolatban néha Imruskáról. A Hf_{PN}-ben a gádorosiak története a *S évek suhannak el...* című fejezet 2. részében kezdődik: Cenci Sótra utazik, és Imruskával tér vissza.

Tanulságos az utazást is összehasonlítani a két változatban.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el... 2.
(57. folyt.) Hf_k 790–791.

„Cenci néni alig szólt valamit a hosszu kocsiuton. [...]. A kocsi ütemes rázása ugy hatott rá, mint valami trombitahang: fölvillanyozva és andalitva egyszerre. Ez tünődésre csábitott, mint a Csönd zenéje este az ágyban, elalvás előtt, mint orgonáé a templomban a diákmiséken. Püspök megszólalt olykor, s amit Püspök mondott, az is tünődés anyaga lett.

– Látja az ifiur azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön? – Mélység nézett onnan alá [...] Imruska kihajolt a korláton s nézte a mélységet.

– Harapni lehet a levegőt – szólt Püspök.
Majd **falukon mentek át**, s Imruskát különös érzés fogta el, amint betekintett idegen udvarokba, s futva látott ismeretlen életeket, melyek szerteszórva a nagy világban kicsi csoportokban pihegnek és mozognak. Mennyien vannak! Imruska elveszni érezte magát, s aztán az Istenre gondolt, aki mind számontartja. Majd

Hf_k
A gádorosi danaidák. 8.
Hf_1 236–238.; Hf_k 221–222.

„Nagyanyi alig szólt valamit a hosszú kocsiúton. [...]. A kocsi ütemes rázása úgy hatott rá, mint valami trombitahang: fölvillanyozva és andalítva egyszerre. Eleinte síkon mentek s jegenyék vágtattak két oldalt szembe velük; Imruska egy különös gépre gondolt, egy »halálgépre«, vagy »halálkamrára«, [...] A gép a gőzfürdő némely készülékeire s kamráira hasonlított, ahova api mostanában magával szokta vinni Imrust. [...] kivált a cirkuszban látott kisfiút és kislányt képzelte el a rémes gép előtt. Közben már a hegyek közé értek, kígyózva emelte őket egyre följebb a fehér út, alattuk egy patak csillogott.
Püspök megszólalt olykor s amit Püspök mondott, tünődés anyaga lett.

– Látja az ifiúr azt a fehér keresztet, fenn a fehér kövön? – Mélység nézett onnan alá [...] Imruska kihajolt a korláton s nézte a mélységet.

– Harapni lehet a levegőt – szólt Püspök.
Egy sváb falu kocsmájában ebédeltek, nagy, üres, hűvös és dohos szálában, hol Cenci, mint egy bebugyolált mumus, meg sem oldozva vastag keszkenőjét, osztotta a levest a hosszú deszkaasztal végén. S tovább mentek, **falukon s falukon át,** s Imruskát különös érzés fogta el, amint betekintett idegen udvarokba, s futva látott isme-

anyjára gondolt, s félni kezdett **attól, hogy találkozik vele**. Emlékeitől kezdett félni, valami rejtelmeset érzett emlékezetének forrásaiban, melyekhez visszatért... Megdöbbent, félt, hogy mától kezdve az élete egészen megváltozik.	retlen életeket, melyek szerteszórva a nagy világban kicsi csoportokban pihegnek és mozognak. Majd anyjára gondolt, s félni kezdett **a találkozástól**, melyhez minden kerékfordulás közelebb és közelebb hozta. Már elfogta a régi gádorosi utazások elmosódó, titkos hangulata: milyen régen nem volt Gádoroson! Régi, feledett, csodálatos emlékek lestek rá ott, egy anyiszagú, eltűnt világból. Emlékeitől kezdett félni, valami rejtelmeset érzett emlékezetének forrásaiban, melyekhez visszatért... Megdöbbent, hogy mától kezdve az élete egészen megváltozik.
Alkonyodott. A hegyek lelapultak. Hosszu jegenyesoron mentek most, mint merev őrök végérhetetlen sorfala között; majd a városvégi kovács kalapácsának csengése **hallott fel**. Elmentek egy kereszt [...] testéért.	Alkonyodott. A hegyek lelapultak. Hosszú jegenyesoron mentek most újra, mint merev őrök végérhetetlen sorfala között, Imruska nem győzte számolni őket, s már azt hitte, örökké tartanak. De most sorompó feküdte keresztbe az utat s a városvégi kovács kalapácsának csengése **hallatszott föl**. Elmentek [...] testéért.
Egy halvány asszony várt rá, [...]. Nelli Cenci nénit nézte, mintha tőle akarná **kérdeni,** hogy hány csókot szabad adnia gyermekének? Imruskának a feje fájt, mindjárt lefektették.”	Egy halvány asszony várt rá, [...]. Nelli Cenci nénit nézte, mintha tőle akarná **kérdezni,** hogy hány csókot szabad adnia gyermekének? Ez volna hát az ő régi kisfia? Óh, milyen nagyra nőtt! – Imruskának a feje fájt, mindjárt lefektették. (Anyjától örökölte, hogy minden utazástól megfájdult a feje.)”

Célszerű felfigyelni egy motívumra. A Hf_{PN}-ben az utazás jelenetében a „jegenyesor” képe egyszer fordul elő (az utazók a hegyek közül kiérve „hosszu jegenyesoron mentek”), a Hf_{I}-ben kétszer (mielőtt a hegyek közé értek volna, szintén „síkon mentek s jegenyék vágtattak két oldalt szembe velük”).

A feljegyzések között található egy – már említett – fólió, amelynek verzóján a „Javítandó” feljegyzések között, a lap alsó jobb sarkában látható egy emlékeztető szám és szó: „229. jegenyesor”. Feltételezzük, hogy a szám a Hf_1 kéziratának a Hf_{PN}-et átdolgozó részére vonatkozik. (A kifejezés helye Hf_1-ben 236–237. oldalakon található.) Az azonban nem világos, hogy mit kellett pontosan javítania az írónak, illetve az sem biztos, hogy javítandó s nem beszúrandó szövegre vonatkozik-e, hiszen e címszó alatt egyébként beszúrandókra is van utalás. Ha az író az újabb „jegenyesor” betoldását már korábban elkészítette, akkor lehetséges, hogy csupán az „újra” szót kellett beszúrnia a kép másodszori előfordulásánál, ugyanis a Hf_{PN}-ből a leírást itt nem vehette át változtatás nélkül, figyelembe kellett vennie, hogy már előbb szerepelt a „jegenyesor”.

Bizonyos, hogy az író számára fontos lehetett a motívum, ha az új változatban ismétléssel nyomatékosította. De az olvasó sem csupán a táj jellemző elemeként tekinti, hanem kutatja a többletjelentését, hiszen már észrevehette, hogy a kép egy motívumsorba illeszkedik. – A mű elején ugyanis kétszer is szóba kerül – baljósan előreutaló, a rosszat, a halált asszociáló holdudvarral – a Hintássék kertjében látható jegenyeakác. Először, amikor arról tudósít az elbeszélő, hogy Hintássék Nelliék szomszédságába költöztek, bemutatja a kertjüket, kimelve a jellegzetesen temetői tamariszkuszt és a jegenyeakácot, ami „árnyat vet” Nelliék kútjára. Együtt jelenik meg mindkettő akkor is, amikor Gyula átkísérve a kertjükön Nellit, rájuk mutat. (46). Itt a kedvelt temetői fához, a ciprushoz hasonlított jegenyeakác („mint egy ciprus hajlongott”) a halált asszociálja[240]. Amikor Nelliékkel a Csörge-tóra utaznak, Gyulára többek között a „vágtató jegenyék” is „fölvillanyozólag” hatnak. (111) – A fent említett szöveghelyen, Cenci és Imruska utazásakor az olvasó értelmező asszociációit az író azzal is irányítja, hogy a motívum jelentéstartományát újonnan betoldott képekkel is gazdagítja: a jegenyesoron utazó Imruska gondolatai egy „halálgép”, egy „halálkamra” meg a cirkuszban látott

[240] A két fa jelentéses szerepére Szántó Gábor András hívta fel a figyelmemet. L. a kritikai kiadás *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetét: BM-Hf 2006: 2/436; 448.

gyermekek körül járnak. S természetesen marad a halált asszociáló, eredeti, a Hf_{PN}-ből átvett jelenet is: az útközben látott fehér kereszt, amelynek történetét Püspök, a kocsis meséli el Imruskának. (A halálképzetet társító képek sora tovább is bővül, mikor Imruska lefekvéskor Cenci kanapéjáról megpillantja *a Dezső hősi önfeláldozása királyáért!* című képet; s a korábbról már ismert műnek az értelmére csak most, a címet elolvasni tudó gyermek „borzadt rá".)

Anya és gyermekének találkozása, ahogyan a fent idézett szövegösszehasonlítás is mutatja, a két változatban az eseménysor másmás helyén van: a Hf_{PN}-ben a fejezet 2. részének végén (791), a Hf-ban az adott fejezet 8. részének végén (222), de a szövegük – kis kiegészítéstől eltekintve – azonos. A kiegészítés: egyrészt a Nelli ki nem mondott gondolatait kifejező két mondat; másrészt az elbeszélőnek zárójelbe tett megjegyzése Imruska örökölt fejfájásáról, amely sajátos módon azonosságot teremt anya és fia között, akik egyébként szavakkal, gesztusokkal egymáshoz közel sem most, sem később nem jutnak. (Ilyenfajta azonosságra utalás a regény más helyein is előfordul.)

A hazatért Nelli helyzetéről a gádorosi házban a Hf_{PN}-ben csak Imruska látogatása után (a 4., 5. részben), a Hf_1-ben Imruska látogatása (9.) előtt is (a 3., 4., 5. részben) olvasunk. Most visszakanyarodunk ezekhez a fejezetrészekhez. A 3.-ban, miután (a fentebb már idézett módon) az író bemutatta, hogyan fogadta Cenci néni a hazatérő lányát, a „Nelli a sötét szobában" helyzetleírás következik, amelyet a Hf_{PN} *S évek suhannak el...* c. ötödik fejezetének 4. részéből vett át az író, de az eredeti szöveget itt-ott megváltoztatta és kibővítette, sőt két – részben új tartalmú – fejezetrésszel (4., 5.) még meg is toldotta.

	Hf_{PN}		Hf_k
	Ötödik fejezet. *S évek suhannak el*...4. eleje (60. folyt.) Hf_k 796–797.		*A gádorosi danaidák*. 3. Hf_1 226–227. Hf_k 211–212.
	„4.		[...]
1–2. bkd.	„Ide most azt a címet kellene fölírni, hogy: **Nelli a sötét szobában**	6–7. bkd.	„Ide most azt a címet kellene fölírni, hogy: NELLI A SÖTÉT SZOBÁBAN.
3. bkd.	Már gyerekkorában Nelli ha vétett valamit, [...] mintha magával hozta volna az élet csalhatatlan tragikumának valami finom és preciz érzését. Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál.	8. bkd	Már gyerekkorában Nelli, ha vétett valamit, [...] mintha magával hozta volna az élet csalhatatlan tragikumának valami finom és precíz érzését. Nelli komplikáltabb volt a látszatnál és öntudatánál. Az angyalok, kik látják a lelkeket, mint mi a tüzeket, különös színjátékokban gyönyörködhettek, meglobogva a Sors új szelében, s közel az Eredethez, honnan a szeszek jöttek, melyek e tüzet táplálták.
	A Rácz-család élete évszázadokon át finomitotta a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég, [...], egy honért busuló úr [...]; mig mindez a sok lélek kiégett, leizzott, **s csak a honfibánat égett,** tompa és már vak tüz; de a régi kultura mélyéből megmaradtak ezek a különös érzések, különös vágyak és különös félelmek, melyek		A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellőket, mesterek voltak rég, [...], egy sértett, dacoló úr [...]; míg mindez a lélek kiégett, leizzott, **honfibánat alakjában az apáknál,** tompa és már vak tűz; s így szállt át Nellire valami csöndes és lappangó láng, mely

	ott buttak a gyermekkorban, közel az Eredethez, s melyeket ma a Sors szellője Nelliben megint meglobogtatott. S bizonyos, hogy Nellinek azon az utolsó délutánon, mikor a vicinális megszokott lüktetése vitte vissza anyjához Gádorosra, egyedül ülve egy másodosztályu fülkében, melynek jegyét jóformán utolsó pénzéből váltotta, – s az ablakon már **látszottak** a jólismert dombok az alkony tragikus hátterében – **Nellinek akkor olyan érzése volt**, mint mikor gyerekkorában ment nagy büntudattal egyedül és magától a sötét szobába. De ez mégsem gyermeki érzés volt, s a büntudat sem igazi büntudat. A **Sorsnak** és az **Egyedüllétnek szörnyü érzése** volt minden, amit már kislánykorában érzett... a védtelenségé... ...óh! a félelmes egyedülségben menni a **Sötét Szoba felé!...** És jól esett tudni [...]”		csak a sötét szobában villog föl.
4. bkd.		9. bkd.	S már a vicinális elhagyott lüktetése, azon a délután, – s amint a jólismert dombok föltüntek a kupé ablakain, az alkony tragikus hátterében – **Nellit olyan érzéssel hangolta**, mint mikor gyerekkorában ment nagy bűntudattal egyedül és magától a sötét szobába. De ez mégsem gyermeki érzés volt, s a bűntudat sem igazi bűntudat. Már villogtak a komplikált lángok. A sötétség mélyült, Nellinek feje fájt, s ahogy most már a fiakkerban ült, rabnak érezte magát, anyja és testvére mellett is **szörnyen egyedül,** s **kiszolgáltatva** valami értelmetlen **sorsnak**, mely ellenállás nélkül vitte, mint egy pehelyt [Hf.: pelyhet], fölkapva, megcsillogtatva, megforgatva a szemét között, s lecsapva megint a **régi sötétségbe.**
		10. bkd.	Anyjával aludt [...]”

A fenti szövegösszevetésből többek között azt láthatjuk, hogy az új (poétizáltabb) változatban hangsúlyosabbá válik a Nelli sorsához kapcsolódó két, az eredetiben is meglevő mozzanat: a sorsszerűség és Nellinek öntudatlan, a családból örökölt lelki érzékenysége. Az

erősítés eszközei az ismétlések, illetve az eredeti névszói (tűz) meg a hozzájuk kapcsolódó igei metaforák (izzik, lobog) sorának bővítése (szeszek, láng; villog) és egy komplexebb metaforabokorba helyezése.

Innentől kezdve Hf-ben, még ugyanebben, tehát a 3. fejezetrészben új szövegegységek következnek. Az („Anyjával aludt egy szobában ...” kezdetű) hosszú bekezdés elején a „misztikus Anyák”-hoz hasonlított Cencit látjuk egy villanásra – ez is egy mozzanat a sok közül, amivel Cenci alakját az író a Hf-ben mitikussá formálta. (212) Majd a vele egy szobában nyugovóra tért Nellire vetül fény. Nelli biztonságot érzett Cenci mellett, mégis csendesen zokogott, mert tudta, „rab már örökre!”; „elszorult a szíve: hát ennyi volt az élet?! Ennyi volt az élet! és ennyi volt a szerelem!”, s „egyszerre különös vágyat és bánatot érzett” az elmulasztott lehetőségek után. S visszatért a fejezetrész elején megjelent új motívum: „A komplikált lángok villogtak – melyek csak a sötét szobában gyúlnak ki. És volt egy közöttük, fényesebb és illanóbb, mint a többi, melyről Nelli még most is elfulva és bűntudattal kérdezte magától: talán a Szerelem?” Ezt követően Nelli gondolatai a gyermekek körül járnak. Egyrészt Imruskát vágyja maga mellé, hogy „innen küldhetné ki, egy csókkal, a tengerre, mely őt ily szégyennel csapta parthoz”. (A tengermotívum is párhuzamba vonja majd anya és fia sorsát![241]) Másrészt Nelli gondolataiban megjelenik a másik, a még meg sem született gyermek iránti „valóságos gyűlölet”. (213) A meg sem született csöppség iránti „megmagyarázhatatlan ellenszenv”-éről olvasunk később, a 6. részben is (217).

A megszületett gyermek iránt sem volt Nelli jobb szívvel: „[...] közönnyel és szinte rossz érzéssel tekintett erre az új kis Hintássra, mint valami betolakodott idegenre: mint valami gyűlölt embertől megejtett és elhagyott anya. Imruskát szerette most a távolból őrülten: visszaidézte minden mozdulatát, újra elővette minden kis emlékét, s valóságos ellenszenve volt ez iránt a kis református iránt, kit helyette kapott. Mert hithagyó házasság gyümölcse; vezekléssel nézett

[241] L. a jelen kötet első dolgozatát! (126–127.)

ez élő bűnjelre. Mégis maga táplálta, alázatos kötelességérzéssel: de másképp alig látszott törődni vele." (Kettős aláhúzással jelöltük a Hf_{PN} *S évek suhannak el*... fejezetének 6. részéből átvett részlet kiegészítését a Hf *A gádorosi danaidák* 11. fejezetrészében. Hf_{PN} 802., Hf_k 227.)

A Hf_{PN}-nek az utolsó előtti fejezete bizonyos szempontból olyan, mint a Hf_l *Epilog*ja, azzal a különbséggel, hogy az itt röviden, sűrítve felvetett témákat az író a regény teljesebb változatában részletezi, kidolgozza, míg a Hf_l folytatása sosem készült el.

Alább ezt a részletezést próbáljuk bemutatni, miközben továbbkísérjük Nelli történetét – kiindulva a Hf_{PN} *Ötödik fejezet*ének (*S évek suhannak el*...) 4., illetve 5. részeiből.

	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el*... 4., (60–61. folyt.) Hf_k 797–798.		Hf_k *A gádorosi danaidák*. 3., 4., 9. Hf_l 225–228., 228–229., 238–241. Hf_k 212–213., 213–215., 222–225.
6. bkd.	„És jól esett tudni, hogy van valaki, akihez mégis, tul e védtelenségen és egyedülségen, itéletért megy, keménységért és bizalommal, ha félve is; aki erősebb és akinek átadhatja magát: a Sötét Szoba urnője, az anyja, Cenci az. Nem gyermeki érzés volt ez, csak vágy a gyermeki érzés felé: semmi más nem segit, mint gyermek lenni és menni a sötét szobába!	3. rész Hf_l 225–228. Hf_k 211–213.	[Ezek a részek – a „a Sötét Szoba urnője" kép kivételével – szövegszerűen nem kerülnek át a Hf_l-be. Nelli biztonságérzete anyja mellett szóba kerül, de sokkal nagyobb helyet és hangsúlyt kap (Nellinek a Hf_l-ben megjelenő új arcához illően) az elmulasztott lehetőségek siratása (3. r.).]
7. bkd.	És **elbuni**, nem látni, eldugni a fejét, mint az üldözött madár: hirt sem hallani, nem kérdeni, nem	4. rész 2. bkd [Imruska érkezése	„Óh, kisértetiesen nem változott semmi! [...] Egyetlen félelme: csak vendég ne jöjjön! **Elbújni,** nem lát-

	tudni! **Cenci zárt ajkai nem beszéltek, és Cenci maga sem kérdezett semmit**: mintha mindent előre tudott volna és természetesnek találna. **Ilonka meg csak a háztartás apró gondjairól beszélt a testvérével. Hogy is tudott volna, hogy is mert volna Ilonka másról is beszélni?**	előtti részek] Hf$_{\text{i}}$ 229. Hf$_{\text{k}}$ 214–215.	ni, eldugni a fejét, mint üldözött madár: hírt sem hallani, nem kérdeni, nem tudni! Óh hátha Imruska mégis beteg vagy meg is halt! mert nem szóltak róla semmit; és ő nem merte kérdezni. Ez mégis a *sötét szoba* volt, minden ragyogás dacára; és **anyja** a Sötét Szoba úrnője; néma úrnő, ki mindent előre tudott és természetesnek talált; **zárt ajkai nem kérdeztek és nem mondtak semmit. Jolán pedig – miről tudott volna Jolán beszélni?**
8. bkd.	Sötétség volt ez.		
9. bkd.	De jóltevő sötétség.	3. bkd.	**– Eléggé megsült már? Beleböktél a kötőtűvel? – Hogy is mert volna Jolán egyébről kérdezni?**
10. bkd.	S Nelli azt hihette a sötétségben, hogy **semmi sem változott körülötte,** hogy talán álom volt az egész, hogy soha el sem ment ebből a házból. Miska is álom volt. Gyula is álom volt.	4. bkd.	S Nelli azt hihette a sötétségben, hogy csakugyan nem is történt semmi**, nem változott semmi:** hogy talán csak álom volt az egész, hogy soha el sem ment ebből a házból. Miska is álom volt. Gyula is álom volt.
11. bkd.	De Cenci ott volt, s szemei, s szavai a Valóság szigoruságát és keménységét jelentették, a Valóságét, melyben nincs feledés – s még ez is jól esett! Igen, minden ugy volt, ahogyan az Élet szörnyü álma hoz-	5. bkd.	De Cenci bizton élt, s nyugodt szeme és parancsoló ajka a Valóság szigorúságát és keménységét jelentették, a Valóságét, melyben nincs feledés, s mely mégis csupa feledés. A Valóság kerekei forogtak tovább,

	ta: és ő most itt van a Sötét Szobában.		mindig új kerékvágást vájva maguknak.” [A rövid 4. fejezetrész következő második felében a „ruhakérdés” megoldódásáról van szó: Miska Cenci néni parancsára elküldi Nelli ruháit az előkerült kisollóval együtt.]
		[Imruska érkezése után] 9. rész 1. bkd. Hf_l 238–241.	„Jolánka nem is képzelte, milyen irtózatos fénysávot vetít be a Sötét Szobába, mikor, előzetes megbeszélés szerint, még aznap délelőtt előkészítette Nellit Imruska jövetelére. A sótiakról jóformán semmit
12. bkd.	Néha egy-egy kérdés, néha egy-egy vallomás akart kiszaladni Nelli száján, de visszafojtotta: nem, nem, a **sötét szoba** maradjon sötét szoba! A sótiakról jóformán semmit sem tudott. **Imruska**, mint egy szemrehányás, jelent meg előtte, s őt sem kérdezte ki. Óh, félt! minden szótól félt és minden tekintettől!	Hf_k 222–224.	sem tudott még Nelli: a kérdések bőjtjét tartotta, félig félelemből, félig vezeklésből: a **Sötét Szoba** maradjon sötét szoba. A sötétség tompított, zsongított; már a jó hírtől is rettegett, szegény strucc! **Gyermeke**, mint egy szemrehányás, jelent meg egyszerre, s a fénysáv, mely enyhítő sugárnak volt szánva, rettenetes nyíl lett... Nelli egész napja izgalom s félelem
		2. bkd.	volt: nem öröm és remény. – Mit tegyek?... Mit tegyek?... – kérdezte minduntalan önmagától, néha szinte félhangosan, anélkül, hogy maga is tudta volna, mire és hogyan érti ezt a kérdést?

			Óh félt! Minden szótól félt és minden tekintettől! Félt a saját gyermekének tekintetétől! Új vezeklés volt ez számára; mintha új büntetést mért volna rá szigorú anyja, Cenci. Szinte megkönnyebbült, hogy éjre el kellett válnia fiától: aki Cencivel aludt egy szobában [...] Nelli pedig a nagy izgalom után különös üresség érzésével tért ökölharapós éjszakára a nagy régi ház egy másik zugában, Jolán hallgatag társaságában.”
			[A következő két (3–4.) hosszú bekezdés Imruskát mutatja: gondolatait, érzéseit a képről, amelyet este ágyából látott; illetve a másnapját, azt, hogy miképp bolyongta be a félig már feledett helyeket. A 4. bekezdés második felében ismét Nellire vetül fény.]
		9. rész 4. bkd Hf_1 240–241. Hf_k 224–225.	„[...] Nelli rosszul érezte magát, szédült és nem akart velük menni. [...] A kisfiú alig melegedett bele valami bizalmasabb szóba, már hökkenve nézett anyjára, s elhallgatott.
13. bkd. 14. bkd.	– Az api... – kezdte Imrus. – Anyi! – mondta Imrus.	5. bkd.	– Api azt mondta... – kezdte olykor, elfeledkezve, valami közömbös téma-

			ról lévén szó; s Nelli, mintha villamos ütés érte volna, összerázkódott és megmerevedett.
15. bkd.	Ez mind csupa kin volt. És szinte örült szegény Nelli,	6. bkd.	Ez mind csupa kín volt. És szinte örült szegény Nelli, mikor a husvéti szünidő lejárva, fiát az iskola visszahívta. Mégis: kétségbeesett várakozással nézett a búcsú elé, mintha valaminek addig még kellene történni, valaminek akkor el kellene dőlni... **Imruskát vasúton kellett a szomszéd faluig kísérni:** onnan igérvén **valami** ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához. Nelli remegett ettől az utolsó órától; folyton egy ijesztő kérdésre gondolt, amit pedig Imruska a nagy világért sem ejtett volna ki száján: mit üzen Miskának? Üzenjen? Lépjen föl ő is az utolsó pillanatban a kocsi lépcsőjére, mint ahogy – óh istenem! – föllépett egyszer egy kocsi lépcsejére, – nem arra, amelyikre kellett volna?...
	mikor **fiát már a vasuthoz kellett kisérnie, amint a szomszéd faluig ment**, onnan igérvén **egy** ismerős, hogy maga alkalmatosságán elviszi apjához. Szinte... Szinte jobban akarta volna el sem kiséri, mint szembekerülni a döbbentő kérdésekkel...		
16. bkd.	...üzenjen?		
17. bkd.	...lépjen föl ő is az utolsó pillanatban a kocsi lépcsőjére, mint ahogy – óh istenem! – föllépett egyszer egy kocsi lépcsőjére, nem arra, amelyikre kellett volna?...		
18. bkd.	Mi lenne? Mi lehet még?	7. bkd.	Mi lenne? Mi lehet még?
19. bkd. (61. folyt.)	Csak meddő álom volt, [...] igérte... **Ilonkára** bizta a gyermeket, s egyedül és egy ritkán járt uton ment vissza a városba, amelynek utcáin talán nem járt hazajövetele óta, mióta behuzódott a Sötét Szobába...”	8. bkd.	Csak meddő álom volt, [...] igérte... **Jolánra** bízta a gyermeket s egyedül és egy ritkán járt úton tért vissza a városba, amelynek utcáin talán nem járt hazajövetele óta, mióta behuzódott a Sötét Szobába...”

Láthattuk, hogy a Hf_{PN}-ben egyetlen fejezetrészbe (*S évek suhannak el*... 4. r.) tömörített szövegegységek hogyan oszlanak meg a Hf *A gádorosi danaidák* c. fejezetének több (a 3., a 4., a 9.) részében, hol szó szerint, hol módosítva, ám többnyire kiegészítve. Mindezzel az író árnyaltabbá teszi a szereplők jellemzését, erősíti Nellinek a regény teljes változatában megjelent újszerű arcát; az első változathoz képest jobban előkészíti Imruska személyiségének, lelkiségének későbbi bemutatását; s nem utolsósorban újabb képekkel és a régiek ismétlésével, variációjával mélyíti a regény misztikus jelentéssíkját.

Mindkét változat következő fejezetrészeiben folytatódik Nelli helyzetének leírása. A Hf_1-ben *A gádorosi danaidák* 10. részének első fele – a kevés módosítástól, a néhány soros betoldástól, illetve a helyesírási különbségektől eltekintve – megegyezik Hf_{PN} *S évek suhannak el*... 5. fejezetrészének első felével.

	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el*... 5. (61. folyt.) Hf_k 798–799.		Hf_k *A gádorosi danaidák*. 10. Hf_1 241–242. Hf_k 225–226.
	„5.		„10.
1. bkd.	Nem járt az utcán, és bujt a vendégek elül.		Csak a szőllőbe járt ki egyre sűrűbben. Oda már egyenes hegyi utacska vitt a házuk mögül, s mindjárt a szurdikba ért, ahol zöld berbecs és fehér iszalag hajolt ki az **évről-**évre magasabb s omlós agyagfalak fölött, mint királykisasszonyok a várfalakon s csak a berbecs és iszalag [...] járt ki.
2. bkd.	Csak a szőlőbe járt. Oda már egyenes hegyi utacska vitt a házuk mögül, s mindjárt szurdikba ért, ahol zöld berbecs és fehér iszalag hajolt ki az **évrül-**évre magasabb s omlós agyagfalak fölött, mint királykisasszonyok a várfalakon, – s csak a berbecs és iszalag [...] járt ki.	1. bkd.	
3. bkd.	Ebből kötelességet csinált magának – a Sötét Szoba odáig terjedt ki. Mamának segiteni, ha már a nyakán	2. bkd.	Ebből kötelességet csinált magának – a Sötét Szoba odáig terjedt ki. Mamának segíteni, ha már a nya-

	él – Cencit a köszvény gyötörte, s a napszámosokra ügyelni kell.		kán él... A nyár munkája kezdődött már. Cencit a köszvény gyötörte, s a napszámosokra ügyelni kell. Cenci hagyta, noha fontosabb dolgot nem bízott rá: csak amennyit egy gyermekre is rábízhatott volna. De Tardits [*] is sétákat rendelt Nellinek, s Nelli sétált, rendeletből, kötelességből, engedelmes kislány módjára.
	Hideg reggeleken ment ki, mentül korábban, hogy senkise lássa. Nagy, tapadó **kendőt szoritott** finom vállaihoz, s a keresztutnál óvatosan kerülte a sártócsákat gyenge cipőivel. Halovány kezét lehuzta az ügyetlen kulcsok sulya.		Hideg reggeleken ment ki, mentül korábban, hogy senkise lássa. Nagy, tapadó **kendőjét odaszorította** finom vállaihoz, s a keresztútnál óvatosan kerülte a sártócsákat gyenge cipőivel. Halovány kezét lehúzta az ügyetlen kulcsok súlya.
4. bkd.	Eltünődött.		
5. bkd.	Künn [...] jól tesz.	3. bkd.	Künn [...] jól tesz.
6. bkd.	Nagy sorban huzódtak tovább és tovább a kapások, s Nelli megállt mögöttük a puha bakháton, süppedő sarokkal, kendőjét futta a szél, s cipőjébe belement a homok. Daloltak, s a naiv szerelmi ének Nelli lelkében különös szomorusággal visszahangzott.	4. bkd.	Nagy sorban húzódtak tovább és tovább a kapások, s Nelli megállt mögöttük a puha bakháton, süppedő sarokkal, kendőjét fútta a szél s cipőjébe belement a homok. Daloltak s a naiv szerelmi ének Nelli lelkében különös szomorúsággal visszhangzott.
7. bkd.	Délben [...] ingerkedésüket.	5. bkd.	Délben [...] ingerkedésüket.
8. bkd.	Nem szólt hozzájuk.	6. bkd.	Nem szólt hozzájuk.

9. bkd.	Lenn messze kitárult a városka, a szél ideverte a harang szavát, a Kálvária keresztje látszott a szürke égen, a kukorica hajladozott, borzongott a szomszéd dombokon.	7. bkd.	Lenn messze kitárult a városka, a szél ideverte a harang szavát, a Kálvária keresztje látszott a szürke égen, lágyzöld, fiatal kukorica hajladozott, borzongott a szomszéd dombokon.
10. bkd.	Nelli egyedül volt.	8. bkd.	Nelli egyedül volt.
11. bkd.	Egyedül az egész világon.”	9. bkd.	Egyedül az egész világon.”

[*A Hf_1-ben itt még Hardits szerepel.]

Innentől kezdve nő a különbség a két változat között. A Hf_1-ben ezen a ponton (a 10. rész 9. bekezdése után) előbb új szöveg illesztődik be (a „Délben a kis sváb cseléd [...] vezeklő, messze a világtól.” szövegrészek közé eső 10., 11. bekezdés), ezt követi – de nem mindig az eredeti sorrendben – a Hf_{PN}-változat további bekezdéseinek variációja. A kisregényből a présházat, a kis szobát, a pincét leíró rész (a 12–14. bekezdés), illetve a múltba tekintő, Gyulára gondoló Nellit mutató két egysoros (15–16.) bekezdés kerül át a Hf *A gádorosi danaidák*. fejezetének 13. részébe.

Az alábbi táblázatban a Hf_{PN} 5. részét véve alapul bemutatjuk a sorrendi és szövegszerű eltéréseket.

	Hf_{PN} *Ötödik fejezet*. *S évek suhannak el...* 5. (61. folyt.) Hf_k 799–800.		Hf_k *A gádorosi danaidák*. 13. Hf_1 14.[13]., 250–251. Hf_k 234–235.
		3. bkd. vége	„A kádkolosszus haszontalan meredt a homályban, mint egy óriás búbos-kemence; **de a présház hideg volt és sivár**, kicsiny ablakával, különös szerszámaival [...] figyelve a vincellér munkáját, – noha az idén
12. bkd.	„**S oly sivár volt a sötét, hideg présház,** óriás kádjával, különös szerszámaival [...] figyelve a vincellér munkáját, s **dideregve.**		

			nem nagy dolog volt helyet csinálni a természnek.
		4. bkd	Ez a boszorkánykonyha ette meg a sok pénzt.
		5. bkd	Nelli **dideregve** vonult
13. bkd.	S a kis szoba, ahol apja meghalt.		a kis szobába, ahol apja meghalt. Majd a pince
14. bkd.	S a pince, hol hosszú csántérokon kövér hordók terpeszkedtek [...] amint elvették a vödröt a csap alól... A kiütött dugók [...] a boltozatos falon.		hívta, hosszú kövér hordók terpeszkedtek, [...] amint elvették a vödröt a csap alól... Pár akó maradt óbor, ki tudja, mikor lesz új ahhoz fogható? S a bort gondozni kell folytonosan... A kiütött dugók [...] a boltozatos falon.
15. bkd.	A félig kinyitott ajtón át egy világos négyszög látszott, egy darab az őszből.	6. bkd	A félig kinyitott ajtón át egy világos négyszög látszott, egy darab az őszből.
16. bkd.	Nelli Gyulára gondolt, forgatagos messze élményekre. Lehunyta a szemét.”	7. bkd.	Nelli Gyulára gondolt, forgatagos messze élményekre. Lehunyta a szemét.
		8. bkd.	Otthon gyermeke várta, s egy rideg anya, s elégedetlen testvér, akinek nyakán él gyermekestül... [...] haza kell mennie, gyermekét megszoptatni.”

A Hf_{PN} következő szövegegységei ismét a Hf *A gádorosi danaidák*. fejezetének 10. részébe kerülnek, de nem az eredeti sorrendben!

		10. rész	*A gádorosi danaidák*. 10. Hf_{l} 243 Hf_{k} 227.
17. bkd.	**„S este, mikor hazamentek**, a völgy teknőjében a borus ég alatt, **elül a munkások**, vállukra vetve szerszámaikat, föloldódott és	14. [!] bkd.	„Így Nelli egyedül maradt egész nap, s egyedül **ment este haza a munkások után**, vagy legfeljebb Cenci nénivel, aki egy szót sem

	vidám beszédben, s mögöttük talán tiz lépésre Nelli, szótlan és egyedül, mert mi köze neki mindezekhez?		szólt az egész úton. **Elül a napszámosok,** vállukra vetve szerszámaikat, föloldódott és vidám beszédben, végezve a napi fáradságot; s mögöttük talán tíz lépésre Nelli, szótlan, egyik karján a botozó kis öregasszony, másikon a nehéz szatyor a kulcsokkal.”
18. bkd.	Egyedül a ráboruló nagy borus ég alatt!		
19. bkd.	(**Ilonka huga nem jött ki** sohasem, gyülölte a szőlőt, **mely rabságban tartotta** gyermekkora óta **valamennyiüket, elvette anyját, s robotra itélte fiatal napjait;** – nem, látni sem akarja a szőlőt, ha nem muszáj!)	12. [!] bkd. 13. bkd.	**„Jolán ki se nézett a szőllőbe,** mióta Nelli megérkezett. – Örülök, ha nem látom! – mondta, ha szóbajött. Holott ő több segítségére tudott volna lenni anyjának, mint Nelli. De gyűlölte a szőllőt**, melynek rabjai voltak mindannyian;** mely elvitte a pénzt, **robotba fogta anyjukat s örömtelenné tette gyermekkoruk napjait**. Jolán inkább az otthoni háztartást választotta, titkos gondolatokkal, mert Nelli az ő szemében tényleg **vezeklő** volt.”
20. bkd.	S Nelli ment egyedül, mintegy **vezekl**ésre.		
21., az utolsó bkd.	Óh, borzasztó sivárságot érzett, [...] vele.”	15. [!], az utolsó bkd.	„Óh, borzasztó sivárságot érzett, [...] vele.”

*

A Hf_{PN} utolsó részeiben Nellinek Gyulához, „az urá”-hoz történő utazásáról (7.), illetve annak előzményeiről (6.) és következményeiről (8. és *Esztendők utolja*) olvasunk. A regény teljes változatában több szempontból is motiváltabbnak érzi az olvasó Nelli cseleke-

detét. Ebbe az irányba hat *A gádorosi danaidák* fejezetben látható, szövegbetoldással is társult két strukturális változtatás. Az egyik a Cenci szőlővel folytatott küzdelméhez kapcsolódik: két téma (a szőlők idegen kézre kerülése; a filoxéra és a telepítés) egymástól távol eső helyen fordul elő (1., 2., illetve 11., 12., 13.), közben pedig Nelli hazaérkezéséről, Cenci sóti, Imruska gádorosi látogatásáról van szó. A fejezet elején Cenci már abban reménykedik, hogy az adósságok táblájáról „az utolsót is le lehet törölni". (210) Ezt a reményt hiúsítja meg a filoxéra. (228) A Hf_{PN}-ben az előbbiről nincs szó. Itt a szőlővel kapcsolatos két témát összesűrítve Nelli és Imruska találkozása után, a 3. részbe iktatja a szerző. Az említett strukturális változtatással összefügg a másik: a második gyerek születését Babits a Hf_{PN}-hez képest a cselekménysor más helyére teszi, úgy, hogy a filoxéra miatti „szomorú szüret"-nek és a gyermek születésének éve egybeesik. (11. rész)

A 13. rész végére tehát motiváltan került az a szövegkiegészítés, amely Nelli helyzetét festi a gádorosi házban: „haszontalan"-nak érzi magát, a „szemrehányások" is éreztetik vele, hogy gyermekével együtt teher a küszködő családban. Így az új változat szövegében egymás mellett van egyrészt a rövid narrátori közlés arról, hogy Nelli Gyulára, a vele átélt „forgatagos" élményekre gondol, másrészt a Nelli helyzetének bemutatása szabad függő beszédben, amely belső gondolataiként is felfogható. Nelli gondolatai a megszületett gyermekkel a háttérben természetes módon járnak Gyula körül. A következő, a 14. rész elején a gyermekének vonásait figyelő Nellivel kapcsolatban megismétli az elbeszélő, hogy: „És sokszor gondolt Gyulára is." (235)

A Hf_{PN}-változatban is ismétlődik ez a mondat, de függetlenül a gyerektől, tehát kissé indokolatlanul. Nelli terhessége ugyanis csak a következő, a 6. részben, a Gyulával kapcsolatos gondolatainak bemutatása után említődik (801), a gyermek megszületése még később (802), túl a névjegykártya előkerülésén, túl Gyula züllésének elbeszélői közlésén (801–802). Ekkor olvasunk Nelli ellenszenvéről is „a betolakodott idegen" iránt. Emlékeztetünk rá, hogy a Gyula fiának születéséről és Nelli gondolatairól tudósító narrátori szöveg

a Hf_{PN} ötödik fejezetének 6. részéből változtatás nélkül kerül át, de – amint már volt róla szó – a Hf *A gádorosi danaidák* c., erősen kibővített fejezetének 11. részébe, a gádorosi történéseknek egy korábbi pontjára (227).

Ez lényeges, mert később, a bűntudatos, sorsát vezeklésnek érző Nelli már másképp viszonyul Gyula gyermekéhez: a „megbélyegzett ember gyermekét [...] szeretni most vezekléséhez tartozott" (235) éppúgy, mint a sóti emlékek elsüllyesztése meg a gádorosi „sötét szoba".

Nelli bűntudatát, bűntelen bűnösségét a regény új változata jobban hangsúlyozza, hiszen a teljes regény alapkérdései közé tartozik a bűn-bűnösség, bűnhődés kérdése. [242]

Vezekel a sótiakkal, a gádorosiakkal szemben elkövetett bűnei miatt. Bűntudatának újabb forrása, hogy a filoxéra csapása miatt újból nehéz anyagi helyzetbe került család „nyakán él". (13. r.) A teljes regényben a Nelli gyermekének születésével egy időben érkező filoxéracsapás, illetve az új szőlőtelepítés dramaturgiai szerepe megerősödik: a családban a hatásukra kialakult anyagi és érzelmi helyzet befolyásolja Nelli lelkiállapotát, fokozza bűntudatát, és motiválja elhatározását, hogy visszatér Gyulához.

De „bűntudatot" érez Gyula elhagyása miatt is – főleg mióta a hírek arról szólnak, hogy Gyulát megfosztották ügyvédi diplomájától. A Hf_{PN}-ben csak azt olvassuk, hogy Cenci Gyulát illető kemény szavaira Nelli „végigborzongott mint hogyha valamiképpen ő volna a felelős érte". Ez a mondat megmarad a Hf_1-ben, de Nelli jellemzése kiegészül a bűntudattal. (235–236)

A koncepcionális változással függ össze az is, amit az író elhagy a Hf_{PN}-ből: „[...] – talán több szeretet kellett volna – óh Istenem! több szeretet!... Egyszerre ellenállhatatlan kívánságot érzett a Szeretet felé. Nem, nem tudott tovább megélni nélküle, épp oly kevéssé, mint levegő nélkül!" (801) A Hf-ből kimarad ez a rész, hiszen a teljes változatban Nelli személyiségéhez éppen a szeretetlenség tartozik. (Ezt hiányolja a családból később, a Rosenberggel folytatott beszélgetésében, Imruska is.) Az új változatban a Nelli váratlan cse-

[242] L. a jelen kötet első dolgozatát!

lekedetét motiváló tényezők között a szeretet utáni vágy helyét a bűntudat veszi át.

Gyulához sem a szeretetvágy hajtja Nellit, hanem a Gyula miatti bűntudat, s főleg a Gádoroson érzett „kitaszítottság és kegyelemkenyér" (ez utóbbi új szövegelem a Hf-ban), meg Cencinek szótlanul is beszédes szemei, amelyek azt mondják: „Asszonynak uránál a helye." (236) Ilyen körülmények között a vizitkártya sem véletlenül került elő, mint a Hf_{PN}-ben.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el... 6.
(61–62–63. folyt.) Hf_k 800–803.

„6.

És sokszor gondolt Gyulára is.
Istenem, Gyulát tulajdonképpen ő. hagyta el. – de talán nem volt igaza, nem volt igaza!
Hisz Gyulát nem lehet ayyal a mértékkel mérni, mint más embert.
(62. folyt.)
És **Gyula talán mégis szereti őt.**
És Gyuláról különös hírek kezdtek szállingózni: **hogyan él Gyula Pesten?**
Igen, igen, folytonos pénzzavarban voltak.
S most Gyulát megfosztották ügyvédi diplomájától.

Hf_k
A gádorosi danaidák. 14., 15
Hf_1 15.[14.], 16.[15]; 251–253; 254.
Hf_k 235–236.; 237.

„14.
Lassankint el is hagyta ezeket a sétákat egészen, annál inkább, mert a szomorú szüret közeledvén, Cenci és Jolán töltöttek megint egész napokat a szőllőben s Nellinek otthon kellett maradni a kicsinél. [...] Ebbe a skatulyába Sótot zárta, lemondó vezeklésssel. Hol van az ő helye? Csak emellett a csöppség mellett, aki talán olyan lesz mint Gyula... És sokszor gondolt Gyulára is.

Gyuláról különös hírek kezdtek szállingózni. **Mit csinál Gyula azóta? miből él? micsoda zülléssel küzködik?** Nelli csak egyet tudott bizonyosan: hogy megfosztották ügyvédi diplomájától. **Ezt Cenci mondta el,** az Okosság kemény szavaival:

Ezt Cenci néni mondta el, röviden, az Okosság kemény szavaival:
– Ugy kell neki... Miért nem vigyázott magára? megmondtam...
Nellinek szörnyü nagy megrázkódtatás volt ez: végigborzongott, mint hogyha valamiképpen ő volna a felelős érte.

Hiszen Gyula nem rossz ember, csak könnyelmü.
Hiszen talán erősebbnek kellett volna lennie – talán több szeretet kellett volna – óh Istenem! több szeretet!...
Egyszerre ellenállhatatlan kívánságot érzett a Szeretet felé. Nem, nem tudott tovább megélni nélküle, épp oly kevéssé, mint levegő nélkül!
S ezekben a sivár, szomoru napokban még egy szomoru titok lett mind bizonyosabb Nelli előtt: aggódva figyelte teste apró jelenségeit: szédült, émelygett...
Óh istenem!
Elcsüggedt, szeretett volna a vállára borulni valakinek és sirni.

A tél megjött s Nelli a szobában ült, apró holmikat, emlékeket rakosgatott, órákhosszat bámult egy régi szalagra, egy „souvenir"-lapra, Imruska hajfürtjére, azután...
...egy vizitkártyára...

– Úgy kell neki... Mért nem vigyázott magára? Az ilyen embernek ez a vége!
Nellinek szörnyű nagy megrázkódtatás volt ez: végigborzongott, minthogyha ő volna a felelős érte.
S magához szorítva a megbélyegzett ember gyermekét, az egyetlent, akije még maradt a világon, s akit szeretni most vezekléséhez tartozott: úgy gondolt a távoli apára.
Anyja szavai inkább őt érték mint Gyulát.
Hisz Gyulát nem lehet azzal a mértékkel mérni, mint más embert.
S mit hányhat ő szemére Gyulának? Istenem! **Gyulát is tulajdonképpen ő hagyta el!**
És Gyula talán mégis **szerette** őt.
Nelli szinte bűntudatot érzett Gyulával szemben is. Még a fia nevére sem szeretett gondolni: mert Józsi volt a neve, és nem Gyula, se nem Napoleon, ahogy apja regényes álmaiban elképzelte.
S ki értesítette Gyulát, hogy fia van? Különben, tán meg se találta volna őt a levél. Vajjon ott lakik-e még a Kánya-utcában? Nelli alig hitte, hogy sokáig egy helyben maradjon.
Gyula eltünt, mintha sohasem lett volna: ki tudja, mily gondokban s zavaros ügyekben tébolyog most a nagy zajos Pestben? De Nelli sokszor nézett titkon e magányos napokban különös gondolatok közt egy elegáns kis kartondarabkára, ami Pestről valahogy még a zsebében maradt...
...egy vizitkártyára...

Az ő maga vizitkártyájára, amit Gyula csináltatott csak néhány nappal a „menekülés” előtt: sohasem volt azelőtt Nellinek vizitkártyája. Miskának nem jutott eszébe ilyesmi: s minek is asszonynak vizitkártya? De **Gyula egyszer nagy diadallal hozta hazá**, s valahogy akarata ellenére is holmijai között maradt a kis csomag kémény-papiros azzal a névvel, melyet Nelli most oly sokáig s különös gondolatok közt **tudott elnézegetni** s mely csodálatos módon őt magát jelentette:

Dr. Hintáss Gyuláné
Nelli Erzsire gondolt s aztán Gyulára, aki ki tudja, mily gondokban és ügyekben tébolyog most nagy, zajos utcákban... elszédült... sirt...

Óh, az Élet! Miska szigoru szemeinek emléke! mama pattogó hangja, **Ilonka** ideges felelete! a kitaszitottság iszonyu érzése!

Gyula csakugyan züllésnek indult s csakugyan különös ügyekben-bajokban kóborgott Pest városában. [...]

Az ő maga vizitkártyájára, amit Gyula csináltatott neki, **nagy diadallal hozva egyszer hazá:** sohasem volt azelőtt Nellinek vizitkártyája. Miskának nem jutott eszébe ilyesmi: s minek is asszonynak vizitkártya? De most itt volt a kis keménypapír, a meglepő névvel, melyet Nelli oly különös gondolatok között **nézegetett,** s mely csodálatos módon őt magát jelentette:

dr. Hintáss Gyuláné
Nellinek akaratlanul is Erzsi jutott eszébe a névről, – mily iszonyúan összekuszál mindent az élet! »Asszonynak uránál a helye« – látszottak mondani Cenci szemei, s Nelli Miskára gondolt, holott itt volt ez a kartondarab, mely a Gyula nevével nevezte őt.
Mily iszonyúan összekuszál mindent az élet!
– S óh jaj, Miska szigorú emléke, mama pattogó hangja, **Jolán** ideges felelete, kitaszítottság és kegyelemkenyér! – De Nelliben még égtek a komplikált tüzek, noha mind több hamu borult rájuk; s az óvatlan szavak lehellete különös villogásokat kígyóztatott meg a fátyolos parázson.

15.

Gyula csakugyan züllésnek indult s csakugyan különös ügyekben-bajokban kóborgott Pest városában. [...]va-

vakon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, [...] egy nő hálójába, aki nem volt nagyon előkelő s üzletek hálóiba, melyek elég hazárdaknak, de kevéssé tisztességeseknek bizonyultak. Multak a hetek s a téli hónapok, halálos csöndben multak Gádoroson. – Nelli élt és nem élt s a legnagyobb esemény sem volt képes szivét fölmelegiteni – ki szerette és kit szeretett ő? A legnagyobb esemény egy gyermek volt, [...]. Imruskát szerette most [...] ellenszenve volt ez iránt a kis Uj Fiu iránt, akit helyette kapott. Ilonka, mint nagynéni, fogadta szenvedélyes gondjaiba a jövevényt és Nelli rábizta, mig maga, mintha nem anya lenne, hanem gyermek, dacolva ült a Sötét Szobában.

(63. folyt.)

Cenci csak dörmögött, elégedetlenkedett, érzelmi dolgokkal nem foglalkozott. [...]”

kon röpdösve, mindenféle hálókba bonyolódott, mint egy szeles, nagy légy, [...] egy nő hálójába, aki nem volt nagyon előkelő, s üzletek hálóiba, melyek elég hazárdaknak, de kevéssé tisztességeseknek bizonyultak.

De Gádoroson mit tudtak minderről? A Sötét Szobának nem voltak ablakai s Gyula nem adott hírt magáról; [...]”

Természetesen megmarad Nelli utazását motiváló tényezőnek Gyula két (őt jellemzően különböző) levele is. A levelek tartalmát és hangnemét bemutató narrátori szövegen keveset változtat az író. A stiláris jellegű változtatások mellett tartalmilag új, hogy a Hf-ban Gyula utal a már valószínűleg megszületett fiára, akiről az első változatban nem tudhatott. (Feltehető, hogy a már elkészült, géppel letisztázott átdolgozás után utólag szúrta be az író ezt a kiegészítést. Tudniillik azon a sokat emlegetett kéziratdarabon – amelyen pótlandó-javítandó feljegyzések olvashatók – a „Beszurandó”-k sorában utolsóként a következő emlékeztető mondat olvasható – áthúzva: <Gyula [...] érdeklődik a gyerekért?>). Átírja, illetve kiegészíti viszont Babits a levelekről szóló tudósítást megelőző részeket: bennük Nelli kiszolgáltatottságát jellemzi.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el... 6. r.
(63., 64. folyt.) Hf_k 803–805.

[...]

„(63)
Cenci csak dörmögött, elégedetlenkedett, érzelmi dolgokkal nem foglalkozott.
Imruskáról semmi hire sem volt szegény Nellinek: Cenci ugyan kapott Miskától **rejtelmes leveleket**, de sohasem szólt a tartalmukról.
Nelli nem kérdezte, mintha tilos lenne.

És megjött a tavasz és **még mindig nem változott semmi.**
Egyszer azonban [...] napfényre.
A levél Gyulától jött.
Gyulától nem volt hir már hónapok óta, a címét sem tudták. Most **megirta a cimét**, nagy frázisok kiséretében, melyek egy Micawbernek dicsőségére válhattak... Ezek a frázisok Nelli bocsánatáért esdekeltek, szenvedélyes hangon és magas irodalmi stilusban; **majd Gyula terveiről volt szó a levélben,** találmányáról, pompás kilátásairól... amerikai ügynökökkel folytatott **tárgyalásairól,** hallatlan pénzekről, melyek vártak reá.

Hf_k
A gádorosi danaidák. 15.
Hf_1 16. [15.]; 254–257.
Hf_k 237–240.

[...]
„De Gádoroson mit tudtak minderről? A Sötét Szobának nem voltak ablakai s **Gyula nem adott hírt magáról**; hacsak azok a **titokzatos levelek**, amiket Cenci néhanapján kapott, nem tartalmaztak ilyen híreket. Nelli riadtan nézte az anyja leveleit, amiket a postáslegény – a hegymester fia – mindig a saját kezébe adott át, úgyhogy Nelli még a címzést se láthatta; mert a postáslegényt is bedirigálta Cenci:
– Nekem magamnak adod, senki másnak!
Pedig ártatlan levelek voltak, Sótról jöttek az amerikai vesszők ügyében. Nelli azonban valami ismerős betüket pillantva meg egyszer egy borítékon, s izgatva tán a titkolózástól is, homályos várakozásokat fűzött ezekhez a levelekhez; úgy érezte, hogy **történni akar valami: de nem történt semmi**.
Egyszer azonban [...] napfényre.
A levél Gyulától jött.
Gyula úgy írt, mint az »elveszett és megkerült lovag«; **diadalmasan közölte a címét** és nagy frázisok kíséretében; ezek a frázisok Nelli bocsánatáért esdekeltek, szenvedélyes hangon és magas irodalmi stílusban; úgy tértek meg hozzá, mint valamely oltárhoz; és kincseket hozva: mert **Gyula terveiről is beszélt a levél,** találmányáról, pompás kilátásairól... amerikai ügynökökkel folytatott **tárgyalásokró**l, hallatlan pénzekről, me-

»Vétkeztem maga ellen« – irta – » [...] ketté...«
Az aranyhidat [...] Gyula ellen.
– Az ilyen ember haljon éhen! Aki nem tudta megbecsülni a tisztességes foglalkozását, uri társaságát, azt én nem sajnálom!

S Nelli eltűnődött, sarokba állt, mint a megszégyenitett gyerek. [...] A **szive** másra vágyik...(mindez azonban, mondom, csak irodalom volt).
Efféle »ludbőrzést« Gyula **olykor nem** tudott magától megtagadni s valószinü, hogy ez a levél nem is más volt, mint tisztára csak »ludbőrzés«.
Néhány nap folyt le megint ezután, a tavasz különös szele bizsergette meg a fázó világot, napja besütött a Sötét Szobába, az udvar földje nedvesen szikkadt édes tavaszi esőktől, a fák kéjesen megrázták magukat, a szőlőtőkék könnyeztek örömükben, mint minden tavasszal, s otthon izgatott fecskék csapódtak a félszer eresze alá.
Nelli egy reggel [...] reggelizni. Cenci kocsit rendelt e napon, mert maga akart kimenni a szőlőbe, s köszvényes lába nem birta már.
– Hát te mért öltözködtél igy ki? [...]
[...]
– Elmegyek az uramhoz, – szólt Nelli csöndesen, s magához szoritotta a babát, mire **Ilonka** ijedten fölsikoltott, a kicsiséget féltve, nem Nellit.

(64. folyt.)

– Hova gondolsz? Erre a hosszu utra, egyedül! [...]
[...]

lyek vártak reá és fiára, ki azóta bizton megszületett.
»Vétkeztem maga ellen« – írta –» [...] ketté...«
Az aranyhidat [...] Gyula ellen.
– Az ilyen ember haljon éhen! Aki nem tudta megbecsülni a tisztességes foglalkozását, úri társaságát, azt én nem sajnálom! – Legalább a holmid elküldhetné!
S Nelli eltűnődött, sarokba állt, mint a megszégyenített gyerek. [...] A **szív** másra vágyik... (mindez azonban, mondom, csak irodalom volt).
Efféle »lúdbőrzést« Gyula **sohasem** tudott magától megtagadni, s valószínű, hogy ez a levél nem is volt más, mint tisztára csak »lúdbőrzés«.
Néhány nap folyt le megint ezután, a késő ősz váratlan kiderült, itt volt a híres »vénasszonyok nyara«, napja besütött a Sötét Szobába; künn az udvar földje fölszikkadt már az első őszi esők után, virágok helyett lassan a levelek öltöttek piros és sárga színeket, s izgatott fecskék csapódtak a félszer eresze alá. Nelli egy reggel [...] reggelizni. Cenci nem ment ki e nap a szőllőbe, mert nem voltak munkások, s ilyenkor megengedte magának, hogy a lába fájjon.
– Hát te mért öltözködtél így ki? [...]
[...]
– Elmegyek az uramhoz, – szólt Nelli csöndesen, s magához szorította a babát, mire **Jolán** ijedten fölsikoltott, a kicsiséget féltve, nem Nellit.

– Hova gondolsz? Erre a hosszú útra, egyedül! [...]
[...]

A kérdés önkéntelenül jött és önkéntelenségével megdöbbentette Nellit, Miska szemöldökét látta komoly vizióban, s a menekülés ösztöne kapta meg...
A fecskék vidám ivekben röpködtek odakünn, [...] a Nelli kofferét a vasut felé. [...] Cenci nyugodtan engedte:
– Csak menjen! Majd visszajön!
– Csak menjen! Majd visszajön! – csipogtak a fecskék; és **Ilonka**, a nagynéni, haragosan és szomoruan ment vissza az udvaron, a konyha felé, duzzogva, hogy megfosztották **kedves játékszerétől**:
– Óh Istenem! egyedül megy arra a nagy utra! Sohasem utaznék vasuton egyedül...”

A kérdés önkénytelenül jött és önkénytelenségével megdöbbentette Nellit, Miska szemöldökét látta komoly vízióban, s a menekülés ösztöne kapta meg...
A fecskék bolond ívekben röpködtek odakünn, [...] aNelli kofferét a vasút felé.[...] Cenci nyugodtan engedte:
– Csak menjen! Majd visszajön!
– Csak menjen! Majd visszajön! – csipogtak a fecskék; és **Jolán,** a nagynéni, haragosan és szomorúan ment vissza az udvaron a konyha felé, duzzogva s irigyen, hogy megfosztották **a bitorolt gyermektől**:
– Óh Istenem! Visszamegy ahoz az emberhez! És megint egyedül arra a nagy útra! Sohasem utaznék vasúton egyedül.”

*

Az író korrigálja a Hf_{PN} következetlenségét: Nelli a regény új, teljes változatában nem tavasszal, hanem ősszel indul a pesti útra. – Gyula levelei (amelyekről az elbeszélő feltűnően emlegeti, hogy „mindez [...] csak irodalom volt”) talán csábíthatták Nellit, hogy útra keljen, de az úton tovább már a „tehetetlen fásultság vitte”. A valóságra, hogy tudniillik milyen körülmények között is él az „ura”, csak a megadott címre érkezve – a „szennyesüvegű ajtó” előtt – döbbent rá. (16. r.)

Feltűnő módon átrajzolja Babits a Nellit fogadó „különös nő” alakját. A PN-beli változatban magának a Sorsnak a jelképe. Ennek megfejtését az író nem is bízza az olvasóra, ötször használja vele kapcsolatban a kifejezést: Nelli ízlésének visszataszító volt ez a nő, „de az izlésen tul szörnyü volt [...], mintha a Sorsot látná”; nem „a klasszikus és lenge Sorsot”, hanem „magát a Sors valóságát, piszkosan és piperésen, a Sorsot, aki ismeretlen és mégsem meglepő, közönséges és mégis félelmes [...]”. A „Sorsot jelképező ajak” szavai, bizalmas hangja megdöbbentik Nellit, amiket pedig Gyuláról mond, rémülettel töltik el, és elbátortalanítják. (807)

A regény új változatában egyetlenegyszer sem szerepel a sors-kép; az író sokkal inkább egy ledér, éjszakai pillangó alakját formálja meg (ezt sugallja néhány kifejezés: az ismétlődő „pille", „a hanyag ledérség szimboluma", a „puderes és frizurás arc", a szennyes selyemharisnya – 243–244). Csúfolódó hangnemben írja le a „tünemény"-t, aki nem ajtót nyit Nellinek, hanem aki a lépcsőházból „föllibegve" – kosarában egy tökkel – jelenik meg Nelli előtt, mint egy: „luftballon, pille, pipacsszirmok, egy megterhelt selyemförgeteg". Ezek a képek ismétlődnek, megelevenednek a nő gúnyosan alázatos magatartásának a bemutatásában. Amikor a gyerekről beszél, kissé hangot vált, tüntetően nyájas, sőt Nellit sértően bizalmaskodó lesz; de alapjában véve mindvégig gyanakvó marad.

Nelli vele kapcsolatos érzéseiben, magatartásában a Hf_{PN}-hez képest új vonást is találunk. Szerzői közlésben olvassuk: Nelli a „közönséges arcú" nőt ellenszenvesnek találta, „valami társadalmilag alacsonyat érzett benne, s elfogult lett, mint mindig, ha ilyenekkel kellett beszélnie". A köztük levő társadalmi ellentétet kiemeli a „selymes hölgy" által tüntetően, erőltetetten és igen gyakran használt „kedves nagysád" megszólítás is.

A „selyempamacs" (sértődöttségében is tüntetően alázatos) viselkedését kissé magyarázza történetének egy figyelemreméltó eleme, ami szintén nincs meg a regény első változatában: idegen akcentussal beszél, s „külföldi nő"-nek mondja magát, aki „másfajta emberekhez" szokott. (Előreutalás lehet ez. A regényben ugyan konkrétan nincs róla szó, de az olvasó azt gyaníthatja, hogy ő lesz „az orosz hercegnő", akinek a Gyulától született fia: Misi Andrejev.)

A teljes regényben az első változathoz képest (5/7. r.) részletezőbb Nelli megérkezésének, érzéseinek, a környezetnek a leírása, hosszabbak a dialógusok.

Hf_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el ..., 7.
(64–65. folyt.) Hf_k 806–808.

„7.

Egyedül utazni [...] kincsét s egyedül [...] ahol senki sem vár valakinek, aki még az utcán is alig járt azelőtt egyedül.
De Nelliben csodálatos elszántság volt, s mint valami égő vegyi folyamatot, érezte lelkében ezt az elszántságot lassanként átalakulni, forrni, ülepedni, kérgesedni, a keserü szikkadásig...
A nyugtalanság elszántságából a közöny és tehetetlen fásultság elszántsága lett...
Egy lakáscim volt az erszényében, [...] amit az életben tudni, tenni, akarni szükséges...
Óh ha elfelejtené! óh ha elvesztené!
Az ismeretlen utcák tolongásában, a **szokatlan zörgés**, csörgés, lárma között [...] zavartan.

Szennyesüvegü ajtó előtt állott.
Még [...] ide jött.

– Kit tetszik keresni? – kérdezte egy éles hang, s Nelli egy különös nőt látott, akinek egész lénye valami előér-

Hf_k
A gádorosi danaidák. 16.
Hf_l 17.[16.]; 258–262
Hf_k 240–244.

„16.

Egyedül utazni [...] kincsét, s egyedül [...] ahol senki nem vár, valakinek, aki még az utcán is alig járt azelőtt egyedül!
De Nellinek minden mindegy volt most, s mint valami égő vegyi folyamatot, érezte lelkében a gyengék elszántságát forrni, ülepedni, kérgesedni, a keserű szikkadásig...

A nyugtalanság megmozdította s a közöny és tehetetlen fásultság vitte most már...
Egy lakáscím volt az erszényében, [...] amit az életben tudni, tenni, akarni szükséges...
Óh, ha elfelejtené! Óh ha elvesztené!
Az ismeretlen utcák tolongásában, a **szörnyű zörgés**, csörgés, lárma között [...] zavartan.
A Kánya-utca jutott eszébe és szive elszorult; [...] örökre fantázia marad.
Szennyesüvegű ajtó állt előtte.
Még [...] idejött.
A kocsis letette a podgyászt s pénzére várt. Nelli sietve kifizette és elbocsátotta.
Most magához szorítva kicsinyét, – ahogy az óceán közepén tette volna, egy ingó zátonyon – a csengőhöz kapott.
[...] kemény üvegen.
De senki sem felelt s Nelli tétován állt. Gyula biztosan nincs otthon: mit tegyen? Podgyásza nem volt sok, mert

zetes módon visszataszító és aggasztó volt kényes izlésének; de az izlésen tul szörnyü volt ez a nő, mintha a Sorsot látná.

Nem egy nemesvonalu és konvencionális, klasszikus és lenge Sorsot, amilyeneket a festők festenek, hanem magát a Sors valóságát, piszkosan és piperésen, a Sorsot, aki ismeretlen és mégsem meglepő, közönséges és mégis félelmes, puderes és izléstelen öltözetü...
A szeme szurós volt, s ugy fénylett, mint két olajos szög; a fogai sárgák voltak, mint a dohányos férfiaké, és folyton látszottak.
S arca a puder alatt meg volt repedezve, mint a rosszul festett vászon.

– Elment a Gyula, – szólt a különös nő, megdöbbentő bizalmassággal hangjában, amely Nellit naiv rémülettel töltötte meg: találgatta, milyen nő lehet ez, s ugy érezte, mint aki az élet egy ismeretlen titkával áll szemben.
A töröttkockás, piszkosfüggönyös üvegajtó félig nyitva volt, s Nelli egy keskeny konyhába látott be; sohasem képzelte, hogy olyan szük konyhában főzni lehessen.
A konyha tüzhelye hideg volt, s mindenütt rendetlenség.

semmit, de semmit, ami Miskától vagy Cencitől való, nem hozott magával: hiszen maradt mindene Gyulánál s Gyula írta, hogy úgy őrzi holmiját, mint az ereklyét. De ami a gyereké volt, azt el kellett hozni: pedig a gyerek maga is elég podgyász Nelli karjainak.
A gyermek sírni kezdett, Nelli fáradt volt, szívesen leült volna a pakktáskájára, ha nem restelli a szomszéd lakásokból kivizsgáló idegen szemektől: mikor egyszerre egy tünemény jelent meg, föllibegve a lépcsőház felől, noha elég súlyos libegés volt, mert piaci kosár terhével jött, mint egy luftballon homokzsákokkal. Különös súlyag, egy nagy tök képében: egyébként luftballon, pille, pipacsszirmok, egy megterhelt selyemförgeteg.
– Jézuskám! – affektált a selyemförgeteg,
[...] a pipacsszirmok hajlongtak: hogyne! parancsára! természetesen! s mindezt idegen akcentussal s különös gesztussal, míg a bizalmatlan bogarak, mint gúnyoros glosszák, villogtak rá ellenszenves ekhót: csak tessék! miattam! bánom is én!
A töröttkockás, piszkosfüggönyös üvegajtó félig nyitva már, Nelli egy lehetetlenül keskeny konyhába látott be, mikor a gyanakvó bogarak egyszerre megint a szemébe másztak:

– Mily ügyben tetszik őt keresni? Mily ügyben? – Magánügyben! – Nelli pillái mögé menekült, de még így is látott egy idegen és aggasztó arcot, egy púderes és frizurás arcot, egy kö-

zönséges és élesállú arcot; amit **csak az Illúzió szemei találhattak szépnek**, [...]
[...] Nelli valami társadalmilag alacsonyat érzett benne, [...] a selymes hölgy segített neki.
– Mennyi idős az édes? [...]
Vizsla beszélgetés indult, melyben Nellié a nyúl szerepe volt.
– Nagysád messzirül tetszett jönni?
– adták föl a témát a csomagok.
Nelli csak bólintott. A megbántott kiváncsiság gőgruhát vett.
– Olyan messziről nem tetszett jönni, ahonnan én jöttem Budapestre. Bár ide se jöttem volna! [...] Máshoz voltam én szokva! [...] Én külföldi nő vagyok.
[...]
– Úgy? [...] – Csak várja a Gyuláját! Elvárhatja! Éjfélig! Reggelig! Ilyen egy jómadár! Miattam! Csak várja! Óh, a szép nagysága! Ha derogál velem szóbaállni, csak üljön egyedül!
Nelli nem figyelt a szavakra, azt sem tudta, hol van, leomlott egy székre gyerekével. Nelli boldog volt, hogy egyedül maradhat, egyedül a felfedezéssel, amely ebből állott: a külföldi nő blúza-selyme egészen ugyanaz volt, mint Nelli egy régi selyemkeszkenője, amit még Velencében vásárolt Gyula! Nellinek idő kellett, hogy e felfedezés konzekvenciáit levonja. Kálváriájából még gyötrelmes negyedórák voltak hátra: amíg az utolsó megtörés beállott."

– Várok, – mondta Nelli.
– Miattam várhat a hölgy! – mondta a Sorsot jelképező ajak. – Miattam akár be is mehet és odabenn várhat. Én nem bánom. Én nem törődöm vele. Menjen be. Én nem féltek semmit. Várhatja a Gyuláját! Akár estig.

(65)

Elmosolyodott, mire a fogak majdnem kiugrottak a szájából. Határozottan közönséges nő volt, s **csak az Illuzió találhatta szépnek, az Illuzió szeme**, mely elvakul világ forgatagától.
[...]
– Éjjelig? – lihegte Nelli rémülten, és oly rekedten, hogy csak a szájamozgásán lehetett látni, hogy beszél.
– Éjjelig, késő éjszakáig. Ja, neki mulatni kell! No, persze, hogy nem várhat éjjelig.
[...]
Hát akar várni? Ne álljon itt a gyerekkel...
– Várok, – mondta Nelli."

Ezen a látogatáson Nelli nemcsak azzal szembesült, hogy Gyula szavai a pénzről, a találmányról, amelyekről a levelében írt, csak üres fantáziálás, hanem a Nelli ruháinak őrzésére vonatkozó hazugságá-

val is. (Emlékezzünk, hogy Velencében Nelliben merül fel a „selymes hazugság” gondolata.) Az azonban, hogy a „selyempamacs” blúzán ismerte fel a valamikor Gyulától kapott selyemkeszkenő anyagát, Nelli számára többet is elárult. A még nyújtott gyötrelmes várakozás perceiben „az *ágyakra* meredt” Nellinek fel kellett ismernie, hogy a „helye mindenkép be volt töltve itt; noha kissé züllött s kétértelmű módon”. De erről már a következő (17.) fejezetrészben esik szó.

A várakozásról szóló fejezetrészt két részletben (három, illetve két oszlopba tördelve) hozzuk. Az elejét három oszlopba rendezzük, mert így a második oszlopban meg tudunk mutatni egy olyan szövegdarabot, amely a kihagyásokból és végszókból következtetve a Hf_{PN}-hez készült, de a végleges változatban kicsit még módosult. Kis töredékét őrzi tehát az átdolgozás munkájának.

H_{PN} *Ötödik fejezet. S évek suhannak el...* 8. [7.] (65. folyt.) Hf_k 808.	OSZK Fond III/1603/27 két oszlopban kézírással	Hf_k *A gádorosi danaidák*. 17. Hf_l 262. Hf_k 245.
„Várni. **Várni egy idegen szobában.** **Egy rendetlen szobában.** Megnézni minden tárgyat... ujra megnézni... falszinét, butorokat, ahogy az ember a maga lakását talán nem nézi meg soha. A függöny szakadását, piszkos foltokat a tapétán. Kiöntött tinta nyomát az asztalon.	„--------az asztalon	„Várni. <u>Nelli megoldó gyötrelmei a várás gyötrelmei voltak;</u> **várni egy idegen és rendetlen szobában;** megnézni minden tárgyat; újra megnézni; fal színét, bútorokat, ahogy az ember a maga lakását talán nem nézi meg soha. A függöny szakadását, piszkos foltokat a tapétán, kiöntött tinta nyomát az asztalon.
	Várni. <m>Míg a tapéta mintái <már> hullám[zani] kezdenek, összefolynak a szem-	Várni... Míg a tapéta mintái hullámzani kezdenek, összefolynak a szemben és olyanok lesznek, mint a selyem. Az a selyem

	ben és [olya]nok lesznek mint a selyem... Az a selyem már épen<.>ilyen pecsétes és piszkos. Nelli előtt <már> csupa piszkos és gyűrött selymek hullámzottak; s el kellett fordítania a szemét. Várni. Azt sem tudni, mire? azt sem tudni, miért? **Várni, csak azért talán, mert már leült; mert már mondta hogy vár**. Hiszen most **már ugy sem számít semmi.** Csak ez a türelmetlen apróság maradjon **nyugton** az ölben.	már ép ilyen pecsétes és piszkos... Várni. Nelli előtt csupa piszkos és gyűrött selymek hullámzottak; s el kellett fordítania a szemét. A purgatórium szenvedése nagyobb tán a pokolénál: pedig ott az üdvösségre várnak. **Nelli azonban szinte csak azért várt, mert már úgy volt, hogy vár, mert már leült várni;** rá se bír gondolni, mire vár voltakép? Nelliben a végső fáradtság lihegett: **nem számít már semmi,** csak ez a türelmetlen apróság maradjon **nyugodtan!**
Várni. Kinézni az ablakon, [...] Föntebb egy emelettel gyereket ringatnak a gangon. Isten ments! Micsoda élet ez! Nelli elborzad Budapesttől.	Várni. Kinézni — :::::::::::::::::::::::::::::: Isten ments! micsoda élet ez! <Nelli |: Oh:| szemében még a> |**:Nelli lelkét a gádorosi szőllőhe<gyek>gy szelid gömbölyüsége <fátyolozo[.]> fátyolozta.:| Milyen messze <van> most attól, milyen messze!**	Várni. Kinézni az ablakon, [...] Föntebb egy emelettel gyerekek lármáznak a gangon. Isten ments! micsoda élet ez! Budapest! **Nelli szemét még a gádorosi szőlőhegy szelíd gömbölyűsége fátyolozta. Milyen messze itt attól, milyen messze**!
Egy könyvet vesz a kezébe**, ami az asztalon hever.** Egy német regény.	Várni. **Egy könyv feküdt ott az asztalon,** egy német regény. Uris-	Várni. **Egy könyv feküdt ott az asztalon,** egy német regény. Nelli szórakozottan lapozta föl s borzad-

Uristen! **Micsoda** képek **vannak** benne! Várni. Hát itt lakna Gyula?”	ten! **micsoda** képek voltak benne! Hát itt lakna Gyula! Óh ez a **rendetlen** szoba bizonyosan rá vall, s ez a könyv is, és ez a tintafolt az asztalon.”	va csapta be**: rettenetes** képek **voltak** benne! mezztelen nők! Hát itt lakna Gyula! Óh, ez a **széthányt** szoba bizonyosan rávall s ez a könyv is és ez a tintafolt az asztalon. A zsenialitás rendetlensége! Nelli csak iszonyodott: a zseninek nőkhöz is van joga, sok nőhöz! Nelli erőlködött, hogy ne nézzen az ágy felé... behúnyta a szemét... a piszkos selymek márványoztak a tünő sötétben.”

Az író a fejezetrész átdolgozásakor alig hagyott ki valamit. Megőrizte a szöveg eredeti elemeit, témáit. De némelyiket megváltoztatta, módosította. Van olyan szöveghely, ahol csak azért cserélt ki egy kifejezést („gyereket ringatnak a gangon” helyett „gyerekek lármáznak a gangon”), mert az új – környezetfestő elemként – jobban illett a szövegkörnyezetbe.

Több esetben – mint a bemutatott kézirattöredék is példázza – kibővítette Babits a szöveget, elmélyítve ezzel a jellemzést, kitágítva az időt és a teret. Részletesebb például a Gyulára valló könyv leírása. De nem Gyula, hanem Nelli jellemzését szolgálja. Az író Nelli nézőponjából láttatja a környezetet. Bemutatja a „selymes nő”-től, a lakásától, a várostól idegenkedő, csalódott fiatalasszonyt, akinek fátyolos szeme előtt a gádorosi szőlőhegyek szelídsége lebeg.

Nelli belső gyötrelmeinek kifejezésében feltűnnek azok a motívumok, amelyek velencei kétségbeesésének festésekor jelentek meg (a „tapéta” és a „selyem”). Közülük a „tapéta” a PN-beli változatban is előfordult, de az újonnan hozzáfűzött kiegészítés bravúrosan egyszerre érzékelteti Nelli gondolatait, lelki és fizikai állapotát, és az olvasó asszociálja hozzá azt a káprázatot is, amit a velencei hotelszoba tapétája váltott ki a Hintásstól akkor menekülni akaró Nelli

feldúlt lelkében. – Az eredeti szöveghez képest a teljes regényben új elem viszont a „selyem”. Már az előző részben feltűnt, és gyakran ismétlődött a különös nőhöz, a „selyempamacs”-hoz kapcsolódva. A 17. részben is igen sűrűn előfordul, de nemcsak a „selymes nő” szókapcsolatban, hanem mióta Nelli felfedezte a nőn a saját, valamikor Gyulától kapott selyemkeszkenőjének anyagát, szeme előtt a tapéta mintái összefolytak, s olyanok lettek, mint a selyem, s mindenütt „piszkos és gyűrött selymek hullámzottak”, „márványoztak”.

Meg kell említeni még egy új elemet, mégpedig abban a betoldott szövegegységben, amely a fent bemutatott kézirattöredékben is látható, ám az említett elem ahhoz képest is nóvum. A Nelli tekintete előtt hullámzó selymekké összefolyó tapétamintákról esik itt szó. A leírást követő mondat a képpel látszólag nincs összefüggésben. Megszakad a Nelli szemével láttatott környezeti elemek bemutatása is, helyette elbeszélői kommentárt olvasunk: „A purgatórium szenvedése nagyobb tán a pokolénál: pedig ott üdvösségre várnak.” Valójában mind ez, mind a hullámzó selyemnek láttatott tapétáról szóló mondat a végsőkig elcsigázott Nelli hosszú várakozásának gyötrelmeit fejezi ki – egymást erősítve, de más dimenzióban. A „pokol” és a „purgatórium” a regény misztikus jelentéssíkján értelmezhetők – összefüggésben a bűn és vezeklés motívumával (ami – emlékezzünk rá – szintén új és hangsúlyos elem a Nelli elutazását megelőző fejezetrészekben). Ha Nelli számára a gádorosi „sötét Szoba” a bűnhődés színhelye, maga a pokol, akkor a pokolénál nagyobb „purgatóriumi” szenvedéshez hasonlított várakozása rosszabb a gádorosi létnél.

A Hintássra való várakozás kínját már Velencében megismerte Nelli. Ezt a párhuzamot szimbolikusan jelzik a részben új, ismétlődő motívumok (a tapéta, a selyem), de (Nelli gondolatként is olvasható, szabad függő beszédben írt sorokban) az elbeszélő szövegszerűen is összekapcsolja hősnőjének jelenlegi várakozását a régebbiekkel: a velenceivel meg a Kánya utcaival. (246) Ezt látjuk a 17. fejezet alább idézendő további részében, amelynek bemutatását a két szövegváltozatnak megfelelően két oszlopban folytatjuk.

H_{PN}
Ötödik fejezet.
S évek suhannak el... 8. [7.]
(65–66. folyt.) Hf_k 809–811.

„Ah! Talán az ő lépése!
Nem. Egy idegen ur halad el az ablak alatt.
A gyermek fölsir Nelli ölében. Szórakozottan ringatja, **csititgatja**.

Várni.
Nellinek hosszu, álmatlan éjjelek jutottak eszébe és számlálni kezdett: egy, kettő, három, négy...
Husz, huszonegy, huszonkettő...
Óh – számlálni és imádkozni szokott, régi álmatlan éjjelein! De imádkozni – most?! Miatyánk isten, ki vagy a mennyekben...

A különös **nő hangját hallotta kivülről**, mint a Sors hangját, mint egy csufondáros **feleletet imájára**.
Mit mondhat? Minden oly zavaros volt.
A gyermek ujra fölsirt.

– Óh, szegény kicsikém! – Nelli elfordult az
ablaktól és kigombolta bluzát.
A fehér mell [...].
Ajak csucsorodott, kis lábak rugdostak.

Hf_k
A gádorosi danaidák. 17.
Hf_l 263–266. Hf_k 246–249.

„Várni.
Ah! Talán a Gyula lépése!
Nem. Egy idegen úr halad el az ablak alatt.
Hogy bebámészkodik!
A türelmetlen csöppség fölsivít élesen, s Nelli szinte ijedten **csitítja**, mintha attól félne, hogy meghallja valaki. Óh, elbújni, hogy ne lásson senki, [...] – Vajjon mikor jön meg Gyula? [...] órákig ülhet itt, mint valamikor a Kánya uccában! Velencében!
Várni.
Hosszú, álmatlan éjjelek jutottak eszébe, és számlálni kezdett: egy, kettő, három, négy...
Húsz, huszonegy, huszonkettő...
Számlálni és imádkozni szokott, régi álmatlan éjjelein. De most az a babonás érzése volt, [...] De számai mögött ott kóválygott a jajveszéklő *Miatyánk Isten*.

S mintegy csúfondáros **válasz arra, fölhangzott kívülről** a selymes **nő hangja**. [...] a lárma áthatolt,
újra megríkatva a Nelli kisfiát.
S ezúttal nem lehet elcsitítani... mind [...]
a gyermek toporzékolt az ölében, elnyúlt és rángatózott; Nelli elfordult az ablaktól
és kigombolta blúzát.
A fehér mell [...].
Ajak csucsorodott, kis lábak rugdostak.

És Nelli megszoptatta fiacskáját, az »idegen jövevényt«.	De Nelli most a szoba felé fordulva ült... Nelli szeme már az ágyra meredt... az *ágyakra* meredt, mert a házasságnak különös paródiája fészkelt ebben az udvari lakásban. Gyula voltakép házasságra született, azaz zsarnoknak született, s nem érezte volna jól magát, ha mámorosan ágyába térve, egy fáradt nő álmát nem zavarta volna meg. Nelli helye mindenképp be volt töltve itt; noha kissé züllött s kétértelmű módon. [...] kötötte.
Ezek a percek voltak-e azok, vagy már előbb történt, a várakozás hosszu és sivár félórája alatt, mellyel szemben esztendők tetszettek félóráknak, – ekkor esett-e a nagy Változás? – nem tudom.	Ezek a percek voltak-e azok? vagy már előbb történt, a várakozás hosszú és sivár félórája alatt, mellyel szemben esztendők tetszettek félóráknak?
A drága elixirt [...] Megnyugvás Vize lesz. Tiszta már és változhatatlan.	A drága elixirt [...] Megnyugvás Vize lesz. Tiszta már és változhatatlan.
(66)	
Minden emberi lélek [...] marad. Fogj kezedbe [...] életet, megismerte [...] mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten.	Minden emberi lélek [...]marad. Fogj kezedbe [...] életet, megismerte [...] mindenkinél közelebb van a rettenetes Kéz, a rettenetes Isten.
– Nem várok tovább, – mondta Nelli; fölállt és begombolkozott.	– Nem várok tovább. – mondta magában Nelli, mintha azt mondaná: Nem küzködök tovább! Nelli fölállt és begombolkozott.
Egy pillanatra eltünődött: miért nem mondta meg ennek az asszonynak, hogy ő a Gyula felesége? Nem tudta volna megmondani. **S nem tudta volna ezt mondani. (Aminthogy nem tudta magát soha Hintássnénak irni.)**	Egyszerre úgy érezte: szégyelnie kell magát, hogy eddig is várt! – de már ez is mindegy volt neki, csak kijusson innen. Óh, más asszony nem így jött volna, félve és alázatosan, eltitkolva még azt is, hogy ki ő és micsoda jogai vannak! *Ő* szégyelte magát, holott neki büszkének és megvetőnek kellett volna

És most megint itt van, aki volt, és megy haza Gádorosra: a Cenci néni lánya.	lennie! Már ez is mindegy volt. **Nem, nem, sohse tudta volna *Hintássné-nak* nevezni magát!** Most itt van aki volt, és megy haza, vissza, Gádorosra, a Cenci néni lánya. Nem küzködik tovább. Megy vissza a sötét szobába.
Óvatosan fölemelte kezét [...] okoz. Az ajtó csikorgott. – Nem várok tovább, – mondta Nelli halkan, s amikor a különös nő kíváncsi foga ismét előugrott: **– Nem hagy üzenetet?** Ne mondjam meg, hogy ki kereste?	Óvatosan fölemelte kezét [...] okoz. A ajtó csikorgott. Nelli magához szorította kicsijét, [...] a konyhában. Mirevaló [...] kocsin ment volna, de a selymes nő erre a lehetőségre rá se gondolt. **Annál inkább faggatta Nellit, nem hagy-e üzenetet? kétszer-háromszor is megkérdezte:** – Ne mondjam meg, hogy ki kereste?
– Köszönöm. Semmit! – felelt száraz hangon, s örült, hogy már künn volt a folyosón, s azontul minden gondolata, minden célja megint egyetlenegy szóba futott össze, s **ez a szó az volt, hogy**: Gádoros.”	– Nem, köszönöm, semmit! – Nelli szinte kétségbeesetten, [...] népe közt, minden célja, minden gondolata megint egyetlenegy pontba futott össze, **s ennek a pontnak neve volt:** Gádoros.”

Az idézett részben van néhány említésre érdemes változás. Új kép az „ágy” (amelyről már fentebb szóltunk), amely felé Nelli nem akar nézni, de amelyre (amelyekre) végül mégis rá „mered” a szeme.

Nelli mindkét változatban – a várakozás tartamát rövidítendő – magában számol és imádkozik. A kettő mindkét helyen összekapcsolódik, de nem ugyanúgy: mindkét változat érzékelteti, hogy Nelli helyzetével összeegyeztethetetlen az ima, de ott (Hf_{PN}) mégis imádkozik, itt (Hf) „csak a számok mögött kóválygott a jajveszékelő Miatyánk Isten”. Nelli babonából nem mert imádkozni, mert valami rettenetességtől félt. (Ellenpontja lehet ennek a teljes regény, Imruska történetének a végén az Erdővárról hazafelé utazó Imruska hitetlen imájáról szóló rész.)

Végül Nelli feladja a küzdelmet, nem vár tovább. Ez természe-

tesen mindkét változatban megvan, sőt az ezt követő allegorizáló (miként keveri az „isteni Vegyész" a „drága elixirt") szövegrész is, amelyben értelmezi az elbeszélő a jelenetet: a várakozás tortúrája kellett ahhoz, hogy Nelli eljusson a sorsszerű magáramaradottság felismeréséből, elfogadásából származó megnyugvásig. Ezt követően a sorsszerűséget általános szintre emeli a „rettenetes Kéz"-ről való példázat, amelyet Babits a teljes regényben is változatlanul hagyott. Ezzel a képpel önmagában (hogy elmarad mögüle a „különös nőnek" mint Sorsnak a láttatása) mélyebb dimenziót nyer Nelli életének sorsszerűsége.

Mindkét változat utolsó előtti része azzal fejeződik be, hogy Nelli minden gondolata Gádoros. De a mondat közepét megváltoztatta az író. A Hf_{PN}-ben így hangzik: „minden gondolata, minden célja megint egyetlenegy szóba futott össze, s ez a szó az volt, hogy: Gádoros". A Hf-ban Babits másképpen fogalmazott: „minden célja, minden gondolata megint egyetlen pontba futott össze, s ennek a pontnak neve volt: Gádoros". Ha elgondoljuk, hogy ez a „pont" a Nelli elutazása előtt hangsúlyozott vezeklés, bűntudat, majd a pesti szoba börtönszerű zártságában megélt purgatóriumi szenvedés motívumsorának a végére kerül (s ha még azt is hozzágondoljuk, hogy a név pincegádorra, a pokol tornácára asszociál[243]), akkor világos, hogy Gádoros, illetve a „Sötét Szoba" zárt terének szimbolikus jelentéstartalma elmélyül. Már Nelli első hazatérésekor sem csak földrajzi helyként értelmezhető: a biztonságot és a menedéket jelképezi az élet zivatarai, konfliktusai elől menekülőnek. Nelli második hazatérésekor újabb jelentésréteg rakódik rá, amely a Hf_{PN}-hez képest a Hf-ban további mélységet kap: Nelli visszatérése Gádorosra nemcsak a végleges magáramaradottság felismerésének a kifejezése, hanem a regény misztikus jelentéssíkján a Gádoros-pokol azt is sugallja, hogy számára nincs megváltás.[244] Mindezt megerősíti a következő fejezetrész is.

Előbb azonban tanulságos beszélni még egy – a fent elemzett részlet első felében megfigyelhető – jelenségről. A Hf_{PN}-változatban

[243] Erre a szómagyarázatra Szántó Gábor András hívta fel a figyelmemet.

[244] L. a jelen kötet első dolgozatát!

a Nelli várakozását bemutató részlet olyan, mint egy szabad vers, mint egy expresszionista szabad vers. Nemcsak a nyelve, a stílusa (a változatos mondatalakzatok, indulatszavak, az ismétlődő főnévi igenevek, a hiányos mondatok stb.) miatt, de a tördelése is feltűnően más, mint egy hagyományos prózai szöveg tördelése. A teljes regényben a tördelés jellege megváltozik. Összefügg ez a betoldásokkal, amelyek kiegészítik a Hf_{PN} mondatait. Ez utóbbiak inkább csak jelzik a témát, rövidek, gyakran jelentésbeli és grammatikai összekapcsolás nélkül, montázsszerűen egymás mellé vágva legtöbbször új sorba kerülnek. A kiegészítéssel az egysoros mondatok néhány soros bekezdéssé szélesülnek. De míg a Hf_{PN}-ben a különböző hosszúságú mondatok szabálytalan sorokat alkotnak, addig az új változatban a közel egyforma, 4-5 soros bekezdések viszonylag arányosan tagolják a szöveget; s ezt az arányosságot kiemeli, fokozza a bekezdéseket refrénszerűen elválasztó és összekötő – s ebben a változatban is mindig új sorba kerülő – ismétlődő szó: a „Várni." Így az első változat formája inkább a nyugtalanságot, a várakozás feszültségét erősíti, a teljes változaté szabályosságával a várakozás végtelennek tűnő hosszúságát, időtlenségét, hiábavalóságát. Ezek fényében Nelli hazaérkezése is más – a Gádorosról fentebb mondottakkal egybecsengő – megvilágítást kap.

Gádorosra, ahova Nelli „másodszor s ezúttal bizonnyal végleg s utoljára" (249) megtér, az írónak van egy (mindkét változatban ismétléssel nyomatékosított) metaforája: Nelli „ment vissza a koporsóba" (812), illetve „ment vissza gádorosi koporsójába" (249). Észrevehetjük azt is, hogy a teljes változatban a „koporsó"-metafora megerősíti az előtte levő, hosszú első bekezdésben festett kép (a vonaton hazafelé utazó Nelli a „Sötét Szoba felé" halad) szimbolikáját. A Gádoros-koporsó kép megjelenését mindkét változatban megelőzi az a narrátori közlés, hogy a várakozást feladó, hazafelé induló Nelli érzései, gondolatai a halál körül járnak.

Mindez azonban a Hf_{PN}-nek már a következő, egyúttal az utolsó, rövid fejezetében szerepel (*Esztendők utolja*), a regény teljes változatában pedig *A gádorosi danaidák* című fejezet utolsó, 18. részében. Az előző, a „várakozás" fejezetrészével szemben az utolsót a „halál"

fejezetrészének mondhatnánk. A téma többszörös erősítést kap. Az elbeszélő azt, amit Nelli szavakba nem tudna önteni, megnevezi: „*halálérzés* volt ez" (a Hf_{PN}-ben a szó még nincs kurzívval szedve). Értelmezi is az elbeszélő. A szó magyarázata – ha szövegkörnyezetével együtt tekintjük – ugyan nem szó szerint ismétlődik meg a regény teljes változatában, de mindkettőben ugyanaz a két fogalom állítódik szembe: „nem a halálraítéltség érzése, hanem a halottságé". Nem az élőnek a saját – bár minden emberre jellemzően – egy a jövőben bekövetkezendő, a jelennel ellentétes állapotára vonatkozó érzése, hanem az élők jelenbeli állapotára vonatkozó érzése.

„Eddig" megegyezik a két változat. De az olvasóban a műnek ezen a pontján (és a címből adódóan az egész regénnyel kapcsolatban is) felmerülő kérdésére, hogy tudniillik kik a „halálfiai", mintha nem ugyanazt a választ sugallná a teljesebb regény, mint az első változata.

Nézzük a szöveget!

Hf_{PN}
Hatodik fejezet.
Esztendők utolja.
(66. folyt.) Hf_k 811–813.

„Mik voltak Nelli gondolatai ezen a sivár délutánon, a pesti lakásban? »Gondolat« durva szó s Nellihez talán nem is illik: az ő gondolatait talán nem is nevezheted gondolatoknak, mint ahogy **nem nevezheted** jégnek a párát s husnak az illatot. **Ő nem tudta volna szavakba foglalni a gondolatait, mert ezek érzések voltak inkább:** de minden érzések mögött kimondatlanul is ott sötétedett egy szó, egyetlenegy, szomoru szó, **amely kimondva megrémitette volna**, de igy, csak érezve, csak sejtve a dolgok mögött, inkább megnyugvást adott, mint a tompitott fény, melyet csak sejtünk a fátyol mögött: halálérzés volt ez, **nem Nellié,**

A gádorosi danaidák. 18.
Hf_1 267.
Hf_k 249–252.

„»Gondolat« durva szó, s Nellihez talán nem is illik: **ki nevezné** jégnek a párát s húsnak az illatot? Nelli lelkét kissé fülledt pára s hervatag illat töltötte meg, amint már másodszor, s ezúttal bizonnyal végleg s utoljára, dobogott a bús vonat ingó fülkéjében, most napos, de mégis szürke lankákon át a Sötét Szoba felé. **A szó idegen volt ettől a hangulattól, s kimondva tán rémület lett volna**; de így, csak sejtve a dolgok mögött inkább megnyugvást adott, mint a tompított fény a fátyol mögött: *halálérzés* volt ez; **nem a halálraítéltség érzése, hanem a halottságé: de nem is csak hogy ő maga halott: halottak voltak mind**, mind, Sóton,

hanem Nelliben egy egész világé; egyszerre belátta, hogy nincsen segítség! **Ņɐɱ ɹ ɥ ɭ ɟ ɹ ɟ i ɬ é l ʇ ʂ ɕ ɡ é ɾ z é ʂ ɐ ʋ o l ʇ ɐ z , ɥ ɟ ɳ ɐ ɱ ɟ ą ɥ ɟ l o ʇ ʇ ʂ ɟ g é ɾ z é ʂ ɐ ; s hirtelen** rettenetes világossággal, szinte **kisértetiesen** látta, hogy Gyula is halott, aki nem nyugszik bele a halálba, amelyben pedig nyugodni és csöndesen maradni illenék.

Nyugodni és csöndesen maradni! Óh, ha nyugodtan és csöndesen **maradt volna** Miska mellett, beosztva hónaponként a biztos fizetést, koporsójában! Talán sohasem vette volna észre a halál hidegét. A halottak is csak akkor veszik észre, hogy halottak, ha fölébrednek és élni akarnak. A föloszlás eljön előbb-utóbb. De aki nyugodtan hever s teszi azt, amit a többi halottak, az nem veszi észre, annak nem fáj. Ő már észrevette és ment vissza a koporsóba. Halál fiai vagyunk mindannyian!

Eltünődött régi **halottakon**, családján, fáján; apja jutott eszébe, s ama tragikus est az őszi présházban; Imre testvére, s Ákos, **a Döme bácsi fia,** kora és végzetes halálukkal: most megértette. Most már látott minden összefüggést, látta, hogy ezek voltak a régiek, a régi és **elhaszontalanodot**t erők, akiknek el kellett használódni, s pusztulni, fátum szerint.

S az uj stádium: Miska. [...] a robot-lovaktól.

Gádoroson **s most egyszerre kísértetesen** látta, hogy Gyula is halott, olyan halott, aki nem nyugszik bele a halálba, amelyben pedig nyugodni és csöndesen maradni illenék.

Nyugodni és csöndesen maradni! Óh szegény Nelli, ha nyugodtan és csöndesen **maradhatott volna** koporsójában! Talán sohasem vette volna észre a halál hidegét. A halottak is csak akkor veszik észre, hogy halottak, ha fölébrednek és élni akarnak. A föloszlás eljön előbb-utóbb. De, aki nyugodtan hever, s teszi azt, amit a többi halottak: nem érzi. Nelli érezte már, s most hogy ment vissza gádorosi koporsójába, jól tudta, hogy halott, s halottak közé megy.

Nelli **most egyre halottakra gondolt**, míg a vonat ritmusában ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát, s körötte eleven és hangos vigécek diskuráltak. Apja jutott eszébe, s ama tragikus eset az őszi présházban; Imre bátyját látta, tomboló fiatalságában, mely vad virtusokon át sírba kergette; majd a szegény Ákost, **a Döme Ákosát**, a táncteremben, a játékasztalnál, és a fehér ágyban, amin keresztbefolyott a piros vér. Fajtáját érezte most Nelli: ezek voltak a régiek, a régi és **elhasztalanodott** erők, akiknek el kellett használódni, s pusztulni, fátum szerint. S az új stádium: Miska. [...] a robot-lovaktól.

Rángatni a kötelet, és kapálózni a mező felé? Óh, ezek **nem volnának** nemes mozdulatok. Talán eltépni s elrohanni, **elhagyni** a taposómalmot; de egyúttal az abrakos jászlat is! Bolondos, vad, s kevésbé nemes származásu lovak megteszik ezt. **M**essze vadonba vesznek ezek, ahol számon kivül maradnak, s megveszi őket a tél hidege. Nincsen menekvés! Nelli látta az egész életet – és nemcsak a maga életét.

Talán még a jövőbe is látott. Mi lesz ebből? Nelli semmit sem tudott az Államról; de – különös dolog! – ő már rettegett, mikor Miska és a Miskák még biztosak voltak, mint egy örök rendben; Nelli rettegett és féltette fiait. Imruska fog-e majd nyugodtan **mehetni** föl, föl, az aranylétrán, amelyet szamárlétrának is neveznek? **nem fog-e ez a létra leszakadni alatta? nem fog-e összedőlni az egész ház, amelyhez a létra támasztva van?** A halottaknak is van mitől félni – és ez az Utolsó Itélet.

És a legkisebb kis vendég, **e** bus **jövevény** anyai **karjain**, aki oly **nyugtalan vért** hordoz ereiben**,** – **micsoda uj, vizözönutáni világba fog ő belenőni?**

Rángatni a kötelet, és kapálózni a mező felé? Óh, ezek **nem valami** nemes mozdulatok! Talán eltépni s elrohanni, **itthagyni** a taposómalmot; de egyúttal az abrakos jászlat is! Bolondos, vad lovak megteszik ezt; **m**essze vadonba vesznek ezek, ahol számon kívül maradnak; tépve tüskétől és verve esőtől; vad párzásokban, de éhen csavarogva... Kevésbbé kényes idegzetű mének tán kibírják; a Gyulák kibírják...

Nelli vad ösztönnel szorította magához gyermekét; de nem is erre a gyermekre gondolt, hanem inkább Imruskára: mi lesz avval? Fog-e majd nyugodtan **menni** föl, föl, az aranylétrán, amelyet szamárlétrának is neveznek? Óh Istenem, s még ha ő menne is, mi minden történhetik! **nem szakadhat-e le maga a létra is? nem dőlhet-e össze az egész ház, amelyhez támasztották?** Nelli fölzaklatott fantáziája rémképeket idézett az ingó és homályos fülkében: régi beszélgetések rémlettek eszébe, Döme bácsi jóslásai, Gyula lúdbőrzései közelgő háborúkról, rettenetes összeomlásokról. A halottaknak is van mitől félni – és ez az Utolsó Ítélet. Mi lesz, ha a föld megindul és kidobja a biztos és kényelmes sírok lakóit? Imruska nem való az Életre, époly kevéssé, mint ő maga, Nelli. – **Ezt a kis második jövevényt, aki** oly türelmetlenül visongott mindúntalan **karjaiban**: ezt már félteni sem tudta! idegen **vért** érzett benne, **nyugtalan**t s erőszakosat; s valami idegent érzett a jövőjében is: **mire ez megnő talán minden más lesz!** ki tudja, mi lesz addig!

Óh, talán egy szebb, jobb világ várja őt! Talán éppen az elhibázottakból, a régi nyugtalanságok véréből születik a Jövendő nyugalma! Mit tehet az ember? Tegye, amit a pillanat akar, ne akarjon több, elevenebb lenni, mint amilyenné az Isten, az Élet alkotta és szánta, a Kor, az iszonyu erők müködnek körülötte, s erős lesz, ha gyenge tud maradni.

– Mama künn van az udvarban, – **fogadta** Nellit a huga, **Ilonka,** mikor megérkezett a vasutról. – Diót vernek. – Vénlányos [...] »nem neki való«.

Cenci néni sem kérdezett semmit, és nem csodálkozott.

– Hát megjöttél? Tartsd a kosarat!
– Ennyi volt az egész.

Az ablakon betűzött [...] arcába. Nellit most senki sem [...] lépett be az anyai házba, s elfult hangon szólította húgát, akit a folyosón előtalált.
– Mama künn van az udvaron, – **felelte Jolán.** – Diót vernek. – Vénlányos [...] »nem neki való«.
De, amint mentek a hátsó udvar felé, hol a diófa volt, Nelli valami férfihangot hallott.
– Ki van itt?
– Jozsó érkezett meg a reggeli vonattal.
Nelli elfogultan lépett előre, mivel már nem futhatott vissza. De **Cenci nem mutatott meglepetést,** amikor meglátta, s **nem is érdeklődött az útja iránt.**
– Hát megjöttél? Tartsd a kosarat!
– Ennyi volt az egész. Jozsó is, aki [...] Jolán […] féltette.
– Minek egy férfinak a dió?
De alig [...] elkeserítette.
– A lányok dolgoznak […].
Cenci bölcsen nem szólt a vitába, hagyva az elosztást a férfi jogának, ki különben is legidősebb volt. Cenci dirigálta a cselédet a dióverővel, hogy egyetlen ág se maradjon ki. Cenci dolga csak a gyüjtés volt. Nelli pedig – a Jolán új kétségbeesésére, mert hisz

	szövetségesek voltak, Nelli része is a Jolán konyhájába menvén – Nelli meghátrált a vita
De Nelli gyermeksirást hallott és visszaszaladt a szobába, kikapta a kis jövevényt Ilonka kezéből, s szokatlan szeretettel szoritotta magához. – Halálfiai vagyunk mindannyian! – rémlett fel ösztönében. Künn a diók zajjal pottyantak a földre, amint verte a nagy pózna az ágakat.”	elől, s avval az ürüggyel, hogy gyermeke után néz, visszaszaladt a szobába, sírva borulni le a díványra. Már este volt. Künn a diók zajjal pottyantak a földre, amint verte a nagy pózna az ágakat.”

Kik a „halál fiai”? Az alábbi táblázat (melyben kissé önkényesen csoportosítottuk a szövegrészeket) mutatja, hogy kivel, kikkel kapcsolatban említődik a „halottság” a regény rövidebb és teljesebb változatában.

Hf_{PN}	H_f
„nem Nellié, hanem Nelliben egy egész világé”	„de nem is csak hogy ő maga halott: halottak voltak mind, mind, Sóton, Gádoroson”
„Gyula is halott”	„Gyula is halott” „tudta, hogy halott, s halottak közé megy”
„Halál fiai vagyunk mindannyian!”	..... „ringatta gyermekét, ezt a legújabb kis halálfiát”
„Eltűnődött régi halottakon, családján, faján;	„halottakra gondolt” „fajtáját érezte” „ezek voltak a régiek”
apja jutott eszébe […]; Imre testvére, s Ákos, Döme bácsi fia”	„Apja jutott eszébe” „Imre bátyját látta” „Ákost, a Döme Ákosát”
(„elhaszontalanodott erők”, „a nemes paripa csataló volt, csaták multával céltalanul és vadon ugrándozott”)	(„elhasztalanodott erők” „a nemes paripa csataló volt, csaták multával céltalanul és vadon ugrándozott”)
„az új stádium: Miska” – (malomba fogott nemes paripa)	„az új stádium: Miska” – (malomba fogott nemes paripa)

[ ] – „Rángatni a kötelet”, „talán eltépni”:	[ ] – „Rángatni a kötelet”, „Talán eltépni”:
„Bolondos, vad s kevésbé nemes származásu lovak megteszik ezt”;	„Bolondos, vad lovak megteszik ezt”
„megveszi őket a tél hidege”	„Kevésbbé kényes idegzetű mének tán kibírják;
[Gyula név szerint nem említődik]	a Gyulák kibírják...”
[a jövő:]	[a jövő:]
	„nem is erre a gyermekre gondolt, hanem inkább Imruskára”
„Imruska fog-e majd nyugodtan mehetni föl, föl, az aranylétrán, [...] nem fog-e ez a létra leszakadni alatta? nem fog-e összedőlni az egész ház, amelyhez a létra támasztva van?”	„Fog-e majd nyugodtan menni föl, föl, az aranylétrán, [...] Óh Istenem, s még ha ő menne is, mi minden történhetik! nem szakadhat-e le maga a létra is? nem dőlhet-e össze az egész ház, amelyhez támasztották?”
	[utalás háborúkra, összeomlásokra is]
„a legkisebb kis vendég”	„a kis második jövevény”
„oly nyugtalan vért hordoz ereiben	„ezt már félteni sem tudta! idegen vért érzett benne, nyugtalant s erőszakosat;
micsoda uj, vizözönutáni világba fog ő belenőni?”	s valami idegent érzett a jövőjében is:
„Óh, talán egy szebb, jobb világ várja őt! Talán éppen az elhibázottakból, a régi nyugtalanságok véréből születik a Jövendő nyugalma!”	mire ez megnő talán minden más lesz!”
„Halálfai vagyunk mindannyian! – rémlett fel ösztönében.”	.....

Az összevetésből látható, hogy a halálérzéssel kapcsolatban konkrétan mindkét változatban a múlt-jelen-jövő dimenziójában elrendezve ugyanazok az elemek említődnek – egy, de nem elhanyagolható kivételtől eltekintve. Ez pedig az általánosító értelmű kijelentés: „Halál fiai vagyunk mindannyian!”, illetve: „Halálfiai vagyunk mindannyian!”. A Hf_{PN}-ben itt kétszer is elhangzó mondat a regény teljes változatában nem ugyanezen a helyen fordul elő, s nem egészen így hangzik. S hogy ez mennyire lényeges különbség, mutatja az a kéziratos feljegyzés is, amelyen a regény (viszonylag korán) tervezett II. részének a (nem egészen ebben a formában megvalósított) cselek-

ményvázlata található. (OSZK Fond III/1603/2) Ennek a 4. pontjában ez áll: „Imruska Pesten. Egyetem. („Halálfiai vagytok valamennyien!" – kiáltja Imruska anyjáéknál)". A regény végleges alakjában valóban ez a kijelentés (pontosabban ez: „Halálfiai vagytok mindannyian") és a vázlatban említett körülmények között fordul elő. (464) A két regényváltozat között a különbség nemcsak abban van, hogy ez a kiáltás máshol, más körülmények között, más által gondolva-kimondva hangzik el, hanem maga az elkiáltott szöveg sem ugyanaz: egy nyelvtani alakban különbözik. A többes szám első személy helyett többes második áll: a szünidőt otthon töltő Imruska karácsonykor a családjának a családjáról mondja ezeket a szavakat; ezzel a – családi hagyománytól eltávolodó – pesti egyetemista (ekkor még) elhatárolja magát (és barátait) családjától – a megújulást máshonnan várva.

Egy másik, ugyancsak grammatikai különbség, amely látszólag kicsi, de a teljes regény jelentésmezejét tekintve világszemléletet fejez ki. „Óh, ha nyugodtan és csöndesen maradt volna Miska mellett" – olvassuk Nelli gondolatait a Hf_{PN}-ben. És majdnem ugyanez a Hf-ban az elbeszélő szubjektív közléseként fogalmazódik meg: „Óh szegény Nelli, ha nyugodtan és csöndesen maradhatott volna koporsójában!" A mondatban minden változtatás elemzésre, gondolkodásra, értelmezésre ösztönözhet (például Miska-/Sót/ helyett koporsó/Gádoros szerepel!), de most csak a kis grammatikai változásra figyelünk: a „maradt volna" helyett a „maradhatott volna". Ható ige a cselekvő helyett: Nelli sorsának alakulásában egy rajta kívül álló erőt (is) sejtet. Nelli történetének sorsszerűsége (összefüggésben Babits szemléletének ágostoni gyökereivel) az átdolgozott, gazdagabb jelentésstruktúrájú regény egészében többszörös megerősítést kap. Itt csak jelezni tudjuk, hogy Nelli történetének korábbi szakaszaiban is vannak olyan szövegváltoztatások, amelyek ebbe a szemléletkörbe vonhatók. Az első változatban is olvasunk a sorsról (vagy a Sorsról) Nellivel kapcsolatban is (gondoljunk a pesti látogatásra), de ezek a képek vagy elbeszélői kommentárok nem épülnek be a regény mélyebb (magasabb) – az alkotói szemléletet is reveláló – jelentésébe: mert nincs is ilyen mélységű jelentésrétege, szemben

a teljes regény (motívumrendszere, szimbolikája hordozta) morálfilozófiai jelentésdimenziójával.[245]

A most bemutatott szövegrészekkel kapcsolatban szólunk még egy olyan figyelemreméltó eltérésről, amely szintén előre sejteti a regény újabb változatának koncepcionális különbségét. A Hf-ban már nincs szó a Nelli gondolataiként és elbeszélői közlésként egyaránt felfogható jövőképről: egy vízözön utáni szebb, jobb világ reményéről, illetve arról, hogy a Jövendő nyugalma talán „éppen az elhibázottakból, a régi nyugtalanságok véréből születik". (813) Ezzel a – ha feltételesen is, de – reményteljesebb jövőképpel szemben a regény teljes változatában egy olyan – Nelli érzéseként bemutatott – jövő áll, amellyel nem azonosul az elbeszélő, mint ahogy azzal sem, amit itt a Nelli karjaiban visongó kisebbik gyermek képvisel: Nelli „idegen vért érzett benne, nyugtalant s erőszakosat, s valami idegent érzett a jövőjében is: mire ez megnő talán minden más lesz!" (251) Sokatmondó előrejelzés egy korábbi, Nelli elutazása előtti részben olvasható hasonlat is a gyerek sírásáról: „mindig oly hasítón nyikkant föl, [...] mint valami baljós madár víjjogása". (235)

Dodó személyiségét ilyen irányban fejleszti tovább Babits a teljes regényben, egyre jobban éreztetve Imruska idegenkedését is attól, amit a Hintásstól született féltestvére képvisel. Még a regény utolsó fejezetéhez, az *Epilog*hoz készült egy-két szavas emlékeztető feljegyzések között is szerepel egy ilyen megjegyzés: „Dodó félelmes az Epilog végén!" (OSZK Fond III/1951/7) (A regényben Dodó az erőszakot jelképező erők egyike, azon erőké, amelyek a világháborúhoz vezetnek. A teljes regényvilágban betöltött szerepe felől a gyerek sírását kifejező hasonlat jelentésmezeje is kitágul: az olvasó akaratlanul is asszociálja az Arany János-i sorokat – „Mért vijjog a saskeselyű? / Mért szállong a turul s ölyű, / Hadintéző, baljós madár" –, akaratlanul, de nem véletlenül, hiszen a *Keveháza* első három sorából Babits hasonlatában három szót is idéz.)

A Hf_{PN} befejezésének jelenetében a dióveréskor hazaérkező Nellit látjuk, meg az őt – visszajövetelének bizonyosságában elengedő

[245] L. a jelen kötet első dolgozatát!

és most – változatlan magatartással fogadó anyját, illetve testvérét. Nelli nem szállhatott szembe a sorsával, magányra és boldogtalanságra ítélve kell várnia, míg el nem éri őt is a póznától vert, földre hulló diók végzete. Mindenki végzete.

Ez a jelenet, illetve ez a fejezetrész a teljes változatban csak a regény – főleg Nelli körül bonyolódó – első felét, a házasságtörési történetet zárja le. Érthető, ha nemcsak lezár, hanem előre is mutat. Természetesen ilyen irányúak Nellinek a gyermekei jövőjéről való gondolatai is. De előremutat a befejező jelenet kibővült eseménysora és szereplőgárdája: a dióveréshez kapcsolt osztozkodási vitával és Jozsóval. A családi feszültség, a szeretetlenség és Jozsó a regény második felében, Imruska történetében kap szerepet. Az ő sorsa sok tekintetben párhuzamos az anyjáéval, de egyúttal ellenpontja is annak. [246]

A teljes regény további fejezetei, amelyek beteljesítik Nelli végzetét, de nem róla, hanem Imruskáról-Imréről szólnak, már nem a Hf_{PN} szövegváltozatai. Még egy egész fejezet (*A boldog gyermekkor*) és a következő (*Óh vidám kamaszkor!*) első részei továbbszövik az apa és „a bíró regénye”-t, de csak mint a fejlődés-, illetve az önéletrajzi regény mellékszálai.

2. A Nelli *meg az* Epilog *c. fejezetek előfogalmazványának és végleges szövegének összevetése*

Babits *Halálfiai* című regényének (Hf) nem ismerjük a nyomda számára kész kéziratát, de még a viszonylag teljes fogalmazványát sem, ezért nagyon értékes az a 44 fólió, amelyen a regény utolsó részének összefüggő, kézzel írt fogalmazványa[247] olvasható. Azt gondoljuk, nem érdektelen ennek az anyagnak az összevetése a regény végle-

[246] L. a jelen kötet első dolgozatát!

[247] A 44 fólió teljes anyagát a kritikai kiadás I. kötete közli: BM-Hf 2006: 1/868–923. Dolgozatunkban e kiadás oldalszámaira hivatkozunk.

ges szövegével, hiszen ezáltal valamelyest betekintést nyerünk az alkotó szövegformáló, -alakító tevékenységébe.

A 44 fólióból 19 az OSZK (Fond III/1603/95–113), 25 a PIM kézirattárában található (V. 534). A kéziraton látható eredeti lapszámozás, illetve az, hogy az első lap (az 541. számú kéziratoldal) szövege egy mondattöredékkel kezdődik, azt valószínűsíti, hogy ez a szövegtest egy nagyobb egység (a regény nem ismert, de feltételezhető kéziratának) része lehetett. Az 541. oldaltól az 583-ig számozott egybefüggő 43 oldal (a *Nelli* c. fejezet 6. részétől a 19.-ig, illetve az *Epilog* eredeti nyolc fejezete) a befejező rész előfogalmazványának tűnik, hiszen hozzá képest a végleges regény megfelelő része több – jelentős strukturális – eltérést is mutat. Néhány, ehhez a szövegkorpuszhoz tartozó korrekciót tartalmazó szövegdarabot is őriz a *Hagyaték*: részben a 44 fólió között, részben a kézirathalmaz más helyein (OSZK Fond III/1603/114–121).

A 44 fólió közül egynek, a 95. számúnak (a kézirattári számozás folyamatosan a fogalmazványba sorszámozza) a rektóján és verzóján vannak a fogalmazványhoz készült kiegészítések. A babitsi 541. számot két fólión is (OSZK, Fond III/ 1603/95, 96) láthatjuk (ezeknek különböző az anyaga, és más a rajtuk levő ceruzanyom is): a 95-ös számú fólió rektóján levő szöveg tudniillik átírt változata a 96–97. fóliószámmal jelölt oldalon levőnek. A *Nelli* fejezet 6. részének második felébe tartozó szövegről van szó. (A 95. verzóján pedig a 107. fólión levő Nelli 11. fejezetrész egy darabjának variánsa olvasható.) A végleges szöveg közelebb áll a 95. számú fólión levő változatok egyikéhez, de nem egészen azonos vele: tehát Babits ismét átírta.

A továbbiakban a könnyebb áttekintés céljából táblázatokba rendezve állítjuk egymás mellé az előfogalmazványt (meg annak a kéziratban meglevő variációit) és a végleges változatot. Nem idézzük a teljes szöveget, csak azokat a részeket, amelyekhez korrekciókat is találunk, illetve azokat, amelyekhez képest valamilyen szempontból lényegesnek tűnő eltérések vannak a végleges változatban.[248] A be-

[248] A táblázatok első oszlopa tartalmazza a fogalmazvány szövegét (az oszlopfőn jelezzük a kézirattári fóliószámot, zárójelben a babitsi oldalszámot, majd a kritikai

mutatott szövegegységek előtt és/vagy után néhány mondattal felhívjuk a figyelmet a legjellemzőbbnek, a leglényegesebbnek gondolt különbségre.

*

A fogalmazvány szövegét az eredeti számozás szerinti 541. (96. fóliószámú) oldaltól ismerjük. Az első oldal első sorában olvasható töredékmondat első szava a regény végleges változatában a *Nelli* című fejezet 6. részének 5. bekezdésében levő 2. mondat 5. szavával azonos. Imruska váltóügyéről már a gádorosiak is tudnak, s az – Cencit leszámítva – nagy riadalmat is okozott. (1–5. rész) A 6. fejezetrész Imrust mutatja, aki Schapringer levelével a zsebében bizonytalan szándékokkal elhagyta pesti lakását, és sétára indult a városban. Itt kezdődik annak a folyamatnak a leírása, amelynek állomásai Imrus sorsfordulatához, „peripetiá"-jához vezetnek.

OSzK Fond III/ 1603/96-97. (541–542.) [*Nelli* 6.] Hf_k 870–872.	OSZK Fond III/1603/95. (541.) [*Nelli* 6.] Hf_k 868–869.	Hf *Nelli* 6. Hf_l 622–623. Hf_k 576–577.
„arcát, leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelenéseit. Konstantin keresztje nem tűnt elő, s egyelőre a Gomböntő sem jelentkezett. De maga a <.>séta jó villanyozó volt;		„S talán ily pillanatban […]. Imrus leste a szembejövők arcát, leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelenéseit. Konstantin keresztje nem tűnt elő, s egyelőre a Gomb-

kiadás (Hf_k) oldalszámát – néha a szövegegység után is közöljük az oldalszámot); a második oszlopban hozzuk a korrekciókat a kézirattári jelzésükkel. Az utolsó oszlopban a szövegkritikai kiadás (Hf_k) szövegét idézzük, és megadjuk mind ennek, mind a regény első, 1927-ben megjelent kiadásának (Hf_l) a megfelelő oldalszámát. Külön jelezzük, ha köztük tartalmi eltérés van. A helyesírási eltéréseket nem vesszük figyelembe.

A táblázaton kívül idézett szöveg helyét zárójelben adjuk meg; az oldalszám a kritikai kiadás (BM-Hf 2006) I. kötetére vonatkozik.

s aztán itt-ott női alakok lengtek el, akiknek Imrus bátran az arcukba nézett, és platónikusan, mintegy mindenen kívül, mégis valamit keresve. Valami különös szabadság volt ez, mert valóban, mi köthette őt még? tul volt minden felelősségen is. Például költekezhetett, mint még eddig soha: mert mit jelenthetett egy pár korona már, a nyolcszáz és ezer forintos ügyek és tartozások után? Nem törődni semmivel, s várni ami történni fog! Addig igazán azt teheti amit akar, és minden mindegy! Régi kívánságait teljesíthette volna most: például

„jelentkezett. <Mégis: villanyoz séta> De női <sziluettek> |:alakok:| lengtek el, s minden női sziluett sorsokat ígér, míg az ember fiatal. Imrus bátran nézett a <nők arcába> |:kalapjuk alá, mintegy valamit kutatva;:| szabadabban mint valaha; mert egyáltalán, a szabadság villanyával villanyozta őt ez a séta!

Mi köthette őt még? tul volt minden felelősségen is. Milyen különös szabadság! Például most költekezhetett, ahogyan csak akart, mert mit számit <egyp> még egypár korona őneki? és mit számit a holnap?

öntő sem jelentkezett. De női alakok lengtek el, s minden női sziluett sorsokat ígér, míg az ember fiatal. Imrus bátran nézett a kalapjuk alá, mintegy e lehetséges sorsokat kutatva; s szabadabban mint valaha: mert egyáltalán, a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés. A túlvilágra jutott lélek érzése lehet ilyen, ellengő angyalok közt, s levetve már az élet nyűgét. Mi köthette őt még? túl volt minden felelősségen is. Milyen különös szabadság! Például most költekezhetett, ahogyan csak akart; mert mit számít még egypár korona őneki? és mit számít a holnap?

megvehetett volna könyveket, amiket régesrég kinézett magának a könyvkereskedők kirakataiban; s drága könyveket, amiket sohse remélt bírni. És már valóságos álmokat szőtt, egy börtön-celláról, ahova ő kívánatos könyvekkel vonulna be, hogy a cella magányában, s bizonnyal a könyvek segitségével is, különös lelki forradalmakon menjen át, mint Oscar Wilde, vagy Paul Verlaine.

<Most aztán megvehet akárminő könyvet; amit régóta megkívánt a könyvkereskedők kirakataiban, – s viheti magával, talán a börtön cellájába is, hogy ott, távol a világtól, s egyedül az Emberiség nagy Szellemeinek társaságában különös lelki forradalmakon menjen át, mint O. W. vagy P. V.

De ez a Holnap volt – és ma még itt a szabadság!

Egyelőre azonban inkább a Kávéház csábitotta, [[...]]. A morális ujjászületés gyakran <történik szüle> forr elő tivornyák ölén, < s ör> vagy örömleányok karjaiban. [[...]] ott van a kapuja a Pesti Éjszakának, Párisok s Bábelek előízei<nek>. Imrus nem nagyon tudta, hogyan fogna bele a Nagy Életbe; talán majd orfeumba megy azután…

Imrus bekanyarodott a Margithidnál, mely Arany János egyik legszebb, s <<vén-lázzal>> |:csodamód:| modern versét juttatta eszébe: »Szólt a fiu: Kettő vagy semmi!« Ez az utolsó tétemény: Egy fiatal életremény.>

|:<Könyvek> |:|:Ekkor egypár könyv:|:| jutott-<ak> eszébe – amiket régóta áhitozva nézett a könyv<…>kereskedők kirakataiban: – s most már |:|:már:|:| megveheti <ha tetszik> azokat is – s viheti magával akár a Börtön cellájába – hogy ott, távol a világtól, már |:|: egyedül:|:| a Bölcsek gondolatainak társaságában, leszámolva önmagával, különös lelki forradalmakon menjen át, mint Osc. W. vagy P. V. Imrus csodálatos megtérés<ek>ről ábrándozott, <boldogító>-felmagasztosulás<ok>ról az Alázatban, boldog leborulásról a Kereszt előtt, egek tárulásáról egy kopár cellában!
De ez mind holnap lesz – ma még a szabadságé!

Könyvek jutottak eszébe – megvehetné, mondjuk, az Oscar Wilde összes műveit, abban a szép új kiadásban – dekadens író illik ma őhozzá – de minek? Olvasnivalónak, oda – ahol talán ő is misztikus megújuláson, különös lelki forradalmon van hivatva átmenni, mint Wilde, vagy Paul Verlaine! Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, boldog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában!
De ez mind a holnap, – ma még a szabadságé!

Egészen távoli városrészben volt, amerre sohasem szokott járni; diszkrét, néptelen utcákban, a Pénz hideg palotái között; mert a Margithidtól, mely egy nagyszerü s <szinte> döbbentőn szinte modern Arany János-verset juttatott eszébe, ijedten és babonásan bekanyarodott a Körút felé. A magas hídívek utána néztek, mint egy menekülő után; s <Imrusban még> Imrus fülében még zúgtak a versek, elhessegethetetlen: »Szólt a fiú: Kettő vagy semmi…« És aztán mindjárt a tragikus sorok: Bedobta; késő visszavenni.
Ez az utolsó tétemény:
Egy fiatal életremény!
[542/97]
majd tovább:
Félkörben az
öngyilkos-tábor
Zug föl- s le, mint
malomkerék:
A folyam győzi s adja
még…
S nincs ellenállás a
viharnak….
– Mégis nagy költő volt! – gondolta Imrus, aki egyformán rajongott Adyért s Aranyért. Ő is szeretett volna ilyen verset írni: talán most itt az óra, hogy Imrus bekanyarodott a Margithidnál, melynek <íveihez> magas íveihez Arany János egy híres <verse>|:|:költeménye:|:| fűződik: »Szólt a fiu: kettő vagy semmi!«:|
A hídívek verssorokat kiabáltak Imrus után: mert most vers volt a világ! Noha e versek elég sötét <tartalmuak voltak, <<vad öngyilkosságok forg>> öngyilkosok <<százai>> |:egymás nyakán:| kapaszkodtak a vastraverzekre, őrült sodor> |:tartalmuak voltak: egy könnyelmü fiu s öngyilkosok, egymás nyakán, a vastraverzekbe kapaszkodva, őrült sodor,:| <ellena> ellenállhatatlan forgatag, varázsgyűrü, vén-szemek-látta tragikus modernség.

Imrus bekanyarodott a Margithídnál, melynek égben és vízben fürdő íveihez egy Arany-ballada fűzte diákos fantáziáját: *„Szólt a fiú: Kettő vagy semmi!” …*
A hídívek verssorokat kiabáltak Imrus után, mert most zengett a világ! noha e versek elég sötét tartalmúak voltak: egy halálraszánt kártyavesztes víziója, öngyilkosok, egymás nyakán, a vastraverzekbe csimpaszkodva, őrült sodor, ragadó forgatag, vén-szemek-látta tragikus modernség!

értékes dokumentumot hagyhat a világnak!

De már a Köruthoz ért, csodálatos módon szinte pontosan a Schapringerék bankházánál; s előtte az a <K>kávéház, amelyikbe Gyula behivta egyszer mikor a Schapringerék ebédjéről kijött. Imrus önkénytelen befordult ebbe a kávéházba, <mintha> noha semmi sem kényszerítette hogy épen ide menjen, s az emlék mely a helyhez füződött, nem volt kellemes.

7.

Befordult, avval az érzéssel, hogy bármit rendelhet, nem kell spórolnia, gondolva holnapra s holnapokra; mert nem volt-e itt az Utolsó Nap? [[...]]”

Imrus léptei meggyorsultak; <különös városr> ismeretlen városrészben volt most, ame<lyben>rre sohasem szokott járni, |:a fényes City néptelen utc<áiban>áin:|, a Pénz hideg palotái között... Imrus szinte menekült a Körút felé; ahol már fölharsantak a Város fényei, s elnyelték a jós egeket. Csodálatos módon ép a Schapringer bankház állt előtte, már élettelen, <.>de mégis fényben, aluvó kincsekkel; <.>és szemközt az a kávéház amelyikbe Gyula behivta egyszer mikor a Schapringerék ebédjéről kijött.”

Imrus léptei meggyorsultak; ismeretlen városrészben volt most, ahol az uccák neveit sem tudta; a finnyás City zárkozott csöndjében, a Pénz hideg palotái között .... Imrus szinte menekült a körút felé: ahol már fölharsantak a Város fényei, s elnyelték a jós egeket. Csodálatos módon épp a Schapringer-bankház állt előtte, már élettelen, mégis fényben, aluvó kincsekkel; és szemközt az a kávéház, amelyikbe Gyula behívta egyszer, mikor a Schapringerék ebédjéről kijött.

7.

Óh, kávéház! drága és mindig kikerült szórakozás! most ide is minden külön ok és meggondolás nélkül beléphetett Imrus. [...]”

Tanulságos összehasonlítani a változatokat aszerint, milyen tartalmi mozzanatokból épül a séta eseménysora az egyes változatokban.

1. a fogalmazvány	2. a korrekciója	3. a korrekció (2.) korrekciója	4. a végleges változat
fóliószám: 96–97 eredeti számozás: 541–542	95 541	ugyanazon lapon	*Nelli* 6. Hf_l 622–623. Hf_k 576–577.
női alakok szabadság könyvek, börtön,	női alakok szabadság könyvek, börtön,	könyvek, Börtön	női alakok szabadság könyvek, börtön
Oscar Wilde, Paul Verlaine	O.W., P. V.	Osc. W., P. V.	Oscar Wilde, Paul Verlaine
lelki forradalmak	lelki forradalmak	lelki forradalmak, megtérés, felmagasztosulás, alázat, Kereszt	lelki forradalom, megtérés, fölmagasztosulás, alázat, Kereszt
kávéház,			
Nagy Élet, morális újjászületés			
örömleányok			
távoli városrészen néptelen utcákon a Pénz palotái között			
a Margithídtól, mely egy [[...]] Arany János-verset juttatott eszébe, [[...]]	bekanyarodott a Margithidnál	bekanyarodott a Margithidnál	bekanyarodott a Margithídnál, melynek égben és vízben fürdő íveihez
[8 verssornyi idézet]	Arany János verse [3 sor]	Arany költeménye [1 verssor]	Arany-ballada [1 sor]
bekanyarodott a Körút felé		ismeretlen városrészben	ismeretlen városrész

[Elmélkedés: Arany nagy költő volt; Imrus is szeretett volna értékes dokumentumot hagyni a világnak]	a fényes City néptelen utcáin	a finnyás City elzárkozott csöndjében
	a Pénz hideg palotái között	a Pénz hideg palotái között
már a Körúthoz ért	menekült a Körút felé	menekült a körút felé
	fölharsantak a Város fényei, s elnyelték a jós egeket	fölharsantak a Város fényei s elnyelték a jós egeket
Schapringerék bankházánál	a Schapringer bankház	a Schapringer-bankház
az a kávéház	az a kávéház	az a kávéház

A következő tartalmi változásokat észleljük:

1. elsősorban jelentős redukciót figyelhetünk meg
– elmarad az Arany-értékelés és Imrus elmélkedése saját alkotói vágyairól
– rövidül az Arany-idézet
– lerövidül az út az „akárminő könyv”-től az „Oscar Wilde összes”-ig, s ezáltal hangsúlyosabbá válik a „misztikus átalakulás” motívuma
2. változik az eseménysor: a következő, a 7. fejezetbe tevődik át a „kávéház”-, a „morális ujjászületés”- s az „örömleány”-téma.

Mindez a szöveg fókuszába kerülő „lelki átalakulás” előkészítését szolgálja.

Megváltozik a lelki átalakulással összefüggő motívumkomplexum (a könyvek a börtönben, a magány, a lelki átalakulás, O. Wilde, P. Verlaine) szövegkörnyezete is. A következő 4 variációt találjuk:

1. (96)	2. (95)	3. (a 2. korrekciója)	4. (a végleges szöveg)
megvehet akármi-nő könyvet	megvehetett volna könyveket	Ekkor egypár könyv jutott eszé-be .... most már megveheti	Könyvek jutottak eszébe – megve-hetné, mondjuk, az Oscar Wilde összes műveit
álmokat szőtt, egy börtöncelláról ahová ő kívánatos köny-vekkel vonulna be	viheti magával, talán a börtön cel-lájába is	viheti magával akár a Börtön cellájába	Olvasnivalónak oda –
a cella magányában	egyedül	egyedül	
a könyvek segítsé-gével is	az Emberiség nagy Szellemeinek társaságában	a Bölcsek gondola-tainak társaságában	
különös lelki for-radalmakon men-jen át	különös lelki for-radalmakon men-jen át	leszámolva önma-gával, különös lelki forradalmakon menjen át	ahol talán ő is misztikus meg-újuláson, különös forradalmon van hivatva átmenni
mint Oscar Wilde, vagy Paul Verlaine	mint O. W. vagy P. V.	mint Osc. W.	mint Wilde, vagy Paul Verlaine
		Csodálatos meg-térés<ek>ről ábrándozott, <bol-dogító> felma-gasztosulásról az alázatban, boldog leborulásról a Ke-reszt előtt, egek tárulásáról	Óh csoda, megtérés! fölmagasztosulás az alázatban, bol-dog leborulás a Kereszt előtt, egek tárulása egy kopár cellában!

A 4. variáció, a végleges szöveg kevésbé konkrét (nem nevezi néven a börtönt) és a befejező részben a szabad függő beszéd révén sze-mélyesebb is.

A fogalmazvány is költői, de a végső forma erősebben stilizált. (A fogalmazványban a Margithíd Arany János-verset juttatott Im-

rus eszébe, s a hídívek „utána néztek” a menekülőnek; a végleges változatban a megszemélyesítés a tömörítés eszköze is: a Margit-híd megszemélyesített „égben és vízben fürdő ívei” „verssorokat kiabáltak Imrus után”. Másutt az egyszerű szóképből egy alliterációt is tartalmazó összetett szókép lesz (1. a séta jó villanyozó volt; 2. Mégis: <villanyoz [ó]> séta; 3. a szabadság villanyával villanyozta őt ez a séta; 4. a szabadság villanyával villanyozta őt ez a kétségbeesett nekieredés), s a szócsere (a „séta” helyett a jelzővel is megtoldott „nekieredés”) kifejezi Imrus lelkiállapotát is. (A villanymotívum értelmezését lásd a jelen kötet első tanulmányában!)

A 95. számú fólión a 96. szövegének kisebb-nagyobb módosítását láthatjuk. Például kimarad a „kávéház”-részlet. A *Hagyaték*-ban megtalálható a kihagyott részlet átírt változata (OSZK Fond III/1603/120 V), amely – újabb módosítással – a végleges helyét a 7. fejezetrész elején találta meg. (1927 januárjában Szekszárdon keletkezhetett, mert egy ahhoz hasonló papíron van, amilyenen egy Babits Angéla-féle levéltöredék is található.) A szövegtöredék (amely a 7. fejezetszámot is jelzi) folytatása lehet a 95/541. számú szövegátírásnak. (Az összehasonlítás kedvéért még egyszer, de kihagyásokkal ([[...]]) felidézzük a fogalmazvány megfelelő helyeit.)

OSzK Fond III/1603/96 (541) [*Nelli*] 6., 7. Hf_k 871–872.	OSZK Fond III/1603/121V	Hf *Nelli* 7. Hf_1 623–624.; Hf_k 577.
6.	„7.	„7.
„[[...]] Verlaine. Egyelőre azonban inkább a Kávéház csábitotta, ahol »az összes bel- és külföldi lapok olvashatók«; a drága Kávéház, amit eddig mindig elkerült. A Nagy Élet tornáca ez, s ki tudja? talán egy éjszaka ebből a Nagy Életből vár reá. A morális ujjászületés gyakran <történik> <szüle>	<.>Óh kávéház! drága és mindig kikerült <kávéház> szórakozás! most ide is minden külön ok és meggondolás nélkül beléphetett Imrus. Talán egy éjszaka még abból a Nagy Életből vár rá, amelynek ez a kivilágított kávéház <a Tornáca> az első tornáca, s ki tudja? a morális ujjászületés <nem	„Óh, kávéház! drága és mindig kikerült szórakozás! most ide is minden külön ok és meggondolás nélkül beléphetett Imrus. Talán egy éjszaka még abból a Nagy Életből várt rá, amelynek ez a kivilágított kávéház Pesten az első tornáca. S ki tudja? a morális [*] Újjászületés, az Akarat nagy megfordu-

forr elő tivornyák ölén, <s ör> vagy örömleányok karjaiban. A kávéházak már fényes ablakokkal zsibongtak bele az est enyhe kavargásaiba; s bizonyos hogy ott van a kapuja a Pesti Éjszakának, Párisok s Bábelek előízei<nek>. Imrus nem nagyon tudta, hogyan fogna bele a Nagy Életbe; talán majd orfeumba megy azután… [[Egészen távoli városrészben ... bekanyarodott a Körut felé. ... fülében még zúgtak a versek, ... – Mégis nagy költő volt! .... előtte az a <K>kávéház ...]] Imrus önkénytelen befordult ebbe kávéházba, <mintha> noha semmi sem kényszerítette hogy épen ide menjen, s az emlék mely a helyhez füződött, nem volt kellemes.

7.

Befordult, avval az érzéssel, hogy bármit rendelhet, nem kell spórolnia, gondolva holnapra s holnapokra; mert nem volt-e itt az Utolsó Nap? Mégis bizonyos félszegséggel ment a nagy fényben asztalt keresni magának: szokatlan lévén egyedül haladnia el az <emberek szemei> Emberek Szemei előtt. [[…]]”

ritkán>, az Akarat<nak> nagy megfordulása nem |:mindig az Erő műve, olykor ott forr az ki,:| <ritkán történik> ama Nagy <…>Élet lámpás |:ai:| előtt, sőt örömleányok karjaiban. Akárhogy is: az időt el kellett tölteni, s Imrus <már fáradt volt, lábai kifáradtak> eleget járt; lábai szinte önkénytelen huzták be a puha, meleg helyre. Most <…>rendelhet akármit: nem szükség<..>es garasát számolgatni hogy kijöjjön a hónap végéig – mi lesz már a hónap végéig? mégis félszegen keresett asztalt a nagy fényben:”

lása, nem mindig a Csönd műve: olykor itt forr az ki, ama Nagy Élet lámpásai előtt; sőt örömleányok karjaiban. Akárhogy is: az időt el kellett tölteni, s kisétált lábak maguktól is behúznak a puha, meleg helyre.

– Imrus rendelhetett amit kívánt: nem kellett a garast számolni, hogy kijöjjön a hónap végéig. Mi lesz már a hónap végéig! Imrus nagy úr volt most: mégis félszegen keresett asztalt a szokatlan fényben, […]”

[* A Hf_1-ben itt sajtóhiba: „normális Újjászületés” szerepel; s más a mondat tagolása: „ tornáca, s ki tudja”]

Amint látható, a „morális Ujjászületés” kifejezés is átkerült a következő fejezetrész elejére, s ezáltal nagyobb hangsúlyt kapott.

*

A 7. fejezetrész további szövegegységében is felfigyelhetünk sokatmondó változtatásokra.

OszK Fond III/1603/97–98 (542–543.)
[*Nelli*] 7.
Hf_k 872-873.

„[[...]] Mégis bizonyos félszegséggel ment a nagy fényben asztalt keresni magának: szokatlan lévén egyedül haladnia el az <emberek szemei> Emberek Szemei előtt. Noha senkise nézett rá, kihúzta kissé meggörnyedt alakját s idegesen simított végig hanyag ruháin. Gyorsitotta lépteit, mintha egy hamis hang gyorsítaná az ütemet. S bár <gazdagnak ére> pillanatnyilag gazdagnak érezhette magát, káprázтatta a kávéház pompája; eszébe jutott, hogy valamikor, még gyermekkorában, apja beszélt egy |:pesti:| kávéházról, amelyet valami <retten> óriás költséggel építettek; akkor ez csoda volt; s csak most lett benne tudatossá, hogy a kávések, vendéglősök, akiket társadalmilag mélyen a saját kasztja alatt állóknak tekintett, voltakép nagy urak és gazdag emberek; ez valahogy kellemetlen gondolat volt és a Schapringerékről való emlékeivel asszociálódott. Imrus őszintén demokrata volt; mégis bizonyos sértett osztálygőgöt keltett benne ez a gondolat: büszke volt uri szegénységére, bűnére, s még e gőgjére is. Mire egy asztalnál
543./

Hf
Nelli 7.
Hf_1 624; Hf_k 577–578.

„[...]: mégis félszegen keresett asztalt a szokatlan fényben, kihúzva gerincét, idegesen simítva végig hanyag ruháin. Mindenki őt nézte: bukott király volt inkognitóban. A kávéház pompája sértette: s megvetéssel gondolt a gazdagokra. [Hf_1: kávésokra] Megvetéssel gondolt Schapringerékre is, minden műveltségükkel, melyet a Pénz adott. Az ő műveltsége más volt, mélyebb, gyökeresebb: nem a fölösleg snobos levezetése, hanem egy ország elepedt velejében fölgyűlt fájdalmas szomj. Imrus tragikus pózban ült néhány képeslap és ánzikszkártya fölött: mert ez az ánzikszkártyák kora volt. Aprók, nagyok, színesek és duplák: diadalai egy újkori szegény galantériának! mily örömmel küldte haza egykor az elsőket Pestről, mint ifjú király székvárosa fotográfiáit! Ha szétröpítné most, hogy hírt mondjanak züllött királyukról! s meghívná barátait harakirijéhez, mint japán hősök. Nem, nem, elbúni inkább, maóri vadakként, puszta hegy tetejére, hol legközelebb érik a keselyűk! Imrus fiatal életvágya semmit sem [Hf_1: semmitsem] érzett hősibb tettnek, mint azt, ami egykori hittantanára szerint:

letelepedett, már ezer méter magasságból nézett az egész kávéházra és közönségére, s fölényes mozdulattal küldte tovább a rongyos gyereket, ki képeslevelezőlapokat kínált asztalról asztalra. Aztán visszahívta: miért ne? válogatott a tájképek között. |:Az »ánzikszkártya« még egész modern uj divatként szerepelt Imrus előtt, mikor fölkerült Pestre.:| Milyen szenzáció volt, ilyeneket küldözni az első hetekben Gádorosra, kiválasztott, impozáns részleteket, a dicsekvő és mutogató „pesti fiu" fölényes boldogságával! Mi lenne ha levelezőlapokat írna ismerőseihez és családjához <és barátaihoz>, amikben bejelentené öngyilkosságát? Vagy, mondjuk, gyászkeretes levélben meghívná barátait <harakirijére, mint a japánoknál szokás?>, hogy harakirijénél tanuk legyenek, mint a japánoknál szokás? Nem, nem, elbúni inkább, mint maóri vadak, puszta hegy tetejére hol legközelebb érik a keselyük! <Imrus azonkapta magát, hogy> |:Ifjak szivesen ábrándoznak elképzelt:| öngyilkosság<ának>ok hatásáról <ábrándozik>: hogy fogják <|:őket:|> sajnálni, siratni, mentegetni vagy elitélni! A hittantanár az iskolában azt tanitotta hogy az öngyilkosság gyávaság, könnyű kitérés az élet feladatai elöl; de Imrus fiatal életvágya semmit sem érzett oly nehéznek, oly hősinek, mint az élet eldobását. Mi csábítóbb mint a hősi tett? Mégis Imrus nagyon jól tudta hogy <ezt a hősi tettet nem fogja elkövetni – > az élet előtte van és nem mögötte.

– Nem halhatok meg, – gondolta, míg nem alkottam valami nagyot, <valami> »gyáva kitérés az Élet feladatai elől«. Ki végzi el Imrus feladatát? hacsak ő maga nem születik még egyszer. Fiókjában oroszlánkörmök maradnak, s e magyar glóbuszon sötétség. Imrus előtt könnyben imbolygtak a fények; hirtelen ellágyulással szerette volna magához ölelni az egész világot; legkivált pedig szerencsétlen faját, melynek átkát most magán érezte: mert Imrus hajlandó volt, sok példát megelőzve, saját gyöngeségét a Turáni Átokra kenni rá. Egyébként nem volt-e ez a gyöngeség is turáni átok, s Imrus maga, legalább a céljai szerint, egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apácai János? noha nagyon sok szépséghibával. Bizonyos, hogy ez ellágyulásában egyszerre egy hamisítatlan turáni *»Szervusz!«* köszönt rá: mert Várkonyi Béla állt mögötte, régi iskolatársa Sótról: akivel ezeréve látták egymást. [...]"

maradandót! A sors nem engedi<,>!
<s a legnagyobb veszély közt biztonságban érezném magamat. – Mégis>
– Imrus hitt a <z>Zseni misztikus végzetében: ki <tengeri vihar> viharhányt hajón és ágyuk előtt biztonságban járhat, míg meg nem alkotta nagy művét.
Mégis, továbbröpítette fantáziáját: már halott volt, s fiókjában találták zsengéit, melyek bizonnyal elárulják az oroszlánkörmöket. Imrus ezzel belépett a tragikus sorsu regényes zsenik sorába <akiket mindig> akikről azelőtt csak gunyolódva szokott beszélni. Vad pózzal ütötte föl borzas fejét, végighordva a kávéházi »profanum vulgus«-on.
S ebben a pillanatban egy fiatalember állt meg asztala előtt. [[...]]"

A fogalmazványhoz képest a legszembetűnőbb a tömörítés. Már az első mondatokban megfigyelhetjük a mondatszerkezet átalakítását: a „ment [[...]] asztalt keresni magának" körülményes kifejezést az egyszerűbb – „asztalt keresett" – megoldás helyettesíti; és mondatok vonódnak össze a határozói igenevek használatával. A téma egy részének elhagyásával is tömörített az író: elmaradt a gyermekkori emlék, az apa kávéházi történetének felidézése; nagyon lerövidült a vagyoni és társadalmi különbségek divergenciájának ecsetelése, belesűrítődött a Schapringer névbe. Az pedig, ahogyan Imrusnak velük kapcsolatos (az elbeszélői közlésből megismert) érzései-gondolatai módosultak, tartalmi-szemléleti változást mutat: a Shapringerek „megvetésének" oka már nem az osztálygőg, hanem a műveltségbeli különbség (Imrus „gyökeresebb" kultúra hordozójának tudja magát). Egészen más az az Imrus, akit a végleges változatban látunk: a tömeget lenéző tragikus individuális zseni helyett az elhivatott, küldetést hordozó ifjúról van szó.

Imrus pillanatnyi helyzetéből adódóan mindkét változatban megjelenik az öngyilkosság témája (a szó maga csak a fogalmazványban fordul elő), de Imrusnak az „ánzikszkártyák" asszociálta gondolat-

sora inkább póz, gondolati játék, mint komoly elhatározás. Hozzátartozik a játékhoz annak elképzelése is, hogy milyen veszteséget jelentene az ifjú hős halála. S ezen a ponton megint lényeges különbség mutatkozik. A fogalmazvány hőse zseninek érzi magát (bár eljátszik a gondolattal, hogy halála után megtalálják ígéretes zsengéit, mégis inkább bízik a „Zseni misztikus végzetében", abban, hogy a sors még lehetőséget ad „nagyot" és „maradandót" alkotnia). A végleges változat hősével kapcsolatban már nem említődik a „zseni" sors, itt Imrus nem önmagáért való lény, hanem küldetéses ember. Az ő feladatát tehát senki sem végezheti el („hacsak ő maga nem születik még egyszer"! – fontos vissza- és előreutalás!); s ha nem tudná művét megalkotni, kollektív veszteség lenne: „sötétség" maradna utána a „magyar glóbuszon". (Imrus küldetéses volta nem közvetlen vagy belső ábrázolással jelenítődik meg, hanem elbeszélői közlésben.)

Imrus átrajzolt szerepe apróbb változtatásokat is von maga után. Az idézett rész elején (mikor Imrus belép a kávéházba) megfigyelhetünk egy önmagában érthetetlennek látszó cserét: „senkise nézett rá" helyett „Mindenki őt nézte:". A kettőspont után jön a magyarázat: „bukott király volt inkognitóban", s néhány sorral lejjebb szembeállítódik vele a valamikor Pestre érkező „ifjú király". Új elem ez a fogalmazványhoz képest, és önmagában ez sem lenne értelmezhető, ha nem ismétlődnék itt és másutt is Imrussal kapcsolatban a „király"-motívum (különböző stílushatással, egyszer tagadó formában is), s ha nem illeszkedne egy motívumhálózatba (király, bárány, a Kultúra papja, a Rend és Kultúra pionírja, a művelődés gyertyája, próféta, megváltó). A motívumhálózat két másik eleme („egy turáni kis kultúrvértanu, valami fölsült Apácai János") is előfordul az idézett szövegegységben. Imrus arcának ez az átrajzolása visszafelé is utal, de elsősorban előremutat, az újjászülető Imrus, az erdővári Imre felé, s lényeges hordozója a Hf eszmeiségének. (L. amit Imrus küldetéses szerepéről mondtunk az első tanulmányunkban!)

Imrus szemléletének finom elmozdulását mutatja – mindkét változatban – a lump gádorosi jogászhallgatókhoz való viszonyát megvilágító szövegegység. Kicsit másképpen ítéli meg Schapringeréket

és a gádorosi fiúkat, mint korábban. Pontosabban nem is tudatos ítéletről, mint inkább érzésről van szó. A fejezetrész második felében (ahol Imrust Várkonyi Béla, illetve a lump gádorosi jogászhallgatók társaságában látjuk) kevés változtatást tett az író, figyelemre főleg egy képsor cseréje érdemes. Természetesen mindkét változatban megtalálható a főhősnek a társasághoz való ellentmondásos viszonya: a filozopter Imrus különbözik a „jogász-ugar"-tól („Ez a társaság voltakép az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imrus egész kulturális létével küzdeni érezte magát hivatva, a Magyar Ugar!"), de a „bujdosó" otthon is érzi magát közöttük, „egy volt a tömegből". Mindkét változatban megtalálhatók a kulcsszavak: „valami szívet érzett, valami lelket áradni", „otthonának melegsége volt". Ez utóbbi kifejezést mindkét változatban értelmezőként követi egy-egy hosszabb képsor, de ezek már nem azonosak. A fogalmazványban ez áll: „otthonának melegsége volt, az a lélek amelyből ő is kihajtott, romlásra; szülőföldjének gyökere, melybe jól esett <megkapaszk> szédülve megkapaszkodni." (OSZK Fond 1603/100//545=Hf_k 875) A végleges változat gazdagabb képsorában új motívumok jelennek meg: „otthonának melegsége volt, a kövér, trágyás talaj melegsége, mely jól esik a dekadens virágnak is. S ha ugar is, ha rohadás és burjánok anyja: e rohadás nemes, e burjánok dúsabbak mint máshol." (626, 579–580) A kihagyott „gyökér", illetve az újabb változat képi elemei ugyanannak a motívumkomplexumnak a részei, a szöveg jelzői vagy állítmányi funkciójú melléknevei értéket mutatnak.

Ezen elemek egyike-másika ismétlődik a *Nelli* fejezetnek még két későbbi, a 16. és a 17. részében. Először az újonnan beiktatott autodafé-jelenetben: „az Élmény nem megnyitotta, hanem eltömte lelke forrásait. Micsoda élmény a szikla a gyökérnek? s micsoda virág az, mely küzdeni akarna a Föld ellen, amiből kihajtott? A Föld örökkévaló, s a Szikla is. [...]". (Hf_l 652; Hf_k 603.) – A következő, a 17. fejezetrész végén (Emma és Jolán „könny-beszéd"-ének lezárásakor) olvasható képek már a fogalmazványban is (ott 16! fejezetrész) megtalálhatók: „Mert nem az Élet gyermekei voltak: csak a Multé és nem a Jövőé. Mert virág nem nyílhat az ősi földön, ha uj trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik

is tőle: de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...” (PIM V. 534//568–569 = Hf_k 904.) A végleges változatban – kis kiegészítéssel – így hangzik: „Mert nem az Élet gyermekei voltak; visszariadtak az Élet legkisebb érintésére; visszahulltak és visszabújtak a földbe, amely talajuk volt, átkozott és egyetlen talajuk, s amelyben végre is csak megrohadni lehet. Mert virág nem nyilhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld írtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...” (Hf_1 660; Hf_k 610.)

Lehetséges, hogy először a fogalmazvány 17. fejezetrészében bukkantak fel ezek a képek, s hozzájuk igazodva a végleges szövegben visszamenőleg a cselekmény megfelelő helyén kiegészítette, módosította Babits a szöveget úgy, hogy kiépítette ezt az értelmezést mélyítő motívumláncot. Újból és újból azt látjuk, hogy az író nagyon tudatosan szőtte a regény motívumhálózatát. (Vö. az említett motívumoknak az első tanulmányban megtalálható értelmezésével!)

*

Visszatérve a *Nelli* fejezet 8. részéhez (OSZK Fond III/1603/101–102//546–547), alább először (két oszlopban) a rövid fejezet első felét mutatjuk be, ahogyan a fogalmazványban, illetve a végleges változatban látható; majd a második rész változatait (három oszlopban) hasonlítjuk össze.

OSZK Fond III/1603/102 (545–546)	Hf
[*Nelli*] 8.	*Nelli* 8.
Hf_k 877–878.	Hf_1 628-629; Hf_k 581.
„– Menj el egy kis nőhöz!	„– Menj el egy kis nőhöz!
8.	8.
Miért ne? Nem kedvért s egészségért, nem is a <hideg> |:félszeg:| és sívár gyönyörért: hanem ugy valahogy ahogy Raszkolnyikov menekült Szónyához, a botlottak és megalázottak <összehuzásával> evangéliumi összehuzásával, és főleg mert hol töltse	Eddig csak lehetett bizonyos képet alkotni Imrus bujdosásáról: noha e bujdosás célja és értelme mindenkép különös homályban marad. A továbbiak kusza talánnyá foszlanak, még a regényíró szeme előtt is, aki lelkekbe lát. Bizonyos, hogy Imrus követ-

a mai éjszakát, ha addig sem történik valami csoda? A csoda ta-
546./
lán épen ott történik, a <m>Megvetett Lény karjaiban, akit Várkonyi Béla talán egyszerű tárgynak nézne, de akiből ő ki fogja hámozni az Embert – erről képzelődött – az isteni <sz> Szikrát, mely fény, vigasz és melegség! Együtt sírni és siratni az Emberiséget! Imrus bánata már objektív volt, noha oka oly kétségbeejtően, oly kicsinyesen személyes! vagy inkább, nem volt-e ez az ok is épen kicsinyességével nagy és szimbolikus? Bizonyos hogy Imrus első lépése hősi volt, époszi! az Emberi Lélek szomjáért, vagy legalább a Magyar Lélekért, mely e Föld pusztáján talán a legszomjasabb karaván <volt ezidőben>! Csak a második lépés botlott a jelentős kicsiségbe. Akárhogy is, Imrus elszakított minden hídat, és e perctől kezdve megszünt minden kicsinyesség: Imrus nagy volt, Ember volt, egyedül bolyongva a Föld hátán, egyedül az egész világgal szemben, <é>Élettel és <h>Halállal! Imrus fenséges partokon járt.

Haza többé nem mehetett – legalább ugy képzelte, ami mindegy – és semmi célja nem volt a világon! <Ig> Izgatottan várta az estét, mely amaz »örvényes ágyba« viszi; izgatottan, kissé gyermekes szívdobogással, mert még sohasem töltött <együtt> egész éjet egy <nővel> asszony oldalán. Addig azonban hosszu és üres órák nyultak; mit csináljon? [[...]]”

te a cimbora cinikus tanácsát, s egy szomorú nő ágyában töltötte az éjet. Vágyott-e erre a szenzációra? rossz ösztönei vitték-e, melyek néha kéjjé teszik az undort is? végletes helyzete segített-e legyőzni az ellenállásokat? a Siralomház gyönyörvágya ragadta meg talán? vagy csak a Kiszakadt vonzódott a Kitaszítotthoz, Raszkolnyikov húzódott Szónya mellé újra? lelkileg s talán kissé irodalmilag, és mégis rettenetes vágyakozással! mert nem itt szakadhat-e át ha valahol, – túljutva már minden Társadalmon, az erkölcs szegény proletárjai közt, s meztelen testtel szorulva egymáshoz – az a borzasztó Fal, mely embert az embertől mindenütt elválasztja? Jogosan várt-e Imrus csodát, mintegy *in extremis?* ez mindenesetre viták és mosolyok tárgya lehet; s a Regény, tán néhány lap mulva, rápillant még e »meztelen összeszoruló« testekre, s e sivár éjszakára, amit valahol úgyis csak el kellett tölteni. Addig azonban a nappalt is el kellett tölteni, [...]”

Az első részben feltűnő a végleges szöveg redukciója, amely a tartalmi változással is összefügg: kevesebb szóval és nagybetűs kifejezéssel írja körül és értelmezi, illetve készíti elő az író Imrusnak a „kis nőnél" teendő látogatását (a látogatás leírása mindkét változatban egy későbbi, a 12. részben – szinte azonos módon – található). A végleges változat is megőrzi az alapötletet: a párhuzamot azzal, ahogy „Raszkolnyikov menekült/húzódott Szónya mellé". Elmaradnak azonban azok a kifejezések, amelyekkel az író nagyon közvetlenül szimbolikussá formálta, eposzi magaslatokba emelte Imrust. A változtatás ezzel szemben úgy hangsúlyozza a „szimbolikus hős"-t, hogy nem lesz túldimenzionált, s az elbeszélői hang kap egy kis ironikus árnyalatot is.

Bizonyosnak látszik, hogy Babits az utolsó simítások idején – egyre tudatosabban szőve a regény motívumhálózatát – mélyítette hősének szimbolikus jellegét: a 8. részben a fogalmazványhoz képest új elem „a bújdosó király", s ez az előző, a 7. rész új változatában megjelent motívum ismétlése-bővítése.

Be tudjuk mutatni a fogalmazvány egy töredékének korrekcióját is. Ezt egy kettéhajtott géppapír egyik oldalának felső felén találjuk azok között a kiegészítések, korrekciók között, amelyek ugyanezen fejezet 7. („Óh kávéház...[...]") és a 10., 12. részéhez készültek (OSZK Fond 1603 III/120 R, V; 121 R, V), s amelyeket – többek mellett – Babits minden valószínűség szerint Szekszárdon írt.[249]

*

[249] L. BM-Hf 2006: 2/103.

OSZK Fond III/1603/102 (547)
[*Nelli*] 8.
Hf_k 878.

[[...]]
„Addig azonban hosszu és üres órák nyultak; mit csináljon? Könyvtárba menjen? <v>Vagy kávéházakat, vendéglőket keressen föl, talán amaz előkelő dunaparti szalló [!] five o'clockját, amelyről mostanában olvasott? (szomjas szeme vágyott még a világ pompájára, s mára még gazdag volt, mintegy örökölve a halálraitélt holnapoktól!)

Grófok és bankárok közt, vagy kültelki kocsmában: Miska fiának nem imponált a <világ rangja, a kincse> mások rangja s kincse. Vagy egyszerűen csak jár az utcákon, óraszám, olvasva a cégtáblákat és a trafikba kitett ujságokat, <daco> koptatva cipőjét s átnedvesítve harisnyáját, dacolva fáradsággal és esővel?

9.”

OSZK Fond
1603 III/121 R
[az első egység külön is, majd mindkettő együtt hullámos vonallal áthúzva]

„<Addig is: egy hosszu nap, az inkognito király csavargásának: akárhová csak haza nem!”

„Szimbolikus hős vagy saját gyöngeségének kicsiny áldozata: mindenkép különös látványt nyujtott ő, kiszakadva miliőj<<ének>>|:e: | összefüggéséből>”

Hf
Nelli 8.
Hf_1 628–629
Hf_k 581–582.

[...]
„Addig azonban a nappalt is el kellett tölteni, s a bujdosó király bizonnyal szokatlan helyeken fordult meg, hogy kerülje hol inkognitóját veszélyeztetné.

Szimbólikus hős, vagy saját gyöngeségének kicsiny áldozata: mindenkép különös látványt nyujtott ő, kiszakadva miliője összefüggéséből, egyedül e nagy szociális Zűrben, például egy előkelő szálló *five-o'clock*-ján, ahova betévedt; csokoládé s angol folyóiratok fölé hajolva, mint egy gróf: noha külsején nem volt semmi grófi. Furcsa demokráciánkban ő is lehetett egyszer dandy, a holnapoktól öröklött pénzével. Miska fiának nem imponált a mások rangja s kincse. Vagy egyszerűen csak járt az uccákon, óraszám, olvasva a cégtáblákat és a trafikba kitett újságokat, koptatva cipőjét s átnedvesítve harisnyáját, dacolva fáradsággal és esővel...

9.”

A 9. rész cselekményének színhelye ismét Gádoros. Babits a fogalmazvány szövegén nem változtat, leszámítva egy-két kifejezés cseréjét („s együtt ültek” helyett „így görnyedtek”; „melegretett vacsoráját” helyett „félretett vacsoráját”).

A *Nelli* fejezet következő (10.) részének egy darabjához (OSZK Fond III/1603/105//550) készült variációt is őriz a *Hagyaték*, a fent említett 121-es számú fólió rektójának alsó felén (OSZK Fond III/1603/121 R). A Babits által kipontozott helyek a fogalmazvány 550. oldalán levő – változás nélkül meghagyott – szövegrészekre vonatkoznak. A regény teljes változatában a Jozsót bemutató szöveg eleje a korrekciónak megfelelően kerül be, egy kifejezés kivételével: a „diadal volt ez Jozsónak” helyett – nyilvánvalóan a szóismétlés elkerülése végett – megmarad az eredeti „elégtétel volt ez Jozsónak” kifejezés.

OSZK Fond III/1603/105 (550) [*Nelli*] 10. Hf_k 880–881.	OSZK Fond III/1603/121 R	Hf *Nelli* 10. Hf_1 632. Hf_k 584–585.
„[[...]]; de ez a feladat családi feladat volt, s Jozsó, mint a család legidősebb férfitagja, büszke önérzettel vállalta. Imrus históriája árnyat vethetett a familiára; mégis bizonyos elégtétel volt ez Jozsónak, sőt a Családi Józanság hagyományainak is: mert nem lehetett-e megjósolni előre, hogy az Imrus elvei nem vezethetnek jóra? Jozsó most diadalmaskodott az egész modern világnézeten, s forradalmi magyarságon: s ez fölvillanyozta s <.>jóakaratuvá tette. Jozsó	„önérzetet és méltóságot jelentett a nagy fiunak, aki »biró úr« s a legidősebb férfi a családban..... .....mégis diadal volt ez Jozsónak, s a családi ..... hagyományainak. Imrus elvei nem ..... ttek jóra. Jozsót fölvillanyozta ez a diadal: melyet egy egész világ fölött nyert. Egyuttal jóakaratuvá tette. |:A megtévedtnek elég volt a lecke.:| Jozsó hajlandó volt kizáról-<ó>ag a család érdekeit tartani szem előtt<;>s egy	„[...] De ez a feladat önérzetet és méltóságot jelentett a nagyfiúnak, aki „biró úr” s legidősebb férfi a családban. Imrus históriája árnyat vethetett a familiára; mégis bizonyos elégtétel volt ez Jozsónak, sőt a Családi Józanság hagyományainak is: mert nem lehetett-e megjósolni előre, hogy az Imrus elvei nem vezethetnek jóra? Jozsót fölvillanyozta ez a diadal: melyet egy egész világ fölött nyert. Egyúttal jóakaratúvá tette. A megtévedtnek elég volt a lecke. Jozsó szigorúan

teljes buzgósággal vetette magát a családi feladatba, előre eltökélve hogy kizárólag a Család érdekét tartja <Im> szem előtt, s egy szemrehányó szót sem fog mondani fölöslegesen Imrusnak; a fő hogy ne legyen se baj, se botrány, és mindent jóvá lehessen tenni.”

szemrehányó szót sem mondani <Imrusnak> fölöslegesen: a fő hogy botrány ne legyen.”

eltökélte magát, kizárólag a Család érdekeit tartani szem előtt, s egy szemrehányó szót sem ejteni fölöslegesen; fő, hogy botrány ne legyen.”

Az idézett szövegegység második felében lényeges tartalmi-szemléleti jellegű változtatást figyelhetünk meg: a fogalmazvány módosítása már nem hangsúlyozza Imrusnak a modern világnézethez, a forradalmi magyarsághoz kötődését, s róla mint „megtévedt”-ről beszél.

A fejezetrész új változatában szembetűnő még a tömörítés és egy árnyalatnyi változás Rosenberg leírásában: vele kapcsolatban ismétlődik a „fény” szó, s a belőle áradó „fény” és „jóság” nem csupán barátjára irányul, hanem általános érvénnyel hangzik.

OSZK Fond III/1603/105 (551)
[*Nelli*] 10.
Hf_k 881–882.

„[[...]] Jozsó különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, [[...]] s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez. Rosenberg filozopter volt, és még hozzá zsidó: bizonnyal elég ok, hogy fölülről és gyanakodva beszéljen vele. De Rosenberg hamar eloszlatott minden gyanut. Az őszinte <szeretet> |:lélek:| olyan, mint a meleg fény, mely előtt szétmállnak a ködök; s Rosenberg csupa őszinte szeretet és rajongás volt barátja iránt, judaikus jóság és energia. Amint Imrus nevét [[...]] segítőtársat <talált

Hf
Nelli 10.
Hf_l 633.; Hf_k 585–586.

„[...] Jozsó különös szagot vélt érezni e héber szállásokban, [...] s a legnagyobb ellenszenvvel ment Rosenberghez. Hogyan beszélhetett volna Jozsó másként e zsidó filozopterrel, mint felülről és gyanakodva? De némely lélek olyan, mint a meleg fény, mely előtt szétmállnak a ködök. Ilyen fény áradt Rosenbergből: csupa őszinteség és rajongás, judaikus jóság és energia. Amint Imrus nevét [...] segítőtársat kapott benne. Imrus körül meleg erők áramoltak, eltűnt életének hullámnyomán; Család és Barátság, vérbeli

benne> kapott benne. Imrus körül meleg erők áramoltak, eltünt életének hullámnyomán; Család és Barátság, vérbeli és eszmei közösség összetartása, |:mint széthúzó szálak,:| egy pillanatra <párhuzamosan összef> |: egybe:|kapcsolódva, egymást erősítve, a nagy szociális Hálóban."

és eszmei közösség összetartása, mint széthúzó szálak, egy pillanatra egybekapcsolódva, egymást erősítve, a nagy szociális Hálóban."

*

Ugyancsak átírja Babits a fogalmazványnak azt a részét, amely az Imrus után nyomozó Jozsó és Rosenberg Gyulát kereső eredménytelen vállalkozását követi. (*Nelli*, 11.; OSZK Fond III. 1603/107/108//552–553) – A 95. számú fólió verzóján található újabb változat vége (alább a középső oszlopban) egyértelműen utal a fogalmazvány 553. oldalán levő szövegre ott, ahol a változatlanul hagyott szövegtöredéket nem ismétli meg az író, csak jelzi, milyen szavak közé esik.

OSZK Fond III. 1603/107/108 (552–553) [*Nelli*] 11. Hf_k 883–885.	OSZK Fond III. 1603/95 verzója Hf_k 869–870.	Hf *Nelli* 11. Hf_1 634–636. Hf_k 587–588.
[[...]] „Rosenberg fiatal fantáziájában azonban aggasztó szint öltött ez az ujabb eltűnés: mert hátha valóban együtt tűntek el Imrus és <egy> Gyula. S micsoda célok vagy céltalanság, gyermeki mitbánom az egyik oldalon, moral insanity a másikon, vihetik akkor hajójukat <.> az Ismeretlenben? Rosenbergben bizonnyal föl<…..>borzongtak a Gyula különös beszédei s	„gyanus színt öltött ez az ujabb eltünés: melyet azonnal kapcsolatba hozott az Imruséval. Micsoda célok, vagy céltalanság, köthette össze e két <bolond> |:elszállt:| hajót, ismeretlen utra? Moral insanity |:bizonnyal:| agg< >álYos mentor az ifjuságnak: <noha> |:ámbár:| Rosenberg nem volt a polgári erkölcs híve. |:Mégis csupa erkölcs, valahol belülről, mely	[...] „De Rosenberg keleti fantáziájában gyanús színt öltött ez az újabb eltűnés: melyet azonnal kapcsolatba hozott az Imruséval. Micsoda célok, vagy céltalanság, köthette össze e két elszállt hajót, ismeretlen útra? *Moral insanity* bizonnyal aggályos mentor s veszélyes utitárs; ámbár Rosenberg nem volt a polgári erkölcs híve. Mégis csupa erkölcs, valahol belülről, mely

erkölcstelen teóriá<ja>i; ami aggódást is kelthetett naív barátjának sorsa <….> |:felől:|, de egyuttal elméleti érdeklődést is az <..> erkölcsi felszabadulás lehetőségei iránt: mert mi az <..>erkölcs? s micsoda <kisérlet lehet egy> titkos ösztönök hálózzák át legártatlanabbnak látszó viszonyainkat is? Rosenberg |:nem gondolt valami véres drámára<, mert>. Ő is, mint Jozsó <vakon bizott, szinte> kizártnak <… modern igazság> tartott<a …> ilyesmit nagyszerű rendőri civilizációnk<……>ban. De :| valami perverz modern romanticizmussal hajlandó volt <mindja> szennyes kalandot sejteni; szennyesnek <tudva környezet… … környezetéből is> |:szeretve tudni:| az Emberi Állatot, <noha magában a legtisztább lélek lett volna ő Rosenberg maga nagyon tiszta volt> |:fajánál nem ritka ellenmondással, mert ő maga a legtisztább lélek volt.:| Bizonyos hogy Gyula <különös> |:homályos:| előéletű és skrupulusok nélküli ember, |:<aki gyanus> aki feltünő módon gyűjtötte maga köré az ifjuságot,:| s Rosenberg kifejezte azt a fölriadt, fiatalosan, <érzékenységgel> szinte gyerekesen, a Bün gyakorlati lehetőségének <még> gondolatára is.:| [<]De egy magasabb erkölcs dolgozott benne, mely fölriadt, és, gyerekesen rémeket látott.[>]Gyula „véres titkokkal" szeretett <hencegni> kérkedni, noha ilyesmi<t> bajos|:an:| <el>képzel<ni>hető, nyilvántartott és ellenőrzött korunkban. De szennyes titkok <bizonnyal> |:mindenesetre:| képzelhetők; s Rosenberg, különös romantikával, szennyesn [!] szerette tudni az <e>Emberi Állatot; ami <k>ellenmondásnak tünhetik föl benne, mert ő maga szerzetesien tiszta lélek volt. Fajának mely mélységéből hozta ez ellenmondást? komplikált volna < >kifejteni; bizonyos hogy oly feltevéseket <...> kockáztatott meg Gyul<a és Imrus viszonyát illetőleg, [….]>
<|:ára:|>|:t:| s |:Gyulának:| a fiatalsághoz való viszonyát illletőleg, amilyenekre Jozsó sohase gondolt volna. Gyula maga köré gyüjtötte az ifjakat, mint Sokrates; s a folyóirat nyilván csak ürügy volt. Imrust különösen látszott fölriadt a gyakorlatban, fiatalosan, szinte gyerekesen gaz lehetőségeknek még gondolatára is. Gyula »véres titkokkal« szeretett kérkedni: noha ilyesmi bajosan képzelhető, nyilvántartott és ellenőrzött korunkban. De szennyes titkok mindenesetre képzelhetők; s Rosenberg, különös romantikával, szennyesnek szerette tudni az Emberi Állatot: ami ellenmondásnak tűnhetik föl benne, mert ő maga szerzetesien tiszta lélek volt. Fajának mely mélységéből hozta ez ellenmondást? komplikált volna kifejteni; bizonyos, hogy oly feltevéseket kockáztatott meg Gyuláról, s Gyulának a fiatalsághoz való viszonyát illetőleg, amilyenekre Jozsó sohase gondolt volna. Gyula maga köré gyüjtötte az ifjakat, mint Sokrates; s a folyóirat nyilván csak ürügy volt. E züllött ember szemmelláthatólag nagyon hatott Imrusra, kit különösen kedvelni látszott. Még orfeumba is magával vitte. Rosenberg bevallotta, hogy csöppet sem tiszteli ezt a sokratizmust: hol Gyula a Sokrates.

gyanuját hogy talán erkölcstelen hajlamai vannak. Ez nagyon különösen érintette Jozsót, mert ilyen aljasságra ő sohse gondolt volna. Jozsó <hajlandó volt ezt a gondolatot> 553./
nem habozott ezt a gondolatot is a Rosenberg zsidóvoltának számlájára írni.
– <….> Sokrateshez hasonlította magát,
– emlékezett Rosenberg.
– És köztudomásu hogy Sokrates…
Sokrates tisztelt neve, ilyen viszonylatban, teljesen váratlan volt Jozsó előtt; s befejezte azt a folyamatot, amit a Gyuláé kezdett; mert Jozsó tökéletes zavarban volt. Jozsó nem volt berendezve váratlan eseményekre, sem történelmi ismereteinek és a világról való tudásának ilyen különös kitágulására. Jozsó élete szoros és uri utakon járt: csöpp kedve sem volt tudomás<ul>t venni a szakadékokról és bozótokról, melyek kétoldalt nyílhattak. <Jozsó erkö> Valami erkölcsi kényelmetlenség érzése volt ez. Nem is említve hogy most valószínűleg mégis rendőrség elé kell menni ezekkel a kellemetlen és piszkos dolgokkal. Jozsó

kedvelni <!s ime, most Imrus együtt tünt el véle> |:s tagadhatatlanul nagyon hatott rá:|! Rosenberg bevallotta, hogy csöppet sem tiszteli ezt a sokratizmust:<főleg> hol Gyula a Sokrates [.]

– Egyébként ő maga hasonlította magát Sokrateshez – tette hozzá.
– De mi köze ehhez Sokratesnek? – kérdezte Jozsó megütközve. A <megszentelt név> |:<dicső> hires bölcs megszentelt neve:| ilyen viszonylatban teljesen váratlan <volt Imrus> |:zengett:| Jozsó füleinek, aki hajlandó volt e <különös gondolatot> |:tiszteletlen történelmet:| is a R. zsidó-voltának számlájára írni. Akárhogy is: mióta Gy. neve szóba került, az ügy határozottan kényelmetlenné vált. Jozsó nem volt berendezve hirtelen fordulatokra, sem ....

nyilhattak. Nem is említve .... dolgokkal. <jozsó> Jozsó különös érzéssel gondolt Imrusra:

– Ő maga hasonlította magát Sokrateshez, – tette hozzá.
– De mi köze ehhez Sokratesnek? – kérdezte Jozsó megütközve. A híres bölcs neve ilyen viszonylatban teljesen váratlan zengett Jozsó füleinek, aki hajlandó volt e tiszteletlen történelmet is a Rosenberg zsidóvoltának számlájára írni. Akárhogy is: mióta Gyula neve szóba került, az ügy határozottan kényelmetlenné vált. Jozsó nem volt berendezve hirtelen fordulatokra, sem klasszikai ismereteinek és a világról való tudásának ilyen különös kitágulására. Jozsó élete szoros és úri utakon járt: csöpp kedve sem volt tudomást venni a szakadékokról, melyek kétoldalt nyílhattak. Nem is említve, hogy most valószínűleg mégis rendőrség elé kell menni ezekkel a kellemetlen és

már kimondhatatlanul dühös volt az egész ügyre; noha másrészt a szívét is elszorította valami Imrusért, amin maga is csodálkozott; mert érdemelte-e Imrus tőle ezt a szeretetet?	– Az anyja vére, <m> – mondta magában, Nelli érthetetlen botlására <gondolva> emlékezve, és már előtte állt egy nemes és törékeny fantazma, anya és fia egyszemélyben. <..>Jozsónak gyorsabban v<..>ert a szíve; mint még nagyon ritkán; mert nyugodt ember volt.	piszkos dolgokkal. Jozsó zaklatott érzésekkel gondolt Imrusra. – Az anyja vére, – mondta magában, Nelli hasonlóan érthetetlen botlására emlékezve, melyet a család már eltemetett. Jozsó előtt egy különös jelenés állt: fiú s lány egy személyben; nemes és törékeny vonásokkal, s félreismerhetetlen családi jelleggel. Az ő fajtája s mégis idegenebbb a Szfinksznél.
12. Ilyen stádiumban voltak a dolgok, [[...]]”		12. Ilyen stádiumban voltak a dolgok, [...]”

A fogalmazványrészlet módosításában először két figyelemreméltó kiegészítést veszünk észre. Az egyik az idézett részlet elejére beiktatott új szöveg, amely Rosenberget jellemzi: „Rosenberg nem volt a polgári erkölcs híve. Mégis csupa erkölcs, valahol belülről.” (Ezt fel is erősíti a jellemzésére szolgáló jelzős szerkezet hasonlító értelmű határozói bővítménnyel való kiegészítése: „a legtisztább lélek volt” helyett: „szerzetesien tiszta lélek volt”.) – Annak, amit Rosenberg Gyuláról feltételez, elmarad a néven nevezése is („erkölcstelen hajlam”), helyette a „tanult” emberhez illő metaforikus kifejezés kerül: a „szokratizmus”. Ez nem csak azért fontos, mert alkalmat ad Jozsó tájékozatlanságának bemutatására, hanem megerősíti a regény egészében fontos Szókratész-motívumot, s hangsúlyozza Gyula különbségét a többi Szókratész-figurától. (L. az erről mondottakat az első tanulmányban!).

Figyeljük még meg az idézett részlet végére kerülő „Az anyja vére [[...]]” kezdetű bekezdést. Ez a részlet is azon regényelemek sorába tartozik, amelyek párhuzamosnak mutatják Nelli és Imrus sorsát, alkatát stb. Pszichoanalitikus elemzés tárgya lehet a kiegészítés kis részlete, a Jozsó előtt megjelent „különös jelenés”: „anya és fia egy személy-

ben"; ez a regény végleges szövegében „fiú s lány egy személyben" kifejezésre változott. Hasonló kiegészítést találunk *A Döme bácsi nyolcszáz forintja* c. fejezet 4. részének a végén. A jelenetben a maga életének bűneivel-titkaival pózoló Gyula életről, logikátlan bűnökről s a pénzről beszél Imrus és Rosenberg előtt, akik őt a Garay utcában felkeresték. Ismerjük a részlet fogalmazványát is. Ebben Gyula, aki itt még nem omlik össze, nem tör ki zokogásban, Nellit másképp emlegeti, mint a végleges szövegben: „Hogy van drága anyád, Imruskám? Az ő egészségére ezt a poharat!" (OSZK Fond III/1603/76 V) A végső forma pedig így néz ki: „Itt vagy te, édes Imrém, s ha arcodat nézem, anyád arcát látom." (Vö. Nemes Lívia az Imruska-Nelli, illetve Nelli-Imruska alakban „egy szimbiotikus anya-gyermek kapcsolatot", „duáluniót" emleget.[250])

*

A fogalmazvány *Nelli* c. fejezetének 12., 13., 14., 16. részeihez is (OSZK Fond III/108–113; 553–558; PIM V. 534/559–560.) találunk a *Hagyaték*ban jelentős kiegészítéseket, változtatásokat tartalmazó fóliókat (OSZK Fond III. 1603/114, 115, 116, 120, 121). Ezekben az eredeti 12. fejezet alaposan módosul. A módosító, kiegészítő feljegyzések valószínűleg 1927 januárjában készültek Szekszárdon. Egy részük (114, 115) ugyanis a Török Sophie szerint Babits Angéla osztálynévsorát tartalmazó íveken található, másik részük (120 R, 121 V) kettéhajtott (valószínűleg) hosszú géppapírokon, amelyek egyikén Babits Angéla kézírásával egy levéltöredék is olvasható. Az ezeken levő Hf-dokumentumok összetartozását (egyidejű vagy közel egyidejű keletkezését) az is mutatja, hogy a különböző íveken ugyanannak a szövegrésznek a variációja szerepel.

A fogalmazvány 12. részének módosítása nemcsak rövidítéseket, betoldásokat, kihagyásokat jelent, hanem elmélkedések, történetelemek lényeges átcsoportosítását, illetve két fejezetbe szerkesztését. Az új változat a narratív szöveg monotóniáját dialógussal teszi oldottabbá; jobban kiemeli a – regény vége felől – fontosabbnak tűnő

[250] Nemes Lívia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás*. Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 50.

motívumokat, illetve az azok hordozta eszmeiséget, Imrus erkölcsi átalakulását jelző mozzanatokat (például Gyula–Sokrates-párhuzam; Rosenbergnek anyja iránti szeretete Imrust a saját családjából hiányzó szeretettel szembesíti; Imrus bűntudata, illetve elmélkedése a szeretetről stb.).

A fejezetrész eleje („Ilyen stádiumban [[...]] még gondolatnak is!" – OSZK Fond III/108–110//553–555) mindkét változatban – két apróbb eltéréstől eltekintve – megegyezik. Ezt követően azonban az egyes kisebb egységek sorrendje jelentősen megváltozik: például a fogalmazvány 12. részének elejéről a végleges szöveg megfelelő részének (*Nelli* 12.) végére is kerülnek át szövegegységek.

Az alábbiakban a fogalmazvány szövegegységeit nem az eredeti, hanem a végleges regényszöveg sorrendjében közöljük az első oszlopban (úgy, hogy az egyes szövegegységek után adjuk meg a bekezdések számát és az eredeti oldalszámot); a korrekciókat a második oszlopban hozzuk. Nem mindig idézzük teljes terjedelmében a két változatban azonos szöveget; ezt [[...]]-lel, a végleges szövegben [...]-lel jelezzük. (Bekezdésnek tekintettünk akár egy mondatot is.) – Azokat a részeket, amelyeket máshová helyezett át az író, meghagytuk az eredeti helyén is, de ott éppen csak jeleztük azt: a szöveget röviden, megszakításokkal idéztük és [[...]] közé illesztettük. – (A könnyebb áttekintés végett a kötet végén a kritikai kiadás alapján megadjuk a fogalmazvány teljes szövegét az eredeti sorrendben, de nem a szinoptikus, hanem az olvasói formában.)

Fogalmazvány OSZK Fond III/108; 110–113; (553–558) PIM V 534. (559–560); [*Nelli*] 12. Hf_k 885–891.; 892–893.	Korrekciók OSZK Fond III. 1603/ 114 R, 115 R, 116 R, 117 R, 120 R, 120 V [a Hf_k a 864. oldalon közöl néhány részletet]	Hf *Nelli* 12., 13., 14. Hf_l 636–638–640 Hf_k 588–597.
„12. Ilyen stádiumban [[...]]. – Ne haragudj kicsikém, [[…]]: rettenetes még gondolatnak is! Imrus		„12. Ilyen stádiumban [...]. – Ne haragudj, kicsikém, […] rettenetes még gondolatnak is! Imrus ama

egyszerre Gyula szavait vélte hallani: mert csakugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök... csak alkalom kell!
[1–7. bkd.; 553. vége, 554., 555. 1. mondat; Hf_k 885–886.]

Imrus borzadott, s mivel ottkünn már világosulni kezdett, kibontotta magát a <nő> |:bilincses:| ölelés<é>ből, pénzt <adott neki> |:vetett a <… ..>kéjek ijedt kis cselédjének,:| s kirohant az utcára. [[...]] a budai hegyek közt. Micsoda balzsamokat rejtett számára a Teljes Szabadság Birodalma, melynek madarak, bogarak, fák és füvek a polgárai, s mindazon <é>Elevenek, kik a Felhőfüggönyös Palotában laknak? Kegyetlenség, vadság és fájdalom nem hiányzik itt sem <.> s bizonnyal igaz hogy még a nagyobb ág is megöli a kisebbet, <.>ha nagyon közel van. De mindez küzdés, cél, haszon és szépség – legalább annak látszott Imrus előtt<,> – nem tudatos bűn, oktalan szenvedés s fájó idegenség, mint az embereknél. Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta

„Valamikor, régen, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta. Most mi balzsamot rejthetett számára? hacsak nem a világundorét, amelyben egy csöpp van, képletesen, a Boszu mézéből." [115]

züllött Sokrates szavait vélte hallani: mert csakugyan, mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök...
[Hf_l 636–638; Hf_k 588–590.]

Ott künn már borzadt a hajnal. Imrus kibontotta magát a bilincses ölelésből, pénzt vetett a kéjek ijedt kis cselédjének, s kirohant az utcára. [...] a budai hegyek közt. Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta. Most mi balzsamot rejthetett számára? ha csak nem a világundorét, melyben egy csöpp van, képletesen a Boszú mézéből.

Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta sárba a

sárba a papirrongyokat és cigaretta-csutkákat, melyek az emberek világából idetévedtek, s csucsokat keresett, ahonnan e bolond<.> világot lenézni, sőt leköpni lehet. Természet-rajongás [[... nagyon ujkeletü ...]] <a> s fiatalok órája lassan jár."
[8. bkd.; 555; Hf_k 887.]

„….a fű közé tévedtek….
.....
…. bolond életet…."
[115]

papírrongyokat és cigarettacsutkákat, melyek az emberek világából a fű közé tévedtek, s csúcsokat keresett, ahonnan e bolond életet lenézni, sőt leköpni lehet. Természetrajongás [...nagyon magasrendű; s...] unalom nélkül?

[12. r., 8. bkd.][Hf_l 638.; Hf_k 590.]

[[„A testi éhségen...
Imrusnak még zsebében volt a kulcs;...
Ki irhat őneki levelet?...
Gyula ezuttal ...
»Tisztelt uram!«...
U.i. … tőled is!«
A Faust husvéti ...
Előbb a …
<Pénz nincs, de> … Imrus szemrehányó-"
[9–19. bkd.; 555–556–557–558; Hf_k 887–891.]
„lag nézett vissza …
idegen. <Neki nem...
Szomorkodni … e bolondos regénynek.>"]]
[19–20. bkd.; 559.; Hf_k 892.]

„– Ostoba érzelgés minden természetromantika! – mondta később, amint beért Rosenberghez.
– Nekem ugyan »beszélhetnek a rügyek«! <Van egy nagybátyám, aki azt szokta mondani, az a szavajárása.> |:Azt mond-

– Buta érzelgés minden romantika! – mondta Imrus Rosenbergnek. – Nekem ugyan »beszélhetnek a rügyek«! Azt mondják, künn a szabad ég alatt nem lehet unatkozni vagy szomorkodni. – Imrus Jozsó szavait idézte, aki a

ják,:| a szabadban nem lehet unatkozni vagy szomorkodni. <.> – (Imrus Jozsót idézte, <szabadon> |:gúnyosan:| mert ő szokta ezt mondani, a szőllőről.) – Csak próbálná <meg> egyszer átélni amit én átéltem ezekben a napokban, a <szabad> |:kegyes:| Természet bimbózó ölén! Inkább a Baudelaire kővadona!"
[21. bkd.; 559.; Hf_k 892.]

„– Ez a penitenciám! – felelt Imrus. – Megyek a néma fák közé, akik még butábbak mint az emberek. A természettel társalogni: talán valami konzseniális butaság kell, ami még az én apáimban megvolt. Óh! megint az Intelligencia gőgje beszél belőlem! Talán csak alázat és szeretet kell hozzá. A Természet föltárja <kapuit> lelkét annak, akiben a szeretetet érzi, mint egy gyerek vagy egy kutya... De én sohse tudtam szeretni senkit, sem megőrizni kapcsolatomat <avval a mély és naiv élettel> |: az élettel ami alattam van:| amiből kiszakadtam. Mit tudtam én megőrizni valaha? és honnan nem szakadtam ki? Mennél nagyobbat akartam, annál szőllőn keresztül rajongott a Természetért. – Csak próbálná egyszer átélni, amit én átéltem ezekben a napokban, a kegyes Földanya bimbózó ölén! Inkább a Baudelaire kővadona! Inkább a halál!
– Mégis vissza akarna menni az erdőbe! – reklamált Rosenberg.

– Ez a penitenciám! – felelt Imrus. – Megyek a néma fák közé, akik még butábbak mint az emberek. A természettel társalogni talán valami konzseniális butaság kell, ami még az én apáimban megvolt. Óh! megint az Intelligencia gőgje beszél belőlem. Talán csak alázat és szeretet kell hozzá. A Természet föltárja lelkét annak, akiben a szeretetet érzi, mint egy gyerek vagy egy kutya... De én sohse tudtam szeretni senkit, sem megőrizni kapcsolatomat a mély élettel, ami mögöttem és alattam van... amiből kiszakadtam... Mit tudtam én megőrizni valaha? s honnan nem szakadtam ki? Mennél nagyobbat akartam, annál jobban érzem, hogy milyen utolsó vagyok!

jobban érzem hogy milyen utolsó vagyok!”

[Hf$_1$ 638–639; Hf$_k$ 590–591.]

[120R]

[[„<|:Inkább a halál!:| … járata> |:Inkább a halál! S itt merjük … Sőt:| lovagias … hasonlóvá. Rosenberg azonban .... – Nem éhes?.. – Éhség? ... – De ha… – Annál kevésbé! Ez a lázadás … önmegvetés elől.”]] [21–28. bkd.; 559–560 = a 12. rész vége”; Hf$_k$ 892–893.]

[[„13. S e ponton be kell vallanunk, ...”]] [13. r., 1. bkd.; 560; Hf$_k$ 893.]

„<Látja én csodálkozva és hitetle [!] hallgatom |: magát:| mikor ha az édesanyjáról beszél.> <.>Maga beszélt egyszer nekem az édesanyjáról. |:Akkor én csodálkoztam:| épen csodálkoztam hogy <szeret valakit és |: ezt:| megmondja> őszintén szeret valakit. A mi familiánkban szó sincs szeretetről. Én sem szeretek senkit, még az anyámat se. <.> Nem még az anyámat se – ismételte.

Rosenberg rajongva tiltakozott; […] tudattal? – Nem szabad […] –Annál rosszabb […] Szó sincs róla! Maga beszélt egyszer nekem az édesanyjáról: akkor én csodálkozva hallgattam: azon csodálkoztam, hogy valaki őszintén szerethet valakit. A mi familiánkban nem ismerik a szeretetet. Én sem szeretek senkit, még az anyámat se. Nem, még az anyámat se, – ismételte. – Mi az anyámmal

– Mi az anyámmal soha sem szólunk egymáshoz egy fölösleges szót. És ez így van mindenkivel – az egész családdal és mindenkivel. Minálunk nem is élet az élet – csak <megy [120R]
minden ahogy megy. Nem csoda ha ez lett belőlem!> Az én életem puszta és üres. Talán ha az apám élve marad, – minden másképp történt volna! De így<.>...
Kicsit elhallgatott, aztán ujrakezdte:
– Mindent a képzelettől kellett várnom... az Irodalomtól. <Oly sötét volt köröttem! Szerettem volna tüzet rakni az elefántcsonttoronyban hogy fénybeborítsa ezt az egész sötét tengert – ami a fajtám lelke. Ahelyett csak sötét szirt voltam, kellemetlen kis... A tenger nem várt, a tenger hullámzott, hozzámcsapott apró hajókat… s én csak kemény és sötét bár inkább hullámzottam volna vele.>
Rosenberg nem bírta tovább! Hogy lehet ilyeneket beszélni? Nem lángolt-e Imrus nagy eszmékért? Nem hordta-e az egész Emberiséget szívében? |:Vagy inkább: nem ült-e magas elefántcsont-

egy fölösleges szót sem szólunk egymáshoz soha. De nem szeretek én mást se, senkit: egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres. Talán ha az apám élve marad – minden másképp történt volna! De talán ez is csak...
[Hf_l 639–640.; Hf_k 591–592.]

toronyban az egész Emberiség fölött.:| Rosenberg nem tudta megérteni, hogyan érezheti valaki üresnek életét aki a költészet árkánumát hordja magában – akire szüksége van az irodalomnak?”
[120 V]
„<Rosenberg nem birta tovább:>
R. nem <birta> |:hallgathatta:| tovább. R nem tudta megérteni, hogyan érezheti valaki üresnek életét, aki költő és író, aki tehát eszmékben él, az egész emberiség életét éli! Rosenberg a próféták ivadéka volt: fajának nagyszerű ideálizmusa lángolt benne, Imrus azonban csak száját vonta:
– Persze eszmékben éltem, mert <mi> másban <élhettem volna> ugyan nem!

Mindent a képzelettől kellett várnom – az irodalomtól. Tudja mi volt ez az irodalom? önfertőzés! Begubóztam magam, beűltem abba a bizonyos elefántcsonttoronyba: az ember azt hihette volna |:hogy:| semmi közöm a valósághoz. Pedig volt közöm<:> – ha más nem, az

Rosenberg nem hallgathatta tovább. Rosenberg nem tudta megérteni, hogyan érezheti valaki üresnek életét, aki költő s író: aki tehát eszmékben él, az egész Emberiség életét éli! Rosenbergben mindig ébren volt fajának idealizmusa: a próféták öröksége. Imrus azonban csak száját vonta.
– Persze: eszmékben éltem; mert másban ugyan nem! Micsoda pótkávé! Így éli az Emberiség életét, aki a magáét nem tudja. Mindent a képzelettől vártam... az Irodalomtól. Tudja, mi ez az Irodalom? önfertőzés. Begubóztam magam, beültem abba a bizonyos elefántcsont-toronyba; azt lehetett volna hinni: semmi közöm a valósághoz. Magától értetődik, hogy annál jobban beleütköztem a valóságba.

hogy nagyon is valóságos bajokat tudtam csinálni.” [115 R]

Mindenesetre: ha mást nem, nagyon is valóságos bajokat tudtam csinálni.

[Ugyanezen, a 115. fólió-számú oldalon, az osztály-napló másik oldalán még három variációja van a „Begubóztam....” kezdetű résznek.]
„<Begubóztam magam, beültem az elefántcsont-toronyba, <<…..>> már készítettem a parazsat, hogy világítótor<<ony legyen>>nyot |:csináljak belőle; de:| a tenger nem várt, <<a tenger hullám-zott, hozzám csapott apró hajókat; én csak sötét, kemény, ostoba gát hasz-nálni nem tudtam, de bajt csinálni igen>> az élet nem várt, és én csak bajt csináltam magam körül. <<Azért nem tudtam élni és csak>>
Begubóztam, nem is éltem már; elhasaltam a saját lámpáimban, és csak bajt csináltam magam körül.>

Begubóztam magam, be-ültem az elef toronyba, azt hittem, kivonhatom ma-gam az életből; és közben benn voltam az élet köze-pén, és csak bajt csináltam <magam körül>magam körül. Nem magamnak – <énvelem nem történhe-

	tik semmi! Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom> óh ami engem illet … <mindent elsimitanak, ugyebár?> magamnak ugy látszik még bajt se tudok csinálni! – Imrus Rosenberg kijelentésére célzott: hogy „minden elsimul!” – Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom tenni!	
	Az Irodalomhoz mentem életért – és csak annál idegenebb lettem az életben! Begubóztam magam, és csak bajt csináltam magam körül. Nem magamnak magamnak még bajt sem tudtam csinálni. – Imrus R. biztatására célzott, hogy „minden elsimul!”. – Magamat még csak szerencsétlenné sem tudom tenni! Másokat, ugy látszik tudok... És épen ezért jöttem el még egyszer magához, mielőtt... mielőtt visszamennék. Nézze csak!”[115 R]	Nem magamnak – magamnak, úgy látszik, még azt se tudtam. – Imrus barátja biztatására célzott, hogy »minden elsímul«. – Másnak annál inkább. És éppen ezért kerestem föl.... ezért kellett mégegyszer fölkeresnem magát, mielőtt... visszamennék! Nézze csak! [Hf_l 640; Hf_k 592.]
„Imrusnak még zsebében [[…]] a harmadikat, <egy> |:mely:| bezárt boriték volt, föl se bontotta Imrus, csak zsebrevágta, s futott vissza a hegyek közé.	„Egy <levelet> |:írást:| vett elő – egy levelet – egy csomó vaskos könyv közül amit a hóna alatt tartott. Ez a levél már napok óta volt Imrusnál; aki <eleinte> sokáig föl sem akarta <nyit> bonta-	Egy írást vett elő – egy levelet – egy csomó vaskos könyv közül, amit a hóna alatt tartott. Ez a levél már napok óta volt Imrusnál, aki először föl sem akarta bontani: mert mi köze már az emberekhez? s micsoda

Ki irhat őneki levelet? S mit érdeklik őt még a levelek? |:Nincs-e ő:| <E> egyedül <.> az egész világon<,>: idegen mindenkihez, még az anyjához is? Jozsó keresheti, csak keresse! Sírjanak egy kicsit, s nyugodjanak bele, a maguk kis polgári eszével , hogy rossz fiu volt, s megérdemelte sorsát. <Vele ne törőd> Imrus nem akart tudni az emberekről: semmi köze sem volt senkihez a világon. De egy ismeretlen írásu levél magától nyílik föl a címzett kezeiben, ha az oly fiatal, mint Imrus. A levél kinyílt, elindítva a megoldás lavináját: melyhez így megint Gyula görgette meg az első követ, mert a levél Gyulától jött. [10–11 bkd. 556., 557.; Hf_k 888–889.]

Gyula ezuttal a fölháborodott apa tónusán irt; [[...]] tette: mert ő <való> semmit sem tudott Imrus és Noémi barátságáról; másrészt [[....]] barátja is. [12. bkd; 557; Hf_k 889.] »Tisztelt Uram!« – így szólt a levél, mert ez a <c>Cim még a legaljasabb csábítókat is megilleti – »ha [[...]] nélkül! <s> <ö>Önnek kötelessége ni: mert ki köze már neki az emberekhez? s micsoda levél érdekelheti még őt? De nehéz ellen állni a betűnek s egy ismeretlen írású levél magától nyílik |:szakad:| fel a címzett kezeiben ha az oly fiatal mint Imrus. <A levél kinyilt>Így nyílt ki |:magától:| ez a levél is, elinditva a megoldás lavináját; melyhez így megint Gyula görgette az első követ, mert a <levél Gyulától jött>levelet Gyula irta." [115 R]

levél érdekelheti még őt? Hogyan nyílt ki mégis a levél? nehéz lenne megmondani; bár meglehet, hogy a Betű varázsa nem apad ki a legnagyobb kétségbeesésben sem, s egy lezárt boríték magától szakad föl a címzett kezeiben, ha az oly fiatal, mint Imrus. Így szakadt föl talán ez a boríték is; elindítva a Megoldás lavináját, melyhez ekkép megint Gyula görgette meg az első követ, mert a levél Gyulától származott. [Hf_l 640-641; Hf_k 593.]

13.

Gyula ezúttal a fölháborodott apa tónusán írt: [...] tette: semmit sem tudván a fiatalok barátságáról; másrészt [...] barátja is. Bizonyos, hogy Imrus csak a levél egy részét mutatta meg Rosenbergnek; aki nem ismerte az előzményeket. »Tisztelt Uram! – írta Gyula, mert ez a cím még a legaljasabb csábítót is megilleti – ha [...] nélkül!

segíteni rajta. Mindent tudok [[...]] eligazít. De az én leányom egész exisztenciáját kockáztatta. Tudni [[...]] távoltartanak <onnan>. Elvár<j>lak, fiam, s bízom <apádtól örökölt lelki> hogy nem hiába: az én drága Miskám fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.
A rivederci
Sóvölgyi Hintáss Gyula
U. i. Pénzt [[...]]! Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó beszédeimet tekintsd tárgytalanoknak. Zaklatott idegeim <izgatottsága> |:izgalmai:| beszélt|:ek:| belőlem. A nekem [[...]] tőled is!«
[13–16. bkd.; 557–558; Hf_k 889–890.]
A Faust husvéti [[...]]
De előbb –

Előbb a lovagias <.> kötelesség! <az .. a Nővel szemben, ki miatta szenved!>
<Pénz nincs, de> <Nem is pénzről van itt szó!> Pénze nincs, de |:hát nagyobb dologról van itt szó mint pénzről! s nem is pénzzel kell Noémin segíteni. Elő kell lépni, szólni – de mit? Mindent magára vállalni – de hogyan?:| <nem is pénzről van itt szó. Noémi tisztázásá<<.>>ról van

„<– Csak nem akar pénzt küldeni neki? – riadt föl Rosenberg.
– Óh, hisz csütörtök már ugyis elmult.>
– Zsarolni akar – mondta R. józanul, amint elolvasta a levelet.
– Itt nem pénzről van szó! – kiáltotta Imrus.
– A hölgy, aki a levélben szerepel ártatlan! egyedül én vagyok a bünös. Az a lány... egy szivességet tett nekem, és most avval

Önnek kötelessége karját nyujtani a gyámoltalan hölgynek. Mindent tudok [...] eligazít. De az én leányom egész egzisztenciája kockán függ! Tudni [...] távol-
tartanak. Ezért adom ezt a randevút, s bízom, hogy nem hiába: az én drága Miskám
fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.
A rivederci,
Sóvölgyi Hintáss Gyula.

U. i. Pénzt [...]! Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó szavaimat tekintsd tárgytalanoknak. Zaklatott idegeim beszéltek belőlem. A nekem [...] tőled is! «
[13. r.] [Hf_1 641–642; Hf_k 593–594.]

– Zsarolni akar, – mondta Rosenberg józanul, amint elolvasta a levelet.
– Itt nem pénzről van szó! – kiáltotta Imrus. – A hölgy, aki a levélben szerepel, ártatlan; egyedül én vagyok a bűnös. Az a lány egy... szívességet tett nekem, és most avval vádol-

itt szó; hogy ne érje vád azért amit <<é>> <<őérte tett!>> őneki tett! Kötelessége előlépni, szólni! De mit? de hogyan? Kikiáltani a világnak hogy Noémi ártatlan!> A rendőrségre menni, vagy Schapringerhez! A halál kapuit becsukták. Vagy csak levelet írni, üzenetet hagyni, tanukkal... <ó>Óh, egy barátot, egyetlen embert, aki megért, aki tanácsot ad! Imrus a lovagi férfi álarcában reszkető kisgyermek volt, aki <nem is Noémit> talán főkép magát akarta megmenteni, akármilyen husvéti harang kötelébe fogózva, de még szomjasabban egy kézbe, egy baráti kézbe! A fák, a felhők hallgattak, az egész sívár reggel hallgatott, a<|:z egész:|> borus Természet <közömbös> hallgatott. Imrus szemrehányó-”
[17–18–19. bkd.; 558; Hf_k 890–891.]
„lag [[...]] közömbös volt, és idegen. <Neki nem mondott semmit [[…]] a »szabadban nem lehet unatkozni«, se szomorkodni. Szomorkodni? Óh, kétségbeesni, átkozódni, istent káromolni – nem! inkább sírni, menekülni, belefovádolják hogy büntársam volt. Én legszivesebben eltünnék a világból, én már csinálnék... akármit... de nem hagyhatom őt ilyen gyanu alatt. Mit tegyek? Jelentkezzem a rendőrségen? vagy írjak egy levelet... nyilatkozatot? Ezért jöttem magához.... adjon tanácsot.”
[114 R]

ják hogy bűntársam volt. Én legszívesebben eltűnnék a világból, én már csinálnék... akármit... de nem hagyhatom őt ilyen gyanú alatt. Mit tegyek? Jelentkezzem a rendőrségen? vagy írjak egy levelet... nyilatkozatot? Ezért jöttem le mégegyszer... – Hangja elcsuklott, mintha azt mondaná: Mégegyszer az emberek közé...

gózni az első meleg kézbe! melyet <<a zsidó>> ama judaikus Jóság és Megértés <<nyujt>> kinál. Noha Imrus nem gondolta ily érzelmi alapon: ő egyszerűen csak Rosenberghez ment, mint megbizható emberéhez, hogy utolsó lovagias kötelességét teljesítve egy üzenetet vagy nyilatkozatot deponáljon a Noémi ügyében. S igy <<lett Rosenberg két oldalról is beavatottja e bolondos regénynek>> jutott Rosenberg a dilemmába. Két oldalról is beavatottja lévén e bolondos regénynek.>”
[19–20. bkd.; 559; Hf_k 892.]
„– Ostoba érzelgés [[...]] a végső önmegvetés elől.”
[21–28. bkd.; 559; Hf_k 892–893.]

„A Faust husvéti harangja bizon<yára>nyal <szebb> |:tisztább:| csengésü volt ennél a levélnél; de hát sokféle harangszó van.

Ürügy vagy akadály: Imrus kezében reszketett a kacskaringós írás. A csütörtöki dátum letelt már; s az idő mulását a pénz

„A Faust husvéti harangja bizonnyal tisztább csengésű volt a Gyula levelénél; de sokféle harangszó van, ami lecsalhat valakit kétségbeesése csucsairól.

Ürügy vagy.... irás, az ismeretlen prédikátumu aláirással. A keltezés már majd egy hetes volt; s tegnap már letelt a csütörtöki

A Faust husvéti harangja bizonnyal tisztább csengésű volt a Gyula levelénél; de sokféle harangszó van, ami lecsalhat kétségbeesésünk csúcsairól. Talán nem is Noémit jött megmenteni, hanem, öntudatlanul, önmagát...

Ürügy vagy akadály: Imrus kezében reszketett a kacskaringós írás, a sohse hallott prédikátumú szubskripcióval. A kel-

fogyása mérte: rettenetes <óra!> naptár! Imrus <közel volt az utolsó laphoz: »pénzt amennyit tudsz!”«-nem sokat jelentett szám>

dátum. |: :| Imrus számára az idő mulását épp a pénz fogyása mérte e napokban: rettenetes naptár!

tezés már majd egyhetes volt; s tegnap letelt a csütörtöki dátum is. Pézről igazán nem lehetett szó: mert Imrusnak már nem is volt pénze. Imrus számára az idő múlását épp a pénz fogyása mérte e napokban: rettenetes naptár!

az utolsó laphoz ért: azaz az utolsó naphoz! Imrus már a szabadban töltötte az éjet, legujabb szerelme karjaiban, akinek teste egykissé hideg volt, kivált reggel felé. Imrus ruhája csupa harmat lett, s hajában tapadtak a különös szerető hajszálai, az avar füvei. Imrus nem gondolt fésüre s kefére. Különös éjszaka volt ez, nemkevésbbé izgatott, mint ama Megvetett Lény ágya. A hold lesett, s a bokrok zörögtek: mintha csendőrök piszkálnák, szuronnyal. A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnyal. Imrus vacuus viator volt: szegénylegény. Imrus nem volt gyáva; élt amíg lehetett; de most már történni kellett valaminek. Imrus már nem olvasott; vagy csak a Sortes Vergilianae módjára, találomra egy-egy mondatot; jóslat gyanánt. Különös jóslatok jöttek ki. Valaminek történni kellett. De előbb –

Imrus az utolsó laphoz ért: azaz az utolsó naphoz! <Imrus ugy érz>Imrus ugy érezhette magát, mint a kisérleti állat, aki körül egy láthatatlan kéz lassan kiszivattyuzza a levegőt. Bizonnyal ideje volt a husvéti harangszónak! Noha Imrus nem hallott semmiféle husvéti harangot; ő csak a lovagi kötelesség szavát hallotta – egy nő iránt!” [114 R]

Imrus az utolsó laphoz ért: azaz az utolsó naphoz! Imrus úgy érezhette magát, mint az elevenen eltemetett, aki körül lassan tűnik az oxigén. Bizonnyal legfőbb ideje a husvéti harangszónak: noha Imrus csak a lovagi kötelesség szavát vélte hallani. [13.] [Hf_l 642–643; Hf_k 594–595.]

Előbb a lovagias <.>
kötelesség! <az .. a Nővel szemben, ki miatta szenved!>”
[17–18. bkd.; 558; Hf_k 890–891.]

„[[…]] Imrus gyerekes pózzal ült volna a csucsra, játszva a maórit, ki halála előtt fölhág a vad ég közelébe: de ez a maóri még csupa élet volt, s noha tudat szerint mind közelebb a Végzet fekete kapuihoz, érzésében már eltávolodva a <katasztrófa> |:vad sötétség:| első hangulatától; mely ugysem állja soká <a>e <friss levegőt> |:szabad:| és balzsamos hegyi <levegőt> ájert. Az ifju maóri, tudata alatt, csupa éhség és szomjuság volt: <testileg, de szellemileg is,> |:szószerint, de átvitt értelemben is:| hisz még a siralomházban is gondoskodnak a halálraitélt mulattatásáról, <a>s fiatalok órája lassan jár.”
[8. bkd.; 555; Hf_k 887.]

„A testi éhségen egyelőre még könnyü volt segíteni: »bagolyvárak« és »kutyavillák« már megnyitván korai kapuikat e különc barangoló örömére; ki szívesen maradt volna e hegyek között, talán meg is szállva végső garasain

„– Hogyan jutott magához ez a levél? – kérdezte R.
– Az asztalomon hagyta.
– De hát hogyan? Mikor?
– A dátumra nézett amely valóban csodálatos volt: mert Imrus bujdosása régebben kezdődött, mint ez a dátum. <Rosenberg most emlékezett vissza arra amit Imrus szállásadónője emlitett egyszer: hogy valami ur kereste Imrust és egy levelet hagyott, de a levelet nem találták.>
– Most jut eszembe
– mondta R. – a szállásadónője emlitette egyszer hogy valami ur kereste, s egy levelet hagyott; de a levelet nem találtuk.
Imrus zavartan sőt fülig pirulva vallotta be hogy egyszer <oly> csakugyan járt a lakásán.

– Hogyan jutott magához ez a levél? – kérdezte Rosenberg.
– Az asztalomon találtam.
– Mikor? – Rosenberg a dátumra nézett, mely valóban csodálatos volt: mert Imrus bujdosása régebben kezdődött, mint ez a dátum. – A szállásadónője említette egyszer, hogy valaki kereste s egy levelet hagyott; de a levelet nem találtuk.

– Egyszer... fölszaladtam a lakásomra... – vallotta be Imrus, elpirulva. –

valamely nyaralók<nak …>at váró s még üres csárdában, ha csak pár <könyvet> könyv lett volna zsebében, <talán egy filozófus, ki e> valami Vergilius, kinek kalauzolásával <..> az Élet és Halál problémái felé szállhasson: mert az <materiális csúcsok szerelmese> ifju maóri <ezuttal> szellemi csucsokra is vágyott, végső magasságul! Nem szívesen beszéljük el ami most következik: mert melyik írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia magaslatairól<,>? de nevetségesek az Élet rugói, s néha épen a legnevetségesebb hozza a megoldást. Imrus nem tragikus hősként, hanem megmosolyognivaló könyvmolyként viselkedett, mikor, kétségbeesett magányának pátoszából leszaladt a városba, – <könyvekért!> olvasnivalóért! de bajos volna eltitkolni hogy ezt tette, noha Imrus nem született könyvmolynak: neki a <.>könyv is élet volt, a sívár élet sokszorozója, akár még az utolsó órában is!”
[9. bkd., 555–556.; Hf_k 887–888.]

Ha Rosenberg s Jozsó rossz detektivek voltak: Imrus bizonnyal még rosszabb rejtőző volt, s különös zavara olyasmit árult el e hazalátogatás okát illetőleg amit nem szivesen szövünk a Regénybe: mert mely írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia piedesztáljáról?

Imrus nem tragikus .....

<olvasnivalóért>.…
[Ezen a helyen a kihagyás a fogalmazvány 556. oldalán levő szövegre vonatkozik.]
….. ezt tette; mert a <hóna alatt>kezében szorongatott könyvek ugyis elárulnák. <Noha Imr> Könyvmoly vagy nem: Imrus a könyvekben is életreszomjazott: egész a végsőkig; <bár ez mindenesetre> stilszerütlen <egy> |: szomj egy:| [[…]]”
[114 R]

Ha Rosenberg s Jozsó rossz detektívek voltak, Imrus bizonnyal még rosszabb rejtőző: noha itt talán nem is volt semmi különös rejtenivaló. Mégis oly pont ez, amit átalva szövünk a Regénybe: mert mely írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia piedesztáljáról?

Imrus nem tragikus hősként, hanem mosolyrakeltő könyvmolyként viselkedett, mikor vad magányának páthoszából lefutott a városba olvasnivalóért: de bajos volna eltitkolni, hogy ezt tette; mert a kezében szorongatott könyvek úgyis elárulnák.

[Az eredeti szöveg folytatódik, nincs benne semmiféle beszúrásjel]

[A kiegészítést megtaláljuk azon a levélpapíron (117 R), amelyen a Babits Angéla kézírása ismerhető fel:]

„Imrus a könyvárusok boltjait akarta fölkeresni; de pénze már nagyon fogytán volt, mint a levegő ha fogyni kezd az elevenen-eltemetett körül; noha ezt a levegőt is lopottnak érezte.

„És mégis, így látjuk őt igazi hősnek, e könyvekkel, melyekben a Halál partjain is az Életet szoritotta: noha ez talán „ [117 R]

És mégis, így látjuk őt igazi hősnek, e könyvekkel, melyekben a Bukás partjain is az Életet szorította: noha ez talán

Imrus, maga se tudta, hogyan, egyszerre csak ott állt az üllői-uti ház előtt, melyben lakott s lélekzetszakadva rohant föl a lépcsőn, mintha félne hogy meggondolja magát. Holott igazán nem kockáztatott semmit; mert vasárnap volt és már délután, amikor szállásadói közül senkisem szokott otthon lenni, s a cselédnek is kimenője van.” [9. bkd.; 556; Hf_k 888.]

„stilszerütlen <egy> |: szomj egy:| maórinál, ki a csucsokra vonul. |:De:| Imrus <még> |:meghalni:| <nem tudott meglenni>- sem birt volna könyv nélkül – mint remete a bibliája nélkül; különös remete, különös bibliákkal! Tény hogy Imrus a saját betörője és tolvaja lett:egy ünnep délutánt választván ki erre a célra, amikor még a cseléd sincs otthon, s zsebébenmaradt kulcsával könnyen beosonhatott a konyhán át s elemelhette a különös bibliákat, melyeknek hiány<át>a épugy nem <vette észre senki->ötlött föl senkinek mint ama levél<ét>é.” [114 R]

stílszerűtlen egy *maóri*nál, ki a csúcsokra vonul! Imrus meghalni sem bírt volna könyv nélkül – mint remete a bibliája nélkül: különös remete, különös bibliákkal! Tény, hogy Imrus a saját betörője és tolvaja lett: egy ünnep délutánt választván ki erre a célra, amikor még a cseléd sincs otthon.

„Imrusnak még zsebében volt a kulcs; a konyhában megcsapta a kialudt tűzhely <é> s a mosogatás különös szaga; az egész lakásnak valami savanyu illata, melytől már elszokott. A szoba oly szűk volt: Imrus csodálkozott, hogy tudott itt élni! az ágy megvetve várt, talán még azon estétől. Imrus sebtiben kapott föl néhány

– Hogyan jutott be? – kérdezte Rosenberg.

– Még nálam a kulcs, – mutatta Imrus, s egyszerre megcsapta az egész furcsa emlék: az elfuló szaladás a lépcsőn, a kialudt konyha mosogatás-szaga, a sebtében fölkapott könyvek, a különös hazajáró érzés a megvetett ágy előtt...” [13. r.] [Hf_1 643–644; Hf_k 595–596.]

könyvet, mint egy tolvaj; sajnálkozva nézett a többire, s már futott volna, ha <meg nem lát az asztalon> pár levélfélét nem pillant meg az asztalon, [[...]]" [10. bkd.; 556.; Hf_k 888.]

„<– Filozófia, – mondta, – ami hajtja az embert hogy ezerszer megcsalódva még mindig remélje hogy beleshet a titokba? miután ezerszer [? lóvá lett] hogy az utolsó pillanatig reméljen valami... valami megértést?>" [114 R]

„– Bolondság – mondta – de filozófiai könyveket vittem magammal. Szeretném én tudni, ki lett okosabb valaha a filozófiától? Skatulya, és abban egy másik skatulya, abban egy harmadik, és így tovább a végtelenig. Nem rettenetes hogy meg kell halni anélkül hogy valamit is sejtenénk az egész komédiának az értelméből? Persze, nincs is értelme, mert értelem nagyonis emberi szó! De én ember vagyok! Ki mondja meg nekem mért nem érthetem meg a <magam eszével> saját eszemmel … még saját magamat sem? Ha megérteném, talán nem utálnám! Akarja ezeket a könyveket? Magának ajándékozom!" [114]

– Micsoda könyvek ezek? – érdeklődött Rosenberg, ravaszul, hogy addig is visszatartsa vendégét.

[A 116. jelzésű fólió rektóján egy újabb, tömörebb változat található:]

„– Bolondság! – mondta – Filozófiát vittem ma-

– Bolondság! Filozófiát vittem magammal; mint

	gammal; mint akinek van még pár napja, hogy megtudja a világ<rejtélyt>értelmét. Szép kis »mesebeli örökség«: skatulya .... végtelenig! Persze, a világnak nincs is értelme, ... <szó> .... vagyok! Tudja hogy olvastam <ezeket a könyveket?> |ezekben a napokban? – Hogyan? – Fölütöttem egy oldalt és ráböktem egy mondatra... – *Sortes Vergilianae*? <Az. Talán a leghelyesebb olvasás> Legalábbis oly célravezető, mint egyéb módszerei a kutatásnak. Akarja… „ [116 R]	akinek volna még pár napja, hogy megtudja »az élet értelmét«. Szép kis »mesebeli örökség«: skatulya, és abban egy másik skatulya, abban egy harmadik, s így tovább a végtelenig! Persze a világnak nincs is *értelme*, mert *értelem* nagyon is emberi szó! De én ember vagyok! Tudja, végre is hogyan olvastam? – Hogyan? – Találomra. Fölütöttem egy oldalt és ráböktem egy mondatra. – *Sortes Vergilianae*? – Legalább is oly célravezető, mint egyéb »módszerei a kutatásnak«. Micsoda jóslatok jöttek ki! Akarja ezeket a könyveket? magának ajándékozom! itt hagyom! [Hf_1 644; Hf_k 596]
„[[…]] Imrus már a szabadban töltötte az éjet, legujabb szerelme karjaiban, akinek teste egykissé hideg volt, kivált reggel felé. Imrus ruhája csupa harmat lett, s hajában tapadtak a különös szerető hajszálai, az avar füvei. Imrus nem gondolt fésüre s kefére. Különös éjszaka volt ez, nemkevésbbé izgatott, mint ama Megvetett Lény ágya. A hold lesett, s a bokrok zö-	„– Nem eresztem el! hisz alig áll a lábán! – kiáltott R. – Mondja meg őszintén, hol töltötte ezeket a napokat? mit evett? hol aludt? [114R] – Hol? <akárhol!> nem fontos hogy hol! Egy méregdrága nyáriszállóban <.>, amig pénzem volt; ottkünn a hegyek közt<;>! <m>Még egy lélek sincs ott, én voltam	– Csak nem megy már? pihenjen még egy [Hf_1-ben nincs „egy”] kicsit! hisz alig áll a lábán. Mondja meg őszintén, hol töltötte ezeket a napokat? mit evett? hol aludt? – Hol? Fontos az, hogy hol? Egy méregdrága nyári-szállóban, amíg pénzem volt: ott künn a hegyek közt! még egy lélek sincs ott, én voltam az első és egyetlen ven-

rögtek: mintha csendőrök piszkálnák, szuronnyal. A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnyal. Imrus vacuus viator volt: szegénylegény. Imrus nem volt gyáva; élt amíg lehetett; de most már történni kellett valaminek. Imrus már nem olvasott; vagy csak a Sortes Vergilianae módjára, találomra egy-egy mondatot; jóslat gyanánt. Különös jóslatok jöttek ki. Valaminek történni kellett. De előbb –"
[17. bkd.; 558.; Hf_k 890–891.]
[[....]]

az |:első és:| egyetlen vendég. Aztán... akárhol! egy nőnél! – akarta mondani, kissé erőtvéve szemérme ellenállásán, mert sohase szokott szerelmi dolgairól beszélni. De hirtelen rápillantott gyürött ruhájára, s zavartan elnémult: <mert női> asszonyi haj<szálak> helyett egy <más> különösebb szerető hajszálai tapad<..>ván ott, az avar füvei. Imrus teste átborzongott, a <hüvös> <nyirkos> <hüvös> nyirkos harmat emlékére, mely e különös <szerető> szerető ágy<a>ában reggelre egészen átnedvesitette. <hideg ágy volt és barátságtalan ágy volt ez, de nem kevésbbé izga<<…>>lmas, mint ama megvetett Lény ágya.> Hideg éj volt, kivált hajnal felé, s nemkevésbbé izgatott, mint ama másik a Megvetett lény mellett. A hold ..... szegénylegény; ki félholtan esik be reggel egy csárdába."
[116; a kihagyott sorok a fogalmazvány 558. oldalának megfelelő sorára utalnak a 113. fólión!]

dég. Aztán ... akárhol! egy nőnél! – akarta mondani, kissé erőt véve szemérme ellenállásán, mert sohase szokott szerelmi dolgairól beszélni.
De hirtelen rápillantott gyűrött ruhájára, és büszkén elnémult: asszonyi haj helyett egy különösebb szerető hajszálai tapadván ott.

(Különös éj volt ez, nemkevésbbé izgatott, mint ama másik, a Megvetett Lény mellett. Imrus átborzongott. Új ágyasának teste kissé hideg volt, kivált hajnal felé.

S a hold lesett, s a bokrok zörögtek, mintha csendőrök piszkálnák szuronnyal.

A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnyal. Imrus *vacuus viator* volt: szegénylegény, ki félholtan s harmattól dideregve esik be reggel egy csárdába.)
[Hf_1 644-645; Hf_1 596.]

„– Nem éhes? – kérdezte, mert Imrus bevallotta hogy két nap óta alig evett.

„– Nem éhes<.>? – kérdezte R.
– Éhség? .... éhséggel!
– vetett még egy keserü

– Nem éhes? – kérdezte Rosenberg.
– Éhség? Mit törődöm én már az éhséggel? – vetett

– Éhség ? Mit törődöm én már az éhséggel! – <nevetett Imrus és> Imrus nem akart elfogadni semmit, noha Rosenberg valami mákostésztával kínálta; <mert zsidóünnep> amilyen <ünnepekre> ünnepre készül a zsidóknál. Imrus büszke volt hajthatatlanságára is: hogy nem alkuszik a sorssal, s nem fordul családja kegyéhez.
– De ha mindent elintéznek, – kapacitálta Rosenberg.
– Annál kevésbbé !
– Jozsó neve ideges remegésbe hozta Imrust, s noha alig állt lábán a fáradságtól [!], lázadva utasította vissza e lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése, a végső önmegvetés elől.”
[23–28. bkd.; 559–560.; Hf_k 893.]

hullámot Imrus; de mikor R. valami mákostésztát hozott elő (amilyen .... zsidóknál) a mákostészta mégis egykettőre fogyni kezdett a tányérból.
[a kihagyott sorok helye a fogalmazvány 560. oldalán: PIM V 534]
– Nem akar ledülni egy kicsit? – |:R., <mint amaz> mint irgalmas szamaritánus <hajdan>:| folytatta a gondoskodást; amire szükség is volt, mert Imruson egyszerre kitörni látszott a fáradtság: zöldült és támolygott, |:zöldült és támolygott,:| s egy perc mulva már szinte aludt is, noha még az utolsó pillanatban feletételeket szabott, s becsületszót vett ki: mert senkinek sem <volt> szabad tudnia ittlétéről. Imrus nem volt hajlandó elfogadni a Család kegyelmét; ideges remegésbe jött Jozsó nevének <még> említésére is, s lázadozva utasította vissza a lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése – a végső önmegvetés elől.”
[116]

még egy keserü hullámot Imrus; – de mikor barátja valami mákostésztát hozott elő – amilyen ünnepre készül a zsidóknál – a mákostészta mégis egykettőre fogyni kezdett a tányérból.
– Nem akar ledülni egy kicsit? – Rosenberg, mint amaz irgalmas szamaritánus, folytatta a gondoskodást, amire szükség is volt, mert Imruson egyszerre kitörni látszott a fáradtság: zöldült és támolygott, s egy perc mulva már szinte aludt is; noha még az utolsó pillanatban feletételeket szabott s becsületszót vett ki: mert senkinek sem szabad tudnia ittlétéről! Sírjanak egy kicsit, s nyugodjanak bele a maguk kis polgári eszével, hogy rossz fiú volt s megérdemelte sorsát! Imrusnak nem kellett senki kegyelme! ideges remegésbe jött Jozsó nevének említésére is, s lázadozva utasította vissza a lealázó menekülést.
Ez a lázadás volt igazi menekülése – a végső önmegvetés elől.
[Hf_1 645; Hf_k 597.]

[[„13.
S e ponton be kell vallanunk, ...”]]
[13. r., 1. bkd.; 560; Hf_k 893.]

„Baudelaire kővadona! <|: Inkább a halál!:| – Amint látható, Imrus kissé pózolta helyzetét, s nagyon távol volt még a végső kétségbeeséstől: noha |:csapzott:| külseje mindenben erre vallott volna. Sőt romantikus járata> |: Inkább a halál!
S itt merjük megkockáztatni a föltevést, hogy Imrus e ponton még, minden kétségbeesése és magaeldobása ellenére nagyon távol volt a végsőktől: noha csapzott külseje egy öngyilkosjelölte lehetett volna. Sőt:| lovagias járata uj erőt adott neki: mert fölemelte önmaga szemében. Nem a szerencsétlenség sujt le bennünket. Öngyilkosok a szégyenben leszünk, az önmegvetésben. Imrus nem érzett szégyent, legalább nem a judaikus megértés és jóakarat előtt. Sőt büszke volt kissé katasztrófájára, épugy mint a hajában hordott fűszálakra, s hetes <.>szakállára, mely egy ifju prófétához tette hasonlóvá.” [[…]]

„Mert nem a szerencsétlenség .... 559 ....
[Babits itt a kihagyott fogalmazványszövegre a lapszám megjelölésével is utal!]
az önmegvetésben. S ez magyarázza meg azt a különös tényt, hogy Imrus mig száműzötten és remény nélkül bolygott, minden kétségbeesése .... volt a végsőktől; de azonnal összetört, amint a

14.
Mert nem a szerencsétlenség sujt le bennünket. Öngyilkosok a szégyenben leszünk, az önmegvetésben. S ez magyarázza azt a különös tényt, hogy Imrus míg száműzötten és remény nélkül bolygott, minden kétségbeesése és magaeldobása ellenére nagyon távol volt a végsőktől; de azonnal összetört, amint a Család óvó kezébe került. Imrust különös

[12. rész, 21–22. bkd.] [559.; Hf_k 892–893.]	Család óvó kezébe került. Imrust különös büszkeség tartotta fenn, még R. előtt is: mert büszke volt katasztrófájára |:épúgymint:| <.a> lovagi járatára, sőt a hajába hordott füszálakra, és a hetes szakállára, ... hasonlóvá. Mindez a büszkeség azonnal összetört amint Jozsó megjelent a színen.	büszkeség tartotta fenn még Rosenberg előtt is: mert büszke volt katasztrófájára éppúgy, mint lovagi járatára, sőt a hajába hordott fűszálakra s hetes szakállára, mely egy ifjú prófétához tette hasonlóvá. De hova lett mindez a büszkeség, amint Jozsó megjelent a színen!
[[„13. S e ponton be kell vallanunk,...”]] [13. r., 1. bkd.] [560; Hf_k 893.]	S e ponton meg kell állapítanunk” [116]	S e ponton meg kell állapítanunk, [...]” [14. r. 1–2. bkd.] [Hf_l 645–646; Hf_k 597.]

A fogalmazványban a 12. fejezetrészt lekerekítette Babits: az elején és a végén levő jelenetben Imrust látjuk, akit lovagias kötelessége vezérelt Rosenberghez. A közbeeső részben az elbeszélő mondja el a múlt különböző idősíkjaiban történt eseményeket (Imrus éjszakáját az „Utca Lányánál”, aztán a budai hegyek közt; majd hazatérését olvasnivalóért). Elbeszélői közlésből tudja meg az olvasó, hogy az asztalon talált zárt borítékot magával viszi, de a benne levő levelet csak később és késve olvassa el. A levél tartalmát is narrációból ismerjük meg, mint ahogy azt is, hogy Imrus „Sortes Vergilianae” módjára olvasott. A történtekhez az elbeszélő kommentárokat, elmélkedéseket fűz.

A végleges változatban a változások a szerkezetet is érintik: két

fejezetrészbe kerültek az események. A 12. fejezetrész első hét bekezdése még hasonló a fogalmazvány bekezdéseihez. A nyolcadik bekezdés első mondatát költői módon tömörítette az író. A hegyi sétához az újabb változatban találunk egy – visszautaló, motívumot ismétlő, ellenpontozó – rövid betoldást: „Valamikor, régen, Gádoroson, egész életét változtatta meg egy ilyen hajnali hegyi séta". Ezután a fogalmazvány nyolcadik bekezdéséből két rövidebb részlet kimaradt, a közbeeső részben („Imrus dühösen [[...]] unalom nélkül?") két helyen (a 115. számú fólión levő szöveggel megegyező) kisebb változást tapasztalunk.

A következő szövegtömb a fogalmazvány 19. bekezdésének („Ostoba érzelgés [[...]]") több korrekció után létrejött változata. Ki is egészült egy dialógusfélével, amelyben új elem, hogy Imrus barátjának „penitenciá"-járól beszél, hogy önelemzésében megjelenik a szeretethiány gondolata, s arról vall, mennyire csodálkozott Rosenberg anyja iránti szeretetén, illetve arról, hogy a képzelet, az irodalom világában élve a valóságba ütközött, s csak bajokat okozott. (A 121. és a 115. jelzésű fóliókon azt látjuk, hogy az utóbbi témának több variációjával próbálkozott az író.) Ehhez a témához kapcsolódva veszi elő Imrus a levelet, hogy megmutassa Rosenbergnek. A végleges regényben tehát – eltérően a fogalmazványtól – előbb értesül az olvasó a levélről, mint arról, miképp jutott az Imrus kezébe. A levél szövege, illetve az elbeszélő kommentárja a levélhez már a következő, a 13. fejezetrészbe került. S csak ezután, Imrus és Rosenberg párbeszédéből utólag tudjuk meg, hogyan jutott be Imrus a lakásba, miért ment oda, milyen könyveket vitt magával, miképp olvasott.

A könyvekről szóló szöveg is módosult a fogalmazványhoz képest (a 114., 116. fóliószámú kéziratdarabon a betoldás variációit is láthatjuk). A fogalmazványban két különböző helyen – s elbeszélői közlésben – van szó a könyvről. Először a 9. bekezdésben, így: „ha csak pár <könyvet> könyv lett volna zsebében, <talán egy filozófus, ki e> valami Vergilius, kinek kalauzolásával <..> az Élet és Halál problémái felé szállhasson: [[...]]". Másodszor a 10. bekezdésben, mikor Imrust már az Üllői úti lakásban látjuk, ahol „sebtiben kapott föl néhány könyvet". A 15. bekezdésben pedig arról értesülünk,

hogy „Imrus már nem olvasott, vagy csak a Sortes Vergilianae módjára, találomra egy-egy mondatot, jóslat gyanánt". Ezzel szemben a végső változatban csak egy helyen említődik a történet, úgy, hogy Imrus meséli el Rosenbergnek; és főleg az szerepel többszörösen megerősítve, amit a fogalmazványban Babits először fogalmazott meg, majd áthúzott. A „sebtében fölkapott könyvek" ugyanis nem akármilyen könyvek, hanem Imrus – az élet értelmét keresve – „filozófiát vitt" magával. A 114. számú fólión található a fogalmazvány szövegének első, dialogizált átdolgozása, illetve (részben narrációban, részben dialógus formában) a filozófiai könyvekkel kapcsolatos kiegészítések, amelyek elmélkedést is tartalmaznak az élet értelméről és a filozófiáról (ez utóbbit a skatulyák a skatulyában szemléletes költői képpel szemlélteti Babits). Ugyanezen a fólión látható egy elvetett (áthúzgált) változat is. A meghagyott változat is elég bőbeszédű, nem véletlen tehát, hogy ennek a szövegnek újabb, redukáltabb átdolgozása is fellelhető (a kihagyott részek egyértelműen erre utalnak) egy másik, a 116. számú fólión. (Ezen olvasható még a 13. fejezetrész befejező bekezdéseinek, illetve a következő, a 14. rész elejének – az első fogalmazványhoz képest – újabb, majdnem végleges változata.) S ebben a redukált formában, kevés eltéréssel ismerjük fel a filozófiai könyvekről szóló részt a megjelent regényben.

Mivel a fogalmazvány 12. fejezetrészéből a végleges regényszövegben kettő lett (12., 13.), a fogalmazvány és a végleges regény fejezetrész-számai a 13.-tól kezdve nem párhuzamosak. A fogalmazvány 13. fejezetrészének kezdete (S e ponton...) a végleges regény 14. fejezetrészének második bekezdésébe került. Az első bekezdés szövege: a 12. fejezetrész fogalmazványának (az 559. oldalon levő) 12. bekezdése – megtoldva (a 116. fólión található) kis kiegészítéssel.

*

A következőkben azt nézzük meg, hogyan változik a fogalmazványhoz (13. fejezetrész) képest az a jelenet, amely Imrus ébredését mutatja Rosenbergéknél (14.).

PIM V. 534. (561–562.)
[*Nelli*] 13., 14.
Hf_k 894-896.

„– Tessék [[…]] s mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át, mert
561./
péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.
A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai <patriar> egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép valami bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy látományt.

Végre ráeszmélt a valóságra, s eszébe jutottak Rosenberg bizonyos szavai, amiket egyszer a hosszunapi böjtről mondott, [[...]] szokáshoz? Imrust most megkapta ez idegen hagyomány ereje, valami kimondhatatlan fájdalommal: szíve elérzékenyült, jóleső gyöngeséget érzett, torkában reszelt a fájdalom. S egyszerre különböző hangokat hallott, az öregasszony fölkelt, titokzatos suttogás ütötte meg Imrus füleit.

– Fölébredt<? – kérdezte> már? – kérdezte Jozsó, ki már másodszor tért vissza, közben értesítve Cencit.

Hf
Nelli 14., 15.
Hf_l 646–649.; Hf_k 598–602.

„– Tessék [...] mire fölébredt, gyertyafényt látott a szomszéd szobából a nyitott ajtón át: mert péntek este volt, s az öreg zsidóasszony együtt ült a fiával a leterített asztal mellett a patriarkális lángoknál.

A csúf vén nő mintha megszépült volna e világításban, markáns vonásai egy matróna fenségét nyerték, s az egész kép valami bibliai szépséget rajzolt vissza; Imrus tanácstalanul nézte, mint egy látományt.
Ki mondja meg, minő hatással vannak ránk a látományok? Talán egy kép, amit félálomban láttunk s azonnal elfeledtünk: megváltoztatja egész napunkat... egész életünket! Imrus lassan eszmélt a valóságra; s akkor eszébe jutottak Rosenberg bizonyos szavai, amiket egyszer a hosszúnapi böjtről mondott, [...] szokáshoz? Ugyan mi lehetett e tradicionális következetlenségben, ami Imrus szívét bolondos érzékenységgel, kéjes fájdalommal szorította össze, holott egy idegen, megvetett faj vallásáról volt szó? Bizonyos, hogy Imrus még nem volt egészen ébren, mikor e valószínűtlen környezetben Jozsó hangját meghallotta, amely olyan volt mint a Sors hangja; s Imrus úgy érezte, hogy az egész élet álomban jár.
– Felébredt már? – kérdezte Jozsó, ki másodszor tért vissza, közben értesítve Cencit.

– Ne tessék megijeszteni: a fiam majd megnézi, – mondta az öreg zsidóasszony.

– Milyen jók, milyen jók mind! milyen kedvesek, kiméletesek! – gondolta Imrus, egyikével azon <ele> tökéletes elérzékenyüléseknek, melyek oly könnyen erőtvesznek <az ifjakon, nagy> a fiatalokon, minden nagy lelki válság után. Csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő, mindenki, zsidó és keresztény! – Csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becstelen, az ügyetlen, a nevetséges!
Az utolsó deszkaszál kicsúszott, s Imrus többé nem tartotta magát; Imrus már fogoly volt, ment ahova vezették." [Hf_k 893–895.]

– Ne tessék ráijeszteni: a fiam majd megnézi, – suttogta az öreg zsidóasszony.
Imrust megkapta ez a suttogás, ez az összeesküvésszerű kímélet, ez a különös emberi háló, amit maga körül érzett a bibliai gyertyafényben, keresztény és zsidó, idegen és családi szálakból összeszőve. Oly lassú és halk volt minden! s Imrus lelke hirtelen fölolvadt, csupa könnyé, ama tökéletes fölolvadások egyikében, melyek oly könnyen erőt vesznek a fiatalokon, minden nagy lelki válság után.
– Milyen jók, milyen jók mind! csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő mindenki! csak én vagyok a hitvány, a gyenge, a becstelen, ügyetlen, nevetséges! – gondolta, de közben tudta már, hogy csak önlealázása kedvéért gondolja ezt ebben a formában, s érzésében volt valami pikáns is: mert nem elég pikáns-e Jozsót itt látni e héber familia körében, az inkriminált Rosenbergnél, akinek még nevét is csak metsző gúnnyal mondta volna ki azelőtt? Imrus behúnyta a szemét valami különös kéjben, amiben volt valami rettenetes is: mert érezte már, kicsúszott alóla az utolsó deszka, és mintegy az ürben lebegett. Mire szeme megint kinyílt, a gyertyák imbolyogtak körülötte, és Rosenberg vörös feje feléjehajolt, szintén mint egy gyertya. Rosenberg azt várta [...]
Jozsó kimért köszönetet mondott Rosenbergéknek, akik őszinte melegséggel válaszoltak, [...] aposztrofálná.– Tolakvó zsidó bagázs! – mormogta Jozsó, jól érezve, hogy semmivel sem érinthetné érzékenyebben Imrust, mint

„14.

Oly jók voltak, oly kíméletesek, az egész uton egyetlen <szót se> célzást sem ejtettek, ami bánthatta volna Imrust. Nelli a kapuban várt, nagy kendőjében, míg Dodó meghozta az érkezőket kocsin.

Nelli messziről [[…]] ennek.

[[... kevés eltéréssel megegyezik]] a sodrából Imrust.
– Mért szerettek [[…]]! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!
– No már az igaz hogy nem érdemled meg, mikor ahelyett hogy hálás volnál, ilyeneket beszélsz! – mondta Jozsó, félhangon, befordulva dohányáért a másik szobába.
– Csitt, ne ingereljétek! Hagyjátok enni! – intett Cenci, de Imrus [[...]]"
[Hf_k 895–896.]

ezzel a megjegyzéssel, melynek az öreg szatócsné kissé túl-meleg viselkedése az igazság látszatát adta. Jozsóban régi vitáik hangulata szisszent föl, de csak egy pillanatra: mert Imrus makacs hallgatásba burkolózott, s Jozsó bölcsebbnek látta, nem ingerelni tovább.
Gyalog mentek Jozsóék lakáig, hol Cenci már várta őket, kész határozattal:
– Most összepakkoljuk a holmidat és jössz velem anyádhoz, Gádorosra!"
[Hf_1 645–649; Hf_k 598–600.]

„15.

Az Élet a Mikroszkóp Alatt megint elfakul, elfolyik, jelentéktelenné vál: mert mi másról van már szó, mint egy naív gyermek penitenciájáról? […] lakóinak élete.
Nelli a kapuban várt, nagy kendőjében, míg Dodó meghozta az érkezőket kocsin. Az élet különös ekhókat vet, s Nelli óhatatlan egy régibb penitenciára gondolt e megérkezésnél: ahol ő volt a megtérő bűnös! Nelli messziről […] ennek.
[… kevés eltéréssel megegyezik] a sodrából Imrust.
– Mért szerettek […]! Nem érdemlem meg, nem érdemlem meg!
– No, már az igaz, hogy nem érdemled meg, mikor ahelyett hogy hálás volnál, ilyeneket beszélsz! – szólt rá Cenci szigorúan.
– Ugyan, mama, ne ingerelje hát! Nem látja, milyen fáradt? Hagyjátok enni szegénykét! – védelmezte Jolán, de Imrus [...]"
[Hf_1 649–650; Hf_k 600–602.]

A Rosenbergéknél felébredő Imrust mélyen megérintette a péntek esti „patriarkális lángok” látványa. Ennek hatását a végleges változatban (14. r.) még jobban felerősíti az író, és a hozzá fűzött szerzői kommentárral jelentőségteljesen előreutal (a rá való emlékezés a gádorosi viharjelenetben a fogalmazványhoz képest szintén módosul kissé). Összefügg ez Imrusnak – az itt hangsúlyozott – lelki átalakulásával. Ez a fejezetrész kiegészül annak az elbeszélésével is, hogyan éli meg Jozsó a zsidó családdal való találkozást. – A következő, a 15. fejezetrész bevezetése a fogalmazványhoz (14. r.) képest új, ezt követően azonban szinte megegyeznek a szövegek, két fontos különbségtől eltekintve. Az egyik: egy betoldás, amely párhuzamba állítja Imrus és Nelli, a jelenlegi és az egykori bűnös megérkezését és penitenciáját; a másik: az Imrust kioktató jelenetben Cenci veszi át Jozsó szerepét.

*

A fogalmazvány 15. fejezetrészét alaposan átszerkesztette és kiegészítette Babits. Teljes egészében nem ismerjük ennek első átírását. De van néhány olyan fólió, amelynek rektóján és verzóján a fejezetrész második felének új változata található; benne két (a táblázatban általunk [*]-gal megjelölt) helyen kipontozásos kihagyás utal vissza egyértelműen az előfogalmazvány megfelelő részére. (OSZK Fond III/1603/117–118.) A 118. fólió rektóján, a 117., 118. verzóján – ebben a sorrendben – folyamatosan halad az azonos nagyságú betűkkel, láthatóan egy lendülettel írt szöveg; majd kisebb betűkkel folytatódik a 117. rektójának bal oldalán. Ez utóbbin a 118. rektóján és verzóján levő újabb szövegváltozathoz készült kiegészítések is olvashatók. (Helyüket a Hf_1 alapján tudtuk azonosítani, és [**]-gal jelöltük.) Ez a kiegészített változat közel áll a végleges regényszöveghez, de még nem azonos azzal; főleg a fejezet vége változott és bővült. – Az azonos formátumú papírok közül a 117. rektóján egy hivatalos levél töredéke is található Babits Angéla kézírásával; ebből arra következtethetünk, hogy a kiegészítések, variációk valószínűleg 1927 januárjában Szekszárdon keletkeztek.

A két fejezet első mondata még megegyezik, a másodiktól már jelentős eltérés tapasztalható.

PIM V. 534. (566–567.)
[*Nelli*] 15.
Hf_k 897–902.

„15.
Óh, hogy szomjazott volna Nelli egy szóra, egy tekintetre megkerült fiától! de Imrus csak dacos maradt, rossz, szótlan és idegen másnap is.
Sőt majdnem háboru tört ki eznap, <Jozsó miatt> egy Jozsó által rendezett szőllő-beli kirándulás körül; [[…]]
[[Imrus nem akar Jozsóval kimenni a szőlőbe, majd mikor már nem biztatják, a társaság után megy. (563-565; Hf_k 897-899.) Ez a szövegegység az *Epilog* 2. részébe kerül.]]

Kiegészítés
118 R, 117 V, 118 V, 117 R részben hozza a Hf_k (864–867.)

„.... kiviszed magaddal. Ez a szó volt talán ami Imrust végkép kihozta sodrából!
– Nem kell, hagyjatok! mondtam már, hogy nem megyek ki! – <kiabált> |: riadt:| oly durván hogy Nelli meginogva nézett körül mint akit megütöttek; de Jolán egyszerre csak kifakadt, [[..]].
[[.....]]
Ő járt ki mamával a szőllőbe hajnalban, hogy már utálja és gyűlöli azt

Hf
Nelli 16.
Hf_1 654–655.; Hf_k 605–608.

„16.
Óh, hogy szomjazott volna Nelli egy szóra, egy tekintetre megkerült fiától! de Imrus csak dacos maradt, rossz, szótlan és idegen másnap is. És másnap történt a szerencsétlenség; csodálatos nap volt. Az elhanyagolt kert zümmögött, […]

[A kert leírása; Imrus autodaféja; sétája a kocsiúton; Nelli, Imrus „bújócskája"; Cenci a szőlőbe hívja, de Imrus nem megy. (Hf_k 602-605)]
[...]
„– Összepakkoltam neked egy kis tízórait, ha kiviszed magaddal...

– Nem kell, hagyjatok! mondtam már, hogy nem megyek ki! – riadt Imrus oly durván, hogy Nelli meginogva nézett körül, mint akit megütöttek; de Jolán egyszerre csak kifakadt, […].
[igen kevés eltéréssel megegyezik a kiegészítéssel] Mert ő vesződött, ki más? ő járt ki mamával a

	a szőllőt! de ilyenek a férfiak mind, dolgozunk értük, törjük magunkat és <ez a hálátlanok [!], do> ez a hála, köszönet, ez az érzéketlenség, durvaság!” [118 R]	szőllőbe hajnalban, hogy már útálja és gyűlöli azt a szőllőt! De ilyenek a férfiak mind, dolgozunk értük, törjük magunkat és ez a hála, köszönet... ez az érzéketlenség, durvaság...
[[A szőlőjelenetet követi másnap a viharjelenet, a jégverés és Jolán kifakadása az újabb adósság miatt (565–567; Hf_k 899–901.) – ezek részben és módosítva az *Epilog* 3. részébe kerülnek.]]	[**Ide illő betoldás a 117. fólión, Babits Angéla levéltöredékén:] „Mindig szivtelen volt!	– Mindig szívtelen volt! – Jolánból kiáradtak régi fájások, mint felforrt hordóból a meggyűlt salak.
	A parasztoknak fogta pártját ellenünk!	– A parasztoknak fogta pártját ellenünk! A cselédeknek adott igazat! – Jolán élete a parasztokkal és cselédekkel való küzdelemben tellett, s Imrus pártállása mindig fájt Jolánnak. Imrus szocialista volt. – A zsidógyerekek barátságát többre becsülte, mint a saját familiáját! Mi csak tudatlan, buta asszonyok voltunk neki! Lenéz bennünket, pedig mindent minekünk köszönhet!
	A zsidógyerekek barátságát többre becsülte mint ... <m>Mi csak tudatlan buta asszonyok voltunk neki! ..” [117 R]	
	„Lusta a szegény öreganyjával kimenni a szőllőbe; pedig hát miből jön ki az ő adós- [118 R] ága is, ha nem a szőllőből? Hányszor és hányszor kell azért <– képzeld csak, Nelli,> nekik asszonyoknak megmászni a hegyet!	Restell a szegény öreganyjával kimenni a szőllőbe; pedig hát miből jön ki az a pénz is, amit érte kell fizetni... ha nem a szőllőből? hányszor és hányszor kell azért szegény megvetett asszonyoknak megmászni a hegyet!

– Képzeld csak, Nelli, már <kez>azt hitte az ember, hogy kitisztulunk mindenből, nincs rovás, nincs teher, és most megint ujrakezdhetjük az egészet, drukkolhatunk az időjárás<…>ért, a termésért, hogy jaj csak a részlet<et ki tudjuk fizetni> meglegyen! Ha legalább ő is dolgozna, segítene! De még kisétálni is lusta.... Ezeket a < – Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – kiáltott rá ekkor Cenci, mert Imrus halálraváltan figyelte a Jolán szavait. – Van a> szavakat már Cenci is hallotta, mert hiába várva a kapunál, visszajött Imrusért, s azonnal látta miről van szó.

Jolán őszintén iparkodott kerülni Imrus vétkének említését: de a pénzkérdés izgatta, fojtotta, ajkára tolult.
– Már azt hitte az ember, hogy kitisztulunk mindenből, nincs rovás, nincs teher, s most megint újra kezdhetjük az egészet, drukkolhatunk az időjárásért, a termésért, hogy jaj csak a részlet meglegyen, csak a kamatra jusson! Most le kell mondani a háztatarozásról, mindenről! Más fiú maga is segítene, dolgozna, igyekezne könnyebbségünkre lenni: de ő még a nagyanyját a tanyáig kísérni is lusta! – Személyre szabott argumentum, mert Cenci éppen odaérkezett, mintegy a viharra, öreg Amphitrité, hiába várván a vita eredményét.

„– Hallgass! ha segiteni nem tudsz, hallgass, ne izgasd már azt <gy> a gyereket! – kiáltott rá Cenci, mert Imrus halálraváltan [567.] figyelte Jolán szavait.

– Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – szólt rá Jolánra, mert Imrus halálraváltan állt ott. – Ha nem akar jönni hát nem jön, nem muszáj! – Cenci <egyálta> nem tartott igényt férfiui segítségre, sem a szőllőben, sem másutt. – Van annak más dolga az életben, férfidolga! Jolánnak <….> azonban nem imponált a férfidolog: ugyan miféle dolog való a

– Hallgass már, ne izgasd azt a gyereket! – szólt rá Jolánra, mert Imrus halottan állt összeszorított foggal. – Ha nem akar jönni, hát nem jön, nem muszáj! – Cenci nem tartott igényt férfiúi segítségre, sem a szőlőben, sem másutt. – Van annak más dolga az életben, férfidolga! Jolánnak azonban nem imponált a férfidolog:

férfiaknak? Jolán mindig csak azt látta hogy a nehéz és piszkos munkát az asszonyok végzik, [117 V] s a finom és uri részt választja a férfi." [118 V] [**Ide illő kiegészítés:] „... tanult és dolgozott eleget. |:Óh [.. ..… Jolán hiszen ... .]:| – Ugyan! Én is jobb szeretnék a könyvek mellett ülni! Én is tanultam volna, de én nem tehettem azt... Nelli a Grammaire-re gondol …" [117 R]

ugyan miféle dolog való a férfiaknak? Jolán mindig csak azt látta, hogy a nehéz és piszkos munkát az asszonyok végzik s a finom és úri részt választja a férfi!

– Én is jobb szeretnék a könyvek mellett ülni! – Jolánnak egyik rögeszméje volt, hogy Imrus megveti őt műveletlenségéért. – Én is tanultam volna, de én nem tehettem azt... – Jolán mártir-arcot csinált, s Nellinek ekkor a *Grammaire* jutott eszébe, mely mindig a zongorán hevert, [...] Jolán azonban tovább beszélt, kifutva, tangens iránt, a megszokott kerékvágásra; könnyű a férfiaknak! Könnyű Jozsónak egyszer egy esztendőben lerándulni szüretre a kényelmes hivatalból! de próbálná meg kora tavasztól késő őszig harcolni a vincellérekkel, mint ők, gyönge asszonyok! Ő úgyse bírja már, kidől innen-onnan, és akkor igazán átveheti a dolgot Emma »nagyságos asszony«, vagy Nelli maga, ha azt akarja, hogy az úrfi adóssága ki legyen fizetve! – Jolán kegyetlen volt, hosszú napok feszültségének kipattanásával:

Jolán azonban tovább beszélt, becsúszva régi témája kerékvágásába:

„Könnyü egész éven át a hivatalban ülni, és aztán egyszer egy esztendőben eljönni a szüretre, mint Jozsó: de próbálná meg kora tavasztól késő őszig mászni a hegyet, vesződni a vincellérekkel, munkásokkal, hajnalban kelni mint ők, gyönge asszonyok! Jolán beszéde a <u>tangens</u> felé futott ki, a megszokott kerékvágásra: ő kidől, <.>nem bírja már tovább, és akkor igazán Jozsónak kell átvenni a munkát, vagy <állit> beállithatja az Emmáját, aki most

átkozta a szőllőt; ő kidől, nem bírja már tovább, s akkor igazán Emmáéknak kell átvenni a munkát – aki most csak nézi mint egy nagyságos asszony – vagy Nellinek, ugyis az ő fia csinálta ezt a bajt! Jolán különösen <ideges> kegyetlen volt Imrushoz, hosszu napok fölgyült reakciójával.

csak néz és felügyel, mint egy nagyságos asszony, és lesi a fügét s a korai szőllőt – vagy Nelli kutyagolhat naponta a hegyre – szegény Nelli – dehát az ő fia aki miatt... – Jolán különösen kegyetlen volt, hosszu napok fölgyült reakciójával.
[118 V]

amit Cenci végre is keményen fricskázott vissza.
[Hf_l 654-656; Hf_k 605-606.]

– Most már elhallgass, punktum! – mondta végre Cenci. – Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – <Emma sírt> Ebben a pillanatban berontott Dodó, <…>apró jéggolyókat tartva a markában.
– Nézd csak, milyen kitűnő flóbergolyók! <– Kiáltotta> Üvegből! Gyere golyózni!
– Eredj te! – Imrus <sértve felelt> |:büszkén fordított hátat,:| mert Dodó jól tudta hogy még kis|:fiu:| korában is megvetette a <j>golyózást.

– Most már elhallgass, ... [*]
dőlnél ki
te! – Cenci megfordult, hogy utjára induljon<,>. <d>De ebben a pillanatban váratlan <hang hallatszott. A csengő |:harangja:| megszólalt, nem azért mintha val[a]ki meghuzta volna a drótját hanem > megszólalt a csengő a kapu fölött. A kapu tárva volt, és az utcán senki, |: a levegő<ben> <..>meg se rezdült,:| az ökölnyi harang mégis himbált ide-oda, mintha valaki meghuzta volna a drótját, vagy mintha szél rázná, mint szokta néha viharos délutánokon.

– Most már elhallgass, punktum! Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – S Cenci épp megfordult, hogy útjára induljon, minden szcénák és haszontalan beszédek elől, mikor egyszerre váratlan dolog történt; mert minden látható ok nélkül megszólalt a csengő, a csengő a kapu fölött! A kapu tárva volt, s a hangot nem követte elfutó lábdobaj, mint mikor csínytevő gyerekek húzzák meg a drótot; az öklömnyi harang mégis himbált tagadhatatlanul a ház meszelt falának hátterén s mögötte himbált elnyúlt déli árnyéka rejtelmesen, mint különös sorsharang, vagy mintha szél rázná, ahogy szokta néha viharos délutánokon. A magyarázat [...] megcélozta, flóbertgolyóval.

Dodó azonban nevetve rázta vízes kezeit, mert a golyók már elolvadtak.
– Megyek a tánciskolába! – mondta aztán. Dodó határozottan kiütött a familiából, mert se Miska valamikor, se Jozsó, se Imrus, nem táncoltak.

Imrus szótlanul kiment és a Dodó szobájába nyított, mely most az övé volt. A falon függött a flóber. Imrus levette, s a fiókban keresgélt, az összefaragcsált diákasztal fiókjában, ahol még voltak régi kilences golyók.

Öngyilkosság a gyerekpuskával: ez illett az ő életéhez. Szörnyü számvetés az élet, ha megkér-

– Eltaláltam! – kiáltott Dodó – pontosan eltaláltam! <Nézzék,> Tessék nézni, <ott van ra> ahun rajta a lyuk, a golyó helye, flóbergolyóval eltaláltam.
– Mi jut eszedbe te szeren-
csétlen kölyök? – fordult vissza
[118V]
Cenci – az ördög bujt beléd? <Goly> Valakit agyonlőhetsz véletlenül! golyóval lövöldözni végig az udvaron! Ki hallott már ilyet? Vegyétek el tőle azt a puskát! Ha csak gyerekjáték is, nagy szerencsétlenséget okozhat.
Imrus lassu léptekkel odament az udvar hátsó részébe, [ahonnan?] Dodó leadta a szenzációs lövést.
– Mutasd! Meg van töltve?
A bokrok eltakarták. A szerencsétlenségnek közvetlen tanuja csak Dodó volt, aki gyanútlan és ijedten adta át bátyjának a fegyvert. Imrus szíve ellen fordította, s a következő pillanatban már eszméletlen hevert a favágóbak mellett, s a vére pirosan szivárgott a fürészpor közé.
Öngyilkosság …. [*]

életéhez!” [117 R]

– Eltaláltam! – kiáltott Dodó. – Tessék nézni: ahun rajta a lyuk.
– Ki látott ilyet: golyóval lövöldözni az udvaron keresztül! – kiáltott szigorúan Cenci. – Vegyétek el tőle azt a puskát: ha gyerekjáték is, azért kárt tehet valakiben.
– Mit ért nagyanyi a sporthoz? – vonta vállát Dodó, az egyetlen lény, aki előtt még Cencinek sem volt tekintélye. Bizonyos, hogy Dodó ekkor már újra megtöltötte a fegyvert, s úgy adta át Imrusnak, mintegy biztatva, hogy csinálja utána a szenzációs lövést.
– Egyáltalában többet kellene sportolnod, – mondta, bizonyos gimnázista fontoskodással. – Akkor más ember lennél! – Dodó hangjában valami kicsinylés szólt, egy új fiatalság virgonc fölénye; Imrus mozdulatát viszont úgy lehetett értelmezni, hogy Cenci parancsát követve fegyelmi szádékból veszi ki a fegyvert a gyermek kezeiből. Az, hogy Dodó fordította volna [...] nem egyéb Nelli rémlátásánál.

[...] Öngyilkosság gyerekpuskával mindenesetre irónikus befejezés volna, főleg éppen Imrus gyá-

ded: miért élsz? kinek használsz? s <van-e erőd> nem vár-e rád biztos vereség a harcban?”	[* A négypontos kihagyás az előfogalmazvány megfelelő helyére utal.]	moltalan életéhez: [...] lehet, hogy pillanatnyi elmezavar, vagy [...] gyerekes tüntetés [...]! Vagy ez mind együtt: [...] pár napig csakugyan ott lengett ama bizonyos Part körül, [...] Halál-atyja lakik.”

A fogalmazvány (15.) elején Imrus megtagadja, hogy Jozsóval „szórakozni” menjen, de miután már nem unszolják, kimegy a szőlőbe; itt disputába keveredve a kártyázókkal, megvetését fejezi ki irántuk, ezt követően azonban elszégyelli magát. (Ez a jelenet a végleges változatban később, Imrus felépülése után, az *Epilog*ban szerepel!) – Másnap a fészerben sétálva az irodalommal való leszámolásra gondol, s gondol a halálra is. Ez a kép az új, a végső változatban kiegészül a leszámolást nyomatékosító autodafével! – Következik a viharjelenet a gyertyákkal, amelyek a Rosenbergék péntek esti gyertyáira emlékeztetik Imrust. – A vihar csendesülését követi Jolán kifakadása: a jégverés váltja ki kétségbeesését, indulatát a szőlő, Emma és Imrus ellen is. A fiú minderre „halálraváltan” reagál. (A viharjelenet és Jolán szavai a végleges változatban – módosítva – a cselekmény egy későbbi pontjára kerülnek!) – Miközben Cenci csitítja Jolánt, Dodó egy maréknyi jéggolyót mutat Imrusnak, majd indulna a tánciskolába, de bátyja cselekedete megakadályozza ebben: Imrus ugyanis a Dodó szobájába megy, leveszi a puskát, és golyókat is keres hozzá. A részt rövid szerzői elmélkedés zárja.

A végső változat nagyon eltér a fogalmazványtól. A 16. fejezetrész elején – egy előreutaló megjegyzés, a kert lefestése után – az elbeszélő először a „dacos” Imrust mutatja, aki „csillagnéző szobájá”-ban olvassa, majd pedig a konyhában elégeti korábbi „rosszemlékű” írásait. A betoldott és így ismételt autodafé-motívum az elsőhöz hasonlóan korszakhatárt jelez Imrus életében, de ellenkező jelentéssel. Az előbbi az ifjúkorba lépő, öntudatra ébredő kamasz hagyománytagadó budapesti életének kezdetét, a mostani ezzel az őt örvénybe sodró élettel (eszmékkel) való szakítást, a lázadó ifjú férfikorba lé-

pését jelképezi.[251] – A következő jelenetben a „sáros kocsiúton", „a félszertől a kocsikapuig" „vad sétába fogott" fiút látjuk, aki kerüli az ismerős tekinteteket, s így anya és fia különös „bújócskát" játszik. – A végső változatban nem Jozsó, hanem Cenci hívja a szőlőbe Imrust, aki nem akar menni. Cenci ezt bölcsen tudomásul veszi, Jolán azonban Imrus „szívtelenségé"-re kifakad. (Itt tehát nem a jégverés miatt, hiszen az a cselekménynek egy későbbi pontjára került!) A Jolán panaszáradata – a fogalmazványbelihez képest – új és hosszabb; ennek betoldásával előkészítődik az a közvetlen lélekállapot, melyben Imrus tragédiája bekövetkezik. (Ráadásul Dodó is ingerli bátyját.) – Lényegesen átírta Babits a fegyver elsülésének körülményeit is: a tudatos és egyértelmű cselekedet helyett az új változatban a bizonytalanság, a véletlenszerűség dominál (a fegyver Dodó kezében van, Imrus tőle veszi el mintegy Cenci parancsát követve). Bizonytalanságot kelt az olvasóban nemcsak a jelenet elmesélése, hanem az elbeszélő kommentárja is, amely az eseménynek több nézőpontból, többféle magyarázatát adja, s nem teszi egyértelművé a történteket az elbeszélő végső summázata sem (vagy „ez mind együtt").[252] – Dodó is új arcot kapott: Imrussal szemben fölényes, még Cenci sem tekintély számára.

*

Az Imrus tragédiáját követő jelenetsor mindkét változatban új fejezetrészbe került. Felfigyelhetünk itt a Dodó magatartását bemutató rész átírására (köztük „a kis Kaint kihozta gubójából" betoldására), illetve a Nelliről szóló rész kibővítésére, poétizálására.

[251] L. a jelen kötet első tanulmányát! (98–102.)

[252] A „bizonytalanság" értelmezését lásd a kötet első tanulmányában! (102–103.)

PIM, V. 534. (567.)
[*Nelli*] 1<7>6.
Hf_k. 902–903.

„1<7>6.

Jozsó már elutazott, férfi más nem volt a háznál, Dodó szaladt el Tarditsért. Dodó büszkén adta elő az esetet <az orvosnak>, mint valami szenzációt.

– Az én flóberemmel! Hát igaz hogy őtőle kaptam, de most az enyim!
– Dodó talán kívánta is hogy Imrus meghaljon, mert különben a dolog igazán nevetséges volna!

Nelli haloványan űlt az ágy szélén, egyetlen könny nélkül, mint aki mindent tudott már előre, és <mindenbe belenyugodott. Nelli> szinte megkönnyebbült hogy megtörtént. Nelli <.> imádkozott. Jolán azonban jajveszékelt, hisztériás zokogásban fuldokolt, ugy hogy Cenci ráparancsolt, menjen be Emma szobájába és ne zavarja őket. Ott dobálta magát, fejét ütötte, haját tépte. [[...]]”

Hf
Nelli 17.
Hf_1. 657–658.; Hf_k. 608–609.

„17.

Más férfi nem lévén a szomorú asszonyok házában, Dodó szaladt el Tarditsért, s az öreg doktor köhögve, szuszogva, fejcsóválva tette le nyakából szalvétáját – mert éppen ebédelt – s botozva indult a fiú nyomába. Tardits és Dodó ezúttal ellentétes álláspontot képviseltek: mert Tardits aggódott, ijedezett, csekély tudománya és nagy felelőssége érzetében; Dodó azonban szinte azt látszott kívánni, hogy mentül komolyabbra forduljon a dolog, flóberének nagyobb dicsőségére.
– Az én puskám volt: igaz, hogy tőle kaptam, de már rég az enyém! – A kis Káint kihozta gubójából a közel szenzáció melege: minden más csak köteles illem volt.
De Nelli ott ült a láz-ágy szélén, amely különös csónakká változott; Nelli mintha azt várta volna, hogy e himbáló lélekvesztőről ő maga zuhanjon először az Óceánba. Hogyan bírta el Nelli ezt a csapást? hacsaknem éppen a katasztrófa volt számára a megkönnyebbülés. Nelli valóban könny nélkül ült, mint aki mindent előre tudott és most mindenen túl van már: egyetlen dolga imádkozni.
Jolán azonban jajveszékelt, hisztériás zokogásban fuldokolt, úgy, hogy Cenci ráparancsolt, menjen be Emma szobájába és ne zavarja az orvost.
Ott dobálta magát, fejét ütötte, haját tépte.
[...]”

A következő, a Jolánt és Emmát mutató jelenet korrekcióját ugyancsak az író 1926. okt. 24-i szerzői estjének (a *Laodameia*) műsorát tartalmazó rózsaszínű nyomtatványok egyikének hátoldalán találjuk. (A lap felső részén ceruzával írt – feltehetően a főszövegbe illesztés után áthúzott – sorok alatt kezdte el Babits a *Baumgarten Ferenc és alapítványa* c. cikkének fogalmazványát – 1927. január 18. után.) A módosítás változatlanul került be a Hf *Nelli* című fejezetének 17. részébe.

PIM V. 534. (568–569.) [*Nelli*] 1<7>6. Hf_k 903–904.	OSZK Fond III/1463/1	Hf *Nelli* 17. Hf_1. 658–660.; Hf_k 609–10.
„Ott dobálta [[...]] lelkencsapta Emmát [[...]], mert egy szép ifju fekszik a szomszéd szobában, aki halálosan megsebezte magát, aki halálosan megsebezte magát! Emma ijedt föllüktetéssel és titkosan kérdezte magától, vajjon a férjéért tudna-e így sírni? anyáért, férjért nem! csak talán ezért az alkalmatlan |:apróságért:|, akit most idegesen hárít el magáról – vagy talán egy idegenért, egy szép idegenért!	„<Emma ijedt föllüktetéssel érezte a Regényt mely körülötte áradt; és Nellire gondolt, e fiu anyjára, aki elhagyta férjét egy idegennel! Emma hirtelen megrémült magától s idegesen hárította el a kisebbik Emmát, aki Jolántól megijedve menekült szoknyájához: Jolán a diványra omlott, és dobogott a lábaival, és homlokát a meztelenné vásott karfába ütögette.>”	„Ott dobálta [...] lelkencsapta Emmát [...], mert egy szép ifjú hever a szomszéd szobában, mintha valami regényben heverne vérében, aki maga sebezte magát halálra! Emma ijedt föllüktetéssel borzongta a Regényt, mely körülötte áradt, és Nellire gondolt, e fiú anyjára, aki elhagyva férjét, Velencéig futott egy idegennel! Emma hirtelen megrémült magától s idegesen hárította el a kisebbik Emmát, aki Jolántól megrettenve menekült szoknyájához: Jolán a divánra omlott és dobogott a lábaival és homlokát a meztelenné vásott karfába ütögette.
<Emma leült Jolán mellé, sógornője mellé, akivel sohasem szerették egymást; ölelte, csitította, könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben.>		
– De Jolán! – Emma leült sógornője mellé, aki-		– De Jolán! de Jolán! – Emma leült sógornője

vel sohasem szerették egymást;

ölelte, csitította; könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben. – De Jolán! nyugodj már meg! – A szavak szokványosak voltak, s kissé megbotránkozottak; de a könnyek egész más nyelvet beszéltek.

– Miért nem mentél te sohasem férjhez? – kérdezte Jolántól az Emma könnye.
– Miért lettél te asszony és Jozsóé? – kérdezte Emmától a Jolán könnye.
Miért? miért? Egyik oly kevéssé tudta, mint a másik.
<Mert otthon dolog volt, mert a szőllővel kellett törődni, mert a mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig oly rosszkedvű

mellé, akivel sohasem szerették egymást; akitől mindig félt is egy kicsit, s néha egy-egy éles szava, bántó megjegyzése után órákra elvonult sírni, de sohase mert felelni neki.
Most Emma vigasztalta Jolánt; ölelte, csitította; könnyeik összefolytak, s volt valami jó ebben – De Jolán! nyugodj már meg! – A szavak szokványosak voltak, sőt szinte úgy hangzottak, mintha Emma kissé meg volna botránkozva Jolán viselkedésén: de a könnyek egész más nyelvet beszéltek.
A könnyek életeket reklamáltak: mert nem egész üres vagy hibás életeik sírtak-e föl ezekben a könnyekben?
– Miért nem mentél te sohase férjhez? – kérdezte Jolántól Emma könnye.
– Miért lettél te asszony és Jozsóé? – kérdezte Emmától a Jolán könnye?
Miért? miért? Egyik oly kevéssé tudta, mint a másik.” [Hf 609]

és szótalan volt, hogy elriasztotta a fiatalembereket!>” [Hf_k 903]

„Mert otthon dolog volt, mert a szőllővel kellett törődni, mert mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig oly rosszkedvü és szótalan volt hogy elriasztotta a fiatalembereket; – mert egyszer, mikor mégis komoly szándékkal közeledett egy kérő, Jolánka elhitette magával hogy már későn van, Jolánka félt hogy kinevetik, Jolánka megijedt hogy nem tudja amit egy asszonynak tudnia kell…

Mert mama akarta, mert Jozsó jó párti volt, mert nem szabad elszalasztani az alkalmat, mertbizony már legfőbb ideje volt, vén-lánynak maradni rosszabb, mert maga is már szabadulni akart a feszélyezett piacon-állástól, a kényszeredett mosolyoktól, a gyámoltalanságtól, zavaroktól, a mamára vetett tekintetektől; mert vőlegény-fogáshoz ő nem értett; mert szegény lánynak örülni kell ha viszik…

„Mert otthon dolog volt, mert a szőllővel kellett törődni, mert Jolánka el se tudta képzelni az életet mama nélkül, mert mama nem ért rá a lányával társaságba járni, mert, ha mégis társaságban voltak, Jolánka mindig rosszkedvű és szótalan volt, hogy elriasztotta a fiatalembereket; mert mikor egyszer mégis komoly szándékkal közeledett egy kérő, Jolánka elhitette magával, hogy már késő, Jolánka arra gondolt, mit mond rá a világ, Jolánka félt, hogy kinevetik, Jolánka megijedt, hogy nem tudja azt, amit egy asszonynak tudnia kell...

Mert mama akarta, mert Jozsó alkalmas párti volt, mert nem szabad elszalasztani a kínálkozó lehetőséget, mert vénlánynak maradni rosszabb, mert tükör, nénik és naptár intettek, mert mindennap kevesebb kilátás, s mit szól a világ, ha nem megy férjhez, mert maga is már szabadulni akart ettől a feszélyezett piacon-állástól, az izgatott örömnélküli báloktól, ahol sohasem táncolhatott avval, akivel jólesett, minden szót, minden tekintetet ki kellett számítani a mama utasításai szerint, mert egyedül ő gyámoltalan volt, mert egyedül ő megélni úgyse tudott volna, mert pénztelen lánynak örülni kell, ha viszik...

Miért? miért? Talán ugyanazért, amiért az a szerencsétlen fiatalember a játékpuskát mellének emelte! Mert nem az Élet gyermekei voltak: csak a Multé és nem a Jövőé. Mert virág nem [568] nyílhat az ősi földön, ha uj trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld irtózik is tőle: de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, <nő é>férfi és nő szomja…

Miért? Miért?
– Miért hagyod [[...]]
– Miért törődsz [[…]] miért tette, miért? Miért nem tette, amíg [[…]], s miért tette meg most, [[…]]?… Miért?

17.”

[569] [Hf_k 904.]

Miért? miért? Talán ugyanazért, amiért az a szerencsétlen fiatalember a játékpuskát mellének emelte! Mert nem az Élet gyermekei voltak; visszariadtak az Élet legkisebb érintésére; visszahulltak és visszabújtak a földbe, amely talajuk volt, átkozott és egyetlen talajuk, s amelyben végre is csak megrohadni lehet. Mert virág nem nyilhat az ősi földön, ha új trágya nem éri. A trágya szennyes és idegen, s a kényes föld írtózik is tőle, de a virág eleped nélküle – a virág, csupa szomj, férfi és nő szomja...

Miért? Miért?
– Miért hagyod [...]
– Miért törődsz […] miért tette, miért?
– Miért nem tette, amíg […], s miért tette meg most, […]?… Miért?

18.”

[Hf_1 659–660.; Hf_k 610.]

A fogalmazvány 17. fejezetrészéhez (PIM V 534//569) is van a *Hagyaték*ban egy kiegészítés (a Fond III/1603/119. jelzésű fólión, melynek túloldalán szintén a *Laodameia* szerzői estjének műsora található).

PIM V. 534. (569.)
[*Nelli*] 17.
Hf_k 905.

„17
Nelli azonban [[...]] könnyek <torlaszain> gátjain keresztül: zokognia kellett volna előbb, hogy rendes hangon beszélni tudjon.
– Emma, – mondta,
– Emma… én eladnám

OSZK Fond III/1603/119

Hf
Nelli 18.
Hf_1 660–661.; Hf_k 611.

„18
Nelli azonban [...] könnyek gátjain keresztül: zokognia kellett volna, hogy utat csináljon szavainak.

– Emma, – tördelte,
– Emma... én eladnám [...]

[[...]] rögtön... azonnal… sürgönyöznék…?
– De Nelli! mi jut eszedbe? – kiáltott Jolán, akit minden váratlan dolog megijesztett;

Jolán maga beszélt legtöbbet a szőllőrészek átadásáról, mégis megrémült volna, ha rákerül a sor; még legnagyobb kétségbeeséséből is fölriadt erre a veszélyre: ha Jozsónak két része lesz a szőllőből! s ő már ugyis cseléd, a Jozsó cselédje! Ma mintha minden rém föltámadna; s holnap egyedül marad, és mindenki kifoszthatja – mi jut eszedbe Nelli?

„Eladni a szőllőrészt!.... Jozsónak régi terve <(ez: noha <<..>>alig aktuális, míg Cenci él és ő Pesten lakik...)> hogy megveszi: ő kifizetné a szegény lányokat... <óh Nelli, hisz Jozsó kifoszt!>ő kifosztaná |:őket:| mindenből <Nelli>Jolán |:azelőtt:| mindig ugy beszélt, mintha maga örülne legjobban ha megszabadulhatna a tehertől: de csak <addig> amig azt hitte hogy a dolog ugysem aktuális…<-mert |:ameddig:| Cenci él s Jozsó Pesten lakik> Cenci él<t> és Jozsó Pesten lakik. – Mi jut eszedbe, Nelli? – Jolán izgalma rémeket látott; melyek e<..>gyszerre szakadnak rá minden oldalról.
– Dehisz a részedről nincs szó, Jolán... Én csak... énnekem...
– Ugyis valóságos cselédje vagyok, hát még ha neki dupla része lenne!
– Jolán nem látszott tekintetbe <...> venni Emma jelenlétét. Nelli azonban könyörögve tördelte ke-

rögtön?... talán ha neki sürgönyöznék...
– De Nelli! mi jut eszedbe? – kiáltott Jolán, kétségbeesésének könnyei közül, mintegy új váratlan ijedségre. Eladni a szőllőrészt!... Jozsónak régi terve volt ilyesmi: ő kifizetné a szegény lányokat... ő kiforgatná őket mindenből... Jolán azelőtt mindig úgy beszélt, mintha maga örülne legjobban ha megszabadulhatna a tehertől; de csak míg azt hitte, hogy a dolog úgysem aktuális, legalább ameddig mama él és Jozsó Pesten lakik.
– Mi jut eszedbe, Nelli?
– Jolán izgalma rémeket látott, melyek egyszerre szakadtak rá minden oldalról.
– De hisz a te részedről nincs szó... – kezdte Nelli; ám Jolán már attól is mértéktelen izgalomba jött, hogy a Nelliét megszerezhesse Jozsó.

– Úgyis valóságos cselédje vagyok, hát még ha neki dupla része lenne!
– Jolán nem látszott tekintetbe venni Emma jelenlétét. Nelli azonban kezeit tördelte: honnan szerez-

	zeit: honnan szerezzen pénzt? honnan szerezzen pénzt?	hetne pénzt más módon? Nellinek pénz kellett, rögtön, mindenáron...
	– De mit akarsz Nelli? hi<.sze>sz van nek<.>ed pé<..>nzed, hisz <Döme bácsi évjáradékot> <ad>-van neked életjáradékot [!] Döme bácsitól, az is mind az almáriomba gyűl, te gazdag vagy...	– De mit akarsz, Nelli, hisz van neked pénzed, hisz ott van az életjáradékod, az is mind az almáriomba gyül, te gazdag vagy...
	– Nem elég! nem elég! Óh <Nelli> Jolán hi<sze>sz gondolhatod hogy nem magamért nyulnék én a szőllőhöz...”	– Nem elég, nem elég... Óh Jolán, gondolhatod, hogy nem magamért nyulnék én a szőllőhöz!... Ki kell fizetni a váltót... ki kell fizetni...
– Ki kell fizetni a váltót… ki kell fizetni… – tördelte Nelli elhalóan, könyörögve.		
– De hisz mama már vállalta… mama kifizeti… [569]		– De hisz mama már vállalta... mama kifizeti...
– Óh hát nem látod, Jolán, hogy ép azért tette… hogy ép az bántja őt?… – Nelli összeborzadt, mert Imrus lázálmában ujabb öngyílkosságról beszélt<,>... [[…]]”		– Hát nem látod, Jolán, hogy épp azért... hogy minden azért történt... hogy épp az bántja őt?… – Nelli összeborzadt, mert Imrus lázálmában újabb öngyilkosságról beszélt. […]”

A táblázatból jól látszik, hogy a fogalmazványban a 17. fejezetrész elején még nincs szó az életjáradékról. Az utolsó bekezdésben hozza szóba Nelli azt, hogy lemond az életjáradékról, de úgy, mint aki kezdettől tisztában van vele, hogy a pénz Dömétől jön. (906) Minthogy az általunk ismert fogalmazványdarab erről sehol sem tesz említést, nem tudhatjuk, hogy vajon Nelli eleve ismerte a pénz titkát, vagy ha nem, mikor derült ki számára az igazság.

Nem áll rendelkezésünkre a *Nelli* c. fejezet 4. részének fogalmazványa sem, de valószínűnek látszik, hogy ott sem szerepel ez a téma. Ismerjük tudniillik azt a feljegyzéssort, amelyben többek között en-

nek a témának a beszúrására is emlékezteti magát az író: „A Pénz, az a pénz!" (OSZK Fond III/1951/7) – A regény végleges szövegében, a fejezet 4. részében (mikor Imrus váltóügye kiderül, s anyja arra gondol, hogy Pestre utazik, de nincs pénze) Nelli tiltakozik „a Jolán mimikája" jelezte felvetés (hogy tudniillik „Van teneked pénzed!) ellen: „– Hát gondolod, hogy *abból a pénzből* utaznék Imrushoz?! hogy azt a pénzt vinném Imrushoz?" Itt még mindketten úgy gondolják, hogy „a Nelli titokzatos pénze Gyulával van valami összefüggésben". (Hf_1 618; Hf_k 572.) Csak Imrus megsebesülése után (a 18. részben) – mikor kiderül, hogy az életjáradék (amire itt is Jolán figyelmezteti Nellit) nem elég a váltó kifizetéséhez, s Jozsóékra sem számíthat – világosodott meg Nelli előtt „hogy az életjáradék sem jöhetett máshonnan, mint Dömétől"; ekkor úgy gondolja, lemond az életjáradékról, s arra készül, hogy Döméhez megy bocsánatért és pénzért. (613)

*

A *Nelli* fejezet utolsó két (a fogalmazvány 18., 19., illetve a teljes regény 19., 20.) részében nincs lényeges tartalmi eltérés a két változat között. Szó van ebben Nelli Döme bácsinál tett sikertelen látogatásáról, illetve arról a leckéről, amelyet Imrus felépülése után Cencitől kapott („Amíg élsz, tartozol az Életnek!", „Nem halhatunk meg, míg adósságunk van").

A végleges változatban ez a lecke folytatódik az alázatosság leckéjével az *Epilog* 1. részében. Ezt követi az *Epilog* 2., illetve a 3. részében az eredetileg Imrus „öngyilkosságát" megelőző két jelenet (Imrus a kártyázókkal a szőlőben és a „vihar"-jelenet). Ezeket az író – átszerkesztve a fogalmazvány *Nelli* fejezetének 15. részét s közben a szöveget is módosítva – áttette Imrus „öngyilkossága", felépülése, illetve Cenci leckéi után.

A végleges változat *Epilog*jának 1–4. része tehát részben új, részben olyan szövegeket tartalmaz, amelyek a fogalmazvány *Nelli* c. fejezetéből kerültek át.

A *Nelli* és az *Epilog* fejezetekhez készült témafeljegyzések között szerepel a következő is: <Imrusnak is csalódás a gyógyulás> (OSZK

Fond III/1951/7). Ennek első kidolgozása lehet az a szöveg, amely olvasható egy fólión (OSZK Fond III/1603/122), s amelynek újabb változata nyitja a regény *Epilog* című fejezetének 1. részét. Ennek a szövegegységnek a betoldása és szövegbeli szituáltsága megerősíti azt a kiemelt funkciót, amelyet elemzésünkben (a kötet első tanulmányában) neki tulajdonítottunk.

OSZK Fond III/1603/122
[A beillesztés után húzhatta át az író az egész szöveget.]

„<Az élet nagyon szürke és szomoru tud lenni, kivált a halálfiai közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is csalódás volt.
<<Az élet nem szereti a trag>> Dehát Gádoroson nem esnek <<tragédiák halálos |:halálos:|>> tragédiák, <<noha Imrus>> vagy legalább nem oldanak meg <<semmit>> és nem változtatnak semmit. Szép volna talán egy hősies gesztussal elintézni a harcot: csakhogy>”

Hf
Epilog. 1.
Hf_l 668; Hf_k 618.

„Akárhogy is: az élet folytatódik tovább; nem ama nagy Élet, hanem csak egyszerű, közönséges élet, egészen kis *é*-vel. Az élet nem mindig nagyon kívánatos; kivált a *halálfiai* közt; s talán nem is csoda, hogy Imrusnak élvemaradni is lesujtó szomorúság volt. Dehát Gádoroson nem esnek tragédiák; vagy legalább nem oldanak meg semmit. Szép volna talán egy hősies gesztussal elintézni a harcot: csakhogy egészen más harc ez, sokkal lassúbb és nagyobb türelmet igényel! A *halálfiai* is élnek: noha alig érzik életük parazsát, a sűrű hamu alatt... (Micsoda vihar fog majd ráfúni erre a hamura? s amikor szétfújja a hamut, nem hordja-e szerte, nem oltja-e el a pislogó, drága parazsat is?)
Bizonyos csak az, hogy nem a hamu tetején vonagló szivárványos fényjáték a Parázs igazi élete: az lenn szunnyad, mélyen a hamu alatt! A vibráló fényjáték csak tűnő vágy és kín, az igazi Fény helyett, melynek egykor majd belülről, legmélyről kell kilobanni![...]”

Az *Epilog* 1. részében több – a mű eszmeiségét erősítő, értelmezését segítő – egymást ellenpontozó-kiegészítő motívumot találunk: „hamu" és „parázs", „szivárványos fényjáték", s a belülről lobbanó „igazi Fény".

A regényben tükröződő írói szemlélet szempontjából ebben a részben szerepet kap Cenci is (akiről megtudjuk, hogy helyettes tanári állást járt ki unokájának), tőle tanulja a *Viharágyú* egykori gőgös szerkesztője „az Alázatosság leckéjét". S az ehhez fűzött szerzői kommentár az 1. rész befejezésében olyan „világnézeti", koncepcionális távlatot nyit, amely a regény egészének értelmezése szempontjából fontos.

*

Az *Epilog* 2. részébe került át a fogalmazványnak az a korábbi jelenetsora (a *Nelli* 15. részéből), amelyben Imrust Jozsó és kompániájának társaságában, a szőlőben látjuk. Szemben a fogalmazványbeli változattal – Imrus most élvezni kezdi az életet, s önként követi Jozsót a szőlőbe (sőt a 3. rész elején azt olvassuk, hogy „szívesen tette volna hasznossá magát, járt volna a szőlőbe ...") Ott az élcelődő kártyázókkal vitába keveredve a vidéki murizással szemben védi a szolid életet és a kultúrát. A fogalmazványnak ide áthelyezett szövegegységén itt-ott változtatott Babits. A változatok közül a kéziratha lmazban egyetlen töredéket találunk, amelynek újabb változatát ismerjük fel a végleges szövegben, az *Epilog* 2. részének utolsó bekezdésében. Alább az adott részletnek csak egy részét idézzük.

PIM V. 534. (564–565.)
[*Nelli*] 15.
Hf_k 898–899.

[[...]]
„Imrus némán és unatkozva ült, s hallgatta a kártyások értelmetlen beszédeit.
– Ezt a mesterséget neked is <megk> meg kell már tanulnod, öcskös!
– mondta egy borizü hang, s Imrus <riadtan tiltakozott> szinte dühösen tiltakozott. Imrus még csak nem is

Hf
Epilog. 2.
Hf_1 671–672.; Hf_k 621–622.

[...]
„Imrus némán hallgatta a kártyások értelmetlen beszédeit.
– Ezt a mesterséget neked is meg kell már tanulnod, öcskös! – mondta ilyenkor rendesen egy-egy borízű hang. Imrus még csak nem is cigarettázott: mesés szolídság, alkalmas céltábla

cigarettázott, de a szokatlan bortól fölhevülve, s a füsttől kábultan, óvatlan disputába ugrott bele, melyben eléggé éreztette megvetését az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizással.

A cimborák eleinte nem értették,
[[...]]
– Jó fiskális lenne belőle! – igyekezett enyhíteni a dolgot egy jóindulatu, kövér bácsi. Jozsó nem szólt semmit, mert Jozsó igazán nem volt fiskális, s nem is gondolta hogy a familiájából valaha fiskális lehetne. Jozsó tudott hallgatni, s dühének legmagasabb fokán csak hallgatott. Imrus azonban egy pillantást vetett rá s <végtelenül elszégyellte magát> ismét elöntötte a rettenetes Szégyen. Milyen más volt, mint régi fölényes vitái után! Meg volt verve, lealázva, elhallgattatva, örökre! Nem lehet így élni! Imrus zordan kiment a présházudvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig dacos képzelgésekben, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok, a tanyából boros ének és kártyaveszekedés foszlányai hangzottak ki, s néha egy-egy trágár anekdota nyomában fölharsanó kacaj.

– Milyen hazugság! – [[...]] lámpást.”

„– Milyen hazugság! –
gondolta Imrus, mert tudta
hogy akik együtt vannak,
egyáltalán nem trágár

mindenféle jámbor élcnek. S megtörtént, hogy Imrus a szokatlan bortól fölhevülve, s a csúfolódásoktól sarkantyúzva, óvatlan disputába ugrott bele, védelmezve a szolídságot, a könyvet, a Kultúrát, s eléggé éreztetve megvetését az ostoba, improduktív, unalmas magyar vidéki murizással.
Az urak eleinte nem értették;
[...]
– Jó fiskális lenne belőle! – igyekezett enyhíteni a dolgot egy jóindulatú, kövér bácsi. A »fiskális« az antipátia kvintesszenciáját jelentette e társaságban: zsidónak való mesterség! Jozsó zavartan mosolygott, töltött és hallgatott, mint mindig, ha dühös volt. Jozsó jól tudott hallgatni. Imrus azonban ránézett, s ismét elöntötte a rettenetes Szégyen. Milyen más volt most, mint régi fölényes vitái után! Meg volt verve, lealázva, elhallgattatva örökre. Imrus zordan kiment a présház-udvarra, a sárba, a csillagok alá, s ott járkált órákig, dacos képzelgés közt, míg lenn a városban is lassanként kigyúltak a villanycsillagok, s a tanyából boros ének és kártyaveszekedés foszlányai hangzottak ki. Most a helybeli járásbírót ugratták, akinek a negyedik leánygyermeke született. Majd sűrű kacaj zengett föl egy-egy trágár anekdóta nyomán.

– Milyen hazugság! [...] lámpást.
3.”

„– Milyen hazugság!
– gondolta Imrus, mert
tudta, hogy akik együtt
vannak, egyáltalán nem
trágár emberek, hanem

emberek, hanem derék és szeplőtelen családapák.		derék és szeplőtelen családapák. –
	„Arra is gondolt hogy ugyanezek az emberek bélyegzik »szennyesen érzékinek« a modern írók műveit. Imrust föllázította ez az igaz<.>ságtalanság és kulturálatlanság; de Imrussal nem törődött senki.”	Arra is gondolt, hogy ugyanezek az emberek bélyegzik »szennyesen érzékinek« a modern írók műveit. Imrus gúnyosan nevetett magában: de Imrussal nem törődött senki.
Imrussal nem törődött már senki. Imrus unatkozott, [[…]] lámpást. [[…]]” [Hf_k 899.]	[OSZK Fond III/1603/122]	Imrus unatkozott, [...] lámpást. 3.” [Hf_1 671–672.; Hf_k 622.]

A szőlőbeli jelenet után az *Epilog* 3. részében az ugyancsak áthelyezett viharjelenet következik a gyertyamotívummal. Koncepcionális oka lehetett az áthelyezésnek. Ezen a ponton a fogalmazvány is visszautal a Rosenbergék „péntek-esti” gyertyáira, de a hozzákapcsolt szöveg a végleges változatban módosult: Imrus gondolatait az író redukálta, és kibővítette egy rövid szerzői kommentár beszédes költői képeivel: „Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jégelhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a viharágyú«. De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek...” Ezáltal a viharjelenet motivikusan összekapcsolódik Imruska versével, illetve a tervezett *Viharágyú* című folyóirattal, de visszhangzik a Nellit valamikor otthonából kiragadó viharra is. A jelenet a fogalmazványban tragikusabb kicsengésű, a végleges változatban inkább a „megújulás”-t jelzi. A fogalmazvány hétköznapi képéből jelentésessé, a jövő felé mutatóvá válik a „gyertya”, a lélekben újjászületőt s nem a halálra gondoló Imrushoz kapcsolódva a belső megvilágosodásnak, kegyelmi állapotnak a jele. A jelenetek eme átrendezése az öngyilkosságnak, a „halálnak” is más jelentést ad: mitikus-babonás módon kifejezi Imrus újjászületését. [253]

[253] L. a jelen kötet első tanulmányát! (102–109.)

PIM V. 534.; (565–566.)
[*Nelli*] 15
Hf_k 900–901.

[[...]]
„A villám nem volt egészen képzel<. >et <gondolat, eszme>, mert különös színü felhők <gültek> |:szálltak:|, az ég <mindenfelől> fenyegetőn mélyült a |:ház fölött:|, az első nagy tavaszi vihar <közeledett> gyüjtötte seregét. Valami egészen sajátságos hangulat ereszkedett le egyszerre, a madarak becsaptak a félszer gerendái alá, a <kis lá> kis sváb az udvarra szaladt, kitenni a víztartó hordót és edényeket. Már jól délután volt ekkor. Egyszerre sötét lett s különös morajok zendültek föl minden oldalról. A kövér zápor hirtelen leszakadt, s Imrus csuromvíz lett, amint hajadonfőn befutott a házba. Nelli ijedten csukta be az ablakokat,

s már jég koppant az ablakdeszkákon, mogyorónyi szemek, sürü tam-tam, végtelen dobolás tetőkön, kövezeten, tócsán, és a szőllőhegyek <nyujtózó, gö> elnyúló, gömbölyü <hátán> háta fölött. Messze, messze, falukon, tanyákon, présházakon, ugyanaz a kemény, viharos dobolás! Az Isten csakugyan haragudott. A fák ijedten rángatóztak, a rettenetes, hideg verések alatt, a szőllőtők jajgattak, dideregtek. Mi lesz a terméssel?

– Jesszusom! a szél becsapta a spájzablakot! – kiáltott Jolán és rohant. Mindenki mintha fejét vesztette volna.

Hf
Epilog. 3.
Hf_1 673–674.; Hf_k 622–623.

[...]
„Vagy otthon járt föl-alá a félszerben, makacsul ellenállva Dodónak, ki a korzóra csábította. Délutánonként gyakran zivatar volt, s Imrust apokaliptikus érzések szállták meg, amint a felhők sötét seregeit gyűlni látta. Lila fény ereszkedett le egyszerre, a madarak becsaptak a félszer gerendái alá, a kis sváb az udvarra szaladt, kitenni a víztartó hordót és edényeket. Hirtelen sötét lett s különös morajok zendültek föl minden oldalról. A kövér zápor lezuhant, s Imrusról csöpögött a víz, mire hajadonfőtt befutott a házba. A súlyos vízkárpit úgy elzárta a világot, mintha nem is léteznék semmi, e házon s udvaron túl.
Egyszer jég is esett. Nelli még az ablakig
sem ért, hogy becsukja, s már fehér golyók kopogtak, ugráltak, pattogva a csurgó deszkákon, mogyorónyi szemek, sűrű tam-tam, végtelen dobálás a tetőkön, téglán, tócsán és a szőllőhegyek elnyúló, gömbölyű háta fölött. Messze, messze, falukon, tanyákon, présházakon, ugyanaz a kemény, viharos dobolás! A gömbölyű hegyek, mint ázottszőrű, komisz macskák, nyujtóztak kéjes kárörömmel. A fák ijedten rángatóztak, a rettenetes, hideg verések alatt, a szőllőtők jajgattak, dideregtek. Óriási csattanás, csörömpölés hallott.
– Jesszusom, a szél becsapta a spájzablakot! – Jolán rohant, mintha a fejét vesztette volna. Mindenki tanácstala-

Cenci |:azonban:| gyertyákat gyujtott, régi szokás szerint. Nelli már ott térdelt a gyertyák előtt, babonás félelemben morzsolva pápától-megáldott olvasóját, amit az öreg Berta bácsi hozott még <..>Rómából.

– A péntek-esti gyertyák! – <gondolta> |:emlékezett:| egyszerre Imrus, s eszébe jutott, hogyan csufolódott ő még nemrég ezeken a <gyertyákon> babonás gyertyákon, káromló szavaival megbotránkoztatva <az>a rémült asszonyokat. Most a Rosenbergéknél látott képre gondolt, s valami sorsot érzett: az utolsó illuzió! A szél behatolt a rosszul záródó ablakokon, s a porcellánok megint csöngtek a polcon; Imrus föl-alá járt s kezében egy apró rulett-játékot pörgetett, amit <a>e polcról emelt le; a szegény Ákos ajándéka volt, Gleichenbergből hozta. A gyertyák lobogtak, s Széc<h>si Dezső sápadtan remegett a falon, mintegy <.> <H>halála előszelében. Óh ha minden babona igaz volna! Imrus <fiata….> gyerekkori bűneire és félelmeire gondolt, melyek apja haláláért is őt tették felelőssé. Ha apja élne, talán minden máskép történt volna. Rideg és sivár volt minden, <elsősorban> ő maga, az egész élete, még csak a szerelmet sem érezte soha, a poétikus, édes, bánatos szerelmet, amiről a költők beszélnek! Mindez csak hazugság."
[[...]]

nul futott ide-oda. Mi lesz a terméssel? Cenci azonban gyertyákat gyujtott, régi szokás szerint. Nelli már ott térdelt a gyertyák előtt, Emma mellett, kezében a Cenci öregszemű, fababos olvasója, amit még Berta bácsi hozott Rómából. Berta bácsi meghalt, még a télen. De megrögzött hagyomány volt, jégverésnél az ő olvasóján imádkozni. Imrus merőn nézte a középkori képet, s a Rosenbergék péntekesti gyertyáira gondolt. Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös »jégelhárító akción«, amely »annyit se használ, mint a viharágyú«. De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek..."
[...]

A végleges szövegnek ugyanebben a fejezetrészében, a jégverés után a fogalmazványnak azt a mondatát (a *Nelli* 15.-ben), amelyben a jajveszékelő Jolán Imrust vádolja, Imrus gondolataként olvassuk – így a hatása kissé tompul. Jolán szemrehányása azonban közvetlenül is megfogalmazódik a pénzről, illetve a szőlőről Cencivel folytatott vitájában. Ezt a részt a fogalmazványból kisebb módosítással veszi át az író: többek között nem Cenci veti fel (bár ott ő sem gondolta komolyan), hanem Jolán fenyegetőzik azzal, hogy átadja a szőlőrészét Jozsónak. A vitát mindkét helyen Dodó szakítja meg, aki kezében jéggolyókat tartva berohan; de a jelenet szerepe eltérő: a fogalmazványban mintegy motiválja – a Jolán beszédétől amúgy is halálra vált Imrus – tragikus cselekedetét; a végleges változatban (nem az öngyilkosságot motiválja) nincs több dramaturgiai funkciója, minthogy a vitának, amelynek már Cenci is megálljt parancsolt, véget vessen.

PIM V. 534. (566–567.)
[*Nelli*] 15.
Hf_k 901–902.

[[...]]
„A vihar csöndesült, jég már nem esett, noha az udvar ugy nézett ki, mintha fecskelő hóval volna borítva. Jolán szörnyüködött, mert semmi sem fog teremni az idén.

– Épen most, amikor Imrusért is oly sokat kell fizetni?
– Mit sírsz? sírással már nem segítesz semmit! – riadt végre rá türelmetlen Cenci. – Adjátok át a szőllőrészeteket Jozsónak, épen tegnap mondta hogy szívesen megveszi, akkor aztán nem lesz többet gondotok rá!
– <Hogyne, hogy kifosszon mindenből> Én át is adnám szívesen; ugyis mi lesz velem ha egyedül maradok? Ki

H_f
Epilog. 3.
Hf_l 674–675.; Hf_k 623–624.

[...]
„A verés kissé alábbhagyott, az udvart mintha fecskelő hó borította volna; Jolán az ablaknál állt a sárga fényben. Jolán jajveszékelt: semmi, semmi sem fog teremni az idén. Imrus olvasott a gondolatában:
– Éppen most, mikor érted is oly sokat kell fizetni!
– Mit sírsz? sírással már nem segítesz semmit! – szólt rá bölcsen Cenci: de Jolán már témájánál volt, átkozta a szőllőt, fenyegetőzött, hogy átadja a részét Jozsónak:

– Úgyis mi lesz velem, ha egyedül maradok? Ki fog fosztani mindenből! A pénz mégis legbiztosabb, – mondta,

fog fosztani mindenből! A pénz mégis legbiztosabb.
– Bolond! – mondta Cenci, mert ő sok mindent tudott a Pénzről, s almárjom<ai>ában még most is őrzött Kossuth-bankókat. – Csak az biztos akinek földön áll a lába!

– Ugyan, mama, menjen már avval a földdel! Mit ér a föld ha nincs pénz rá hogy megmunkáltassa? Most is ha mindent kifizet amit Imrusért kell, <szeretne> szeretném tudni, mit csinál, miből fogja a drága vincellért tartani?
– Hallgass! ha segiteni nem tudsz, hallgass, ne izgasd már azt <gy> a gyereket! – kiáltott rá Cenci, mert Imrus halálraváltan figyelte a Jolán szavait. Jolán azonban tovább beszélt, becsúszva régi témája kerékvágásába: [[...]]
– Most már elhallgass, punktum!
– mondta végre Cenci. – Ha én nem dőlök ki, nem tudom, miért dőlnél ki te! – <Emma sírt> Ebben a pillanatban berontott Dodó, <…>apró jéggolyókat tartva a markában.

– Nézd csak, milyen kitűnő flóbergolyók! < – kiáltotta> Üvegből! Gyere golyózni!
– Eredj te! – Imrus <sértve felelt>
[[...]]
– Dodó azonban nevetve rázta [[…]]
– Megyek a tánciskolába! – mondta aztán.
[[...]] Öngyilkosság a gyerekpuskával:
[[...]]
a harcban?
1<7>6.”

sajátságos következetlenséggel, mert nemrég egész másképp beszélt.
– Bolond! – felelt Cenci, mert ő sok mindent tudott a pénzről, amit a fiatalabbak nem is sejtettek, s almáriomában még most is őrzött Kossuth-bankókat. – Csak az biztos, akinek földön áll a lába.
– Ugyan mama, menjen már avval a földdel! Mit ér a föld, ha nincs pénz, hogy megmunkáltassa? Most is, ha mindent kifizet, amit Imrusért kell, szeretném tudni, mit csinál, miből fogja a drága vincellért...
– Hallgass! Ha segíteni nem tudsz, hallgass! – riadt rá Cenci, Imrust nézve;

mikor szerencsére, épp jókor, berohant Dodó, markában néhány diónyi jégdarab, melyek csurogva olvadtak ujjain át.
– Tessék nézni, milyen szép üveggolyók!

4.

Egy óra mulva megint sütött a nap;
[[...]]”

A regény végleges szövegében teljesen új az *Epilog* 4. része, amely a jégverés utáni, illetve az Imrus erdővári életét megelőző állapotokat mutatja. Nelli, aki „betegnek tudta magát”, gyászos hangulatban Imrus kelengyéjét készíti; Imrus, akinek az élet „egérutat hagyott”, útra készül, „egy új életbe”. Cenci – noha érzékeli az idők változását – rendíthetetlenségében felmagasodva áll: „Az eget különös vihar utáni fény borította, a felhők visszahúzódtak, mint vert sereg, s az öregasszony a sáros agyagdülőn egy dupla szivárvány glóriájában állt.”

*

A teljes regényben az *Epilog* 5. részének feleltethető meg a fogalmazvány *Epilog*jának 1. része. Ez utóbbinak a bevezetése lezárja a művet, s egyúttal – a regényt egy másik, „tragikusabb” história „előjátéká”-nak mondva – távlatot is nyit. A fogalmazványnak ezek a bevezető sorai természetesen nem vagy nem ugyanezen a helyen és nem így szerepelnek a végső változatban.

PIM V. 534. (574.)
Epilóg. 1.
Hf_k 912–913.

„Epilóg.
<A Halálfiai regénye azonban itt még nincsen>
|:Ez:| <A> a történet <ezzel> |:itt:| elhallgat; de a Halálfiai regénye ezzel még nincs befejezve. Sőt <ez a történet> |:mindez igazában:| csak előjátéka egy másik históriának, mely nagyobb és <tragi> tragikusabb ennél. Ennek <az uj históriának> |:azonban:| már nem Imrus a hőse; noha Imrusról is el kellene még egyetmást mondani. Bizonnyal nem is volna érdektelen elkiséri őt arra az utra, ahova most megy; mert élete hirtelen kidobja minden eddigiből, Imrust a havasok között látjuk viszont, a vad <e> Erdély zord

Hf
Epilog. 5.
Hf_l 677–678.; Hf_k 626–627.

„5

És így Imrus a havasok alá került; melyek mintha gipszből lettek volna, már fehéren ragyogva rajzolódtak a barnás-

csucsai alatt, az oláh határszélen. Itt fekszik Erdővár, melynek <mar> ma már egészen más a neve: [[...]] magyar mezőváros, járásbírósággal, állami ménessel és cisztercita gimnáziummal, melyben Cenci, aki papok nyelvén is tudott beszélni, helyettes tanári állást szerzett unokájának, noha még <csak ala> egy vizsgája volt meg.
»Vak vezet világtalant« – [[...]] fekete überciherében méltóságteljesen fogadja a diákok köszönéseit.
A városban „külső zircinek" nevezik.

Imrus most a Rend híve, a Komoly Munkáé; ellensége minden forradalomnak, s pontos ellenőrzője a diákok templombajárásának. Titokban azért költő; de tul már azon a romantikus álláspontón, mely [[...]]. Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék egymásrahatásában. [[...]]; bizonyos hogy Imrus megtanulta az okosságot és hallgatást; nem fejtett ki lázadó véleményeket, elnéző volt az emberek gyengéi iránt, jól megfért a papokkal, alkalmazkodott rendhez és szokásokhoz, s elhallgatta vallási és társadalmi kételyeit.
2."

kék égre: holott tövükben még meleg arany ősz pompázza a lapályt. Itt fekszik Erdővár, melynek ma már egészen más a neve: [...] magyar mezőváros; azaz »rendezett tanácsú«, hatezer lakossal, járásbírósággal, állami ménteleppel és főgimnáziummal, melyben Sátordy Imre helyettes tanár.

»Vak vezet világtalant« – [...] fekete überciherében méltóságteljesen fogadja a diákok köszönéseit. Ez a hosszú, pedáns felöltő magyarázza, hogy a városban eleinte papnak nézik: és van is benne valami papos. Multjában szennyfolt van; noha egészen gyerekes és rejtett; mégis: ez férfivá és emberré teszi. Most már Imrének kell őt nevezni. Imre alkalmazkodik környezetéhez. Imre a Rend híve, a Komoly Munkáé; ellensége minden éretlenségnek, s pontos ellenőrzője a diákok templomba járásának. Titokban azért költő; de túl már ama regényes babonán, mely [...]. Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék egymásrahatásában. [...] bizonyos, hogy Imre megtanulta az okosságot és a hallgatást, elnéző volt az emberek gyengéi iránt, jól megfért kollégáival, alkalmazkodott rendhez és szokásokhoz, s magába fojtotta lázadóbb véleményeit.
6."

A végleges változat a nevelődési regény jelleget jobban kiemeli a főszereplő nevének tudatos változtatásával: Imruska, Imrus után az erdővári tanár: Imre. Az 5. részben a fogalmazványhoz képest az egyik lényeges különbség közvetve Imre múltjára utal: „ellensége minden

forradalomnak" helyett „ellensége minden éretlenségnek" áll. A másik pedig a jelenére vonatkozik: Imre nem „ciszterci ta gimnázium"-ba kerül. Ebből adódóan nem a „papokkal" kellett jól megférnie, hanem a „kollégáival", s a városban csupán „papnak nézik", de nem nevezik „külső zircinek". Ezért maradt el a fogalmazványban (az *Epilóg* későbbi, 3. részében) még olvasható szombat esti kártyázás a ciszterekné l. [PIM V. 534. (578.); Hf_k 916] A regény végleges változatában az erdővári képeket, eseményeket közelebb viszi az író saját fogarasi tanári élményeihez, nemcsak azzal, hogy Imre nem ciszterci gimnázium tanára, hanem például az „új iskolaépület"-re való utalással is.[254]

Ki kell emelnünk még azt a mondatot, amely így kezdődik: „Valami ilyen harmónia az emberi élet ideálja is, [...]." Az elbeszélő és az új Imre ideáljaként is felfogható „harmóniá"-t a fogalmazvány a „velünk született érzések, vad ösztönök, és racionális eszmék" egymásrahatásaként értelmezi. A regény teljes változatában gazdagabban sorolja az író a harmónia összetevőit képező ellentétpárokat: „erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék". Ezáltal sokoldalúbb és árnyaltabb lesz a fogalom, a rokon tartalmú szavak ismétlésével hangsúlyosabbá válik egyik-másik összetevő (okosság, tudás, racionális eszmék). – A fogalmazványhoz képest két teljesen új fogalommal is találkozunk, mindkettőnek az ellentétes párja valamilyen változatban a ráció. Az új fogalmak – eltérően a többiektől – nem variálódnak, nem ismétlődnek, s talán éppen ezáltal, de leginkább a sorban elfoglalt helyzetük révén kapnak kitüntetett szerepet: az utolsóként beiktatott, egymást ellentétükben is kiegészítő fogalompár, az „értelmetlen tradíciók és racionális eszmék"; az első helyre tett fogalompár („erkölcs és okosság") első tagja a sort nyitva a hierarchia csúcsára emelődik. Nem térhetünk itt ki arra, hogy ezek a kiegészítések is megerősítik, hordozzák a teljes regénybe kódolt világképet, illetve a Szekfű felfogásával is rokon (a regényben

[254] L. Némediné Kiss Adrien: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakmásai a regényben.* In: BM-Hf 2006: 2/405.

több vonatkozásban is kifejeződő) szenvedély-ész-erkölcs hierarchiájának a koncepcióját.[255]

*

A fogalmazvány *Epilóg*jának 2. részéből a regényben kettő (6., 7.) lesz, miközben jelentősen ki is bővül. Ezek a fejezetrészek az erdővári tanár helyzetét, feladatát, tanítványaihoz való viszonyát, mindennapjait, nézeteit, felfogásának változását mutatják – a fogalmazványtól sokszor lényegesen különböző módon.

PIM V. 534. (575–577.)
Epilóg. 2.
Hf_k 913–915.

„2.

De ez más szóval annyit is jelentett, hogy külön világban élt, [[...]] lógosingű vad parasztok idegen nyelven köszöntötték az utcán: amiben elkorcsosult ősi latin szavak csöngtek vissza.

Imrus zord fenségben sétált [[...]] sanda bivalyok és nagyszakállu pópák közt, valóban a Kultúra végvárán: s hozzá még a magyar kulturáén! [[...]] és Imrus ugy járt itt, mint római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán ugy érezte magát, mint <v>Ovidius Tomijában; nagy melankoliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. E távolság Cenci akarata szerint adódott; s ez a magány bizonnyal edz<e>ő volt. Zord exaltáció [[...]] komoly munka is:

Hf
Epilog 6–7.
Hf_1 678–80.; Hf_k 627–629.

„6.

De ez más szóval annyit is jelentett, hogy külön világban élt, [...] lógósüngű vad parasztok idegen nyelven köszöntötték az uccán; amiben elkorcsosult latin szavak csengtek vissza. Micsoda pikáns fantasztikum egy fiatal tanár füleiben, s még hozzá diákkora kedves regényeinek színpadán! Melyik magyar diák ne álmodna a regények Erdélyéről? de ez más Erdély volt. Imre zord fenségben sétált [...] sanda bivalyok és nagyszakállú pópák közt, valóban a Kultúra véghelyén: és pedig a Magyar Kultúráén! [...] s Imre római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán Tomit idézte ő is magában, mint annyi magyar költő ezidőtájt; új, apró Ovidius, nagy melankóliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. Ez a magány fájdalmas volt, s edző. Zord exaltáció [...] komoly munka is: a Balkán félvadjainak sápadt

[255] L. a jelen kötet első dolgozatát! (182–186.)

a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy <komoly> |:modern:| kulturállam polgárait nevelni.

Imrus szerette a kis félvadakat, s nem fogta föl feladatát a nacionális politika feladatául. A magyarság ügye összeesett a Kultura ügyével, s Imrus lelkes harcos volt.
Önzetlenül iparkodott átadni Arany János nagyszerű nyelvét – mint egy aranykulcsot szellemi kincsesházak kapuihoz, melyekhez a kis félvadaknak is van joguk: <Nem félt hogy »izgatókat nevel« e gyámoltalan kicsinyekből,> akik az első héten még <kil> bocskorban, kilógó inggel s alig néhány magyar szóval fejükben állítottak be a gimnáziumba, s akikről az volt a szójárás Erdőváron hogy
»a nagyapjuk medve volt, az apjuk csobán, a gyerek már ügyvéd lesz«.
Imrus teljes szívvel szegődött e különös evolució szolgálatába, meg lévén győződve hogy ahol a Kultura fog és ragad, ott a magyarságnak nyert ügye van.
Mily nagy dolog, a Világosság terjesztője lenni, a zord Barbárságban, hol még a kémény is ritka fényüzésnek tűnik föl, s szűk alacsony putrik, nyomott ajtókon s tenyérnyi ablakokon okádják a füstöt! Imrus tanitványai, szomoru tömegszállásokon hármasával aludtak egy ágyban, <hetek> s alig ettek valaha meleg ételt: apjuk, hetenként egyszer bejövén a vásárra, elhozta nekik az egész hétre való puliszkát; <ez volt a koszt!> mindazonáltal, sápadtan, éhesen, Imrus szerette őket; ős gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni. Róma száműzöttje küldetést hordozott; s Imre a küldetéses magyarság pionírja volt, noha nem fogta föl feladatát a nacionális politika feladatául. A Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével: mint évszázak előtt, mikor mindkét csillag a Hunyadiak kardjahegyén táncolt.

Imre önzetlenül iparkodott kincsül adni Arany János nagyszerű nyelvét – mint egy aranykulcsot szellemi éléstárak kapuihoz, ahova a kis félvadaknak is joguk van belépni. Bocskor, kilógó ing, s alig néhány magyar szó a fejben: így állítottak be Imre tanítványai szeptember elején az új iskolaépületbe, mely csak ez évben emelte föl zászlóit, mint egy elindult és megállíthatatlan államszervezet kultúrpalotája.
– Az öregapja medve volt még,
– mondták az ilyenekről Erdővárott.
– Az apja csobán, a gyermek már ügyvéd lesz. – Imre teljes szívvel szegődött e különös evolució szolgálatába.
A gyertya becsét a sötétség méri; s bizonnyal nagy dolog a művelődés gyertyájának lenni a zord Barbárságban, hol még a kémény is ritka fényűzés, s törpe, nyomott putrik ajtón-ablakon át okádják a füstöt a mezőkben. E füstös putrikban emberek élnek, születnek és meghalnak. Innen jönnek a kis félvadak is a nyomorú tömegszállásokba, hol hármasával alusznak egy ágyban, s minden táplálékuk a puliszka, amit apjuk egyszer egy héten, a vásárkor, behoz. Kiéhezve, sápadtan, ős-fényű szemekkel: Imrus szerette bennük a friss erőt, anyagot, szűz szomjat, s

<éhsége> anyagot látott bennük, ős éhséget, ős erőt; s faja nagy dicsőségének vallotta volna, ha ezt a szűz és tehetséges fajtát is beállíthatja <e>Európa nagy munkájának szolgálatába, mely mindinkább szellemi munka lesz**.**

amint néha, hirtelen pillantással s a gyermeki bizalom kacérságával, belemosolyogtak az arcába, az ifjú tanáron különös érzés villant át: ami szinte bűnös érzésnek tűnt föl előtte, maga se tudta mért? Óh ha lelkéből, magányos lelkéből legalább e naív és éhes lelkeket táplálhatná, ha árva testéhez szoríthatná ez idegen és sovány testeket! Vagy csak árva magyar, hazája szegény, ki-kilobbanó és el-elboruló mécsesével lángra gyujthatná e szűz és tehetséges fajta apró mécseit is, ama nagy európai fények köré, melyek távol Nyugatról rémlenek ide, a különös szélcsöndben, mintegy viharelőtti ragyogásban!

Imrus nem szá<.>molt a nemzeti hiusággal, mely alig tűrhet ily gyámkodást: melyet azonban, amint magából kiirtani igyekezett, ugy másokban sem akart elismerni. Imrus felháborodott, mikor tanártársai olyanokat mondtak, hogy »Kár ezeket kiművelni!« és hogy:
– Izgatókat nevelsz!
Imrus kulturellenesnek itélte az íly álláspontot.

7.

– Kár ezeket kiművelni! izgatókat nevelsz! – mondták sokszor a többi tanárok, s Imre néha fölháborodott ezen; mert nem kultúraellenes-e az ilyen álláspont? Imre olykor vitába bocsátkozott: ő nem tudta elválasztani a Kultúrát a Magyarságtól.

– Ha minden szellemi lámpásunkkal nem tudunk nekik jobb utat mutatni: ugy kell nekünk!
– Negrea Demeter, aki tavaly tett itt érettségit, |:a legjobb tanúló,:| délelőtt a záróünnepélyen a Hazádnak Rendületlenül-t szavallta, délután pedig, ugyanaz nap, valami oláh összejövetelen lázító szónoklatot mondott. Ravasz, alattomos egy fajta ez. <…>

– Kultúránkban van a legfőbb fegyverünk! – hangoztatta Imre, de esetekkel jöttek ellene:
tavaly például Negrea Demeter, a legjobb tanuló, alighogy leérettségizett, délelőtt a *Szózat*ot szavalta a záróünnepélyen; délután már valami román [Hf_1: oláh*] gyűlésen dalolta a *Cine Mintyé*t. Imre fölényes volt e vitákban: de meg kell mondani, hogy résztvett

– Dehát miért ravasz, alattomos? Mert ti teszitek azzá! – Imrus keményen kifakadt a magyar tanárok nevelési rendszere ellen: mert még olyan tanárról is tudott, aki<.> megtiltotta tanítványainak hogy egymás között oláhul beszéljenek; apró gyerekeknek, akik magyarul még alig tudták kifejezni magukat! – Ha a magyarság kényszer lesz számukra, nem haszon: akkor természetesen utálni fogják! Miért szavallta Negrea Demeter a Szózatot? – <Mi magunk jelöltük ki,> Mindig oláh fiut jelölünk ki erre a kitüntetésre: hadd tudják és vallják, hogy »a nagyvilágon ekkívül nincsen számunkra hely«!

3.

Imrus ilyenekben egészen más véleményen volt, [[...]]” bennük. Imre bizonnyal magasabb szempontokból nézte a dolgokat: ő a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem éppen a Kultúrában látta; s különben meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire, s a leggyanusabb román [itt a Hf_1-ben is román] tanulót kényszeríteni, hogy a *Szózat*ot szavalja, époly rövidlátó eljárás, mint azé a »kollégáé«, aki a kis félvadaknak megtiltotta, hogy egymásközt románul [Hf_1: oláhul] beszéljenek: holott nem is tudtak még máshogyan! [...]”

(*Itt jegyezzük meg, hogy a kritikai kiadás alapjául szolgáló 1938-as kiadásban az *Epilog* c. fejezet 7., 9., 10. részében előforduló „román” szó helyén a regény első, 1927-es kiadásában az „oláh” szó szerepel.)

A román tanulókra a magyar nyelv használatát erőszakosan rákényszerítő pedagógiai magatartás kritikája a regény új változatában a 7. fejezetrészbe került. Ebben ahelyett, hogy Negrea Demeter „valami oláh összejövetelen lázító szónoklatot mondott”, sokkal természetesebbnek, valószerűbbnek hat, hogy a frissen érettségizett ifjú a „*Cine Mintyé*t” dalolta.

A fogalmazványban (*Epilóg* 2.) is szó van arról, hogy Imrus „szerette” a kis „félvad” tanítványait, ám ez a végleges változatban (*Epilog* 6.) nem maradt egyszerű megállapítás. Kiegészült a tanítványok iránti különös vonzalomról, a már „szinte bűnös érzés”-ről szóló közléssel. (A jelenség Babits regényeit tekintve sem új: l. *Timár Virgil fia*). Miska és Hintáss után a mű harmadik „pedagógusához”, Imréhez tartozó szeretet (amely a regényben eddig mint hiány

említődött), illetve a sajátos pedagógiai erosz megjelenése nem önmagában, hanem a mű egészében nyeri el mélyebb, koncepcionális jelentését.[256]

A fent idézett és alább idézendő fejezetrészekben megismerjük Imrus/Imre mindennapjait, múltbeli és jelenlegi (politikai) nézeteit is.

PIM V. 534. (575–577.)
Epilóg. 3.
Hf_k 915–916.

„3.

Imrus ilyenekben egészen más véleményen volt, mint a környezete; és gyakran vitatkozott; de mindig az elméleti vita keretei között maradva. Imrus számára mindez nem is volt egyéb elméletnél: mert ő ugy képzelte <valahogy>, hogy amint a vallási különbségek, melyek egykor annyi emberáldozatot kívántak, < > |:rég:| elvesztették méregfogaikat: ugy ma már a nemzeti különbségek is; (ami bizonnyal nem volt |:még:| igaz, noha előbb-utóbb igazzá fog válni), Imrus nem is törődött a politikával, s nem tartotta érdemesnek lázadozni üres formaságok és hagyományok ellen: azaz nem volt már szociálista. Imrusnak voltakép mindig kevés köze volt a tömegek kenyérkérdéséhez: önmagán és saját puritán énjén érezte, mily független tud lenni a <.>szellem az anyagiaktól; |:amellett, folyton az Iskola és Szellem demokráciájában élve, kevés <fogalma> élménye volt a társadalmi igaztalanságokról;:| inkább csak <loyalitásból és megértés> megértő loyalitásból fogadta el a szociálisták frázisait.

Hf
Epilog. 7.
Hf_1 680–84.; Hf_k 629–632.

[a 7. folytatása]

„Imre fölényes volt e vitákban: de meg kell mondani, hogy résztvett bennük. [...]

Mindezekben Imre hangja még visszacsuklott a régi Imruséba: de milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt ama lázadó világnézet: a szocialista, anarchista ifjú? A Rend és Kultúra pionírja a magyar Nemzet és Állam problémáival bibelődött: ugyanabban a politikoncentrikus gondolatkörben élve, mint kollégái. Ki mondta volna Imrusról valaha, hogy nacionális kérdések fogják érdekelni? noha Imre nacionalizmusa távol állt a jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától. Imrében nem lobogott a Bartha Miklós szelleme, de még csak a Bánffy Dezsőé sem; s nemcsak nemzetiségi kérdésekben kerülte ő a sovinizmust. Nemcsak Bánffy Dezső és Bartha Miklós, de az igazat megvallva még Kossuth Lajos sem nagyon lelkesítette Imrét: az ő ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje. Ez az ideál nagyon messze volt a Döme bácsi-féle hazafiságtól (de Imre

[256] L. a jelen kötet első dolgozatát! (170–174.)

Imrus mindig inkább anarchista volt: a Korlátlan Egyén hitvallásán; de uj élete**,** melynek Cenci volt sorsdöntő kereszt-tündére, más valláson épült. Imrus ugy érezte hogy nem a magáé többé; életével másoknak <másoknak> tartozik, nem költői és szentimentális értelemben, hanem <azon szigoru k.> az emberi élet szigoru lánca szerint, melynek család, iskola, állam, mind csak egyes láncszemei.

Mint látható, az ujjászületett Imrusban volt valami egy német professzorból: noha ez bizonnyal csak külsőség volt nála, és nem tartott soká. Ellensúlyul hangosan gúnyolta a német szellemet, s a francia és angol kulturához húzott. De szent fogadása volt: nem írni többé szépirodalm<…..>at: komoly tanár és tudós lett.
Napjai is egyhanguan folytak, egy Kant pontos napirendjével.

<Reggel a cukrász> A szász cukrászhoz ment reggelizni, a nagy piacra, melyet hetenkint kétszer messziről jött tarka vásárosok szekerei borítottak. Fekete cigányok, kékbeli székelyek, piros <ruhás>-csizmás szász lányok nyüzsögtek itt az üngös, halinás oláh nem szívesen gondolt Döme bácsira). Hazafiság volt mégis, magas és fölényes, ama Csúcsok barátjához illő: kétezer méterre a többi végvári magyarok miopsz patriotizmusa fölött. E kétezer méter különben imponált: Imre szavaiból tanáremberhez illő komoly idealizmus áradván, sőt bizonyos *gutgesinnt*ség is, az országos politika legújabb fordulatával szemben: mert már Tisza Pista volt a láthatáron, ellensége minden felelőtlen »nemzeti délibábnak«.

Dehát micsoda ember volt ez az új Imre, – nem is ember, hanem eszméken lovagló tanár – patétikus, pedáns és politizáló tudákos? Ebből áll ki egy ember élete, és a Regény nem tud mást mondani róla? Bizony, Imre élete jóformán ebből állt ki: mert ami e kívül volt, az oly egysínen gördült napról-napra, mint egy erdővári Kant Immánuelé; kihez hozzáigazíthatod az órádat. Imre szinte hasonlított is egy begombolkozott ifjú német professzorhoz, noha, talán ellensúlyul, gúnyolni szerette a német szellemet. [...]; s magányos csúcsain könyvek észtornája töltötte be a szabott órák rekeszeit, amikor ozsonnázni indult a cukrászdába, vagy vacsorázni a vendéglőbe, ugyanoly kötelességszerűen, mint iskolai óráira.
[...] A lelket el lehet talán hallgattatni: de ki hallgattathatja el a testet? Ez a Sancho Panza nem szűnik döfködni Don Quichotte-ját; s ha Don Quichotte alszik, álmában döfködi. […] Imre álmait vágyak zsúfolják; s e vágyak bizonyára nem az »Erdővár«-szálló szobaasszonyára vonatkoznak, akinél

tengerben. <Szép> E szép őszben künn lehetett ülni a poros terrászon**.** Üde, fiatal, fehér fejkötős cukrászleánykák szolgálták föl a bivalytejes kávét, melynek felületén apró, fényes zsircsöppek terpeszkedtek.

578./

Rendesen vendéglőben ebédelt; a többi pár civiltanárral, akik versent [!] szidták <e>Erdővárat, s mindannyian Budapestre vágytak, ugy érezve hogy szellemi nívójukhoz nem méltó míliő ez a vad határszél.

Ha azonban névnapot ültek a rendházban,
[[...]] E lakbér voltakép kártyapénz volt: amiről még hosszu ideig élcelgettek az erdővári gimnázium tanárai. Imrus mindazáltal nem szívesen kártyázott: jobb szerette a sakkot, amit a rajztanárral üzött délutánonként, a többször idézett cukrászdában. Imrus, egyszer <levi> feszesen levizittelvén a városka pár magyar tisztviselőcsaládjánál, többet nem járt sehova, s ez a cukrászda volt egyetlen szórakozás<ának helye>a. Estéit <könyvei közt töltötte> Homéros<fölött>sal töltötte, görög harcok között.

4.”

Erdővár aranyifjúsága sorba szokott állni, »diákok a tanárokkal együtt«, mint a helyi élc tartja.
Panza éhségét hosszú séták kábították, át e dupla-tetős ó házak városán, mely *Toldi* egy sorát juttatta az ifjú tanár eszébe; a régi
Fejedelem omló vára felé, mert itt Erdővárott még a leszakadt magyar lélek is visszakapaszkodhatott a Történelembe; a felvég nyűzsgő cigánytelepe mellett, egy darab puskini vadregényesség; s a kék faluk kopár dombjaira – megint egyedül a testvér csúcsokkal! A falut Bethlennek hívták: de nevén kívül nem hangzott benne magyar szó. Don Quichotte mintha időgépen utazott volna ide: egyedül volt és anakronisztikusan. Hol villanhatott föl ilyen életben ama különböző éhségek fénye? pedig az éhségek fénye az Élet. Imre nem újította meg vizitjeit, s távol maradt Erdővár eladóitól; noha azok szegények már félig-meddig pártínak tekintették, sőt az a hír járt, hogy *von Haus aus* gazdag és gőgös. Bizonyos érdekelt oldalról meg is próbálták pletykába hozni egy előkelő és pénztelen özvegy leányával, aki évek óta mindig a legfrissebben érkezett fiatalemberre vetette ki elkeseredett hálóját. De ez már más regénybe tartozik. Imrét csak feszélyezettebbé tette a pletyka: mint egy barátságtalan, sűrű, gátló közeg. Imre félszegen mozgott ez elemben, arcán az udvariasság zavart mosolyával, mely annyira különbözik a sugártól, ami lelket lélekhez köt. Ez a sugár csak apró tanítványai szeméből röppent olykor Imre felé; meg egy naív, szöszke cukrászlány szeméből, aki a főtéri szász cukrászdában

> minden reggel elébe tette a bivalytejes kávét. Külön fejezetet érdemelne maga a kávé, vastag, óriás findzsájában, a hátán úszó kerek zsírpettyekkel.
> – Ach, der Kuckuck! – mondta a friss német lányka [...] Biztos, hogy Imre megint élni kezdett, egészen naívul és öntudatlan, mintegy első halál után, pillangólélekkel, e mosolyok melegében, és milyen messze minden eddigi Imrusoktól! [...]
> Erdővárott gyönyörű hosszú őszök szoktak lenni, s a cukrászda asztalai késő októberig nem kerültek be az aszfaltról, ami a nagy, kátyús főtérnek egy kicsi sarka volt. [...]
> Hetenként kétszer vásáros-szekerek tarkasága borította a teret. Vad, gyöngyös cigányok, kékbeli székelyek, piroscsizmás szászlányok nyüzsögtek az üngös, halinás román [Hf_1: oláh] tengerben. E reggelek frissek voltak s hangosak, mint a dobszó. Imre diákjai most mentek iskolába: a rács mögül beköszönve s rámosolyogva ifjú tanárukra. Így ringott ő ilyen reggeleken, a mosolyok sugárhálójában, a havasi nap alatt.
>
> 8."

Mindkét részben olvasunk arról, hogy a főhős gyakran vitatkozott kollégáival, de az alapállás és a nézetek a két változatban nem egészen azonosak. Mielőtt azonban a nézetbeli különbséget néznénk, rá kell mutatnunk arra, hogy Imre vitakedvét illetően mindkét helyen változást tapasztalunk. Kezdetben ugyanis mindkét változat hősét a „hallgatás" jellemzi. A fogalmazvány „Imrusa" „megtanulta az okosságot és hallgatást, nem fejtett ki lázadozó véleményeket", „elhallgatta vallási és társadalmi kételyeit" (1. r., 913). A végleges változatba nem így kerül be, ott ezt találjuk: „magába fojtotta lázadóbb véleményeit". (*Nelli* 5., 627)

A táblázatban idézett szövegek mutatják, hogy a főhős hallgatását a román diákokra kényszerített magyar nyelvnek a kérdése, a magyarság-hazafiság témájának szóba kerülése töri meg, de ezen a ponton van különbség is. A fogalmazvány (3. r.) szerint Imrus mindig „az elméleti vita keretei között" maradt, „számára mindez nem is volt egyéb elméletnél"; s a leggyakoribb vitatárgyról, a nemzeti különbségekről az volt a véleménye, hogy idővel – a vallási különbségekhez hasonlóan – elvesztik „méregfogaikat". „Imrus nem is törődött a politikával". (915) – A végleges szövegben (7. r.) a „politizáló tudákos" tanár „felháborodott" kollégái nacionalista-soviniszta nézetein, és mindig fölényesen vitatkozott, mikor a kultúra és a magyarság ügyéről volt szó. Imre „a magyar Nemzet és Állam problémáival bibelődött: ugyanabban a politikocentrikus gondolatkörben élve, mint kollégái. Ki mondta volna Imrusról valaha, hogy nacionális kérdések fogják érdekelni?" (629)

A teljes regényben (7.) nagyobb teret kap Imre „nacionalis kérdések"-kel kapcsolatos véleményének bemutatása. Nézeteit az író elhatárolja a „jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától", Bánffy Dezső és Bartha Miklós, de Kossuth szellemétől is, hangsúlyozva, hogy „az ő ideálja most Széchenyi volt". A fogalmazványban később (a 7. részben) említődik Széchenyi („Imrus Széchenyi olvasásában keresett vigaszt"), de itt igazán még súlytalan maradt nevének szóba hozása.

A regény Imréje „a nemzetiséget nem a politikai kiáltozásokban, hanem éppen a Kultúrában látta". (7. r.) A főszereplő egyik változatban sem kérdőjelezte meg a magyar állam asszimilációs politikáját. Hősének feladatát mindkét változatban azonosan fogalmazza meg az író: „a Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni." Azt is hozzáteszi mindkét helyen: „nem fogta föl feladatát a nacionális politika feladatául." Imrus/Imre számára a magyarság/Magyarság ügye összeesett/egy volt a Kultúra ügyével; s a „szellemi kincsesházak"/„éléstárak kapuihoz" aranykulcsként Arany nyelvét igyekezett átadni. (Fogalmazvány: *Epilóg.* 2., Hf: *Epilog.* 6.) Azonban az a fogalmazványbeli kifejezés, hogy „Imrus lelkes harcos"-a volt az ügynek, már nem szerepel a végleges

változatban. – Egyik változat főhőse se tartotta célravezetőnek a kultúra terjesztésében az erőszakot, de az új változatban Imrének eme véleménye nagyobb hangsúlyt kapott, s megerősítette egy elbeszélői egyenes közlés is: „meg volt győződve, hogy erőszakkal nem megyünk semmire". (7.) Figyelemreméltó új elem (6.), hogy Imre „küldetést hordozott; [...] a küldetéses magyarság pionírja volt". (Emlékezhetünk rá, hogy már a *Nelli* fejezet 7. részében is a fogalmazványhoz képest ilyen értelemben rajzolta át Babits Imrus alakját!)

Magyarság és kultúra között a fogalmazványban hierarchiát érzünk, amikor azt olvassuk, hogy Imrus meg volt győződve, „ahol a Kultura fog és ragad, ott a magyarságnak nyert ügye van". (2.) Ez a mondat nem is került be a végleges regényszövegbe; de az sem, hogy Imrus tanítványaiban „ős [[...]] anyagot", „ős éhséget", „ős erőt" látott, s „faja nagy dicsőségének tartotta volna, ha ezt a szűz és tehetséges fajtát is beállíthatja Európa nagy munkájának szolgálatába". (2. r., 914) A végleges változatban (6.) elmaradt a „szűz és tehetséges fajta" jellemzéséből az ismétléssel is nyomatékosított (a húszas évek retorikájából ismerős) „ős" jelző; az itt szereplő „ősfényű szemek" kifejezés – inkább Adyt asszociáló összetétele – már nem olyan rossz áthallású. S mivel nemcsak a jelzők változnak meg, hanem – Imrus és tanítványai kapcsolatának betoldásával – a kifejezések más összefüggésbe illeszkednek, a szöveg jelentése is „finomul". Többek között azért is, mert másfajta viszonyokat sugall az „európai fények köré" mécsessel lángra lobbantott „mécsek" komplex kép, mint az „Európa nagy munkájának szolgálatába" állított „ős erő". (6. r., 628)

A „Világosság terjesztője" helyett a „művelődés gyertyája" metaforának pedig nemcsak helyi értéke van (egy asszociációs, illetve metaforalánc elején elhelyezkedve maga után vonja a fejezetrész végén levő képeket: „mécs"-ek, „európai fények"), hanem a regényegész motívumhálózatába illeszkedik.

A fogalmazvány Imrusát a szociális kérdések sem izgatják. („Imrusnak voltakép mindig kevés köze volt a tömegek kenyérkérdéséhez".) Ezt megint csak nem állíthatjuk ilyen egyértelműen a végleges szöveg Imréjéről. A kis román tanulók szociális nyomorúságának

a témája mindkét változatban előfordul – kis különbséggel. A fogalmazványban (2.) a tanulók helyzetét az elbeszélő tárgyilagos közlése alapján ismerjük meg („Imrus tanítványai [...] alig ettek valaha meleg ételt [...] mindazonáltal, sápadtan, éhesen Imrus szerette őket;"); a végleges változatban (6.) azonban a főhős gondolataiként is olvashatjuk a hasonló tartalmú sorokat („E füstös putrikban emberek élnek [...] behoz"). Mind az elbeszélő, mind a főhős szubjektív érzésmegnyilvánulása fejeződik ki a „kis félvadak" szerkezet jelzőjében. Ezt követően az újonnan betoldott, Imrus gondolatait, érzéseit bemutató részekben is érezzük Imrus együttérzését szociális és szellemi nyomorban élő tanítványaival.

Láttuk, hogy a főhős jelenbeli magatartása nem egészen egyforma a két változatban, a „lázadó" múltjukhoz való viszonyuk azonban mindkettőben egyformán tagadó, s mindkettőben hangsúlyozódik Imre új élete.

A fogalmazványban (3.) Imre múltbeli nézeteit a jelenből visszatekintve így jellemzi az író: „nem volt már szocialista", „megértő loyalitásból fogadta el a szociálisták frázisait", „mindig inkább anarchista volt: a Korlátlan Egyén hitvallásán". Ez a változás volt az oka a Nyugat-számok elutasításának is (a következő, a 4. részben): látni sem akarta e „lázongó, forradalmi írásokat". (917) – A jelent így láttatja az elbeszélő kívülről és belülről: Imre új élete „más valláson épült": „ugy érezte, hogy nem a magáé többé; életével másoknak [...] tartozik". (915)

A végleges szövegben (*Epilog* 7.) hasonló egyértelmű fogalmisággal, de sokkal rövidebben, narrátori közlés hozza az olvasó tudomására: „milyen messze volt már Imre Imrustól! Hol maradt ama lázadó világnézet: a szocialista, anarchista ifjú?"; vagy később, a fejezetrész utolsó előtti bekezdésében: „milyen messze minden eddigi Imrusoktól!" (629, 632)

Szemléletváltozását a fogalmazványhoz képest egy új elem, a „Don Quichotte"-motívum is megerősíti. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy – a Pesti Napló november 30-i tudósítása szerint – Babitsot 1924 őszén a Bálint-klinikán egyetlen könyv érdekli: egy „szép kiadású francia Don Quijote".) Fontos lehetett az író számára, hiszen már

a regény második részének tervezetében, annak 7. pontjában utólagosan beszúrta a „Don Quijotte = Imruska” azonosítást. (OSZK Fond III/1603/2) Mégis elfelejtődik az *Epilóg* első fogalmazványában. A végső változatban viszont többszörösen ismétlődik: előbb a „Don Quichotte”–Sancho Panza szereplőpáros tagjaként a testtel szembeállított lélek metaforája (7. r.); majd (Imre) = Don Quijotte azonosítást fejez ki egy egytagú metafora. (7., 10. r.) A motívum a cselekmény korábbi pontján is előfordul, s csak úgy nyerheti el teljes jelentését, ha az olvasó ezeket a megjelenéseket egymásra vonatkoztatja. Korábban, a *Viharágyú!* c. fejezet 5. részében beszédes ellentétben szerepel: „Imrus szenvedéllyel beszélt, mintha egy láthatatlan vádló ellen védelmezett volna valami Luciferrel kötött szövetséget. Lucifert mindannyian inkább vállalnók, mint Don Quichotte-ot [...].” S ebből az ifjúból lesz Erdővárott „Don Quichotte”, aki „mintha időgépen utazott volna ide: egyedül volt és anakronisztikusan”, s akinek „szavaiból tanáremberhez illő komoly idealizmus” áradt. Elgondolkodtató különbség az egyetemista Imruska és az erdővári Imre között.

Imre új életével kapcsolatban mindkét változatban megjelenik az „újjászületés” motívuma. A fogalmazványban, az *Epilóg* 3. részének elején az „ujjászületett Imrus”-ról olvasunk, és arról, hogy „uj életé”-nek „Cenci volt a sorsdöntő kereszttündére”. (915) Az „újjászületés” a regény végleges változatában hangsúlyos, többször visszatérő elem marad. Először csak mint lehetőség említődik – ám a megvalósulás sejtetésével – a cselekménynek azon a pontján, amikor Imrus az éjszakai városi bolyongása közben betér az útjába kerülő kávéházba: „ki tudja? a morális Újjászületés, az Akarat nagy megfordulása, nem mindig a Csönd műve [...].” (*Nelli* 7., 577.). Az *Epilog* 7. részében már a megvalósulásról, az újjászületés utáni állapotról van szó, metaforikusan s olyan formában, amely visszamenőleg Imrus „öngyilkosságát” is segít értelmezni: „Imre megint élni kezdett [...], mintegy első halál után, pillangólélekkel [...]”. (632) A pillangó archaikus jelképe az átváltozásnak, bizonyos hiedelmek szerint az emberi lélek pillangóvá változik.[257] Imrus majdnem végze-

[257] A pillangó ősi lélek- és feltámadás-jelkép. (BM-Hf 2006: 2/605)

tes gádorosi sebesülése az átváltozás, a szimbolikus halál és újjászületés, a felnőtté avatás kultúrtörténeti reminiszcenciáit asszociálja az olvasóban. (*Nelli* 16., 608) Ebbe a sorba illeszkedik – előrejelzésként és általánosító értelemben – egy sokkal korábban, Imrus első autodaféjakor olvasható kép: „A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újraszülessen." (*Gyula újból a színre lép*. 5., 387) (Az elmondottak megerősítik azt a regényinterpretációt, amely Imrus morális „újjászületését" több szempontból is motiváltnak, s a mű értelmezésében lényegesnek tartja.[258])

*

A fiatal tanár mindennapi szokásainak, napirendjének bemutatásában a leglényegesebb különbség, hogy a végleges változatból – már említett okok miatt – hiányzik a rendházbeli kártyázás.[259] Szóba kerül a cukrászdai reggeli kávézás, s a jelenethez természetes módon illeszkedik a tér leírása, s az azon feltűnő vásárosok néprajzilag is érdekes, színes bemutatása, amely mindkét változatban megtalálható, de nem egészen egyformán (például a „fekete cigányok" helyett: „vad, gyöngyös cigányok"). Viszont a korábbi változatban „cukrászleánykák szolgálták föl a bivalytejes kávét", nem a „szöszke cukrászlány" teszi Imre elébe. Vagyis e változat szerint itt még nem olvasunk a szerelemről, s nem is a cukrászdában kezdődik a szerelmi történet.

Mindkét változatban van arra is utalás, csak másképpen és másutt, hogy „a helybeli lányos mamák [...] uj hálót kezdtek fonni Imrus körül" (922), illetve, hogy hősünket megpróbálták „pletykába hozni egy előkelő és pénztelen özvegy leányával". (631) S ez a pletyka mindkét helyen kiegészül azzal a megjegyzéssel is, hogy ez „már

[258] L. a jelen kötet első tanulmányát!

[259] A ciszterekkel való kártyázásnak van életrajzi alapja, de nem fogarasi, hanem bajai, míg a kis cukrászlány ihletője fogarasi élmény. L. Némediné: *Élet és irodalom. Babits életének színterei, környezetének alakmásai a regényben.* In: BM-Hf 2006: 2/419, 421–422.

más történetbe/regénybe tartozik". (Amit meg is ír később Babits *Hatholdas rózsakert* címen.[260])

Míg a fogalmazványban a szerelemtéma az utolsó előtti (7.) fejezetrészben, az utolsóként felvillantott erdővári pillanatképek között szerepel, a végleges változatban még a 7.-ben, Imre mindennapjainak bemutatása sorában. Itt ugyanis, azt, hogy „Imre megint élni kezdett", a mindennapi élet szintjén az író összefüggésbe hozza a szerelemmel is. (Egyébként általában is elmondhatjuk, hogy az új változatban az egyes részek motiváltabban, sokszor egymást erősítve, jelentést hordozva kerülnek egymás mellé, vagy a regény motívumhálózatába illeszkednek, hiszen megjelenésük itt nem annyira jelzés- és utalásszerű, mint a fogalmazványban.)

Azonban a szerelmi történetnek nemcsak a fejezetben elfoglalt helye más, hanem tartalma is különbözik.

Íme a fogalmazvány szövege: „Imrus [[...]] egy magányos séta alkalmával egy lánykát pillantott meg, aki vadvirágokat szedett a mezőn. [[...]] Szerelem: erről szó sem lehetett itt: noha a szerelem épugy lehet a Távolságok, mint a Közelségek költészete. Mindenesetre furcsa távolságok és furcsa közelségek kezdtek nyílni a zord ifju filozóf s e naív szász Gretchen között, melyek közelebb hozhatnak az Élet értelméhez – mert ha van az Élet[nek] értelme, miben lehetne megtalálni másban, mint a távolságok közelségében? Ez azonban már alighanem metafizika: s itt látható, beszívható és kézzelfogható valóságok voltak: hegyek, fenyők, szelek és kacajok; de mindezek, mondom, már más lapra tartoznak." (922)

A regény végleges változatában a romantikusabb, de kevéssé motivált (a mezőn virágot szedő lánnyal való véletlen) találkozás s ezen találkozások ismétlődése helyett Babits az egyszerűbb és természetesebb cukrászdai idillt bontja ki költői módon – kiegészítve a szász cukrászné féltékenységének valóságközeli képével. S bár a történetnek a fogalmazványban is van dramaturgiai funkciója (Imrus levél-

[260] Ennek a történetnek a valóságalapja sem fogarasi élmény. L. Láng József: Adalékok a „Hatholdas rózsakert" keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. *ItK* 1960/5., 574–577.

írásának elmaradását indokolja), mégis úgy érezheti az olvasó, hogy – az életrajzi okokon túl – csak azért említődik, mert szerelem nélkül nincs „regény". Pedig nem erről van szó. Az író már a fogalmazványban jelez valamit abbeli szándékából, hogy a „szerelem"-nek „metafizikai" távlatot adjon (utalás a Faustot megváltó Gretchenre, a Szerelem és az „Élet értelmé"-nek összefüggésére). – A végleges változatban nem térnek vissza ezek a direkt utalások, viszont sokkal poétikusabb (egyúttal – a saját életművén belüli és kívüli – költészeti-filozófiai intertextuális összefüggést asszociáló) formában teremti meg a metafizikai dimenziót egy új, a „sugár"- motívummal. (L. a jelen kötet első dolgozatát!)

*

A fogalmazványbeli *Epilóg* 4. részétől kezdve az Imrus életét felkavaró események leírása következik, ezek sorrendjét azonban a végső változat nem követi. A rövid 4. rész (578–579. oldalon, 11 és fél sorban) a bivalykalandot meséli el, és bemutatja, hogyan fogadja Imrus a Rosenberg-küldte Nyugatot (12 sorban); a még rövidebb 5. rész (579) a földrengést említi, és Imrus különös érzéseit világítja meg (mindössze 15 sorban). S csak ezek után, a 6. részben (579–581) olvasunk a képviselő-választásról. (917–920) – A végleges regényszöveg szerkezete más. A földrengés és a bivalykaland egyetlen rövid fejezetrészbe (10.) kerül, de fordított sorrendben (előbb a földrengés, aztán a bivalykaland), és nem megelőzik, hanem követik a képviselő-választás históriáját (9. r.).

Az alábbi táblázatban – mindkét változat sorrendjét mellőzve – a témáknak megfelelően állítjuk egymás mellé az azonos témájú, de különböző szövegegységeket.

Először nézzük, miben különbözik a bivalykaland szövege:

PIM V. 534. (578–79.)
Epilóg. 4.; 1. bekezdés
Hf_k 917.

„E racionális életmódot mindössze két esemény szakította meg: az egyik egy bikakaland volt; mert elsétálva egyszer, tul az Apaffiak ősi várán, a kék faluk és vad cigánytelepek felé, zord hegyi legelőkön, miközben <szent k> a szent hexametereket skandálta magában, egyszer csak észrevette hogy egy sötét bivalybika tart egyenest feléje. A bivaly komolyan megkergette Imrust; noha az ifju tanár kétségbeesetten iparkodott megőrizni méltóságát, legalább míg a város első házaiig érhet; ahol egy hirtelen kapu alatt menedéket talál. E fekete, csúf, sanda állat valami szimbolum volt: mert hányszor fogja még megkergetni az ős, állati vadság a fiatal Intelligenciát? noha a bivaly is bizonyára hasznos állat s félszeg csufságában is van valami szépség."

Hf
Epilog. 10.; 5. bekezdés
Hf_l 689–690.; Hf_k 638.

[...]
„Imrét egyszer bivaly kergette meg, egy sötét bivalybika! végig a vad mezőn, sőt be az uccába, konokul, vészesen, még a gyalogjárón is nyomába szegődve. E csúf, sanda állat – amilyeneket az iskolai földrajzkönyv szerint is »Erdővárott többet látni, mint másutt« – bizonyára szimboluma volt valaminek, ami még gyakran fogja megkergetni e világban az ifjú Intelligenciát. A fiatal tanár kétségbeesetten iparkodott megőrizni a hosszú überciher méltóságát; mindazáltal hátra-hátra pillantva a félszeg, ferde nyakra, a fekete, kopasz homlokra és a fonák, fenyegető szarvra. Don Quichotte látszólagos nyugalmában volt valami hősi: mégis elfúlt, lihegett, s a megkönnyebbülés kimerültségével roskadott le, amint beért a cukrászda biztos üvegei mögé.
– Ach, der Kuckuck! – nevetett ijedezve a hősre a kis párduc; egészen másfajta fenevad. A riadt szív zuhanó labdáját a mosolyok hálója kapta föl..."

A földrengés, a villanyvilágítás és Imrus érzéseinek leírásában alig van különbség:

PIM V. 534. (579.)
Epilóg. 5. 1–15. sor
Hf_k 918.

„ A havasok néha egész közel jöttek, különösen reggel; ilyenkor mintha gipszből vagy cukorból lettek volna;

Hf
Epilog. 10.
Hf_l 689.; Hf_k 637.

„A Csúcsok néha egész közel jöttek, különösen reggel; s ilyenkor mintha csupa cukorból lettek volna; máskor

máskor fenyegetőek, sötétlilák voltak, estefelé, s mintha ráestek volna a házakra.

Egyszer egy kis földrengés is volt.
A villanycsillár sokáig lengett a szobában, ide-oda, s vele lengett az egész szoba. [[...]]
Imrust néha vad szenzációval ragadta meg az érzés: hogy került ő ide, [[…]] Milyen különös az emberi élet!
Imrus<t külon> szédítő irreálitás fényében látott ilyenkor mindent: talán semmi sem igaz, semmi sem volt igaz, s néhány könyv az egész világ! Messzebb volt, mint ha Párisban lenne, s szóról szóra messzebb, mint Velencében.
Az ujságok repülőgépekről beszéltek a Kaszinóban; Bléríotról, <Lu..> Wrightról; s az ablak előtt oláh szekerek jártak el."

fenyegetőek, sötétlilák voltak, estefelé, s szinte ráestek a házakra, behulltak az ablakon, beárnyékolták a könyveket.

Egyszer egy kis földrengés is volt.
A villanycsillár sokáig lengett a szobában, ide-oda s vele lengett az egész szoba. [...]
Imrét néha vad szenzációval ragadta meg az érzés: hogy került ő ide, […] Milyen különös az emberi élet!
Imre szédítő irrealitás fényében látott ilyenkor mindent: talán semmi sem igaz, semmi sem volt igaz, s néhány könyv az egész világ! Messzebb Velencénél? Oh! Messzebb Párizsnál... Amerikánál...

Az ujságok repülőgépekről beszéltek a kaszinóban; Bléríot volt Pesten...
De az ablak alatt román [a Hf_1-ben: „oláh"] szekerek jártak el, katrincás fátákkal."

A bivalykaland és a földrengés előreutaló metaforikus, szimbolikus értelmű jelenetek. A „bivaly" jelentését nem kell az olvasónak megfejtenie, maga az elbeszélő mondja szimbólumnak. A fogalmazványban értelmezi is: „az ős, állati vadság" szimbóluma. A végleges szöveg valamivel többet enged az olvasó fantáziájának, de a szűkebb és tágabb szövegkörnyezet itt is egyértelművé teszi a jelentést. A tágabb környezet is: tudniillik az erőszakos képviselő-választás utáni helyzetben szimbólumként való értelmezése motiváltabb, mint a fogalmazványban.

*

A fogalmazvány 4. fejezetrésze második felében, a bivalykaland után van szó röviden Rosenberg első leveléről, az általa küldött Nyugatról, illetve Imrus vele kapcsolatos gondolatairól. Mindez a regény végleges változatában – sokkal hosszabban – található a 8. fejezetrész-

ben, amely a sorrendet tekintve megfelel a fogalmazványbeli 4.-nek: tehát a téma mindkét változatban megelőzi a képviselő-választást.

PIM V. 534. (578-79.)
Epilóg. 4.; 2. bekezdés
Hf_k 917

[[...]]
„A másik esemény Rosenberg levele volt, aki elküldte barátjának a Nyugat első számát, mely ez időben jelent meg. A Magyar Glóbus is megfordult végre, <s> az Ér ezuttal na<gyo>gy erővel indult el az <ó>Óceán felé – s Imrus nem ült a szent hajón. Imrus rosszkedvűen lökte egy fiókba a kékesszürke füzetet, melynek födelén a Számüzött Kuruc írdogált mécse mellett, akihez ő is hasonlított. Rosenberg bíztatta, hogy írjon a Nyugatba; Rosenberg már személyesen ismerte Osvát Ernőt, s biztosította hogy szívesen látják. De Imrus duzzogva, mint egy különös, távolesett testvér, el sem olvasta, látni sem akarta e lázongó, forradalmi írásokat, s félő borzongással gondolt arra, amit Rosenberg írt: hogy néhány versét átadta Osvátnak, s azok a Nyugatban ki is jöhetnek. Imrus egészen uj embernek érezte magát, akinek régi életéhez többé semmi köze."

Hf_l
Epilog. 8.; a 3. bekezdéstől végig
Hf_l 685–686.; Hf_k 633–634.

[[...]]
„Ha a gádorosi levelek idegenül érintették Imrét: még inkább a pesti írások. Rosenberg egy új folyóirat első számát küldte el neki, mely most jelent meg, és Nyugat volt a címe. Ez valami olyan Viharágyú-féle volt: Imre mindazáltal, vagy épp azért, rosszkedvűen és szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába a kékesszürke füzetet, melynek födelén pedig a Száműzött Kuruc irdogált mécse mellett, akihez ő is hasonlított. Később újból előkotorta és nézegette: a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis... ő már túl volt ezen, ő most már máskép képzelte az egészet. Vagy csak a modor bántotta, mint a túlerős fény, melytől már elszokott? vagy a rossz emlékek szégyene csapta meg? Csakugyan valami nagy szégyennel tette vissza a füzetet a fiókba: noha ki tudja, mi volt a szégyen igazi oka, ama tudatalatti mélyekben? A rúgó nem látszik a gép belsejében, s Imre talán titkos irígységgel gondolt azokra a szárnyas és erős társaira, kik könnyebb s izmosabb fajtákból származva, élükön egy Adyval, folytatják a harcot, amelyről ő is álmodott. Itt volt ama szégyen rúgója: mert nem őt s az ő fajtáját hívta-e legelől ez a harc? De ő maga sem tudott e rúgóról; s őszinte fejtegetést kezdett írni Rosenbergnek, melyben

> erősen kritizálta e hüpermodern törekvéseket; mert ezek mindent lenéznek, ami régi és magyar, pedig micsoda értékek vannak itt! csak vissza kell menni hozzájuk. Imre Bergson tanával akarta igazolni a hagyomány fontosságát a Kultúrában [[...]].

Láthatjuk, hogy a fogalmazványban erősebb a magára valló személyesség: ott is, ahol arról ír Babits, hogy Imrustól a folyóirat számára Rosenberg verseket sürget, s szóba kerül Osvát neve is (Babits is kapott magától Osváttól ilyen kérést 1908 őszén[261]); s ott is, ahol Imrus amiatti „félő borzongás"-át fejezi ki, hogy tudta nélkül jelenhetnek meg versei, amelyek másnak mutatják, mint szeretné (ennek is van valós életrajzi háttere[262]).

Az első mondatokban megfigyelhetjük, hogy más az elbeszélői pozíció, a nézőpont, az időszemlélet. A fogalmazványban az elbeszélő egy későbbi időpontból tekint vissza, és amiről (Nyugat), akiről (Osvát) beszél, számára és az olvasó számára is régről ismerős, még a jelentőségük is az. Más a helyzet a végleges változatban. Itt a fővárosi irodalmi élettől távol élő Imre nézőpontjából láttatja az író a Nyugatot: a „most megjelent" folyóirat első számát, amelynek a nevét is most ismeri meg a főhős. Jelentést sem a regényvilágon kívülről kap, hanem azon belüli viszonyítási ponthoz, a „Viharágyú"-hoz méretik.

A teljes változatban hosszabban és árnyaltabban jellemzi az író főhősének a Nyugathoz, az irodalmi mozgalmakhoz való viszonyát. A fogalmazvány hőse „rosszkedvűen", olvasás nélkül „lökte" fiókjába. És a magyarázat: „látni sem akarta e lázongó, forradalmi írásokat"; „Imrus egészen uj embernek érezte magát, akinek a régi életéhez többé

[261] Sipos 1999: 1/33.

[262] Lásd erről a Holnapban megjelent Babits-versek történetét s Babits véleményét ezekről! Bende László: A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor „undorodott a versírástól". *Esti Kurír* 1928. június 27., 13. L. még: BM-Itt 1997: 227–232.

semmi köze." (917) – A végleges változatban Imre szintén „rosszkedvűen és szinte gyűlölettel lökte tanári fiókjába" a folyóiratot, de elutasítása nem végleges és nem egyértelmű. Később tudniillik elővette, „a címe rokonszenves volt neki, hisz ő is Nyugat kultúrájának harcosa! mégis!... ő már túl volt ezen, ő most már másképp képzelte az egészet. Vagy csak a modor bántotta [...]." (633)

A Rosenbergnek szánt válasza ezt a „másképp-látást" mutatja, ugyanis kritizálta a „hüpermodern törekvéseket" (itt már nem szerepel a „lázongó, forradalmi írások" kitétel), és „Bergson tanaival akarta igazolni a hagyomány fontosságát a Kultúrában".

„Valami nagy szégyennel" tette ismét vissza a fiókjába a folyóiratot. Az elbeszélő kommentálja Imre érzését, de nem világítja meg egyértelműen a „szégyen" okát, sőt éppen a motiváció bonyolultságát, összetettségét, „ama tudatalatti mélyekben" rejtőzöttségét láttatja. Az okok között személyesebbek és általánosabbak is vannak. Az előbbihez sorolható a „rossz emlékek szégyene", Imrének a múltbeli lázadó énje miatti szégyene; vagy az amiatti szégyen- meg irigységérzete, hogy ő már nincs a harcolók között. De Imre „fajtája miatt" is szégyenkezik, amikor azt látja, hogy „a harcot, amelyről ő is álmodott", azok „a szárnyas és erős" társak folytatják, „kik könnyebb s izmosabb fajtákból" származnak. (633–634)

A Nyugatról írottak is jelzik, hogy a regényben kettős prizmán törik meg a múltbeli emlékek fénye: Babits egykori önmagát sem tagadhatja meg, de a húszas évek távlatából már kissé másképp látja ifjúkori élményeit.

*

A Nyugat témájához természetesen köthető az utalás a modern irodalmi életre. Ez csak jelzésszerű a fogalmazványban, az Ady neve nélkül, de a tőle való képekkel. Ezek a végleges változatban elmaradnak, azonban név szerint megidéződik Ady mint az irodalmi harc vezére. Az Ady-versekre való utalás is megtalálható a szövegegység egy távolabbi pontján, de más formában (például az „új" többszörös ismétlése; az olyan kifejezések, mint az „új láz", „új vágyak"). Sőt Ady neve a fejezetrész végén is szerepel. – A fogalmazványban Ady

neve az utolsó előtti fejezetben, egy közbeékelésben kerül elő, Imrus különvéleményével kapcsolatban: „meg tudta állni a hallgatást minden régi kényes témájáról Adytól kezdve, titkos fölény mosolyával". – Itt nem neveztetik néven egyetlen kényes téma sem, a végleges változatban viszont egy igen: „Imre, a különös renegát, kedvetlenül hallgatta" kollegái „nyárspolgári kirohanás"-ait, „melyek túlmentek az irodalom és kultúra legális szempontjain: zsidókérdést csinálva az esztétikából is."

A regény végleges szövegében ugyanis az író sokkal jobban kibontja a másikban csak jelzett szellemi harcot, amely „Imre nélkül" folyt. (A fogalmazványban: „nem ült a szent hajón.") Ez a szövegegység teljesen új: „S közben már folyt a Harc [...]! Új hősök vonultak föl, [...]. Ismét voltak irodalmi hazaárulók és nemzetvédők, s a vita behatolt az erdővári tanári szobába is [...]. Milyen álláspontot foglaltak el [...] Adyval és az új szellemmel szemben? [...] zsidókérdést csinálva az esztétikából is." (634) – A szellemi harcot elbeszélői közlésből ismerjük meg. Egyes (fentebb kihagyott) részletekben a modalitás a babitsi kettős prizmájú látásmódról tanúskodik: „Óh örök új nekieredés, tragikus magyar ébredések, új láz, új vágyak, új megtorpanás, új gyanúk, új rémület és haszontalan szenvedélyek!"

A 7. fejezetrészben – Rosenbergnek egy újabb levele kapcsán – kultúrpolitikai harcról olvasunk. Imre egykori barátja arról ír levelében, hogy „zsidó létére, még mostanáig sem jutott álláshoz". A fogalmazványban is esik szó (a későbbi, a 7. részben) Rosenberg második leveléről ezzel a hírrel (ott a zsidótéma csak ezen a ponton kerül elő). Rosenberg helyzete mindkét helyen összehasonlítódik az Imréével, de a végleges szövegben ez csupán rövid, tárgyilagos elbeszélői közlés, az eredeti fogalmazásban azonban részletesebb, és Imre szégyenérzete kíséri. (921)

*

Az említett szellemi és kultúrpolitikai harchoz kapcsolódik Imre helyzetének bemutatása: „lassan és észrevétlen kifejlett világnézeti csatatéren érezte magát, mely oly problémák fölött folyt, amiket ő már rég elintézettnek hitt. Imre úgy állt e csatatéren, egyedül, mint a bá-

rány, ki két nyáj között eltévedve, tétován néz körül és maga sem tudja, melyikhez tartozik." (635) Teljesen új a szöveg. Az „eltévedt bárány" motívum is új elem a végleges regényszövegben, fontosságát mutatja, hogy a kép visszatér még a sortűz után. A hasonlat nemcsak helyi értékű, nemcsak szemléletesen összegzi Imrusnak az előzőekben bemutatott helyzetét, de a művet átszövő gazdag motívumrendszerbe beépülve – minden kultúrtörténeti áthallásával – felerősítheti Imre alakjának mint különös megváltónak (aki maga is megváltásra szorul) az értelmezését. (A szélsőségek közepette az író úgy mutatja be hősét, hogy abban az olvasó az ő 1919 utáni helyzetét is felismerni véli.)

Ebben a fejezetrészben (8.), illetve ettől kezdve a fogalmazványhoz képest Imre bemutatásában valami halvány szemléleti elmozdulást látunk. Feltűnhet az is, hogy itt a korábban még a kultúráról, magyarságról vitatkozó Imre ismét „hallgat" (ha „kedvetlenül" is), sőt: „az eltévedt bárány" bizonytalan.

Ez a tendencia megerősödik a sortűz után, ahol „az eltévedt bárány"-kép is visszatér. Éppen ezen a ponton lehet igazán észrevenni, hogy a végleges szövegben Babits nem realizálja a fogalmazványbeli koncepciót, más irányba jelöli ki Imre útját.

A végleges szöveg Imréjének ugyanis nincs szava a sortűz után sem, holott a fogalmazványban éppen akkor tör ki. Ez a 7. rész elején található szövegegység azonban nem kerül át a végső változatba:

„Szerencse, hogy Imrusnak még nem volt szavazati joga: különben meges|:het:|ett volna az a botrány, hogy a magyar tanár az oláh jelöltre szavaz. Igy megint csak elméleti kitörésekig jutott, [...]. Óh, [...] a Magyarság ügye, szent volt Imrusnak is! de épen mert szent, nem tűrte a szennyet. Imrus fehér ruhában szerette volna látni a bálványát; [...]. Miután pedig minden relatív, a bálvány orthodox hívői Imrust érezték a szennyhintőnek, mondván:

– Csunya madár, aki a saját fészkébe rondít.

E sacro egoismo viharos ellenkezést váltott ki Imrusból, s ez tette, hogy – noha meg tudta állni a hallgatást minden régi kényes témájáról Adytól kezdve, titkos fölény mosolyával, ha e témák szóba jöttek

– itt e ponton kitört és kisebesedett az az ellentét, mely környezetétől elválasztotta." (920–921)

A fogalmazványban (röviden, csupán egy-egy mondattal) két helyen kerül szóba az új szellemi harc témája. Először: a 4. részben Rosenberg levele kapcsán, s ott azt olvassuk Imréről, hogy „nem ült a szent hajón". (917) Másodszor: a sortűz után, s most Imre „érezte hogy uj élet, azaz uj harc szálai fonják körül, s ismét benn áll az Elevenben." S ezt az állapotot Rosenberg második levele csak megerősíti. (Indokoltnak látszik tehát a két levél más-más fejezetrészbe helyezése!)

A végleges szövegben csak egyszer és részletesen, a sortüzet megelőzően (8.) kerül szóba, hogy „közben már folyt a Harc", s „Imre nélkül". (634) Ez a rész a levelek fejezete: az elején a Gádorosról érkezett levélről esik szó, majd Rosenberg első és a szövegegység végén a második leveléről. Egymás mellé kerülhetett a két Rosenberg-levél, mert bővíti a szellemi harcról mondottakat, s egyúttal megerősíti Imre álláspontját a levelekkel kapcsolatban: ha „a gádorosi levelek idegenül érintették Imrét: még inkább a pesti írások". Nyomatékot ad ennek azzal is az író, hogy Imre nem válaszol a gádorosiak levelére, és Rosenbergnek sem küldi el, amit írt. Nem érdektelenségből, hanem a „toronyban" élő ember valami „idegenség"-érzetéből.

Imre magatartása később, a sortűz után sem változik, holott a fogalmazványban mást találunk. Ott ugyanis Imréről – akiről a 4. részben még azt olvastuk, hogy „egészen új embernek érezte magát, akinek régi életéhez többé semmi köze" (617) – a sortűz után (7. r.) a következőket tudjuk meg: „Különös módon ez az uj élet a régibe is kezdett már fonódni. A levelek és ujságok érdekelni kezdték." Az otthoni hírek éppúgy, mint a Rosenberg panaszai. (921)

Ennek éppen az ellenkezőjét hangsúlyozza a végleges változat, igaz, hogy egy korábbi helyzetben, de nincs a regényben olyan újabb szituáció, amelyben Imre alakja változást mutatna. Ellenkezőleg, a változatlanságot erősíti több mozzanat. Az egyik például, ami csak a fogalmazvány és a végleges szöveg viszonyában jelenik meg, az, hogy az utóbbi Imréje nem robban, nem tör ki, nem vitatkozik.

A végleges regényszövegen belül pedig változatlanságot sugall a szellemi harcról szóló fejezetrész (8.) lezáró hasonlatának (bárány) a sortűz utáni megismétlődése is, a metafora-forma még nagyobb nyomatékával (9.).

Az *Epilog* 9. részében leírt jelenetsort író és hőse érzéseit egybeolvasztó rövid elbeszélői közlés zárja: „Imre ezúttal először látott sortüzet – amiben még lesz része máskor is. [...] Emberélet, ha csak rosszszagú paraszté is, mindenesetre szent volt még az időben: s a kis bárány tanácstalanabbul állhatott, mint valaha. Ámbár volt-e ő hivatva ítélkezni? De másrészt: nem élt-e a Szabad Gondolat korában s országában? Amire a Csúcsok bizonnyal megint csak mosolyogtak: mert hiszen minden kor s minden ország az Emberé." (637)

A két (a 8. és a 9.) fejezetrész zárlatában nemcsak a „bárány"-motívum ismétlődik, hanem az azt követő „csúcsok" is. A motívum jelentőségét szituáltsága is kiemeli: mindkét helyen az utolsó mondatban fordul elő; s az utolsó mondat az első esetben külön sorba is kerül. A párhuzamosságot hangsúlyozza, hogy a mondatok is egymás variációi, s a második előfordulás nyelvtanilag is („megint csak") visszautal az elsőre.

A „csúcsok" megszemélyesítése („pillantottak le rá" / „mosolyogtak") közvetlen-humanizált kapcsolatot jelez, emberközelbe hozza őket, másik oldalról azt mondhatnánk, hogy Imrét, akire a tekintet irányul, emeli magasabb dimenzióba. De egyúttal kifejeződik „az eltévedt bárány"-nak a tőlük való távolsága is: első esetben az alapkép tovább bővítése révén („hidegen és közömbös ragyogással"), második esetben a távolságot a szövegösszefüggés, illetve a modalitás, a finom irónia érzékelteti.

A párhuzam, a variáltan ismételt mondat szövegkörnyezete, illetve kiegészítése egy magyarázó tagmondattal segít értelmezni a „csúcsok"-szóképet, amelynek szimbolikus jelentését az is aláhúzza, hogy másodszor már nagybetűvel íródik. Olyan magasabb dimenziót jelképez, amely felől nézve az emberi történések, dilemmák „megmosolyognivalók" csupán.

Imre, az „eltévedt bárány" is az, de azért az ő alakját az író el is különíti a többi embertől s lázadó eszméiktől, a vad ösztönök korbá-

csolta erőszakos cselekedeteiktől. Léthelyzetét érzékelteti a metafora: „egyedül a testvér csúcsokkal!"

Tehát végül is nem abban az irányban jelöli ki Imre útját az író, ami felé még a fogalmazványban vinni akarta: nem „benn áll az Elevenen", hanem fölötte áll mindennek, hiszen „ama Csúcsok barátja". (629) (Ezért lehet vitáiban is „fölényes"; hazafisága is „magas és fölényes" „kétezer méterre a többi végvári magyarok miopsz patriotizmusa fölött" – 629.) Imrének ezt a magasabb szemléleti-erkölcsi pozícióját fejezi ki az előbb említetteken kívül még néhány, a regény végleges szövegében új motívum, mint például „Imre toronyban élt". Ebből a „magasság"-ból érthető az is, miért hatottak rá „idegenül" a pesti, gádorosi levelek. (632–633)

A fentiekhez társulnak még olyan motívumok, amelyek egységes irányba, motívumbokorba rendeződve az Imre mint Imitatio Christi értelmezést sugallják: „kicsi osztálya bárkáján" áll (627), „a művelődés gyertyája" (628). (L. ennek a kötetnek első dolgozatát!) A fogalmazványban a „Világosság terjesztője", illetve a „szellemi lámpás" fordul elő; a „bárka"-kép is megtalálható, de azt utólag szúrja be az író. (912)

Hiányzik viszont a fogalmazvány erdővári fejezetéből a végleges regény „sugár"-motívuma.

*

A történelmi valóságból merített képviselő-választás bemutatásában is vannak eltérések a fogalmazvány (6) és a végleges regényszöveg (9) között. Néhány kézirattöredék mutatja az átdolgozás folyamatát.

Rögtön szembetűnik például, hogy elmarad a térség korábbi képviselőjére, a „Jókai utód"-jára (Mikszáthra) való név nélküli, de egyértelmű utalás.[263]

[263] A képviselő-választás valóságalapjáról l. BM-Hf 2006: 2/402–409

Fogalmazvány
PIM 534. (579.)
Epilóg. 6.
Hf_k 918.

„6.
Itt érte meg Imrus a képviselőválasztást: azt amelyik a munkapártot juttatta diadalra.

Erdőváron is nagy esemény volt ez: noha

itt a magyar politika egészen más kerekeken fordult; |:s voltaképen elég nyugodt volt::| hatvanhetes vagy függetlenségi mindegy lévén, csak magyar legyen! A kerületnek ősidőktől hatvanhetes <képv> követe volt: a nagy magyar iró, Jókai utóda, aki talán életében sem járt Erdőváron; sohasem tartott programbeszédet, s választásra se<m> ment le; sőt legutóbb egyenest <megírta> kiírta az ujságba, hogy „ha a csizmáját küldi le, azt is megválasztják". De erre

Korrekciók
OSZK Fond III/124.V.

„s diadalt ült a <m>Munka, <..>legalább névben és frázisban: mert az uj párt neve „munkapárt" volt! Óh jaj, megbukott, csillogó délibáb! mily < hirtelen> <váratlan> <sejtetlen> váratlan és tragikusan váltál |:egyszerre:| gyászos valósággá! <D>de <ez még csak a jövő dolga volt és senkise sejtette; noha ....> e sors még az istenek térdén feküdt<->, és senkise sejtette; noha.…

problémák voltak és nagyobb dolgok ingtak bukás felé: de ki nézett Erdővárra? s ki|:t:| <félt volna E. dolgaitól?> íjesztettek erdővári dolgok? <Ami a politikát illeti: jámbor és engedelmes nép lakott Erdővárott:> Az erdővári oláh jámbor és engedelmes <…> anyag volt, ama néhány, csupa hivatalos magyar kezeiben, aki odakerült, fegyenc vagy nem fegyenc. Képviselőjelölt <|:.….:|> le se |:igen:| ment oda azelőtt – a világ végére! mi-

Hf
Epilog. 9.
Hf_1 687.; Hf_k 635.

„9.
Mindezek [...] egy regénynek sohse lehet vége úgy, hogy ne kívánna még egy regényt. Az új regénynek első fejezete talán egy képviselőválasztásról szólna: arról a híres választásról, amelyben megbukott a magyar délibáb, s az ifjabb Tisza jutott uralomra új pártjával, mely a munkáról kapta nevét. Ki gondolta volna még akkor, hogy a megbukott fényes délibáb nemsokára gyászos valósággá válik? noha
Erdővárott kevésbbé látszott a dolgok rendje örökkévalónak, mint máshol. Erdővárott más problémák voltak, más bukás szimptomái: de ki nézett Erdővárra? kit ijesztett komolyan Erdővár? Nem volt-e az erdővári román [Hf_1: oláh] jámbor és engedelmes anyag ama néhány, csupa hivatalos, magyarnak kezében, aki odakerült, fegyenc vagy nem fegyenc? Képviselő vagy jelölt le se igen ment oda azelőtt; s minek is? a világ végére! Beszédét úgysem értették volna

már mégis fölfortyantak az erdőváriak, s uj jelöltet léptettek föl.”	nek is? [minek is? a világ végére!] Beszédét ugysem értették volna meg; de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották.”	meg: de ha a csizmáját leküldte, azt is megválasztották a bocskorok.”

A fogalmazvány következő egységéhez több változat is készült, míg megszületett a végleges forma. (Három kiegészítést, változtatást tartalmazó töredéket ismerünk, de az egyiken található kipontozások egy nem ismert újabb változatra utalnak).

A jobb áttekinthetőség kedvéért az ötféle szöveget három, illetve két oszlopban helyeztük el. Az általunk harmadikként jelölt kiegészítésváltozattól már alig különbözik a végleges szöveg. Mivel ez a változat egy számozatlan lapon található, nemigen tekinthetjük azt egy – a fogalmazványhoz képest – újabb (nem ismert) hosszabb összefüggő szövegváltozat (esetleg a kézirat) részének, inkább csak kiegészítésének.

Fogalmazvány PIM 534. (579–580.) *Epilóg.* 6. 2. bekezdés Hf_k 919.	Változat OSZK Fond III/124.V, R [1. változat]	Változat OSZK Fond III/124.R [2. változat]
„Mindazonáltal a magyar ügyet nem fenyegette semmi veszély. Erdőváron mindig <föllépett> |:volt:| egy román <jelölt; román> jelölt is – egy helybeli ügyvéd – de maga sem gondolta hogy valaha a Házba jusson. Egyetlen 580./ falu szavazott rá: ahol valami fanatikus pópa |:volt:|; ebbe a faluba magyar kortes sohasem merte tenni lábát. Sebaj! a többi falvak<lakói>at jámbor	„<<Volt ugyan egy falu, – épen ama Bethlen –>> Noha ama Bethlen, a kék falu E. mellett, vad <<.>>balkáni fanatizmust lobogtatott pár szegény lélekben: <<melyet>> akiket <<a>> pópá|:juk:| gyujtott föl, – pap és fáklya. Félmüvelt pap, s olcsó de jólégő fáklya. Bethlenben mindig föllépett egy oláh jelölt – de ki szavazott rá Bethlenen kivül? B[eth]len sziget volt, furcsa [vad, jós?] sziget:	„Noha mindig volt Erdővárott nemzetiségi jelölt is – s ezt <é>épen ama B. falu állitotta; de nem is sza<..>vazott rá ….. pópának.. |:<v>Vad balkáni:| …. A pópa fáklya volt; <félmüvelt pap>, olcsó de <rosszul> jól égő fákly<..>ája Balkánnak.; <vad balkáni…> A tűz azonban <évtizedeken át>önmagában lokalizálva égett mint

nép lakta; akiket a jegyző vezetett; sohse volt semmi baj.”

de mely római ….
…. Impérium ellen?
Magyar jelöl<<.>>t, ha véletlen
[124 V]
mégis lenézett Erdővárra, be se ment Bethlenbe:>”
[124 R]

egy kis szigeten. Hadd égjen! Bethlennel nem <le>volt mit csinálni. Talán más faj lakott ott mint körül: elolához sodott <magya>székely vér; lázadó! Bethlenbe <nem>sohse tette lábát magyar jelölt; <még ha lenézett is Erdővárra; a többi falu kezes volt> |:de B. nem volt fontos, s a többi falu kezes:| mint a bárány.” [124 R]

[a fenti szöveg alatt három egymástól vízszintes vonallal elválasztott kiegészítés olvasható:]

„az eredmény pedig: kiszámithatatlan jövő indulása; mert”

„Babylonban élünk, hol csak a <fegyver>puska szava <…..>világos; s szent zászlók megsértése <fegyvert>vért kíván.”

„A<z |:oláh? :|> barbárság bizonnyal oktalan lázong itt egy lényegében szelid és civilizáló hatalom ellen;”

Változat
OSZK Fond III/123. R
[3. változat]

Hf
Epilog 9.
Hf_l 687.; Hf_k 635–636.

„ Noha mindig volt Erdővárott nemzetiségi jelölt is; s ezt épen ama Bethlen

„Noha mindig volt Erdővárott nemzetiségi jelölt is; s ezt éppen ama Bethlen

falu állitotta: szánalmas, lemosolyogni való ellenzék, mert ki szavazott rá, e szegény falun kivül? A pópa égett ott, idegen tűzzel, mint olcsó s kissé ro<…>sszszagú fáklya, melyet idegen kéz tart; mindent gyujtva maga körül. Vad balkáni fanatizmus lobogott a <bethlem> sötét faluban; talán más faj lakott ott mint körül: elolához sodott kuruc vér, lázadó! Oktalan lázadás, <egy szelid és hasznos hatalommal szemben>[*]: <de> |:s:| mely római törődött valaha a barbárság berzenkedésével az Impérium ellen? A tűz önmagában lokalizálva égett, mint egy kis szigeten; s a fölényes és szelíd hatalom mosolyogva nézte. Hadd égjen! mert nevetséges is volna küzdeni <a> e korcs nemzetiség félművelt és tulhaladott eszméi ellen.<Magyar jelölt<<|:Bethlenbe:|>> be se tette lábát> Bethlenbe <…> be se tette lábát magyar jelölt; ez az egy falu ugyse szám<.>itott, hol a többi kezes mint a bárány.
Az uj éra azonban [[…]] fiatal”

[* Ennek első változata olvasható a 124 fólió rektóján: „A<z |:oláh? :|> barbárság bizonnyal oktalan lázong itt egy lényegében szelid és civilizáló hatalom ellen;”]

falu állította: szánalmas, lemosolyognivaló ellenzék, mert ki szavazott rá e szegény falun kívül? A pópa égett ott, idegen tűzzel, mint olcsó s kissé rosszszagú fáklya, melyet idegen kéz tart; – olcsó lelkeket gyujtva maga körül. Vad balkáni fanatizmus lobogott a sötét faluban; talán más faj lakta mint a többit: elromániosodott [Hf_1: elolához sodott] kuruc vér, lázadó! Oktalan lázadás! s mely római törődött valaha a barbárság berzenkedésével az Impérium ellen? A tűz önmagában lokalizálva égett, mint egy kis szigeten; s a fölényes és szelíd hatalom mosolyogva nézte. Hadd égjen! mert nevetséges is volna küzdeni e korcs nemzetiség félművelt és túlhaladott eszméi ellen. Bethlenbe be se tette lábát magyar jelölt: úgyis: mit számít ez az egy falu, hol a többi kezes, mint a bárány?
Az új éra azonban […].”

A továbbiakban megfigyelhetjük, miképp tömöríti Babits a fogalmazvány szövegét, illetve, hogyan írja át a szinte életképszerű jelenetet általánosabb érvényűvé, jelképessé, hogyan emeli meg jelentésessé. (Még a köznyelvi zsandárt is felváltja a csendőr kifejezéssel.)

A középső oszlopban hozzuk a *Hagyaték*ban található néhány ide illő korrekciót-kiegészítést is (köztük a már idézett két rövid kiegészítést a 124. számú fólió rektójáról). Az világos, hogy eme kiegészítések nem az ismert fogalmazványba illenek, tehát kellett lenni

egy újabb változatnak, amint azt már fentebb írtuk. Joggal tekinthetjük tehát az ismert 44 fóliót előfogalmazványnak.

Fogalmazvány PIM 534. (580-581.) *Epilóg*. 6., 3. bekezdéstől végig Hf_k 919–920.	Kiegészítések OSZK Fond III 123 R, 124 R	Hf *Epilog*. 9. 3. bekezdéstől végig Hf_l 688–689.; Hf_k 636–637.
„De ez a választás egészen másnak igérkezett, mint a <többi> régiek. Az uj főispán – fiatal, ambiciózus ember – elhatározta hogy letöri a renitens falut. <Az uj jelöltnek nagy programmbeszédet kellett ott> Már meg volt szabva a nap amikor a jelölt bevonul oda hogy megtartsa programmbeszédét |:a nép előtt, ||:melyet képviselni akart, s:|| melynek egy szavát sem értette:|; a legszélső háznál <nagy> |: cifra:| diadalkaput állítottak, s egy egész szakasz zsandárt vonultattak föl őrizetére.	„ Az uj éra azonban friss buzgóságot hozott, ami hamarosan tulbuzgóságnak bizonyult: s épen ez avatja e híres választás történetét egy uj regény első fejezetévé. Az erős kéz ábrándja bizsgetve nyult a bolyhoz; <..>mert a történető, fiatal” [123. R]	„Az új éra azonban friss buzgóságot hozott, ami hamarosan túlbuzgóságnak bizonyult: s éppen ez avatja e híres választás történetét egy új regény első fejezetévé. Az erős kéz ábrándja bizsgetve nyúlt a bolyhoz: mert a történető, fiatal főispán ragaszkodott hozzá, hogy új jelöltje éppen Bethlenben tartson nagy programbeszédet. E könyvbe már valóban nem fér el a történet, mely szalagok és lobogók története, mert Bethlen szélén diadalkaput állítottak, s szigorú csendőröket a szalagok mellé.
Imrus lesétált a diadalkapuig – mert a renitens falu alig negyvenpercnyire volt Erdővártól – s ott tanuja lett annak a jelenetnek, mely fölrázta Erdővár egész politikai <életének> nyugalmát.		Imre rendes sétájának útjába esett a diadalkapu, s Imre tanuja lett, amint egynémely román [Hf_l: oláh] suhancok megtépték a szent nemzetiszín pántlikákat; noha bajos megmondani, hogy

A diadalkapura nemcsak Imrus volt kiváncsi. A tarka látványt gyerekek sereglették körül, ama lógósingű sápadt kis félvadak közül, élénken érdeklődve a színes zászlók és röpködő szalagok iránt. Az egyik fiu – már jó nagyobbacska – egészen közel ment, s kezébe fogott egy szalagot. Próbálgatta hajához, ruhájához. Nevetett. Erre a többiek is közelebb merészkedtek, s akadt olyan is aki letépett egy <pántlika> darab pántlikát.

Az egyik zsandár rájuk kiáltott valamit, amit persze nem értettek. A csendőrségnek szigoru utasítása volt fegyverhasználatra, az esetleges ellenszegülők <ellen>kel szemben. Legkivált figyelmeztették őket, hogy a nemzetiszínű lobogók bántalmazását ne türjék. (Az ifju főispán erélye ilyen esetekre minden intézkedést jogosultnak tartott.) Az oláh suhancok kétségtelenül zászlógyalázást követtek el. A csendőr ismételte a figyelmeztetést. Eredmény<t> most sem volt. <Harmadszori intés után> A kisebb gyerkőcök ugyan elhuzódtak, de a nagyobb <fickók> sihederek, talán

„Babylonban élünk, hol csak a <fegyver> puska szava <.....>világos; s szent zászlók megsértése <fegyvert>vért kíván.” [124 R]

ez a nemzetiszín vagy csak a pántlika kedvéért történt-e?

Bizonyos, hogy a csendőrök – külön alkalmi transzport az Alföldről – nem tudtak románul [Hf_1: oláhul]; a nép viszont magyarul nem tudott: s ez érthetővé teszi a véres kifejletet. Babylonban élünk, hol csak a puska szava világos; s szent zászlók megsértése vért kíván. A csendőröknek elvi parancsuk volt, a főispáni ambíció és erély jegyében.

bátorságukat fitogtatva, nem tágítottak a szalagok mellől.
Harmadszori intés után a csendőr tűzet vezényelt. Imrus összerezzent a lövésre, s utána csak néptömeget látott; <s> zavaros oláh kiáltások jutottak fülébe melyekből persze egy szót sem értett. Másnap hallotta hogy e kis jelenetnek sebesültjei voltak, sőt állítólag két halottja is. Bizonyos hogy a képviselőválasztás teljesen váratlan <jelenettel> |: eredménnyel:| végződött Erdőváron: nem mintha rendetlenség lett volna; az oláh szavazók tökéletes nyugalommal viselkedtek, melyben még a legéberebb szolgabírói erély sem találhatott belekötni valót; szoros csatarendben állva, alkoholnak nyoma nélkül, s imponáló hallgatagsággal várták <a pillanatot> míg a sor rájuk kerül, s pópáiktól kitanítva egymásután adták le szavazatukat a román jelöltre. <Igy került a ..>
[580]
– Alattomos nép! – mondták az erdővári urak. Tény azonban, hogy az iszákos, ripacsos, nagyszáju oláh ügyvéd, aki máskor legfeljebb kis töredéknyi

„az eredmény pedig: kiszámithatatlan jövő indulása; mert”
[124 R]

Háromszori figyelmeztetés, s aztán háromszori fegyverhasználat, bizonyos homéroszi hármassággal: így lett az elvből váratlan gyakorlat.

Az eredmény pedig: kiszámíthatatlan jövendők vészjele: azaz az első nemzetiségi követ Erdővárról; mert az egész kerület, a kezes faluk mind, e „sunyi, ravasz nép”, minden jegyzői terror s csendőri asszisztencia dacára, imponáló rendben s vészes fegyelmezettséggel szavazott le a pópa jelöltjére [*]

Imre ezúttal látott először sortüzet – amiben még része lesz máskor is. De,

szavazatot szokott kapni, óriási többséggel a magyar Parlamentbe.[!]” [581.]

ismételni kell, mindezt csak zárójel közt lehetett itt elmondani: mert ez már más regény. Emberélet, ha csak rosszszagú paraszté [Hf_1: rosszszagú oláhé] is, mindenesetre szent volt még azidőben: s a kis bárány tanácstalanabbul állhatott, mint valaha. Ámbár volt-e ő hivatva ítélkezni? De másrészt: nem élt-e a Szabad Gondolat korában s országában? Amire a Csúcsok megint csak mosolyogtak: mert hiszen minden kor s minden ország az Emberé.”

Babits a Hf_1-ben az általa csillaggal jelölt helyhez a következő kommentárt fűzte:

„*A szerző nem mulaszthatja el itt fölhívni a figyelmet arra, hogy oly esetek, amilyet a szöveg is leír, mindig és mindenütt történhetnek, hol gyarló emberek uralkodnak gyarló embereken; de olyan helyzetet, amilyen a szegény elszakított magyaroké a Balkán mai mondvacsinált államaiban: semmi emberi gyarlóság nem védhet! Előre kellett ezt itt bocsátani, nehogy a szerző célja ferde fénybe kerüljön addig is míg amaz Új Regény teljesen világossá teszi.”

A kommentár a regény következő kiadásaiból kimaradt.

Az író a fogalmazványban két hely kivételével az „oláh” szót használja, nem a románt. A képviselő-választás elején és végén azonban „román jelölt”-ről beszél. Ezek helyett a Hf_1-ben „nemzetiségi jelölt”, illetve a „pópa jelöltje” áll. A bemutatott korrekcióban látható változatok abban is különböznek, hogy az elsőben még az „oláh jelölt” szerepel, a másodikban, harmadikban pedig a „nemzetiségi” jelölt látható. A Hf_3-változatban, amint az idézett szöveg is mutatja,

az oláh helyett a román áll, a „rosszszagú oláhé” kifejezés helyett a „rosszszagú paraszté”.

*

A regény végleges formájában a képviselő-választási jelenetet – amint arról már volt szó – a földrengés és a bivalykaland követi a 10. fejezetrészben (míg a fogalmazványban megelőzi, két kis külön részben, a 4.-, és 5.-ben). Azt is említettük már, hogy nem került be a fogalmazványból a képviselő-választást (6. r.) követő, a 7. fejezetrész elején található szövegegység: az Imre és kollégái közötti ellentét „kisebesedése”. Ezt összefüggésbe hoztuk azzal a változással, amelyet Imre alakjának rajzában felfedezni véltünk.

Ez a változás indokolja részben azt is, hogy a fogalmazvány 7. fejezetrészének témái a végleges szövegben másképp tagolódnak az egészbe. Amott Imrus és kollégái véleménykülönbségének, Imre „kitörésének” leírása után, mintegy Imre megváltozott magatartását („A levelek és az újságok érdekelni kezdték.”) indokolandó kerülnek szóba a levelek: „Otthonról írták hogy anyja gyengélkedik. Rosenberg panaszkodott: [...].” (PIM V. 581. = Hf_k 920–921.)

Az eredeti fogalmazásban Rosenberg két (a Nyugat-, illetve a zsidótémát exponáló) levele külön fejezetrészbe (4., 7.), a gádorosi két levél pedig ugyanazon rész (7.) közepére és a végére kerül. Ez utóbbi, az Imrét hazahívó levél előkészíti a következő, az utolsó (8.) rész helyszín- és témaváltását: Nelli temetése Gádoroson.

A végleges szövegben az író a gádorosi leveleket választja el, s egyetlen fejezetrészbe (8.) kerül az első gádorosi levél és Rosenberg két levele. A változtatás logikus és indokolt, általa motiváltabb lesz a mondandó. Arról már volt szó, hogy a Rosenberg-levelek közrefogják és témájukkal motiválják az irodalmi-szellemi és kultúrpolitikai harcokról szóló szövegegységet, illetve Imre-Babits róluk alkotott véleményét. – Ugyanitt, a Rosenberg leveleit megelőzően a gádorosi levél, s az arra elmaradt válasz, nyomatékosítja a közlést, mely szerint a „levelek idegenül érintették Imrét”.

Miért érezzük jobb megoldásnak a gádorosi levelek különválasztását, a 8. és a 11. részbe. Ezáltal a vészjóslóan hazahívó sürgöny

drámai feszültséggel telíti az utolsó fejezetrész, a 11. nyitányát. A múltbeli levélnek a szóba hozása pedig funkciót kap: a sürgöny ugyanis joggal okoz lelkifurdalást Imrusnak a korábban elmulasztott válasz miatt. A fogalmazvány korántsem ilyen drámai: egyetlen fejezetben beszéli el a korábbi és a későbbi eseményeket, megszakítva a szerelmi szál történéseivel, amelyek (Imre „más gondjai") a válasz elmulasztását is indokolják.

PIM V. 534. (581–583.)
Epilóg. 7.
Hf_k 921–922.

„[[…]] Otthonról írták hogy anyja gyengélkedik. Rosenberg panaszkodott: [[…]]
Az október elseje épen beköszöntött s Imrus fölvette első fizetését.
– Vérszagra gyűl az éji vad, – mondta a rajztanár, amint a <rendházban> tanári szoba [!] találkoztak, ahova, vasárnap lévén, csak a fizetésért mentek be. Imrus alig költött Erdőváron, s fizetésének legnagyobb részét azonnal elküldte Cenci címére. Uj levelet kapott, melyben értesítették a szüretről. Sajnos, a termés nem ütött be, s a szüret is minden vidámság nélkül <foly> zajlott le, esőben. A krétajel a nagy kádon nagyon alul marad az idén. »Anyád, sajnos, nem is jöhetett ki, mert az ágyat őrzi.« Nelli csak egy sort irt a levélre: »Vigyázz magadra, édes Imruskám, azok közt a nagy hegyek közt <…> és írj szerető <a>Anyádnak.«
Imrus meghatódva azonnal írni akart; lelkifurdalást érzett hogy még a pénzesutalvány szelvényére sem írt egy meleg szót <sem>; de a szándék most is csak szándék maradt. Mit írjon? hacsak azt nem hogy Wintersberg bá-

Hf
Epilog. 11.
Hf_1 690–691.; Hf_k 638–639.

„11.
– Vérszagra gyűl az éji vad! – mondták a tanárok elsején, egy vasárnapi nap, már csípős télben, begyűlve a sivár, fűtetlen tanári szobába, fizetésükért. Imre ilyenkor szokta írni az utalványt Cenci címére: de most nem ír. Most ez fölösleges... Imre egy sürgönyre bámul, melyet a pedellus a pénzzel együtt nyujtott át neki: ez a sürgöny még ma délben vonatra ülteti; mert Imre szabadságot kért, hogy elutazhasson, mintegy kergetve egy gyorsabb utazót. »Anyád beteg, jöjj azonnal!« – mondja a sürgöny, és Imre egy másik sor írásra gondol, amit Nelli apró finom betűivel rótt keresztbe a legutóbbi családi levélen: »Vigyázz magadra, édes Imruskám, azok közt a nagy hegyek közt, és írj szerető Anyádnak!« Csak egyetlen sor: már akkor beteg volt, az ágyban írta. És annak is már jóegynéhány hete... oh, miért nem felelt Imre a levélre? miért halogatta napról-napra? Pedig meg akarta külön írni, hogy régi

róval találkozott, aki most idekerült a kataszterhez; a fia a gimnáziumba járt, legrosszabb tanuló; a bárónét minden üzletben <külonos> ismerték, mint »kleptomániást«. Imrusnak eszébe sem jutott, hogy sajátmagáról is lehetne írni; hogy anyja eleped minden sor hírért, amely róla szól.

ismerősre bukkant Erdővárott: Wintersberg báróékra; a báró most itt van a kataszternél, a fia a gimnáziumba jár, majdnem kicsapták, a bárónétól valósággal fél az örmény boltos, mert kleptomániás. Mit nem adott volna most Imre, ha ezt a tervezett levelet megírta volna! De az Idő kérlelhetetlen, mint egy gyorsvonat, melyről nem lehet leszállni; s nem fordul soha vissza! Van azonban ugrás, amit nem érhet el sem gyorsvonat, sem idő [[…]].”

Imrusnak különben most más gondjai voltak
[[...itt a szerelmi történet következik...]]
már más lapra tartoznak.
<Mink> Minket itt még egy sürgöny érdekel, mely Gádorosról jön, s <különösen ijesztő tartalmu, mert Cenci ekként fogalmazta, melyből könnyen megérthette Imrus, hogy <<..>> ha anyját még látni kivánja, »Anyád látni kíván, jőjj azonnal!»> mely Imrust azonnal vonatra ülteti: mintegy kergetve egy gyorsabb utazót!”

8.”

*

A fogalmazványban ezen a ponton kezdődik az utolsó és igen rövid fejezetrész, a 8. A regény végleges változatában természetes módon folytatódik a cselekmény Imrus utazásával, az utazás közbeni gondolataival és a gádorosi eseményekkel. Tehát itt az utolsó rész hosszabb és gazdagabb. Alább a fogalmazvány szövegét teljes egészében, a végleges változatét csak kihagyással, a téma jelzése végett idézzük.

PIM V. 534. (583.)
Epilóg. 8.
Hf_k 923.

„8.
Erdővár messzebb van Gádoroshoz, mint Velence; s amaz „ismeretlen tartomány", ahova Nelli ment ezuttal, közelebb mint a szomszéd szoba: mert csak egy lépés, egy pillanat.

Hf
Epilog. 11.
Hf_1 691–695.; Hf_k 639–643.

[…] „Van azonban ugrás, amit nem érhet el sem gyorsvonat, sem idő; mert Erdővár messzebb Velencénél, de ahova Nelli ment ezúttal, az közelebb, mint a szomszéd szoba: csak egy lépés, egyetlen pillanat! Nelli évekig ült kábultan az Élet szélén, honnan most végre lezuhant; s Imre zavartan kérdezte magától: mi változik meg s mit kell siratni?
Imre hitetlen imákat morzsolt a vonatban, mintha minden attól függne, hogy anyját még életben találja: oh sohasem gondolt igazán anyjára; nem is ismeri őt; egy szavára, egy tekintetére nem tud visszaemlékezni! Az ima különös módon addig volt csak jó, míg hitetlen volt; de mihelyt Imre őszintébben próbált magába nézni és fölfedezte, hogy igazában hisz valami Gondviselésben: rögtön tudta azt is, hogy semmi imádság nem segíthet – hogy evvel a csodálatos Gondviseléssel, evvel a hajszálfinom Örökigazsággal ellenkeznék, ha viszontlátná anyját.
Úgy is volt, mert mire Imre leszállott a vonatról, Nelli már elindult az Ismeretlenségből a Feledés felé.
Egy nappal azután, hogy a sürgöny elment Imrének Erdővárra, egy másik sürgöny röpült Sótra Döméhez. Döme különös változáson ment át, mióta értesült Nelli sikertelen látogatásáról. [...] Hanem attól fogva egészen új modort vett föl Erzsivel szemben: [...] Most vége volt a fölolvasásoknak, s Gitta minden tudománya csak gúnyra lelt.

– Ezt nem lehet kibírni! – Gitta […] fölutazott Pestre, s nemsokára levélben tudatta anyját, hogy férjhez megy egy kiváló bölcsész-kollégájához, […].

Nelli sohasem látta már fiát földi szemmel; s Imrus csak a temetésre érkezett, épenugy mint
Döme, akit ez a gyászhír megint egészségessé tett: mert <nemcsak az öröm> öröm és gyász csodálatosan egyforma hatalmu.

Tény, hogy Döme ezidőben szeszélyes betegként mérgezte az életet maga körül; de a gádorosi sürgöny vételére egyszerre lábraállt, […].
A temetés előtti este érkezett meg, s Dodónak kellett lemenni érte az állomásra, amihez pedig Dodó nem sok kedvet érzett; buzgó kongreganista lévén szívesebben ment volna aznap a kongregációba.
– Úgyis sokszor elmaradok a táncisko-la miatt, – magyarázta Imrének – mert éppen egy órába esnek. Most azonban a haláleset miatt a tánciskolába nem mehetek...
Imre kissé furcsának találta a Tánc és a Vallás e rivalitását: [...] nem jelent meg.

S filmem utoljára még Dömét mutatja, Cencivel, ezuttal a szőllőhegy tetején, ahova a temetést követő napon kikocsiztak, mert szűrés ideje volt, s Cenci mindig talált mulaszthatatlan dolgot.
Jozsónak a temetés számláit kellett elintéznie, az után szaladgált a városban; Jolánnak feje fájt, s Emma gyermeke is beteg volt; ők otthon maradtak. Imrus már visszautazott Erdővárra.
A két öreg egyedül ült a présház előtt, ama meszelt padkán; belülről a mustok bugyborgása hallatszott a nyitott pinceajtón át; a <csömöge er> présház kádjaiból a csömöge erős illata terjengett, s a rókaárok felől <a> még egy |: ottfelejtett:| kereplő szólt az őszi szélben; <amit elfelejtettek>. Az öregek vánkosokon ültek, mindketten botosan;

Jolán különös foglalkozásba merült ez estén […]
A temetés hűvös, szeles időben folyt le, s kocsikon mentek haza. Döme és Cenci ültek egy kocsin. Ez a kocsi a két elpusztíthatatlan öreggel úgy gördült az ucca agyagos sarán, mintha fiatal halottak testein görögne.
– Ez is elment! – mondta Cenci, [...].
– Imrus is majdnem elment a nyáron! – mondta Cenci. […]
– Silány gézengúza! elmehetsz az unokáddal! ő vitte sirba azt a szegény anyját.
– Hallgass! haragudtál te az anyjára is eleget! […]
– Bolond, bolond, bolond fiatalság! […]

Cencit nagy kendője, Dömét plédje bugyolálta; alattuk messze a város, az élők… Döme csak most tudta meg Nelli sóti látogatását; szótlanul döfködte botjával a földet.”

– Talán eztán majd megbecsüli magát! […]
– Ugyan hallgass, Döme! te is bolond vagy! […] – Avval az életjáradékkal is bolond voltál! Most megvolna a pénz...
– Igen, hogy lessétek! – gondolta magában Döme […] – Milyen a termésed, Cenci? – kérdezte Döme kajánkodva: mert tudta, hogy mindent elvert a jég. És Cenci akkor a maga gondjaira gondolt, veszekedő gyerekeire, Jozsóra, Jolánra és a szőllőre, mely közös birtok lesz, és ki tudja, meddig lesz? a drága, kegyetlen földre, a mámortermő, verejtékivó hegy ismert formáira, mely az ő verejtékét issza s másnak termi a mámort... s melynek utait már nem sokáig mássza. És adósságára gondolt, s arra a »gézengúzra«, s a szegény Nelli másik megmaradt gyerekére, akik most a nyakába szakadtak. És mind a ketten Nellire gondoltak, és más halottaikra, régi, régi halottaikra, akik mind oly bolondok és oly kedvesek voltak, s úgy eltűntek, mint a tavalyi falevél. És mind a ketten a Halálra gondoltak, mely ittfeledte őket, ebben az ingó, rozoga kocsiban.”

A végleges változat több új résszel bővült, köztük a hazafele utazó Imrének anyjáról, illetve a Gondviselésről való gondolataival. Otthon idegenkedve nézi a kongreganista Dodót, akinek „a Vallás is csak életet jelentett”. A fogalmazványban nincs szó Dodóról. A *Hagyaték* őriz azonban egy fóliót (OSZK Fond III/1951/7), amelyen a *Nelli* és az *Epilog* c. fejezetek kidolgozásához különböző ötletek és útmutatók olvashatók, köztük: „Dodó félelmes az *Epilog* végén! Tánciskola”. A mű utolsó felvonásában az író felvillantja még egyszer a regény néhány fontos témáját (Imre viszonyát anyjához, a vallás-hoz-hithez, Dodóhoz), és seregszemlét tart a legfontosabb szereplők

felett. A fogalmazványnál jobban elmetszi a szálakat, minden lényeges szereplő sorsáról szól.

A regény befejezése mindkét változatban Cencit és Dömét mutatja: mindketten „botosan" ülnek; de a fogalmazványban a temetést követő napon a présház előtt, a végleges változatban a temetésről hazafelé tartva egy kocsin. Az előbbi jelenetet rövid elbeszélői közlés eleveníti meg, az utóbbi hosszabb, benne először a két öreg dialógusát halljuk, majd a gondolataikat mutatja be az elbeszélő: az elmentekről és az itt maradottakról, az elmúlásról, a természől, a szőlőről.

A fogalmazvány befejezése zártabb és statikusabb is. Zárttá teszi a befejezés visszaívelése a regényt kezdő jelenet színhelyéhez. Statikus, mert a két öreg „messze a város, az élők" fölött ül a szőlőhegyen, a présház előtt; reménytelen magányukban olyanok, mint az „ottfelejtett kereplő". A fogalmazványban arra a képre ismerünk, amely a regény egyes részeit a szőlőhegyen író Babits személyes élménye lehetett. Erről ő maga így nyilatkozik (az 1921-es és az 1927-es Kárpáti Aurél-interjúban): „Talán lehet majd valamit érezni mesém pergésében a hegyi kereplő szabad üteméből [...]."

A fogalmazvány életképszerű befejezésénél nyitottabb és súlyosabb-szimbolikusabb a végleges regény zárása. Utazás közben látjuk a „két elpusztíthatatlan öreg"-et. Észrevehetjük a párhuzamot a regénybeli két történet vége, illetve Nelli két útja között: az „erkölcsi halottként" (210) utazó szökött-bűnös asszonnyal a „kocsi robogott, mint a sors" (211) haza Gádorosra, anyjához, akihez menni „menni, mint a Sorshoz" (165); s a „Sötét Szobá"-ban évekig vezeklő Nelli a regény végén „lezuhant" az „Élet szélé"-ről, s temetése után az utolsó jelenetben a „Halál" ittfeledte két öreget látjuk „az ingó, rozoga kocsiban", a Cenci kocsijában, a „Sors" kocsijában. – A magyar és világirodalmi alkotásokra is rájátszó jelképes értelmű „ingó, rozoga kocsi" – végképp más dimenzióba emeli a jelenetet és a regény egészét.

*

A Hf utolsó két fejezetének a végleges változatát és annak 43 oldalnyi előfogalmazványát összehasonlítva többféle változást figyelhettünk meg. Megváltozott az egész struktúrája, az egyes jelenetek

sorrendje. Az igen vázlatos fogalmazványhoz képest gyakran bővebb lett egy-egy témának vagy jelenetnek a kibontása, másutt ellenkezőleg, tömörített az író. Elmaradtak témák, illetve bekerültek új témák és motívumok. Változott a szerelmi szál története. A motívumhálózat továbbszövésével, kiegészítésével mélyítette az író a regény jelentésstruktúráját.

Mind a fogalmazvány, mind a végleges szöveg az új, az újjászületett Imréről beszél, aki eltávolodott már a lázadó világnézettől, a szocializmustól, az anarchizmustól. De a végső változat sokkal alaposabban, árnyaltabban, több oldalról mutatja Imre „morális újjászületésé"-nek folyamatát. Vissza kellett találnia Gádoroshoz, de túl is kellett lépnie Gádoros világán. A csúcsok magasába emelt Imre mindkét világgal gazdagodva s egyúttal mindkettőt meghaladva – a küldetéses ember hivatástudatával és pedagógiai eroszával – képvisel valamit, ami sajátos harmóniája hagyománynak és modernségnek, munkának és ideáknak-vágyaknak, magyarságnak és európaiságnak, hitnek és kételynek, értelemnek és érzelemnek, s mindenekfölött: erkölcsnek.

Tanulságos volt az összehasonlítás, mert úgy érezzük, megerősítette e kötet első tanulmányában kifejtett regényértelmezési koncepciónkat: többek között Imrus erkölcsi „újjászületés"-éről, küldetéses szerepéről; az *Epilog*-beli szerelem-, „sugár" motívumok metafizikai jelképes értelméről; arról, hogy a regénynek a társadalmi-szociológiai jelentésrétegen túl mélyebb dimenziója is van.

*

Ha magunk nem tudtunk is a szövegek egymás mellé rendezésével, e „szövegsalátával" vagy „szövegkollázzsal"[264] sokat hozzátenni a mű értelmezéséhez, mégis úgy gondoljuk, hogy valamivel hozzájárultunk egy olyan kutatáshoz, amely a hat éven át gyötrelmes munkával készült *Halálfiai* „végső"-nek mondott szövegét keletkezési folyamatában, köztes állapotainak összefüggésében interpretál(hat)ja.

[264] Tóth Réka: Az írás mint szöveg, a szöveg mint írás. *Helikon* 1998/4. 564.

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BM-Hf 1981	Babits Mihály: *Halálfiai. A regény első változata. Megjelent a Pesti Naplóban 66 folytatásban*. Szerk., szöveggond. Téglás János, az utószót írta Gál István és Téglás János. Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1981.
BM-Hf 1984	Babits Mihály: *Halálfiai*. Szerk., jegyz. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
BM-Hf 2006	Babits Mihály: *Halálfiai.* 1–2. S. a. r. Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrien–T. Somogyi Magda. Bp., Argumentum Kiadó, 2006.
BM-It 1979	Babits Mihály: *Az európai irodalom története.* S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
BM-Itt 1997	Babits Mihály: *„Itt a halk és komoly beszéd ideje." Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk., vál., szöveggond., jegyz. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann, 1997.
BML 1890–1906	*Babits Mihály levelezése 1890–1906.* S. a. r. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.
BM-Tan 1978	Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
BSzáz 1983	*Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék.* Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983.
BSZL 1979	*Babits–Szilasi levelezés.* S. a. r. Kelevéz Ágnes. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, é. n. [1979.]
Csányi 1990	Csányi László: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990.

Dante 1945	Dante, Alighieri: *Isteni színjáték.* Ford. Babits Mihály. Bp., Révai, 1945.
Fried 1987	Fried István: Jegyzetek a Halálfiai című regényhez. *Dunatáj* 1987/1., 45–55.
Goethe 1964	Goethe, J. W.: *Faust.* Ford. Jékely Zoltán–Kálnoky László. Bp., Európa Kiadó, 1964.
Jelképtár 1999	*Jelképtár.* [írták]: Hoppál Mihály et al. Bp., Helikon Kiadó, 1999.
Mit. encikl. 1988	*Mitológiai enciklopédia.* I–II. Főszerk. Sz. A. Tokarev. A magyar kiadás szerkesztője Hoppál Mihály. Bp., Gondolat, 1988.
Némediné 1990	Némediné Kiss Adrien: *A magyar „ördögregény". Babits Mihály: Halálfiai.* Bölcsészdoktori értekezés. ELTE BTK, 1990. Kézirat.
Rába 1983	Rába György: *Babits Mihály.* Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1983.
Rónay 1982	Rónay László: *Szabálytalan arcképek.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
Sipos 1979	Sipos Lajos: Adatok a Halálfiai geneziséhez. *Literatura* 1979/1., 54–72.
Sipos 1999	*„Engem nem látott senki még". Babits olvasókönyv.* I–II. Vál., szerk., utószó és jegyz. Sipos Lajos. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
Sipos 2003	Sipos Lajos: *Babits Mihály.* Bp., Elektra Kiadóház, 2003.
Sőtér 1983	Sőtér István: Babits Mihály, a regényíró. *Új Írás* 1983/11., 35–43.
Szekfű 1935	Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ady Endre összes prózai művei. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955–1968.

Agapkina, Tatjana: *Les balançoires slaves: du rite au jeu et au divertissiment urbain.* (www.recherches_slaves.paris4.sorbonne.fr/Cahier1/Agapkina.htm-49k-)

A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seiber, a Herder Verlag lexikonszerkesztőségének közreműködésével. Ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Bp., Corvina, 1986.

Alszeghy Zsolt: Összefoglaló könyvszemle. Jelentősebb szépirodalmi alkotások. *Irodalomtörténet* 1927/5–6., 218–232.

Apokrifek. Szerk. Vanyó László, Bp., Szent István Társulat, 1988. (*Ókeresztény írók*, 2.*)*

Babits-emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula, Bp., Nyugat, 1941.

Babits Mihály: *Az európai irodalom története.* S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

Babits Mihály: Az írástudók árulása. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 2/207–234.

Babits Mihály: Ágoston. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 1/472–498.

Babits Mihály: Dante élete. In: Dante: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Bp., Révai Kiadó, 1945. 9–67.

Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. köt. S. a. r. Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

Babits Mihály: *Halálfiai. A regény első változata. Megjelent a Pesti Naplóban 66 folytatásban.* Szerk., szöveggond. Téglás János. Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1981.

Babits Mihály: *Halálfiai.* 1–2. S. a. r. Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrien–T. Somogyi Magda. Bp., Argumentum Kiadó, 2006.

Babits Mihály: *„Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk., vál., szöveggond., jegyz. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann, 1997.

Babits Mihály levelezése 1890–1906. S. a. r. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998.

Babits Mihály: Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Vita és vallomás. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 1/646–666.

Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék. Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983.

Babits Mihály: Tanulmányok Pascalról. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 1/133–135.

Babits Mihály: Új klasszicizmus felé. In uő: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. S. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 2/137–140.

Babits–Szilasi levelezés. S. a. r. Kelevéz Ágnes. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, [1979.]

Balassa Péter: Az ördögregény két huszadik századi változata. A *Doktor Faustus* és *A Mester és Margarita. Medvetánc* 1988/1., 35–47.

Balázs Béla: *Halálesztétika.* Papirusz Book, é. n., 15–53.

Baróti Dezső: Az Értől az Óceánig (A vizek motívumhálózata Ady költészetében). In: *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról.* Szerk. Láng József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1977. 107–137.

Békés István: *Napjaink szállóigéi.* Bp., Gondolat, 1977.

Bernáth István, B.: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e. *Történelmi Szemle* 1985/2., 319–333.

Bodnár György: Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával. *ItK* 1997/3–4., 292–299.

Csányi László: Babits valósága. A Halálfiai: önarckép és korrajz. In uő: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990. 157–181.

Csányi László: Szekszárd a századfordulón. In uő: *Babits átváltozásai.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1990. 12–39.

Dante Alighieri: *Isteni színjáték.* Ford. Babits Mihály. Bp., Révai, 1945.
Dienes Valéria: Dante komédiája. *Huszadik Század* 1913/1.
Diószeghy Miklós: Babits Mihály regényt ír a középosztály pusztulásáról, amelynek regenerálódása – szerinte csak liberális szellemben történhetik. *Magyar Hirlap* 1926. aug. 3., 7.
Dobos László: *Hólepedő.* Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1979.
„Engem nem látott senki még". Babits olvasókönyv. 1–2. Vál., szerk., utószó és jegyz. Sipos Lajos. Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999.
Farkas Gyula: A magyar társadalom Babits regényében. *Magyar Szemle* 1927. okt., 211–213.
Farkas Zoltán: Halálfiai. Babits Mihály regénye. *Magyar Újság* 1927. június 5., 14.
Fejér Ádám: Lev Tolsztoj és a nagyregény poétikája. *Literatura* 1986/3–4., 437–460.
Fejtő Ferenc: *Heine.* Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
Földi Mihály: Babits Mihály regénye. *Nyugat* 1927/10., 771–787.
Fried István: Jegyzetek a Halálfiai című regényhez. *Dunatáj* 1987/1., 45–55.
Fülöp László: A lírikus nagyregénye (Adalékok a *Halálfiai* elemzéséhez). *Alföld* 1983/11., 42–59.
Goethe, J. W.: *Faust.* Ford. Jékely Zoltán–Kálnoky László. Bp., Európa Kiadó, 1964.
Halász Gábor: A regényíró. In: *Babits-emlékkönyv.* Szerk. Illyés Gyula. Bp., Nyugat, 1941. 16–21.
Halász Gábor: A regényíró. Babits Mihályról. In uő: *Válogatott írásai.* Bp., Magvető Kiadó, 1977. 701–710.
Halász Gábor: Nemzedékproblémák. *Nyugat* 1933/9., 522–524.
Ignotus Pál: Babics [!] Mihály a Halálfiairól. *Literatura* 1927/6., 197–198.
Jelképtár. [Írták]: Hoppál Mihály et al. Bp., Helikon Kiadó, 1999.
Kárpáti Aurél: Babits Mihály. *Pesti Napló* 1921. szept. 25., 3–4.

[Kárpáti Aurél]: Halálfiai. Babits Mihály új regénye. *Magyarország* 1927. ápr. 29., 10.
Király István: *Ady Endre.* 1–2. Bp., Magvető Kiadó, 1970.
Kiss Ernő: Halálfiai. Babits Mihály regénye. *Pásztortűz* 1927. aug. 28., 407–408.
Kiss Gy. Csaba: A családtörténet értelme (Babits Mihály: *Halálfiai* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*). *ItK* 1985/3., 342–351.
Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
Klasszikus orosz költők. Vál. E. Fehér Pál–Lator László. Jegyz. Elbert János. Bp., Európa Kiadó, 1966.
Kolozsvári Grandpierre Emil: Küzdelem az epikával. Széljegyzetek a Halálfiairól. In: *Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék.* Szerk. Pók Lajos. Bp., Gondolat, 1983. 328–340.
Krúdy Gyula: A bölcsek bora. *Magyarország* 1921/249., 7.
Láng József: Adalékok a „Hatholdas rózsakert" keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. *ItK* 1960/5., 574–577.
Lotman, J. M.: A ház *A Mester és Margaritá*ban. *Kultúra és Közösség* 1988/1., 71–78.
Lotman, J. M.: A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben. In uő: *Szöveg, modell, típus.* Ford. Bánlaki Viktor et al. Bp., Gondolat Kiadó, 1973. 344–353.
Mitológiai enciklopédia. I–II. Főszerk. Sz. A. Tokarev. A magyar kiadás szerkesztője Hoppál Mihály. Bp., Gondolat, 1988.
Mann, Thomas: *Doktor Faustus.* Ford. Szőllősy Klára. Magyar Helikon Kiadó, 1969.
Némediné Kiss Adrien: *A magyar „ördögregény". Babits Mihály: Halálfiai.* Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK, 1990. Kézirat.
Némediné Kiss Adrien: Az önvizsgálattól az újjászületésig (Motívumok Babits Mihály *Halálfiai* című regényében). *Irodalomtörténet* 1992/3., 524–545.
Némediné Kiss Adrien: Babits Mihály dantei igényű vállalkozása: a Halálfiai. *Dunatáj* 1992/4., 37–49.
Nemes Lívia: Lélektani ábrázolás Babits regényeiben. In uő: *Alkotó és alkotás.* Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 36–70.

Németh G. Béla: A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. *Új Írás* 1985/6., 60–69.
Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. *Új Írás* 1983/11., 15–27. In uő: *Századutóról-századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985. 237–264.
Ókori lexikon. Szerk. Pecz Vilmos. 1–4. Reprint kiadás. Bp., Könyvért, 1984–1985.
Poszler György: Test és lélek – moralitás három felvonásban. Széljegyzetek Babits beszélgetőfüzeteihez. *Irodalomtörténet* 1984/3., 541–542.
Rába György: *Babits Mihály.* Bp., Gondolat Kiadó, 1983.
Rédey Tivadar: Babits Mihály: Halálfiai. *Napkelet* 1927/7., 650–654.
Rónay György: Babits hite. In uő: *Hit és humanizmus.* Bp., Ecclesia, é. n. 397–422.
Rónay László: Babits Mihály regénye, a *Halálfiai. Új Írás* 1980/1., 18–32.
Rónay László: Két korszak határán. A Halálfiai. In uő: *Szabálytalan arcképek.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 61–89.
Schöpflin Aladár: Babits Mihály: A halál fiai [!]. *Könyvbarátok* Lapja 1927. okt.-dec., 64–67.
Sipos Lajos: Az író és regénye. *A Halálfiai*ról. *Irodalomtörténet* 1976/2., 318–329.
Sipos Lajos: Adatok a Halálfiai geneziséhez. *Literatura* 1979/1., 54–72.
Sipos Lajos: *Babits Mihály.* Bp., Elektra Kiadóház, 2003.
Sőtér István: Babits Mihály, a regényíró. *Új Írás* 1983/11., 35–43.
Szabó Dezső: *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban. – Babits Mihály: Halálfiai. Regény.* Kiadja Boór Bálint, 1929. szept., 25.
Szabó Lőrinc: *S*éta idegenben. „Lihegő erdők" – „Halálfiai". *Pandora* 1927. máj. 21., 233–245. In uő: *Könyvek és emberek az életemben.* Bp., Magvető Kiadó, 1984. 367–380.
Szántó Gábor András: *Adatok a Halálfiai szimbolikájához.* Kézirat. Elhangzott az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Babits Kutatócsoportjának konferenciáján, 2003. dec. 8-án.

Szántó Gábor András: *Miért Halálfiai? (Adalékok egy Babits-regény szimbolikájához)*. Kézirat. Elhangzott az MTA szervezésében, 2006. nov. 10-én tartott Babits-konferencián.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.

Thomson, G.: *Aischylos és Athén.* Ford. V. Meller Ágnes. Bp., Gondolat Kiadó, 1958.

Tóth Aladár: Új magyar szellem és a Halálfiai. Jegyzetek Ignotus »Jegyzetek Babits új regényéhez« cikkéről. *Nyugat* 1927/20., 542–550.

Tóth Réka: Az írás mint szöveg, a szöveg mint írás. *Helikon* 1998/4., 553–569.

Világirodalmi lexikon. VIII. Főszerk. Király István. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Walkó György: *Faust és Mefisztó.* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1982.

Zapf Dezső: *A századforduló magyar társadalmának problémája Babits Mihály „Halálfiai" c. regényében.* Prágai Magyar Akadémikusok Köre Évkönyve, Kassa, 1931., 221–237.

[--]: Babits Mihály a költő regényiró. *Literatura* 1927. máj. 5., 163–164.

MELLÉKLET

A *Nelli*, 12. rész fogalmazványának „olvasói” szövege a kritikai kiadásban található (Hf_k 885–891.; 892–893.) szinoptikus szövegváltozat alapján. A kézirat egyik része (553–558. o.) az OSzK-ban, a másik része (559–560. o.) a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. A két szöveg találkozási helyét sorkihagyással jeleztük.

„12.

Ilyen stádiumban voltak a dolgok – s már valaminek csakugyan történni kellett – mikor Imrus hirtelen előkerült; és pedig Rosenberg révén, aki valóságos lelkiismereti konfliktusba jutott ezáltal. Imrus ugyanis ugy állított be hozzá egy reggel, gyürötten s szakállasan, égő szemekkel és csapzott hajjal, egészen elvadulva az emberektől, mint egy kisértet, akinek vissza kell menni kakasszóra; s egészen barátja titoktartására bizta magát. Imrus csupán „egy szóra” jelent meg mégegyszer az élők között: egy levelet akart átadni Rosenbergnek, egy önvallomást; azaz inkább tanácsot akart tőle kérni egy ügyben, mely nem csupán a saját ügye volt.

– Én legszívesebben eltűnnék a világból – mondta, – de van valaki, aki miattam jutott bajba, s ártatlanul szenved az én bűnömért: őt nem szabad cserbenhagynom! – Imrus gesztusa hősi és nemes volt: mert valóban nem törődött ő már önmagával!

– Dehát hova akar menni? – kérdezte Rosenberg, kézen ragadva barátját, akit még mindig magázott.

– Óh, vissza az erdőbe! akárhova! – kiáltott Imrus, egy gúnyos arcrángás pózával, s borzas haja közt egy tavalyi fűszál, amit csak most vett észre Rosenberg, csakugyan azt látszott elárulni, hogy az éjszakát valami erdőben tölthette, a remeték ágyán, mely még mindig nem a legrosszabb ágy.

Mondják, a Természetnél nincs különb vigasztaló, s a fák és fü-

vek társasága bizonnyal sokkal kevésbbé feszélyező az emberekénél. Óh ha egymással is oly önfeledett intimségben tudnánk élni, mint fákkal és füvekkel, s akár még a messze felhőkkel és csillagokkal is! levetve a nyűgöző tudatot, átengedve magunkat az erők titkos áramlásának, s egymásba ömölve, kicserélve lényünket, ezermérföldes távolságokból is! Imrus egyenest az Utca Lányának karjaiból menekült a fák és felhők varázsába; az idegen ágyból, hol egy éjszakán át ölelte a Megvetett Lényt, szorosabb testi együttlétben mint anyát, testvért, barátot vagy szeretőt ölelt valaha. Minden hiába, mert Szónya idegen maradt, sőt gyanakvó és vísszautasitó; ugy hogy Imrusnak azok a lányok jutottak eszébe akikkel egyszer a vonaton találkozott; Imrus lassankint visszarestellte a szavait, s a várt evangéliumi lélekömlés szenzációja helyett valami különös feszélyezettség érzése szállt rá: távolibb világot tartott karjaiban, mint ha csillagokat és felhőket szorítana. E síma bőr, e csiklandós bozótok, végső határ voltak; s Imrus már e határfelületeket is mind feszélyezettebben simogatta, s ugy tartotta combját az alvó nő tüzelő combjai közt, mintha bilincsek között tartaná. A lány horkolt és bután szunnyadt, mint egy hamar elvégzett munka után, örülve e megnyert éjszakának; de Imrus reggelig sem hunyta be a szemét, s igen kényelmetlen helyzetében iparkodott mozdulatlan maradni; mert valahányszor mozdulatot tett, hogy zsibbadt karját vagy lábát kiszabadítsa, a nő rémült sikoltással rezzent föl...

– Csak nem félsz tőlem? – kérdé Imrus.

– Ne haragudj kicsikém, de az ember sohse tudhatja... – felelt a szegény lány, s arcán ült sorsának és helyzetének rettenetes kiszolgáltatottsága, a szenzációs és véres ujsághirek s ijesztő elbeszélések hatása amiket társnőitől hallott. Imrus lassanként rájött, hogy viselkedésének különössége, egész lényének földultsága megrémítette a szerencsétlen teremtést, aki álmában is nyögött és rémeket látott. Imrus nem messze volt hogy maga is rémeket lásson ez idegen, nyomorult és ellenszenves éjben: az ő réme saját maga volt, mint kéjgyilkos, vértől csepegő kezekkel; valaki aki már tul van mindenen s egy utolsó őrület fogja el: mert ő már mindent megtehet! Talán egy mód van, megismernünk egymás végső izét, behatolva a Bőr és Bozótok utolsó határai alá: rettenetes még gondolatnak is! Imrus

egyszerre Gyula szavait vélte hallani: mindnyájunkban megvannak a legvadabb ösztönök... csak alkalom kell!

Imrus borzadott, s mivel ottkünn már világosulni kezdett, kibontotta magát a bilincses ölelésből, pénzt vetett a kéjek ijedt kis cseléd-jének, s kirohant az utcára. Az üzletek még zárva, a kávéházakban söpörtek, a villamosok most kezdték utjukat; Imrus vágtatott gondolat nélkül a hídon keresztül, a friss reggeli szellőben, s egy félóra mulva messze járt a budai hegyek közt. Micsoda balzsamokat rejtett számára a Teljes Szabadság Birodalma, melynek madarak, bogarak, fák és fü-vek a polgárai, s mindazon Elevenek, kik a Felhőfüggönyös Palotában laknak? Kegyetlenség, vadság és fájdalom nem hiányzik itt sem s bi-zonnyal igaz hogy még a nagyobb ág is megöli a kisebbet, ha nagyon közel van. De mindez küzdés, cél, haszon és szépség – legalább annak látszott Imrus előtt – nem tudatos bűn, oktalan szenvedés s fájó ide-genség, mint az embereknél. Imrus dühösen és szimbolikusan tiporta sárba a papirrongyokat és cigaretta-csutkákat, melyek az emberek vi-lágából idetévedtek, s csucsokat keresett, ahonnan e bolond világot le-nézni, sőt leköpni lehet. Természetrajongás és embergyűlölet azonban szintén csak irodalom, még pedig nem is valami nagyon ujkeletű; s e budai csucsok sem alpesek; s még ha azok volnának is! Összeol-vadni a Természettel: magasztos pillanat; de minő szerelem s mily ös-szeolvadás emelhet csucsokra pillanatokon tul? s minő csucsok azok, melyeken hosszabban ülhetsz unalom nélkül? Imrus gyerekes pózzal ült volna a csucsra, játszva a maórit, ki halála előtt fölhág a vad ég közelébe: de ez a maóri még csupa élet volt, s noha tudat szerint mind közelebb a Végzet fekete kapuihoz, érzésében már eltávolodva a vad sötétség első hangulatától; mely ugysem állja soká e szabad és balzsa-mos hegyi ájert. Az ifju maóri, tudata alatt, csupa éhség és szomjuság volt: szószerint, de átvitt értelemben is hisz még a siralomházban is gondoskodnak a halálraitélt mulattatásáról, s fiatalok órája lassan jár.

A testi éhségen egyelőre még könnyü volt segíteni: „bagolyvá-rak" és „kutyavillák" már megnyitván korai kapuikat a különc ba-rangoló örömére; ki szívesen maradt volna e hegyek között, talán meg is szállva végső garasain valamely nyaralókat váró s még üres csárdában, hacsak pár könyv lett volna zsebében, valami Vergilius,

kinek kalauzolásával az Élet és Halál problémái felé szállhasson: mert az ifju maóri szellemi csucsokra is vágyott, végső magasságul! Nem szívesen beszéljük el ami most következik: mert melyik írónak volna kedve hősét ily nevetségesen leszállítani a Tragédia magaslatairól? de nevetségesek az Élet rugói, s néha épen a legnevetségesebb hozza a megoldást. Imrus nem tragikus hősként, hanem megmosolyognivaló könyvmolyként viselkedett, mikor, kétségbeesett magányának pátoszából leszaladt a városba – olvasnivalóért! de bajos volna eltitkolni hogy ezt tette, noha Imrus nem született könyvmolynak: neki a könyv is élet volt, a sívár élet sokszorozója, akár még az utolsó órában is! Imrus a könyvárusok boltjait akarta fölkeresni; de pénze már nagyon fogytán volt, mint a levegő ha fogyni kezd az elevenen-eltemetett körül; noha ezt a levegőt is lopottnak érezte. Imrus, maga se tudta, hogyan, egyszerre csak ott állt az üllői-uti ház előtt, melyben lakott s lélekzetszakadva rohant föl a lépcsőn, mintha félne hogy meggondolja magát. Holott igazán nem kockáztatott semmit; mert vasárnap volt és már délután, amikor szállásadói közül senkisem szokott otthon lenni, s a cselédnek is kimenője van.

Imrusnak még zsebében volt a kulcs; a konyhában megcsapta a kialudt tűzhely s a mosogatás különös szaga; az egész lakásnak valami savanyu illata, melytől már elszokott. A szoba oly szűk volt: Imrus csodálkozott, hogy tudott itt élni! az ágy megvetve várt, talán még azon estétől. Imrus sebtében kapott föl néhány könyvet, mint egy tolvaj; sajnálkozva nézett a többire, s már futott volna, ha pár levélfélét nem pillant meg az asztalon, odakészitve azon esetre, ha tán visszatérne. Az egyik egy cédula volt, melyben értesítették hogy Schapringer kerestette a bankszolgával; a másik egy negyedbevágott ívpapír Jozsó irásával, hogy keresse föl őt azonnal; ezek égettek, mint a rossz lelkiismeret; a harmadikat, mely bezárt boriték volt, föl se bontotta Imrus, csak zsebrevágta, s futott vissza a hegyek közé!

Ki irhat őneki levelet? S mit érdeklik őt még a levelek? Nincs-e ő egyedül az egész világon: idegen mindenkihez, még az anyjához is? Jozsó keresheti, csak keresse! Sírjanak egy kicsit, s nyugodjanak bele, a maguk kis polgári eszével, hogy rossz fiu volt, s megérdemelte sorsát. Imrus nem akart tudni az emberekről: semmi köze sem

volt senkihez a világon. De egy ismeretlen írásu levél magától nyílik föl a címzett kezeiben, ha az oly fiatal, mint Imrus. A levél kinyílt, elindítva a megoldás lavináját: melyhez így megint Gyula görgette meg az első követ, mert a levél Gyulától jött.

Gyula ezuttal a fölháborodott apa tónusán irt: mert nem volt-e joga fölháborodni az ellen, aki „leánya szerencsétlenségének okozója" lett? Az ártatlan lény, kiről Rosenberg előtt beszélt Imrus, s aki „miatta jutott bajba": Noémi volt. Bizonyos hogy Noémi Imrus miatt elvesztette állását, s ekként „bajba jutott": noha még kérdés, nem volt-e itt csak ürügy az Imrus esete? s az is kérdés, nem kapott-e Noémi e veszteségért gazdagabb kárpótlást a Széplányok Sorsától? Erről külön történet szól, mely a Schapringer-család krónikájában is olvasható. Mindenesetre, lányok ha férfiak miatt bajbajutnak: mást jelent a közönséges nyelvhasználatban; noha Gyula nem riadt vissza a közhasználat szerinti értelmezéstől sem, mikor „aljas csábítónak" nevezte Imrust. Gyula ezt minden alap nélkül tette: mert ő semmit sem tudott Imrus és Noémi barátságáról; másrészt ugy látszik, elfelejtette amit nagyon is jól tudott: mert volt Noéminak Imrusnál gazdagabb barátja is.

„Tisztelt Uram!" – így szólt a levél, mert ez a Cim még a legaljasabb csábítókat is megilleti – „ha nem akarja, hogy megvetésem teljével sujtsam önt, tegye jóvá hibáját, melyet a szerencsétlen leány iránt elkövetett! Itt áll elhagyatva, kereset nélkül, támasz nélkül, azt merném mondani: egy falat kenyér nélkül! Önnek kötelessége segíteni rajta. Mindent tudok, s nem titok előttem hogy Ön mit köszönhet neki. Ön nem kockáztatott semmit. Gazdag rokonsága bizonnyal mindent eligazít. De az én leányom egész exisztenciáját kockáztatta. Tudni fogod kötelességedet, Kedves fiam! Engem megtalálsz csütörtökön délután négy órakor az Abbazia-kávéházban; lakásomon ne keress, mert bizonyos okok távoltartanak. Elvárlak, fiam, s bízom hogy nem hiába: az én drága Miskám fia nem lehet aljas és lelkiismeretlen.

A rivederci

Sóvölgyi Hintáss Gyula.

U. i. Pénzt hozz magaddal, amennyit tudsz! N. B. Utolsó találkozásunkkor elhangzott öngyalázó beszédeimet tekintsd tárgytalanok-

nak. Zaklatott idegeim izgalmai beszéltek belőlem. A nekem átadott 1600 azaz egyezerhatszáz koronát ne féltsed! Pénzbeli kötelezettségeimről nem szoktam megfeledkezni. Kárt senki sem fog szenvedni miattam hogy az utolsó fillérig meg ne térítsem; s ugyanezt nyugodtan várom el tőled is!"

A Faust husvéti harangja bizonnyal tisztább csengésü volt ennél a levélnél; dehát sokféle harangszó van. Ürügy vagy akadály: Imrus kezében reszketett a kacskaringós írás. A csütörtöki dátum letelt már; s az idő mulását a pénz fogyása mérte: rettenetes naptár! Imrus az utolsó laphoz ért: azaz az utolsó naphoz! Imrus már a szabadban töltötte az éjet, legujabb szerelme karjaiban, akinek teste egykissé hideg volt, kivált reggel felé. Imrus ruhája csupa harmat lett, s hajában tapadtak a különös szerető hajszálai, az avar füvei. Imrus nem gondolt fésüre s kefére. Különös éjszaka volt ez, nemkevésbbé izgatott, mint ama Megvetett Lény ágya. A hold lesett, s a bokrok zörögtek: mintha csendőrök piszkálnák, szuronnyal. A hold volt a csendőr, felhőcsákóval és sugárszuronnyal. Imrus vacuus viator volt; szegénylegény. Imrus nem volt gyáva; élt amíg lehetett; de most már történni kellett valaminek. Imrus már nem olvasott; vagy csak a Sortes Vergilianae módjára, találomra egy-egy mondatot; jóslat gyanánt. Különös jóslatok jöttek ki. Valaminek történni kellett. De előbb –

Előbb a lovagias kötelesség!

Pénze nincs, dehát nagyobb dologról van itt szó mint pénzről! s nem is pénzzel kell Noémin segíteni. Elő kell lépni, szólni – de mit? Mindent magára vállalni – de hogyan? A rendőrségre menni, vagy Schapringerhez! A halál kapuit becsukták. Vagy csak levelet írni, üzenetet hagyni, tanukkal... Óh, egy barátot, egyetlen embert, aki megért, aki tanácsot ad! Imrus a lovagi férfi álarcában reszkető kisgyermek volt, aki talán főkép magát akarta megmenteni, akármilyen husvéti harang kötelébe fogózva, de még szomjasabban egy kézbe, egy baráti kézbe! A fák, a felhők hallgattak, az egész sívár reggel hallgatott, a borus Természet hallgatott. Imrus szemrehányó-

lag nézett vissza a tájra, mintahogy egy elhagyott barát után nézünk, akiben csalódtunk; holott talán maga volt a hibás, mert nem értette e Nagy

Barát nyelvét. A föld, az anyaföld, nagyapáinak még intimje s otthona, Imrushoz már közömbös volt, és idegen.

– Ostoba érzelgés minden természetromantika! – mondta később, amint beért Rosenberghez. – Nekem ugyan „beszélhetnek a rügyek”! Azt mondják, a szabadban nem lehet unatkozni vagy szomorkodni. – (Imrus Jozsót idézte, gúnyosan mert ő szokta ezt mondani, a szőllőről.) – Csak próbálná egyszer átélni amit én átéltem ezekben a napokban, a kegyes Természet bimbózó ölén! Inkább a Baudelaire kővadona! Inkább a halál!

S itt merjük megkockáztatni a föltevést, hogy Imrus e ponton még, minden kétségbeesése és magaeldobása ellenére nagyon távol volt a végsőktől: noha csapzott külseje egy öngyilkosjelölté lehetett volna. Sőt lovagias járata uj erőt adott neki: mert fölemelte önmaga szemében. Nem a szerencsétlenség sujt le bennünket. Öngyilkosok a szégyenben leszünk, az önmegvetésben. Imrus nem érzett szégyent, legalább nem a judaikus megértés és jóakarat előtt. Sőt büszke volt kissé katasztrófájára, épugy mint a hajában hordott fűszálakra, s hetes szakállára, mely egy ifju prófétához tette hasonlóvá.

Rosenberg azonban megtellett baráti szánalommal, hogy szinte kicsordult.

– Nem éhes? – kérdezte, mert Imrus bevallotta hogy két nap óta alig evett.

– Éhség? Mit törődöm én már az éhséggel! – Imrus nem akart elfogadni semmit, noha Rosenberg valami mákostésztával kínálta; amilyen ünnepre készül a zsidóknál. Imrus büszke volt hajthatatlanságára is: hogy nem alkuszik a sorssal, s nem fordul családja kegyéhez.

– De ha mindent elintéznek, – kapacitálta Rosenberg.

– Annál kevésbbé! – Jozsó neve ideges remegésbe hozta Imrust, s noha alig állt lábán a fáradságtól [!], lázadva utasította vissza e lealázó menekülést.

Ez a lázadás volt igazi menekülése, a végső önmegvetés elől.

13.

S e ponton be kell vallanunk hogy Rosenberg a legrosszabbat tette Imrussal amit csak [...]”

E kötet tanulmányainak megszületését a *Halálfiai* kritikai kiadásának előkészítése során szerzett tapasztalatok tették lehetővé.

Az első tanulmány a mű motívumainak elemzését, a hagyományostól eltérő értelmezését kísérli meg, és a *Halálfiai*ról mint a „magyar ördögregény”-ről beszél. Az alkotás motívumszerkezetét úgy mutatja be, hogy benne nemcsak az „ördögi” erővonal jelenik meg, hanem a Rosszal szemben a világkép másik pólusa, illetve az azt hordozó motívumok is. A „nagyregény” világában feltárja és funkciójában vizsgálja a – Babits műveiben jellemzően előforduló – dualitást, s közben megvilágosodik a regényben szavakkal ki nem fejezett babitsi szakrális létélmény, a „magasság-élmény”. – A dolgozat szerves része Babits regényének Szekfű *Három nemzedék*ével való időnkénti összevetése, hiszen ez a motívumelemzéssel termékeny kölcsönhatásban segítette a *Halálfiai* értelmezését.

Az említett dolgozaton kívül két olyan mikrofilológiai, szövegösszehasonlító munka is bekerült a kötetbe, amelyben a szerző figyelme a „keletkező szöveg” tartalmi-eszmei-esztétikai megközelítésére irányul.

ISBN 978-953-446-516-4

Ára: 3200 Ft